DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13957

Radziwillow Memorial Book

Radziṿilov

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

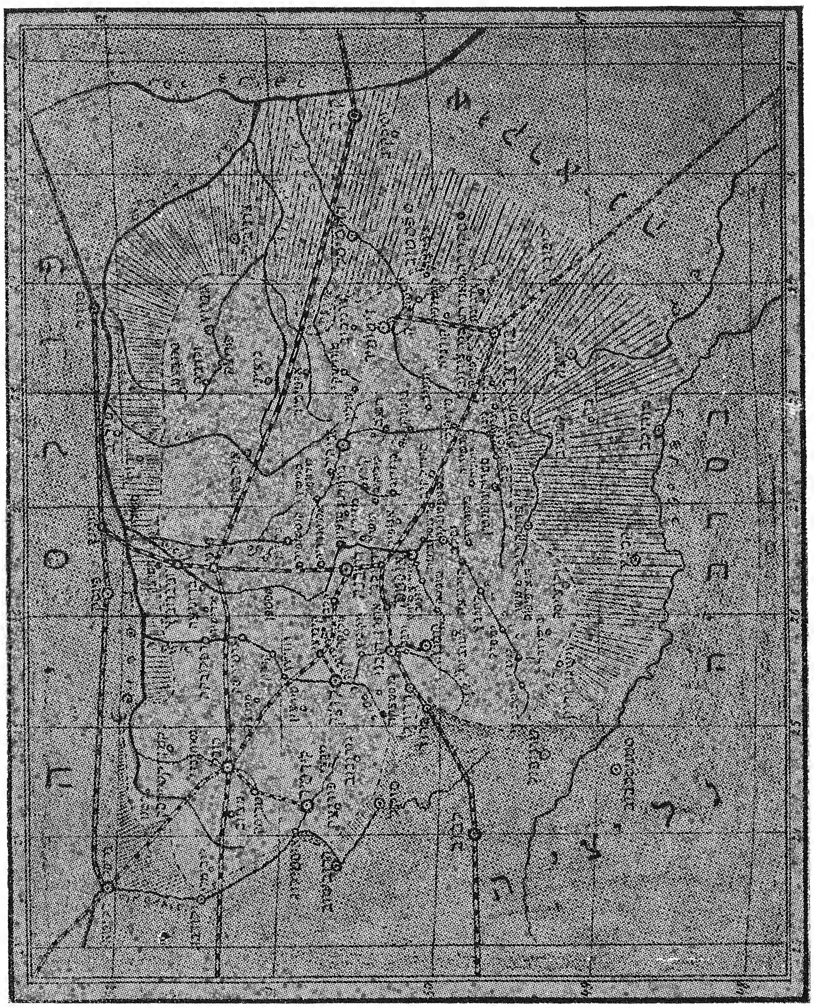
Original publication data

TITLE	Radzivilov : sefer zikaron / [ha-'orekh, Ya'akov 'Adini].
IMPRINT	880-02 Tel Aviv : Irgun yots'e Radzivilov be-Yiśra'el, 727 [1966]
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Radziwillow.
	Radziwillow (Ukraine) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Radziwillow.
ADD'L NAME	'Adini, Ya'akov.
ADD'L TITLE	Radziwillow; a memorial to the Jewish community of Radziwillow, Wolyn

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר זכרון / ראדזיווילוב

מפת ווהלין

ראדזיווילוב

ספר זכרון

הוצאת ארגון יוצאי ראדזיווילוב בישראל

תל-אביב תשכ"ז — 1966

העורך: יעקב עדיני

RADZIWILLOW

A MEMORIAL TO THE JEWISH COMMUNITY
OF RADZIWILLOW, WOLYN

Edited by
YA'ACOV ADINI

Published by the Radziwillow Organization in Israel, 1966

Printed by "AMAL" Press, Tel-Aviv

נדפס בדפוס „עמל", תל-אביב

תוכן הענינים

בבית-העלמין הישן, ברחוב טרומפלדור בתל-אביב

עם הגיעם לארץ של ראשוני שרידי הטבח בני עירנו, אודים מוצלים מאש השריפה שאכלה, בתוך שאר קהילות ישראל בגולה, את קהילת יהודי ראדזיווילוב—צ׳ארבוֹנוֹ־אַרמייסק, מאז נכבשה לסובייטים — עלה הרעיון בלבם של כמה וכמה מיוצאי העיר היושבים בארץ, להקים יד ושם לזכר קדושי עירנו, שעוּנוּ וניספוּ בידי טמאים ארורים, הנאצים הגרמנים ועושי־דברם האוקראינים, אשר רבים מהם בני המקום והסביבה היו, ימח שמם וזכרם לדראון עולם.

לאחר מאמצים רבים הוקמה, בשנת 1950, מצבה לזכר קדושי ראדזיווילוב בבית־העלמין הישן שברחוב טרומפלדור בתל־אביב. מאז, מדי שנה בשנה, ביום כ״ה בתשרי, יום חיסולה הסופי בשנת תש״ג של הקהילה (ה,,אקציה״ הראשונה בוצעה בי״ג בסיון תש״ב), נערכת לידה האזכרה לקדושי העיר.

אולם המצבה דוממת היא. אוצרת יגונה בשיש. והלא ראדזיווילוב היהודית עיר שוקקת חיים ורוחשת מעשים ופעולה היתה. אף כי לא עם ערי ווהלין הגדולות נמנתה, הנה מהיותה שוכנת על אם־דרכים, פרוזה וגלויה, נצטיינה ביחוד משלה. ניתן לומר, כי רוחות מזרח ומערב נתמזגו בה, מאז שימשה — עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה — עיר־ספר ועיר־גשר־וקשר בין רוסיה הגדולה לבין אוסטריה של קיר״ה. בשנות מלחמת העולם הראשונה שימשה קו־חזית לצבאות הלוחמים היריבים וכמעט נחרבה ונשרפה כליל; ואחר כך היתה זירת קרבות לצבאות ה,,אדומים״ במלחמתם בכנופיות של ה,,לבנים״ והפורעים האוקראינים הלאומניים ועברה פעמים אין־ספוֹר מיד ליד, עד שנתכונן בה שלטון הפולנים והפליטים החלו חוזרים ומנסים לבנות חייהם מחדש. שוב לא היתה זו ראדזיווילוב שמלפני המלחמה; אך בד בבד עם שיקומם של חיים יהודיים חדשים, עם הקמתם של מוסדות תרבות, חברה וצדקה, נתעורר הנוער לרעיון ההגשמה הציונית, לפעולה חלוצית

ולעליה לארץ, באחת — היתה שוב עיר של חיים יהודיים בעיקר, עד שעלה עליה הכורת, כאשר נרמסה פולין תחת רגלי הפולש צמא־הדם.

ונמצאו כאן בארץ מתי־מעט מיוצאי ראדזיווילוב, שהדריכה מנוחתם הרגשת החובה שוב לדובב חיים אלה, ככל שיהיה לאל ידם, בספר, לזכרון עולם. משהוחלט על כך, בשנת 1960, היה דוד שיין ז״ל האיש, שהעמיס על שכמו את המשימה. אך חרף רצונו העז ומסירותו הרבה לענין, לצערנו רק מעטים מבין מאתים המשפחות בקירוב יוצאי עירנו נתנו ידם למפעל, אם ברוח ואם בחומר. וכך חלפה שנה אחר שנה ורב המרחק בין החזון להגשמה. משכרע דוד שיין ונפל בראש השנה תשכ״ה, והוא במיטב שנותיו, נשבעו חבריו על קברו להגשים חלומו הגדול, שהיה יקר ללבו מכל.

אז נתכוננה קבוצת חברים מצומצמת, היא הועדה להוצאת ספר הזכרון לראדזיווילוב, וניגשה לפעולה, והפעם בהחלטה נחושה שלא להרפות עוד עד אשר יראה הספר אור. מאז חלפו שנתים ימים והנה זכינו — ובמידת יכולתנו ואפשרויותינו מילאנו החובה הקדושה לזכרם של קדושינו, ודפי הספר הזה כבר הם עדים קיימים ודובבים לברית־הדמים שבינינו לבין יקירינו, שדמם נתערב בבורות ההריגה ואף לא גל־עד מציין מקום קברם, קבר אין־שם.

יודעים אנו גם יודעים, כי רב בספר החסר על המצוי, ובעיקר נתקפחה התקופה שבין מלחמה למלחמה, זו שבשלטון הפולנים, זו שלמעשה רובם של יוצאי העיר החיים עמנו, חלקם הם ילידיה וחלקם נתבגרו בה, ושלמענם ולמען בניהם נוצר הספר הזה. על כן כואבים אנו שמעטים בלבד נענו לדרישות החוזרות ונשנות להעלות זכר הימים והמעשים, ימיהם ומעשיהם הם. ואמנם חסר חלק זה פרקים רבים ונפקד מקומם של גופים ציבוריים, של תנועות, של הווי ותיאורי אישים שפעלם היה לברכה לעירנו, וראויים היו שיבוא זכרם בספר.

ובאשר לרשימת הקדושים. ודאי לנו, שהרשימה חסרה שמות רבים, ושתים סיבות עיקריות הן שגרמו: האחת, רבות־רבות המשפחות שלא נותר אחריהן שריד ועד לא כאן בארץ ולא בכל ארץ אחרת; והאחת, למרות הפניות החוזרות ונשנות מצדנו אך מעטים נענו והמציאו לנו את רשימות קרוביהם שניספו בטבח. על כן יבורך בזה

חברנו אריה־לייב אייזן, שבזכות כח זכרונו המופלא הועלו מנשיה עולמית שמות רבים והוצב להם יד בספר. שמם ינון לעד תחת כסא הכבוד עם עלומי־השם שיחד עמם מוגרו אלי בור.

והרינו מודים בזה לכל אלה שנתגייסו ברוח ובחומר, כל אחד כנדבת לבו, למעשה יקר וקדוש זה: למר צבי זגורודר, שמעשה הספר הוא ללא ספק פרי עקשנותו, מסירותו ללא גבול, טיפולו בכל דבר כגדול כקטן וראש דאגתו משך שנים; למר אריה־לייב אייזן, פעיל ועוזר נאמן במלאכה; לגב׳ רחל גורמן; למר מ. קורין; למר מ. לאנדיס; למר ב. פלמן, שהדריך בעצתו, אסף וערך חלק מן החומר; למר צבי סלעי, שתירגם מכה״י שנכתבו יידיש; ולמר יעקב עדיני, עורך הספר, שנתן מאונו לעשות השלם מקטעים ושברים, וטעמו הטוב עמד לו בעבודתו שעשה בלב אוהב — כולם יעמדו על הברכה.

ה מ ע ר כ ת

כ״ה תשרי, תשכ״ז

רַבִּי יִשְׂרָאֵל בַּעַל־שֵׁם־טוֹב
עַל בּוֹרוֹת הַחֵמָר

אֲשֶׁר־מֵעָל לִבּוֹ לֹא נִכְמָר.
וְעַל-כֵּן שָׁב יִשְׂרָאֵל אֶל בּוֹרוֹת הַחֵמָר.

וּכְבָר הַשֶּׁלֶג כִּסָּה עַל בּוֹרוֹת הַחֵמָר
וְכִסָּה עַל הַסּוּס וְכִסָּה הָעֲגָלָה
וְאֵין עוֹד בּוֹר שֶׁל חֵמָר. וְקוֹלוֹ בַּעֲגָלָא
וּבִזְמַן קָרִיב כַּגַּלְגַּל
בְּעַרְבַת הַשְּׁלָגִים הָעוֹטָה כַטַּלִּית
גּוֹי אֶחָד בָּאָרֶץ.

בִּכְנַף אַדַּרְתּוֹ פָּנָיו יָלִיט:
עַרְבַת הַשְּׁלָגִים עוֹטָה כַטַּלִּית.
וְנוֹשְׁרוֹת דִּמְעוֹתָיו. וּפוֹרְחוֹת שׁוֹשַׁנִּים
וּדְמוּתָן כַּמִּקְדָּשׁ. וּדְמוּתָן כַּיּוֹנִים.
וּדְמוּתָן כְּחֻפָּה עַל שִׁבְעַת הַבָּנִים.
וּדְמוּתָן כַּמְּנוֹרָה בַּת שִׁבְעַת הַקָּנִים.
וּדְמוּתָן אֲדָמִים אֲדָמִים בַּטַּלִּית
עוֹטָה הָעָם אֲשֶׁר אֶל אֵין־חֹמֶר
עָבַד בְּשִׂמְחָה
וְנָמוֹג בָּאַיִן.

דִּמְעָתוֹ רוֹתְחָה בָּעַיִן
וְנוֹפְלָה עַל בּוֹרוֹת הַחֵמָר.

וְאֶצְבְּעוֹתָיו לָשׁוֹת לָשׁוֹת בַּחֵמָר.

אמיר גלבע

פרקי עבר

ד"ר נ. מ. גלבר

לתולדות היהודים בראדזיווילוב*

שם העיר מצביע על העובדה, שראשיתה קשורה במשפחת הנסיך ראדזיוויל. אולם לא ידוע מי ובאיזה זמן יסד את העיר.

קירבתה של ברודי הזיקה להתפתחותה של ראדזיווילוב. ידוע כי בשנת 1775 היה בעלי העיר איגנאצי מאלצ'אבסקי, ואחריו ירש את העיר מיונצ'ינסקי. בן משפחה זו, הגנראל קאיאטאן מיונצ'ינסקי, השיג ב־19 בפברואר 1787 את הזכיון להקים בית־דפוס להדפסת ספרים עבריים ואידיים.

עוד בימי חייו של הגנראל מיונצ'ינסקי היתה העיר חייבת לבנקאי הווארשאי שולץ סכומים ניכרים, ואחרי שנפלה בחלקו עשה הרבה להתפתחותה. בזמן בעלותו עליה נוסדה בעיר הבורסקי הידועה על־ידי פאריסוט, על יסוד זכיון מאת המלך סטאניסלאוו אוגוסט מיום 24 ביולי 1789.

מבעלותו של שולץ עברה העיר לידי הרוזן גורז'ינסקי.

בשנת 1775 היו בעיר 298 יהודים.

בשנת 1772, כאשר ברודי עברה לידי אוסטריה, עבר מסחר־המעבר, שהתקיים עד אז דרך ברודי, לראדזיווילוב רק לזמן קצר, למרות שפולין עשתה את כל המאמצים למשוך את סוחרי ברודי לראדזיווילוב תוך מתן כל מיני הקלות להם. רק לאחר זמן התחילו סוחרי ברודי לשלוח כמויות גדולות של סחורות דרך ראדזיווילוב. כך שלחו יצחק טישמיניצקי ומשה דנוביץ מברודי דרך ראדזיווילוב כמויות גדולות של מלח, והביאו משם לברודי תבואה שאותה שלחו לגרמניה. גם הסיטונאים הברודאים לייזר ביק ופייבל הארץ שלחו דרך ראדזיווילוב לליטא כמויות גדולות של מלח.

בשנת 1788 יסדו כמה יהודים מברודי, ביניהם דוד אשרוביץ' הידוע כסוחר

---

* ראה גם „העיר וקורותיה", עמוד 19.

עופרת, צרכי רפואה וגפרית, בית־חרושת לאבק־שריפה. כמה זמן התקיים בית־חרושת זה לא ידוע.

בית־הדפוס הראשון היה קיים כבר בשנת 1818. באותה שנה יצאו לאור: חרדים, ילקוט חדש, על ידי ה״ר יוסף בהרב מ׳ מרדכי מקרעמניץ, ומדרש שמואל על פרקי אבות.

בראשית שנת 1819 עזב המדפיס יהונתן את העיר ופינה מקומו „בעד הרבני המופלג הנגיד המפורסם״ מוהר״ר פנחס בר׳ אשר זעליג בר״ץ, שרכש את החומר הטיפוגראפי מן המדפיס בעיר פאָריצק והעשירו באותיות שונות, ובעזרת פועליב מומחים השלים במשך שנת 1819 את הדפסת חמשת חלקי חק לישראל. אחרי גמר הדפסת הספר הזה הוציא לאור מהדורה יקרה מן הכוזרי ועוד חלק שני מן ספרי עם פירוש זרע אברהם.

בגלל התחרות המדפיסים בסלאוויטא, הוכרח המדפיס לחדול לעבוד ומכר את הזכות להוצאת הספר „חק לישראל״ למדפיס ר׳ אהרן ב״ר יונה, ואת החומר הטיפוגראפי מכר לה״ר יעקב פינקלמן מברדיצ׳ב. באחד משני בתי־הדפוס שהיו קיימים בעיר הזאת נדפס סידור התפילות עם כוונות החסידים בהשגחת הרב אברהם יהושע העשיל מאפטא.*

בימי המרד הפולני של 1830־31 פעל בשטח ראדזיווילוב הקורפוס של הגנראל דבאָרניצקי, ויהודי ראדזיווילוב תמכו בו.

בשנת 1832־35 עברו דרך ראדזיווילוב בידי היהודים סחורות בשווי של חמישה־עשר מיליון רובל בערך. וכך נהנתה ראדזיווילוב מהעיר החפשית ברודי, שהיתה מרכז של סחורות.

בשנת 1870 נימנו בעיר 1077 בתים ו־2864 תושבים, אולם מספר היהודים ביניהם לא ידוע. מספר התושבים גדל בשנת 1888 לכדי 7400, שמחציתם היו יהודים. בשנת 1897 היו בעיר 7313 תושבים, מהם 4322 יהודים.

בשנת 1910 היה בעיר בית־ספר יהודי שהכיל כיתה לבעלי־מלאכה, בית־ספר לנשים, „תלמוד תורה״, ומספר „חדרים״ של מלמדים פרטיים. כן היו שם שני בתי־כנסת וארבעה־עשר בתי־תפילה, בית־חולים יהודי ובית אינבלידים.

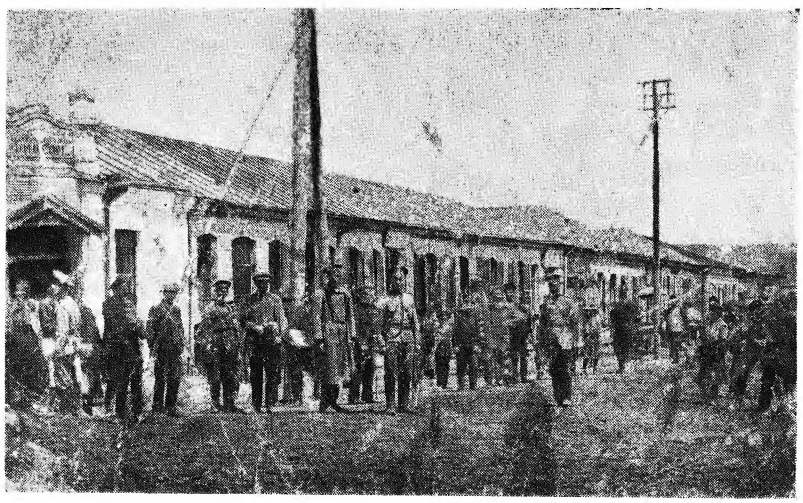
רוב היהודים עסקו במסחר ובידיהם היו 124 חנויות. כן היו להם שלושה בתי־חרושת לנרות, מילבנה, כבשן לסיד, טחנת קמח. נימנו בעיר 24 בעלי־מלאכה שונים — כולם יהודים.

---

* ראה גם „בית דפוס״ בראדיוויל, עמוד 35.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914 ערכו הקוזאקים מחיל הספר חיפושים אצל היהודים, ובינתיים שדדו וגזלו מכל הבא ביד. אגב כך גם היכו ואסרו יהודים, ומספר משפחות יהודיות גלו לסיביר.

במשך שנות המלחמה סבלה העיר, שעברה כמה וכמה פעמים מידי הרוסים

רחוב השוק בראדזיווילוב, לפני מלחמת העולם הראשונה

לידי האוסטרים וחזרה. חלק גדול של העיר נחרב, ורק מעטים מבין התושבים היהודים נשארו במקום. בימי הכיבוש האוסטרי הוקל ליהודים ושלטונות הכיבוש הירשו להם לבחור בראש הקהילה. באותו זמן נבחר מר זאקס לראשה.

אחרי המהפכה החלו היהודים חוזרים לעיר וזו החלה חוזרת לחייה התקינים. נתארגנה קהילה דימוקראטית, ומר משה־דוד בלבן נבחר ליושב־ראש שלה. החיים הציבוריים הלכו והתפתחו — ואז החלו ההתקוממויות וחילופי השלטונות שפגעו ביהודים. נתארגנה „הגנה עצמית", שקיבלה על עצמה לעמוד על משמר התושבים היהודים, להגן על רכושם וכבודם. ואמנם, הצליחה ההגנה במשימתה מאד בתקופת חילופי השלטונות שגררו עמהם דאגה רבה ופחד תמידי.

כך נמשך המצב עד היום שצבאות פולין כבשו את החבל. היהודים קיוו כי עתה באה העת לשלטון יציב ומתקדם, אולם עד־מהרה נתאכזבו: חיילי הגנראל האלֶר החלו מתעללים ביהודים, לגזוז את פאותיהם וזקניהם, להכות

אותם ולהעליבם, להשפילם עד עפר. למזלם לא נמשך מצב זה אלא זמן קצר בלבד. עם יצוב השלטון חל מיפנה לטובה והחיים החלו זורמים במסלול תקין במידה רבה.

בשנת 1921, בימי פולין העצמאית, היה מספר תושבי ראדזיווילוב 4240, ומהם 2036 (48%) יהודים. ואילו בשנת 1935 מנתה האוכלוסיה כולה כ־12000 נפש, שמהן היוו היהודים כשני שלישים.

העיר וקורותיה *

ראדזיווילוב היא עיירת־ספר על נחל סלובניה (סלוניובקה), מחוז קרמניץ, הרחוקה מהלך 26 וירסטאות ** מפוצ׳איוב, 5 וירסטאות מקרופיץ, 3 וירסטאות מדרום־מערב לתחנת־הרכבת ראדזיווילוב, ו־283 וירסטאות מז׳יטומיר; ונמצאת בקו ישר עם העיר ברודי.

בשנת 1870 היו בה 1077 בתים, 2864 תושבים, מהם 79% יהודים (כיום מספר הנפשות בה יותר מ־7400). יש בה כנסיה וקאפּאֶללה קטנה פראווסלאביות, כנסיה קאתולית, שני בתי־כנסת של יהודים, תשעה בתי־מדרשות, בית־מכס דרגה א׳, דואר וטלגרף, 3 בתי־חרושת לנרות, בית־חרושת ללבנים, משרפת סיד, טחנת קמח, 124 חנויות, 248 בעלי־מלאכה, שני ירידים.

בשנת 1876 יוצאו דרך בית־המכס המקומי לחוץ־לארץ סחורות בסך 4,377,224 רובל, ויובאו סחורות בסך 3,323,190 רובל. הסוחרים המקומיים ניהלו בעבר עסקי הברחה בקנה־מידה גדול...

תחנת־הרכבת בקו מסילת־הברזל, המוליכה מזדולבונוב לכאן עד גבול גאליציה ומתחברת עם דרך קארל־לודוויג הגאליצאית, רחוקה 85 וירסטאות מזדולבונוב.

שם העיירה ראדזיווילוב מעיד, שראשיתה קשור בדוכסים של בית ראדזיוויל, שנמצאו בקשרי משפחה עם המלך יאן השלישי ובידיהם היו אחוזות ניכרות באוקראינה. אולם לא ידוע מי הניח יסודותיה ומתי. מכל מקום ברור, כי הישוב אינו עתיק יומין, ושכנותה של ברודי לא הניחה לעיירה זו מעולם להתפתח כראוי. בשנת 1775, כאשר העיירה מנתה 146 בתים, היה בעליה איגנאצי מאלצ׳אווסקי, מנהל לשכה מיניסטריונית. אחרי כן היתה זו לנחלתם של בני משפחת מיונצ׳ינסקי, שמביניהם גנראל קאיאֶטאן מיונצ׳ינסקי קיבל ביום 10

---

* מתוך Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, wydany pod redakcyą Bronisława Chlebowskiego i Władysława Walewskiego כרך 9, עמ׳ 476, וארשה 1888

** וירסטה — מידת אורך רוסית השווה ל־1.06 קילומטר.

בפברואר 1787 זכיון להקים בית־דפוס לספרים עבריים ואידיים. רכושו של הגנראל מיונצ׳ינסקי נפל עוד בחייו בידי נושיו, אחרי שהפסיד וביזבז אותו בקלפים ובשתיה. ראדזיוויל* נפלה בחלקו של המלווה העיקרי שלו הבנקאי הווארשאי קארל שולץ, שעשה הרבה לגידולה. באותו זמן נוסדה כאן הבורסקי המפורסמת על־ידי פיוטר פאריסוט לפי זכיון מיום 24 ביולי 1789 שקיבל מאת המלך סטאניסלאוו אוגוסט. מבעלותו של שולץ עברה ראדזיווילוב לידי משפחת טורן וממנה לבעליה כיום הגראף גורז׳ינסקי. באחד ביולי 1863 הוכה בקירבת ראדזיוויל גדוד צבא בפיקודו של יוזאף ויסוצקי, שבא מגאליציה בכוונה לחדור לווהלין.

* קיצור זה של שם העיירה רגיל היה בפי הבריות, והוא מובא כך בהרבה מקומות בספר.

דוד שיין ז"ל

עיר מולדתי ראדזיווילוב*

העיירה ראדזיווילוב עומדת לנגד עיני כפי שראיתיה בשנות ילדותי. במשפחתי היו מתלוצצים ואומרים שאני זוכר דברים שאירעו לפני שנולדתי. אם זה נכון איני יודע, אבל העיירה, הנוף שלה, הסביבה והחיים בה נשארו, כאמור חקוקים עמוק בלבי כפי שהכרתים אז בילדותי.

דומני, שכדי לקבל מושג נכון על מצבה של ראדזיווילוב נחוץ לדעת את שני הגורמים למצב זה: האחד, ראדזיווילוב כעיר־גבול ובה תחנת־מכס מרכזית. ברוסיה הצארית היו שש תחנות־מכס מרכזיות (טאמוז'ני) ואחת מהן בראדזיווילוב, כי מטעמים גיאוגראפיים התאים המקום לסחר־חוץ. סחורות יוצאו מרוסיה לארצות המערב בכמויות גדולות, בעיקר תוצרת חקלאית: תבואות, עופות, ביצים וכדומה. הרבה עשרות יהודים עסקו בסחר זה והתפרנסו יפה. הם לא רק ייצאו סחורות לחוץ־לארץ, אלא גם ייבאו משם כל מיני סחורות, בעיקר סחורות תעשייתיות. בקשר לסחר זה נמצאו בעיר הרבה משרדים שטיפלו בסידורים של עניני המכס, ואלה העסיקו פקידים רבים שחלקם שפר עליהם. פעמיים ביום: מ־10—12 לפני הצהרים ומ־6—8 אחר הצהרים היתה התנועה בתחנת־הרכבת גועשת

* כתב-יד זה, שנכתב אידיש בידי המנוח בשם „ראדיוויל אין מיין זכרון . . .", נמצא בעזבונו בלתי גמור. תירגמו צבי סלעי — המערכת.

ורועשת. רכבות היו באות ויוצאות, וכן היתה תנועה רבה של נוסעים. יהודים רבים היו קשורים במישרין ובעקיפין לכל הזרם הזה ומצאו בו את פרנסתם, ואף בכבוד. חוץ מהתחנה היה עוד מה שנקרא גבול „קטן", כי רק ארבעה קילומטרים הפרידו בין ראדזיווילוב לבין הגבול האוסטרי, ומשם עד ברודי — חמישה קילומטרים. וכך מצאו יהודים גם פה את פרנסתם, אם גם בהיקף יותר קטן. מעבירים היו סחורות ומחליפים סחורות וגם זה היה מקור לפרנסה.

כיון שעיירתנו היתה עד מלחמת העולם הראשונה עיירת־גבול, חנה בה תמיד גדוד של משמר הגבול, גדוד קוזאקים, לבד מצבא־מצב רגיל, וכמובן גם אלה שימשו מקור פרנסה ליהודים כספקים ובעלי־מלאכה. הנה כי כן היתה ראדזיווילוב עיירה שפרנסה מצויה בה וחייה שלוים, חברותיים ותרבותיים.

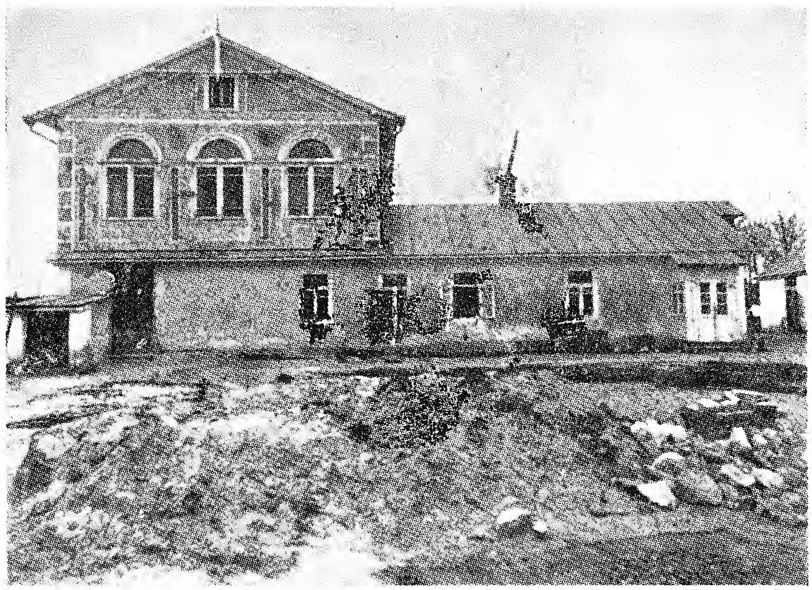
הגורם השני, מעין עמוד־תווך, בחיי היהודים בראדזיווילוב היה הגביר משה־מנדיל גינזבורג. הוא זכה, בצדק, להיחרת לנצח בזכרונם של אנשי ראדזיווילוב *. מקום מגוריו הקבוע היה בפטרבורג (לנינגראד כיום), אבל בראדזיווילוב התגוררה אמו הזקנה, שהוא היה מאד קשור אליה, וגם אחיו שמואל מאָס ומשפחתו וקרובי משפחה נוספים. גינזבורג, או כפי שקראו לו בפשטות משה־מנדיל, היה מבקר את משפחתו כמעט מדי שנה בשנה וביקוריו הישרו אוירה של חג בראדזיווילוב. הגם שאמו ראסיה ז"ל היתה מחלקת צדקה ביד רחבה ומשפחות רבות התקיימו על תמיכתה, בכל זאת מתן הצדקה והעזרה נשאו אופי רחב יותר עם בואו של משה־מנדיל. הנכון הוא לומר, שהוא עשה לביסוסן של משפחות רבות.

שני הגורמים הנ"ל היוו, למעשה, את הבסיס למצבה הכלכלי של העיר. אבל בעיר זו, שאינה מן הגדולות ביותר, היו גם מפעלי תעשיה חשובים, כגון בית־חרושת לכפתורים, שנוסד על־ידי בני אחיו של גינזבורג; בית־חרושת לכסאות של זונדל זקס; שני בתי־חרושת לנרות, אחד של גולדגארדט־ליברמן ואחד של סטרויִמן־בראנדוין; וגם בית־מבשל לבירה.

מראה העיר העיד על מצבה הכלכלי הטוב. היו בה בתים יפים לא רק ברחוב הראשי, רחוב האליפובי, אלא גם בשאר הרחובות. היו גם מרכבות יפות עם רכבים לובשי מדים ססגוניים. כל אלה השפיעו על אוירת הרווחה של העיר ולא ניכרה הדלות היהודית הטיפוסית, הגם שלא נעדר אחוז מסוים של קבצנים.

---

* בספר זה תוקדש לו רשימה מיוחדת — המערכת.

בית־חרושת לכפתורים

פנים בית־החרושת לכפתורים

היו בעיירה גם שני מועדונים, אחד חברתי — „גראז׳דאנסקי״ — בביתו של הרוקח מאכאן, והשני לשחמט בבית יונה שיין. אבל לא באלה בלבד נתמצו חיי התרבות בעיר. כבר לפני מלחמת העולם הראשונה נעשתה כאן פעולה ציונית מסועפת, כגון מכירת שקלים, מניות של הקולוניאל בנק, הפצת ספרות ציונית ובראשה העתון „הצפירה״ ועוד הוצאות בעברית. וביחס למספר התושבים היהודים הלא־גדול היה בעיר צוות ניכר של מורים לעברית, הלא הם: סנדר ספרים, שנודע בכינוי „סנדר קורא״ על היותו הבעל־קורא בבית־הכנסת הגדול; ר׳ אייזיק שטוף, שהיה בעל כשרונות פדגוגיים; כץ (שמו הפרטי נשמט מזכרוני), שנחשב למורה מודרני ביותר; בנימין פינקלשטיין; אביגדור מלמן, שכינוהו אביגדור שרייבר, אשר היה מורה לנערות בעיקר. אחר כך הגיע לעיירה גם אברהם־יהודה פולאק מבּראָסטאָצ׳קו. בנימין פינקלשטיין ואברהם־יהודה עשו פעולה חלוצית בשטח הפצת השפה העברית ביסדם קורסים למבוגרים.

ילדים במספר רב המשיכו את לימודיהם בערים הגדולות שבסביבה: דובנא, קרמניץ, רובנה. היו גם הורים ששלחו את ילדיהם לערים רחוקות יותר ללמוד בבתי־ספר יהודיים מיוחדים; אני, למשל, נסעתי לוארשה ללמוד בבית־הספר למסחר של קרינסקי, בניו של משה גולדגארדט למדו בגימנסיה של קאגאן בוילנה. לאחר פרוץ מלחמת העולם הראשונה עברה הגימנסיה של קאגאן ליאָקאטרינוסלאוו ושם קיבלתי אני את תעודת הבגרות שלי. נער אחד מראדזיווילוב אף נסע ללמוד בגימנסיה „הרצליה״ בתל־אביב *. היתה משיכה להשכלה כמו גם לפעולה חברתית־פוליטית. מן הראוי לציין שהרמה התרבותית של כלל האוכלוסיה היתה משביעה רצון ובעיקר זו של הנוער. אם לקחת בחשבון את המספר הקטן ביחס של התושבים היהודים לעומת מוסדות החינוך בעיר, כגון שני בתי־ספר ממשלתיים עממיים שהלימוד בהם ניתן חינם, אחד לבנים ואחד לבנות בהנהלת הגב׳ סוירסקה, הרי מותר לומר שלא היה כמעט נער שלא זכה להשכלה יסודית.

מצב זה הוא גם שאיפשר אחר כך התעניינות בספרות ובשאלות פוליטיות־סוציאליות. בקהילה הקטנה הזאת היו חוץ לציונים גם מפלגות אחרות בעלות מגמות פוליטיות, כגון ה„בונד״, „פועלי ציון״, ועוד. בני העיירה לא נמשכו ביותר אחריהם, קראו להם בעלי החולצות השחורות, אבל הם היו קוראים ומתוכחים, ואילולא ערנותם הפוליטית ודאי היו נשארים בנחשלותם. ומעשה

* הרי הוא מרדכי פקר ז״ל, שנשאר מאז בארץ והיה חבר בדגניה א׳ — המתרגם.

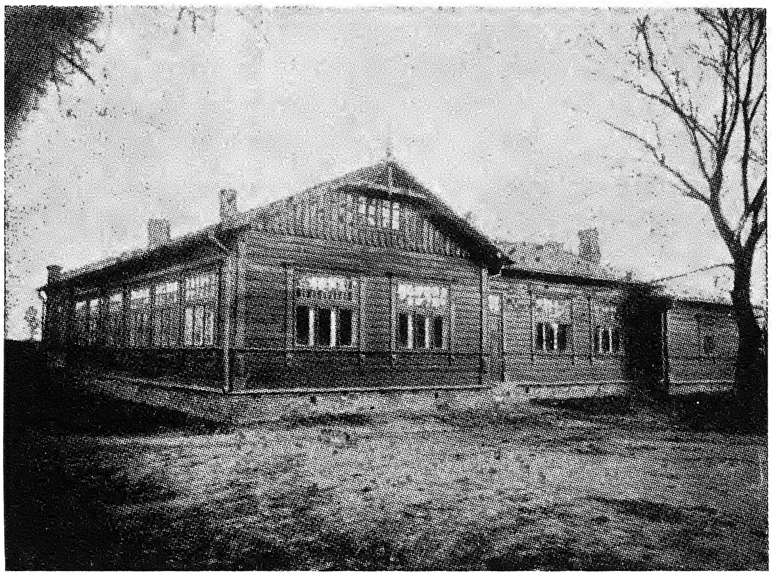
שסיפרו על „בּוּנדוּבקה" (בּונדאית) אחת, שהיתה מסורה בלב ונפש לתנועה, כמו שאומרים, שבשעת מריבה עם אמה „המפגרת" הטיחה: „אוי ואבוי לשנותי שניקוֹלאַי (הכּוונה לצאר הרוסי) הוא אבי ואַת אמי".

וייזכרו לשבח גם המלמדים, שנודעה מהם השפעה מסוימת על ילדי ישראל

בית־ספר עממי לפני מלחמת העולם הראשונה

בעיר בראשית צעדיהם. כמעט ודאי הוא שהרוב המכריע של הנוער התחיל את לימודיו ב„חדר" אצל מלמדי דרדקי. שנים מהם אני זוכר, את ר' מיכל מלמד, שאצלו למדתי, ואת ר' זלמן־הירש. אחרי־כן עברתי ביחד עם חברי בני גילי אל החדר של ר' ישראל־יונה, שבו למדנו חומש ורש"י. בדרגה זו היה גם המלמד ר' אבא מלמד אך קצת יותר מודרני, כעין „חדר מתוקן", ואחריו עברתי אל ר' מרדכי נפתלי'ס, שהיה חזן שני, כלומר, סגן החזן בבית־הכנסת הגדול; אצלו כבר למדו תנ"ך. אחריו למדתי אצל ר' דוּצי־מלמד, שנחשב מלמד מדרגה גבוהה, תלמוד ומפרשים. המשכתי ללמוד אצלו גם בחדשי הקיץ כשהייתי בא מוארשה לחופשה השנתית. ודאי פסחתי על מלמדים נוספים, שלא למדתי אצלם, אבל זוכר אני עוד שנים, שנחשבו מלמדים חשובים, והם: ר' אהרלה, שבשנותיו האחרונות היה חי ב„הקדש" והורי התלמידים תמכו בו; זוכר אני

בית־הספר למלאכה לפני מלחמת העולם הראשונה

אותו, מכיון שאחי אביש היה בין תלמידיו ואני נשלחתי להביא לו חבילות מהבית. ור׳ איציק־לייב, שהיה מלמד מכובד הרבה והתגורר בסמוך לבית הכנסת הגדול בצד ביתו של ר׳ איציקל זצ״ל.

מוסדות לעזרה סוציאלית

מקום נכבד תפסה העזרה הסוציאלית בעירנו, ואף שהמוסדות שהקים גינזבורג גם נתמכו על ידיו, הרי למרות זאת רובה של המעמסה הוטלה על שכם התושבים, והאמידים ובעלי היכולת שביקשו להפגין את מעמדם ניתן להם כר נרחב לגלות רוחב לבם על־ידי תמיכתם במוסדות אלה. למשל, ה„הקדש״. ידוע מה עלוב היה מצבו של „הקדש״ בכל העיירות בגולה, לא כן בראדזיוויל. הזקנים והעניים הרגישו שיש יד מטפלת כראוי, ככל שניתן לטפל במוסד מסוג זה.

בראדזיווילוב כעיירת־גבול היתה קיימת גם בעיה סוציאלית מיוחדת במינה.

עירנו שימשה כידוע תחנת־מעבר לזרם גדול של מהגרים לאמריקה. בראדזיווילוב עברו את הגבול בגניבה לברודי שבגאליציה האוסטרית, ומברודי כבר היתה לפניהם הדרך פתוחה להאמבורג או אנטוורפן, ושם פעלו ועדי־עזרה שסייעו בידם להמשיך דרכם למקום שביקשו להגיע. אבל היו בין המהגרים הרבה חולים — מחלות עינים בעיקר — וארצות ההגירה הקפידו עמהם ורבים מהם הוחזרו לברודי, והמשטרה האוסטרית בברודי מסרה אותם לידי משטרת הרוסים בראדזיווילוב ומפה העבירו אותם ב„אֶטאפ״, כלומר, תחת משמר ממקום למקום עד למקומות מגוריהם ועל פי רוב ברגל, חוץ מן הזקנים והחולים שהובלו בעגלות. הזקנים ודאי יזכרו את נוראותיו של מסע מסוג זה, שהיה כעונש מות ובמיוחד בשביל הילדים הרכים. היו מקרים שכל בני המשפחה קיבלו תעודות־כניסה ורק ילד אחד הוחזר. ברור, בראדזיווילוב השתדלו לעזור לאומללים אלה, אבל נדרשו לשם כך סכומים ניכרים לכרטיסי־נסיעה ברכבת, לצידה לדרך הארוכה ולשאר צרכים, וגם להתחיב בכתב לפני השלטונות שיוחזרו למקומות מגוריהם. ויצוין, שבכל הנטל הזה נשא כל הציבור, ובעיקר „עמך״. מלינים היו אותם בבתים, יחידים ולפעמים משפחות, ומאכילים אותם. זכורני שאצלנו שהתה זמן ממושך ילדה כבת 6—8 עד שהתקשרנו עם הסבא שלה והוא בא ולקחה עמו.

החיים הדתיים

גם לחיים הדתיים נודע מקום נכבד אצלנו, הגם שאנשי העיר לא היו מסוג האדוקים שבערי פולין ועיירותיה; אכן הכל הקפידו ושמרו על הוי דתי־מסורתי.

לפי ידיעות בדוקות עמד בנין בית־הכנסת הגדול על תילו 104 שנים מאז נבנה בשנת 1811 ועד שנת 1915, כאשר פוצץ בפקודתו של קצין אוסטרי מטעמים אסטראטגיים במלחמת העולם הראשונה. אחרי המלחמה חזרו והקימו במקומו בנין אבנים בתמיכתו של גינזבורג, אבל זה לא היה עוד כבנין הראשון. הבנין הראשון היה יקר המציאות, מסוג בניני־העץ שמעטים היו כמותו. רם ונישא, בגובה של ארבע קומות, ארון־קודש מפואר, בימה גדולה וגבוהה, ריהוט הדור, מוצק, ונברשות־ענק רבות־קנים מסועפים מנחושת שהשתלשלו וירדו מן התקרה וביניהן מנורות־לוקס גדולות. משני צדי ארון־הקודש היו שני מקומות ישיבה של כבוד מובדלים מן השאר, כעין סוכות, שהוקצו אחד לרב מטעם הרשות — ה„קאזיוני ראבינר״ — ואחד לרב „החדש״. על הקירות התנוססו

ציורים מעשה אמן, שנושאיהם נלקחו מהתנ"ך. התקרה היתה מקושטת בציורי שנים־עשר המזלות. היה זה באמת „היכל קודש".

נשארו חרותים בזכרוני ימי החגים, וביחוד הימים הנוראים, דומית הקודש ערב „כל נדרי", הפנים החגיגיים והרציניים של המתפללים באוירה של יראה ורעדה לקראת יום הדין. הנה עולה על הבימה החזן יענקל זוויהילר *, שכל דמותו אומרת מלכות, זקנו רחב ולבן וסביב מקהלה די גדולה. הכל דרוכים ומלאים ציפיה — פתאום נשמעת דפיקה חזקה כמו רעם של שמואל השמש עם ה„פראטש" ** שבידו, וקולו של החזן משמיע כל נדרי... בידוע, בכל מקום עושה תפילת „כל נדרי" רושם רב, אולם בראדזיווילוב, בבית־הכנסת הגדול, היה זה משהו כביר!

היו בעיר בתי־מדרשות רבים. קודם כל השפאניר־שול, שסמוך אליו נמצא בית־קברות עתיק, אשר העיד על ישוב יהודי קדום מלפני מאות שנים, מימי גירוש ספרד. שם התפללו בעיקר ה„אריסטוקראטים". והיו: בית־המדרש הגדול, באראניר־שול, אוסטרר־קלויז, שניידרשה־שול, זאמד־שול, ועוד הרבה בתי־מדרשות של רביים: של ר׳ חיים זצ"ל (הרב „הזקן") ר׳ איציקל, של ר׳ לוי, של ר׳ יוסילה, של חסידי טריסק, חסידי אוליק, של ר׳ זיסי קופס (איני יודע מקור השם הזה), ועוד. הנה כי כן רב היה מספרם של בתי־הכנסת ובתי־המדרשות בראדזיווילוב וכולם היו מלאים תמיד מתפללים.

כך התנהלו הענינים עד שנת 1914, עד שפרצה מלחמת העולם הראשונה.

---

* כלומר איש זוויהיל, הלא היא נובוגראד ווהלינסק.

** מעין מחבט כבד בעל ידית עשוי במיוחד לצורך זה.

צבי זגורודר

על חיי היהודים בראדזיווילוב

העיירה ראדזיווילוב, ששמה שונה על־ידי הסובייטים ל„קראסנו ארמייסק", שכנה במרחק שלושה קילומטרים מהגבול האוסטרי וכשמונה קילומטרים מברודי שבמזרח גאליציה. בשנת 1765 ישבו בה כ־300 יהודים. לפי הספירה הרשמית משנת 1847 מנתה הקהילה היהודית של ראדזיווילוב 3054 נפשות, ולפי מפקד התושבים משנת 1887 היו בעיירה 4322 יהודים בתוך אוכלוסיה של 7312 תושבים. אחרי

קבוצת מורים ותלמידים של בית־ספר עברי

מלחמת העולם הראשונה, כשחזרו פליטי העיירה לבתיהם, גדלה האוכלוסיה של ראדזיווילוב לכדי שנים־עשר אלף נפש, שמהן כשני שלישים בערך היו יהודים.

ראדזיווילוב שימשה זמן רב שער להגירה יהודית מרוסיה הצארית לעולם הגדול, בעיקר לארצות הברית של אמריקה. למן הפרעות של 1881/3 — סופות בנגב — ופרעות 1904/7 הלך זרם ההגירה הלוך וגבור, ורבים היו הבורחים דרך העיירה אל מעבר לגבול, כדי להמשיך משם אל מחוז חפצם. רבים היו ביניהם גם מהפכנים, סופרים ליבראלים ואחרים שברחו מארצם מפני רדיפות שלטון הריאקציה הצארית.

הישוב היהודי היוה תמיד את רוב תושבי העיר, וביניהם משפחות מיוחסות

מושרשות בחיי המקום. האינטליגנציה המקומית ינקה מן הכרכים הקרובים שברוסיה וגאליציה גם יחד. המסחר היה מפותח ורובו בידי היהודים. בית המכס המרכזי בעיר שימש מקור פרנסה שופע למשפחות רבות, ומהן שעשו עושר רב.

היו בראדזיוּוילוב כמה „חדרים" לילדי ישראל ושני בתי־ספר ממשלתיים ליהודים: אחד לנערים ואחד לנערות, וכן גם פרוגימנסיה לנערות. כמה מעשירי העיר נהגו לשלוח את בניהם ללמוד בדובנא, קרמניץ ורובנה.

ראדזיוויל ידעה גם חיים פוליטיים־מפלגתיים פעילים. אגודה ציונית נתארגנה

ארגון הנוער הציוני הראשון בראדזיווילוב בשנת 1910.
יושבים מימין לשמאל: 1) פינקלשטין 2) מרדר 3) ... 4) רייזר 5) ...
עומדים בשורה א': 1) גרינברג 2) מנחם גולדגרט 3) בן־ציון בטלין 4) אחות גלוזמן 5) פינקלשטין 6) ...
עומדים בשורה ב': 1) ... 2) זילברמן 3) צבי גלוזמן 4) גלוזמן 5) לויטן.

בעיירה בראשית המאה הנוכחית שפעלה במחתרת בימי הצאר, ואילו משנת 1917, עם פרוץ המהפכה, הופיעה האגודה בגלוי בין שאר המפלגות שהגבירו את פעולתן ברחוב היהודי. בעיקר הלכה והתפתחה הפעולה הציונית בימי שלטון הפולנים: התרבו הזרמים והמפלגות, הופיעו „השומר הצעיר״, „דרור״, הריביזיוניסטים, ועוד ועוד. גם חוה להכשרת חלוצים בחקלאות הוקמה בקירבת העיירה.

כחלק מן הפעולה הציונית יש לציין את יסוד בית־הספר „תרבות״, שמשנת 1924 היה כולו עברי. רבים מחניכיו עברו הכשרה ועלו ארצה.

כן היו בעיירה כמה וכמה מוסדות ציבור חשובים ששכנו בבניניהם, כגון בית־חולים ובית נכים, ששה־עשר בתי־כנסת, וביניהם בית־הכנסת הגדול שהתנוסס לתפארת.

הרבי ר׳ איציקל מראדזיוויל

לר׳ יחיאל מיכל ה„מגיד״ מזלוטשוב (נולד תפ״ו, 1726, נפטר כ״ה באלול תקמ״ו, 1786), בן הצדיק ר׳ יצחק דראביטשער, שהיה מצעירי תלמידיו של הבעש״ט, ואחרי מותו של הבעש״ט נסע ל„המגיד״ ממזריטש, היו חמישה בנים, שנודעו בחסידות בשם „חמישה חומשי תורה״, הלא הם: ר׳ וולאף זבארז׳ר, ר׳ יצחק ראדזיוויל׳ער, ר׳ משה זוויהילר, ר׳ מרדכי קרעמניצער ור׳ יוסף יאמפאלער.

אילו מפירושיו של ר׳ יצחק מראדזיוויל, לפרקי אבות וליקוטים בשם „אור יצחק״, הובאו בסידור התפילות „הרי בשמים״ של ר׳ ישעיה מושקאט, אב״ד דק״ק פראגא שע״י ווארשה, חתנו של ר׳ איציקל.

בשנת תשכ״א הוציא המוסד להוצאת ספרי מוסר וחסידות, ירושלים, ספר „אור יצחק״ מכתב־יד, שהיה טמון בספריית הרבי מסאדיגורא זה יותר ממאה וחמישים שנה, ובו באו כל דברי תורתו של הרבי ר׳ איציקל זצ״ל.

עד יגדל שלה

בעת סעודה שלישית, כאשר ישב ר׳ איציקל עם המסובים אמר, כי בחלום נראה לו אביו הרה״ק רי״מ מזלאטשוב ז״ל בעת שנת הצהרים של שבת ואמר לו: האם ידעת, בני חביבי, את ביאור הכתוב „ויאמר יהודה לתמר כלתו, שבי אלמנה בית־אביך עד־יגדל שלה בני וגו׳.

ענה ואמר: לא ידעתי פירושו. וביאר לו בהקיץ: ויאמר יהודה — **הוא הקב״ה**, **שם בן ארבע אותיות** — לתמר כלתו — **היא כנסת ישראל** — שבי אלמנה בית אביך — **היינו, להיות ישראל בגלות** — עד־יגדל של״ה — **ר״ת: המחזיר שכינתי לציון**, וסופי־תבות מן **יתגדל ויתקדש שמיה.**

(מתוך ספר זכות ישראל — „עשר אורות״
— מאת ישראל בהרב יצחק שמחה.
דפוס פיטריקוב, תרס״ז).

אמר המעתיק: יום אחד מימי ספירת העומר שנת תשכ״ה באתי בשערי ספריית הרמב״ם בת״א לבקש אחר דברי תורתו של ר׳ איציקל ומצאתי הספר „עשר אורות״, לתוכו אסף המחבר גם „ממדרגותיו הנוראים״ של ר׳ איציקל ז״ל. לאחר שהעתקתי הקטע המובא בזה לעיל, מצאתי בשולי העמוד כתוב: יום הלולא י״א אייר תנצב״ה.

בערבו של אותו יום בשעה מאוחרת משישבתי להעתיק הדברים אל נקי, היכה בי התאריך **י״א אייר** כברק-פתאום: והלא היום יום י״א באייר! וכל אותם יהודים, שלמען זכותם במצווה רשם מחבר „עשר אורות״ יום הלולא של ר׳ איציקל, איים עתה? פתאום חשתי כל העולם ריק ונסערה נפשי. יצאתי את הבית והילכתי שעה ארוכה בשדה. מאוחר חזרתי הביתה וכבר היו הכל ישנים. חבשתי כיפה לראשי ועמדתי בפינה אצל הקיר ופני אל המזרח ואמרתי קדיש באֱלם-קול. ואחר אף לחלחתי שפתי בטיפות שתיים של יי״ש — לעילוי נשמתו של הצדיק ועם חסידיו הישנים שנת עולמים. הי״ד.

בן־חיים

ריב"ל בראדזיווילוב בשנים 1813-1807

אבי ההשכלה ברוסיה, הסופר ר' יצחק בר לווינזון (ריב"ל, 1788—1860), נולד בקרמניץ, בה פעל רוב ימיו — להוציא השנים 1807—23, בהן עשה מחוצה לה ובה גם הלך לעולמו. בשנים 1807—13 ישב בראדזיווילוב.

להלן קטע מתוך „קיצור ההיסטוריה של הספרות העברית החדשה" לי' קלוזנר, על שנות שהותו של ריב"ל בראדזיווילוב.

„בשנת 1807, כשהיה ריב"ל בן י"ט, נשא אשה מן העיירה ראדזיווילוב, שהיתה סמוכה לספר האוסטרי, ועבר לדור בעיירה זו. מתחילה אהב ריב"ל את אשתו, ואולם אחר־כך באה האכזבה, ולמרות רצונה גירש אותה עד מהרה. יש אפילו שמועה, שאשתו זו ניסתה להרעילו קודם הגירושים מתוך כעסה על שפסק מלאהוב אותה. ושוב לא נשא אשה כל ימיו (מאשתו זו היה לו בן יחיד שמת בקטנותו).

בראדזיווילוב, שעמדה קודם שחרור פולניה על גבולן של רוסיה ואוסטריה, — ובכן היתה עיר של ספר, וככל עיר כזו היו בה תנועה וחיים והשפעה של הרבות שמעבר לגב.ל, — היתה אפשרות לריב"ל, שישתלם גם ברוסית וגם בגרמנית. שם למד גם צרפתית ולאטינית, ואף קצת יוונית. לשם פרנסה עסק בשיעורים פרטיים, ובשנת 1812, כשנלחמו הצרפתים ברוסיה גם נעשה מתורגמן רשמי, כלומר, ממונה על תרגומי מכתבים וכתבים מעברית ואשכנזית־יהודית לרוסית בשביל הממשלה והצבא שלה בפקודתו של הגנראל גירס, שהיה המפקד של חיל־המצב של ראדזיווילוב באותם הימים. כמתורגמן הצטיין ריב"ל בעבודתו ומצא חן בעיניו של גירס. ולאותן השנים מתייחסת ,ראשית ביכורי פרי־עטו' — שירים ומכתבים, שחלק מהם נכנס אחר־כך למחברת ,אשכול הסופר'. בסוף שנת 1812 חיבר שיר־תהילה על נצחונה של רוסיה במלחמתה בצרפתים בשם ,ענות־גבורה'. גירס שלח את השיר אל המיניסטר לעניני־פנים — וריב"ל הוכר לטוב בעיניה של הממשלה הרוסית. זה היה הקשר הראשון בין ריב"ל ובין

ממשלת רוסיה, קשר, שהיה לו ערך ידוע בחייו, שהרי עוד בסוף ימיו, כשתמכה בו הממשלה בסך של 3.000 רובל, הזכירה את ,השירות, ששירת (ריב״ל) את הממשלה במלחמת־המולדת בשנת 1812׳.

ואולם עבודתו הקשה של ריב״ל בלימוד לשונות, בקריאה מרובה ובעבודת מתורגמן גרמו לכך, שחלה בקדחת־העצבים, וכדי להתרפא ממחלתו הלך, בשנת 1813, לאחר שנגמרה מלחמת רוסיה וצרפת, כשכבר היה בן 25 שנים, לברודי, שהיתה אז מרכז ההשכלה ליהודי גאליציה״.

בית דפוס בראדיוויל (Radziwillow) *

בעיירה ראדוויל שהיא במחוז קרעמניץ כבר היה קיים ועומד דפוס בשנת תקע״ח, ובאותה שנה יצאו ממנו: חרדים, ילקוט חדש[1], מדרש שמואל על פרקי אבות, תיקון גדול. שם המדפיס לא פורש על שערי הספרים האלה, כי הסתיר את פניו מיראתו את חמת המבקר, אולם אין שום ספק שהמדפיס הפלאי הזה הוא ה״ר יהונתן בר״מ יעקב, שעבד לפנים בדובנא ואחרי כן בקרעמניץ, וזולת חזות הספרים המוכיחה הזאת, יש לי עוד אותות המאשרים השערתי, כמו הציורים השונים וגם שלט שר העיר שבסוף ספר ילקוט חדש, הדומה בצלמו לאותו השלט שהדפיסו המדפיס על שערי הספרים בדובנא, שאין דוגמתו בדפוס אחר בפולניה.

בתחילת תקע״ט עזב המדפיס ה״ר יהונתן הנזכר את העיירה הזאת, ופנה מקומו בעד „הרבני המופלג הנגיד המפורסם״[2] מוהר״ר פנחס ב״ר אשר זעליג בר״ץ, אדם המוקיר תורה ודחיל רבנן[3], שרכש את החומר הטיפוגרפי

---

* מתוך „תולדות הדפוס העברי״ לחיים דב פרידברג, 1950.

[1]. מוציאו ה״ר יוסף בהרב מ׳ מרדכי מקרעמניץ הדפיסו אחרי הוצאת לובלין רק בהשמטת השיר שנדפס בה מעבר לשער, ובסוף הספר אנו מוצאים „מודעה רבה בדבר קצת סידורים שנדפסו מקרוב והדפיסו בתוכו קביעות השנים לעתיד, והדפיסו ששנת תק״פ היא שנה מעוברת וכתבו המולדות לשני אדרים והוא שקר שאינה רק שנה פשוטה, וכן נמצא חומשים שהדפיסו בתוכם לוח השנים משנת תקע״ג עד שנת ת״ר ומשנת תק״פ ואילך החליפו השיטה בשנים הרבה ועשו מפשוטות מעוברת וממעוברת פשוטות, וח״ו בכפרים ועירות קטנות יסמכו על זה ויבואו לידי מכשול גדול, לזאת ראינו בכדי להרים מכשול מדרך העם ולפרסם זה שחלילה לסמוך על הכתוב בחומשים וסידורים בשום קביעות רק על לוח הנדפס מדי שנה בשנה, ומי שבידו מהסידורים והחומשים הנ״ל ימחוק ויטשטש או יסירם לגמרי ויקרעם בתער ולקיים אל תשכן באהלך עולה ולהשומעים יונעם ויתברכו בברכת השנים טובים ומתוקים שלום רב (תקע״ח)״.

התאריך תקע״ח שנשנה ונכפל גם בהסכמת הראז״מ מראה בעליל, כי התאריך תקע״ה שעל גב השער טעות היא.

הח׳ רינגלבלום מצא (לפי הודעתו בספרו צו דער געשיכטע פון יוד. בוך און דרוק אין פוילן ע׳ 62) בכתבי הארכיב, משא ומתן בין המדפיס מיאנטשינסקי והממשלה על אדות התיסדות בית דפוס עברי בראדוויל בשנת תקמ״ח, ולפי הנראה לא באה אז המזמה לידי פעולה ממשית.

[2]. כן יכנה בהסכמת ה״ר מרדכי האבד״ק קרעמניץ.

[3]. הרב מ׳ משה ליכטשטיין, המוציא בראדוויל את הספרי עם זרע אברהם מאביו, יספר שם בהקדמתו, כי המדפיס אספו לביתו וארוחתו נתן לו על שלחנו במשך ירחי ההדפסה.

מן המדפיס בעיר פאריצק, והעשירו באותיות שונות, ובעזרת פועלים מומחים השלים במשך שנת תקע״ט הדפסת חמשת חלקי חק לישראל. „ויקם פנחס מתוך העדה וידו הדה לקבוע בדפוס ספרי החוקים האלה... ועל ניר יפה ודיו והגהה מדויקת נתן פזר ונוסף עוד... ונתן עיניו ביופי כאשר הראה חזותו לרבים בחינה מעלייתא ולהודיע שבחם של ספרים אלו לא צריך לדידי ולדכוותי, אפס כי עז הפצרת הרבני הנגיד הנ״ל, כי יתיב בפחדא אולי ימצא כזה איש אשר לבבו פונה היום לשלוח יד ולבקש רעתו, ויעשה כמתכונתו, למען ספות הרוה, ויפרוץ הגדר לעלות בנוה, יחרוך רמיה צידו, ועל ידי זה יצא שכרו בהפסדו, ובקש ממני שפה להיות מסכים הולך על ידו, ולנעול דלת בפני עושי עול, אמרתי חביבה מצוה בשעתה... אפס דבר שפתים אך למותר להמדפיסים השרויים במדינה לא יהרסו לעלות שנית על מזבח הדפוס ספר חק לישראל... תוך משך עשרה שנים מיום כלות הדפוס[4].

אחרי תם הדפסת הספר הנזכר הוציא המדפיס גם מהדורה יקרה מן הכוזרי, ועוד חלק שני מן ספרי עם פירוש זרע אברהם (תק״פ).

המדפיס חדל לעבוד מלאכתו, כי לא יכול עמוד נגד התחרות המדפיסים הסלאוויטאיים, ולכן מכר את הזכות להוצאת הספר חק לישראל שרכשה, אל המדפיס הנודע ה״ר אהרן ב״ר יונה, — כאשר כבר הזכרתי למעלה, — ואולם את החומר הטיפוגרפי מכר לה״ר יעקב פינקלמאן בנו של המדפיס ה״ר שמואל ב״ר ישכר בער סג״ל מברדיטשוב, ואחרי שהעביר הכל לרשותו, הדפיס בו בעיר ברדיטשוב ספרים רבים בהעלמת מקום ההדפסה.

באחד משני בתי הדפוס שהיו קימים בעיר הזאת נדפס סדור תפלות עם כונות החסידים בהשגחת הרב הצדיק מו״ה אברהם יהושע העשיל מאפטא, וכעת בלתי נודע ממנו שום טופס[5].

---

4. לשון ה״ר אפרים זלמן מרגליות בהסכמתו באמצע ירח סיון תקע״ט.
5. השוה קרית ספר שנה ט׳ ע׳ 439. ושנה י״א ע׳ 495.

י״ל פרץ

מתוך ,,גלגולו של ניגון״

— — — אך אצבע אלוהים! רצונו של מקום היה, שישוב ה„מזל־טוב״ של פדהצור לכבודו הראשון.

נודדים הם, גונבי הילדה, מעיר לעיר, מחצר לחצר, ופעם אחת חלתה הילדה בדרך.

וקרה הדבר בראדזיוויל הסמוכה להגבול; ועזבו הגנבים את החולה בחוץ, מאחורי איזו גדר, וינוסו.

ולא רדפו אחריהם, כי עברו את הגבול; בקש את הרוח במדבר!

ואת הילדה מצאו, והיא כמעט ערומה, ועל בשרה אותות המכות שהכּוּה, ושוכבת היא בחומה, והולך וגדל החום!

ואנשי חסד אספוּה, וישאוּה, ויביאוה אל בית־החולים.

והכירו הרופאים שהמחלה מחלת הטיפוס, וירפאוה ימים רבים; ותצא הילדה מבית־החולים בריאה, אך עיורת בשתי עיניה.

ומחזרת הילדה על הפתחים ופושטת יד לאגורה וללחם.

ומנהגה לבלי לבקש בדברים. מתייצבת העזובה בפתח, ורואים אותה אנשי הבית, ונותנים מה שנותנים. ואם אין מתבוננים בה, היא נושאת את קולה בשיר.

ומזמרת היא אותו הניגון, שלימדוּה גונבי נפשה.

ונהפך הניגון לניגון מתחנן על נפשו...

ומעורר רחמים הניגון, וקורא:

„חוסו על יתומה עניה, גוּנוֹב גוּנבתי מבית אבי הטוב, מזרועות אֵם רחמניה, מבית מלא אור ושובע...״

„אנשים רעים וחטאים ואכזרים גנבוּני, ויעבדו בי בפרך...״

„וימוֹצוּ את לשדי, ויכלוּ את כחי... וישליכוּני כנצר נתעב, כקליפת אגוז, אשר אכלו את תוֹכוֹ.״

„חוסו, רחמו על יתומה עזובה!״

כך מתחנן הניגון, וכך הוא מעורר לצדקה, וזאת היתה עלייתו הראשונה.

והיה בראדזיוויל למדן גדול, שישב ועסק אך בתורה.
ולא מתנגד, ולא חולק היה האיש ההוא, ובכל זאת לא ראה פני צדיק מימיו.
לא פסק פומיה מגירסא והוא מתירא מביטול תורה.
אין לו פנאי לנסוע!

ומשום ביטול תורה לא היה בא אל בית־המדרש, שלא יבטלוהו שם בדברים של מה־בכך, בעניני העיר או בשיחות חולין. ולא היה יוצא מפתח ביתו, והתבודד, ולמד בחדרו; כי אשתו ישבה כל היום בחנותה, ואף בנים זכרים היו להם, ולמדו בחדרים.

וכפעם בפעם היה מתעורר במוחו הרעיון: צריך לנסוע — „עשה לך רבי"... ויצרו הטוב לוחש באזניו: שמא טועה אתה, ונשמתך צריכה תיקון... אבל יצרו הרע, שנחלש בכוח התורה ואינו חצוף כולי האי לדבר בשם עצמו, מתחפש בעורו של היצר הטוב, ומונה, ומרמה אותו לאמור: „רוצה אתה לנסוע? מה טוב ומה נעים! אך גמור נא מסכת זו", ואחר כך: מסכת זו, ומסכת זו... ועברו ירחים, וחלפו שנים, ועדיין לא נסע.

אך מן השמים מרחמין עליו. מבקשים שם, שיראה הלמדן את פני ר' דוד'ל...
ואירע מעשה:

יושב לו הלמדן ועוסק בתורה; לומד הוא בכוונה גדולה כדרכו, והנה קול זמרה בפתח.

וכועס הלמדן על עצמו, על מה שהוא שומע את הניגון, כי היה הלמדן במדרגה גדולה, ובשעת הלימוד היה בא לידי התפשטות הגשמיות ונאטמו כל חושיו. פעם אחת נשרפה כל העיר והוא לא שמע... ועתה הוא שומע את הניגון.

ומתקצף הלמדן ומעביר ידו על מצחו, ומשתדל להעמיק בהסוגיא, ואינו יכול; הניגון מבטלו.

תוחב הוא את אצבעותיו לתוך אזניו ולומד, והניגון מתגנב וחודר אל נשמתו, ומבטלו מלימודו.

ויגדל עוד כעסו, ויאחז בקצה זקנו, ויתן לתוך פיו, וישכנו — וזוהי, כידוע, סגולה נפלאה לגרש את המניעות החיצוניות — ולא לעזר, ולא להועיל.

בינתים הוא מכיר, שהקול קול אשה, ויעלה חרון אפו, ויגער בה, ויקרא בקול:
סורי מפתח ביתי, חצופה!
ותלך לה הילדה, ונפסק הזמר, והוא עודנו שומע.

והניגון מזדמר מאליו, באזניו ובנשמתו, ובכל אבריו, והוא מתמלא מן הניגון, ואינו יכול לכוון את לבו אל הלימוד.

וסגר הלמדן את הגמרא, וקם, וניגש אל הכותל להתפלל „מנחה״, ואינו יכול להתפלל בכוונה. אינו יכול ללמוד ואינו יכול להתפלל; כפעמון של כסף מצלצל באזניו...

והצטער הלמדן מאד, ולא ידע נפשו. וכך עברו עליו ימים, שבועות וירחים. והניגון מצלצל באזניו ומבטל אותו.

ומצער וכליון־הנפש נשתקע הלמדן במרה שחורה, וכמעט שיצא מדעתו.

וישב הלמדן בתענית וסיגופים, ולא הועילו. אי אפשר לו להשתיק את הניגון; מעורר הוא אותו משנתו בלילות.

וראה זה פלא: הלמדן לא היה מנגן בטבעו, מעולם לא ירד לפני התיבה להתפלל „מנחה״; כשהיו מכבדין אותו ב„אתה הראית״, היו מקריאין לו ולא יכול לחזור על הניגון בשום אופן. ובשבתות היה אומר את ה„זמירות״ בלי שום נגינה, ובמקום הניגון היה לומד דף גמרא! ואותו הניגון התדבק בנשמתו ואינו יכול לגרשו משם.

ומכיר הלמדן ויודע שאין הדבר פשוט, וסבור הוא, שהוא מעשה שטן, או שאיזה „לץ״ מתגרה בו ומבקש להעבירו על דעתו. ורואה הוא בחוש, שבכוח עצמו לא יתגבר עליו, שהוא צריך לנסוע ולבקש עזרה, ושאם לא עכשיו — אימתי?

אך יצרו הרע של הלמדן מתאַנה לו ואומר: לנסוע? מהיכי תיתי! אך לאן? לאיזה צדיק? רבים הם הצדיקים בארץ, אך מי מהם הצדיק האמיתי?

ומי יודע מה היה בסופו של הלמדן, לולא אירע עוד מעשה: ר׳ דוד׳ל נזדמן לראדזיוויל.

כידוע הלשינו על ר׳ דוד׳ל וברח, ועבר את הגבול בראדזיוויל.

והמסירה, כידוע, היתה עונש מן השמים. מעשה רע עשו שהעליבו את וואסילקוֹב, ו„גנבו״ משם את ר׳ דוד׳ל, והושיבוהו בטלנא.

וואסילקוֹב פנה הודה, פנה זיוה... החוצות אבלים, בתי־המדרשות התרוקנו, בתי־המלון בעיר ומחוץ לעיר התבטלו ונסגרו, ובני העיר התרוששו ובאו עד ככר לחם, רחמנא ליצלן.

והיתה מאת ה׳ שתתרוקן גם טלנא...

כסא זהב היה לר׳ דוד׳ל, וחרות על הכסא: „דוד מלך ישראל חי וקיים״

ואכלו קורצא, שר׳ דוד׳ל מתנשא למלוך, שהוא מורד במלכות... והגיע הדבר עד פטרבורג...

אנחנו יודעים שכל זה היה בבחינת מאן מלכי—רבנן״, אך השרים בפטרבורג אינם מבקשים כוונות ואת הבחינות אינם משיגים. אין להם אלא מה שעיניהם רואות.

איך שיהיה, ור׳ דוד׳ל אנוס היה „לעקור״ ולעבור את הגבול, והחשיך עליו יום הששי בראדזיוויל ושבת שם. ולמדן העיר הולך לקבל את פניו בסעודה השלישית, כי ליצרו הרע לא היתה עוד שום אמתלא לעצור בו מלכת.

ובכל זאת לא נכנע עוד.

והלמדן בא, ורואה הוא, והנה בראש השולחן יושב יהודי קטן מאד, והשטריימי״ל על ראשו גדול מאד, ושער כסף ארוך נופל ומכסה את פניו. והוא מחשה, והעומדים עליו והיושבים לפניו מדברים בלחישה דברים של מה־בכך, וינע לב הלמדן בקרבו, ולא האמין למראה עיניו.

אך באותו רגע הביט אליו ר׳ דוד׳ל.

ולא דבר קל היה מבטו של ר׳ דוד׳ל! — ויצא ניצוץ מעיני ר׳ דוד׳ל, ונכנס לתוך לבו של הלמדן, ושרף שם את היצר הרע, ונהפך הלמדן לאיש אחר.

ויאמר לו ר׳ דוד׳ל: שב! והמקורבים מפנים לו מקום בראש השולחן, והוא יושב.

ויאמר עוד ר׳ דוד׳ל:

— מכבדים אנו את הלמדן בזמר!

והלמדן נרעש ונפחד, כי כנ״ל לא היה מנגן מימיו. אך אין ברירה — ר׳ דוד׳ל מצוה, והעומדים מאחורי הלמדן מכים בכתף — ואינו יכול לסרב.

והוא מזמר!

ומתחיל הוא ברעדה, ומגמגם בלשונו, שהיתה בפיו לחתיכת עץ, אבל הוא מזמר!

ומה הוא מזמר? מה הוא יודע לזמר? ניגון אחד יחיד לו — ניגונה של היתומה.

אבל בהמשך ניגונו, הלמדן מתחיל להבין את הניגון, לרדת לעמקו, וקולו משתנה לטוב. והוא מזמר, ולבו מתחמם ומתלהב, ומרגע לרגע הניגון הולך הלוך וטוב, הלוך ויפה...

ואז נהפך הניגון לאחר; וקיבל ריח תורה, וינק מקדושת השבת, ונכנסה בו נשמה יתרה, והתקדש הניגון, ועלה למעלה, למעלה...

וכשהתעלה הניגון למדרגה גבוהה, חש גם ר׳ דוד׳ל לעזרתו, והחרו והחזיקו

אחריו כל הנאספים. אז ישיר כל ה„עולם״. ונשפך הניגון על כל סביבותיו, והיכה גלים, ותשטוף להבה, וירעשו אמות הספים, ויצלצלו החלונות, ויפרוץ הזמר כנהר די־נור החוצה, וישמעו העומדים בחוץ וישתוממו: הלא זה ניגונה של היתומה!

ושב הניגון בגלגולו האחרון למעלתו בקודש הראשונה!

וגם הלמדן זכה לתיקון הנשמה.

תיכף אחרי ההבדלה נקרא אל חדרו של ר׳ דוד׳ל.

— למדן — אמר לו ר׳ דוד׳ל — נכשלת בעוון המור! בנפשך הוא!

והלמדן נרעש ונפחד, ושואל: איזה עוון?

והצדיק מבאר לו, שהכלים בחינם את פני היתומה שגירש בחרפה.

— אמנם — מנחם אותו ר׳ דוד׳ל — שוגג היית, כי לא ירדת לעמקו של הניגון, לא ידעת שרשו, ועד היכן הדברים מגיעים. אבל צריך אתה תיקון. קראת לה „חצופה״.

והלמדן נופל על פניו ממש, ומבקש מר׳ דוד׳ל שיתן לו „תשובה״.

— כבר הרהרת בתשובה — ענה ר׳ דוד׳ל — אבל נשמתך צריכה לתיקון על ידי מצוה.

— ובאיזו מצוה אבחר? — שאל הלמדן.

— במצות הכנסת כלה! — ענה הרבי, — השא את הילדה שהעלבת בה לאיש הגון.

מעצמו מובן שדברו של ר׳ דוד׳ל לא שב ריקם.

ונתעלה הניגון, ונתעלה הלמדן, והילדה זכתה להינשא לסופר סת״ם...

ואך אחרי שנים רבות נודע שהילדה ההיא, שהיתה לאשה לסופר סת״ם, היא בת בתו של קאצנר הקמצן.

ומעשה שהיה כך היה:

חתנו של קאצנר הלך פעם אחת עם אשתו אל התיאטרון בקיוב, ושהו שם עד חצות לילה, וכשובם הביתה לא מצאו את הילדה.

נגנבה הילדה!

אך כאשר נודע הדבר, לא יכלה עוד לשוב אל בית הוריה: אמה כבר מתה, ואביה ברח לאמריקה.

רבנים שכיהנו בראדוויל*

הרב ר' חיים בהרה"ג ר' שמואל רוטנברג

נולד תרכ"ד. אביו הרה"ג היה אבד"ק ווארקוביטש פלך ווהלין, בן הרה"ג ר' חיים זצ"ל אבד"ק רובנה, בהרה"ג ר' שמואל זצ"ל מדובנה, בהרה"ג ר' איסר זצ"ל מרובנה שהיה מפורסם בשם „הרב משפולה", ולמעלה בקודש דור אחרי דור גדולי רבני ישראל מגזע הרמ"א והמהרש"א זצ"ל. נסמך להוראה מהגאון הר' אברהם בנימין קלוגר שליט"א, מהגאון ר' יצחק חיות שליט"א מברודי ומהרה"ג ר' משה נתן רובינשטיין שליט"א אבד"ק ויניצה.

גיסיו של הרב ר' חיים הנ"ל הם: הרב ר' אהרן ליפער מו"צ ברובנה, הרב ר' מאיר חיים מווארקוביטש, הרב ר' אליעזר לוין מהורודנה, הרב ר' מרדכי מקאזין.

מחותנו הוא הגביר הנכבד הר' שלום לוין גיסו של הגאון הר' ישראל איסר שפירא אבד"ק מזריטש בעהמ"ס שו"ת „עזרת ישראל", נכד בעל „יסוד ושורש העבודה".

בנו של הרב ר' חיים זצ"ל משה אליעזר כיהן כרב בעיר רובנה מגמר מלחמת העולם הראשונה עד השואה.

בנו הצעיר ר' דוד'ל כיהן כרב בראדוויל מיום פטירת אביו ז"ל.

בתו הבכירה נישאה לווארקוביץ, בתו השניה נישאה לעיירה הקרובה קוזין. כולם, בתוכם הבן הצעיר יוסל'ה והבת צ'רנה ואשת הרב, עלו על המוקד על קידוש השם. יהי זכרם ברוך.

הרב ר' אברהם בה"ר חיים יהודה פינדרוס

נולד תרל"ז, והוא נין ונכד לגאון בעל „סדר הדורות" זצ"ל, למד בסלוצק ובוֹברויסק ובכולל קובנה. רבו המובהק היה הרה"ג ר' ברוך דוב ליבוביץ

* מתוך הספר „אהלי שם".

שליט״א שהיה אב״ד ור״מ בעיר הלוסק, ועתה הוא ר״מ בישיבת סלובודקה.

הוסמך להוראה מהגאון ר׳ חיים הלוי סולובייציק שליט״א הגאבד״ק בריסק, מהגאון ר׳ צבי הירש רבינוביץ זצ״ל אבד״ק קובנה; מהגאון ר׳ משה דאנישבסקי זצ״ל אבד״ק סלובודקה, מהגאון הרידב״ז שליט״א, מהגאון ר׳ משה שמואל שפירא שליט״א אבד״ק בוברויסק, ומהגאון ר׳ ברוך דוד ליבוביץ הנ״ל שליט״א.

בשנת תרס״ה נתקבל לרב בק״ק ראדוויל הנ״ל.

שרשרת זהב *

אבי מו״ר הרב ר׳ אליעזר אינגרליב ז״ל הי׳ מקודם רב אב״ד בקהלה עיר ראדיוויל. בן כ״ג שנים קיבל סמיכה (היתר הוראה) אצל הגאון המפורסם ר׳ שלמה קלוגר ז״ל מעיר בראדי בעמ״ח ספר „טוב טעם ודעת״ ועוד ספרים רבים הנודעים בספרות הרבנות ובעת שאבי ז״ל קיבל מאתו סמיכה אמר הגאון הנ״ל, בפני העומדים לפניו שבח על אבי ז״ל בזה הלשון: הנה האברך זה בן גאונים וצדיקים מהחוט המשולש. והוא בקי בספר פרי מגדים על שולחן ערוך אורח חיים ויורה דעה בעל פה כמו איש מישראל שבקי באשרי בעל פה שרגיל לומר ג׳ פעמים ביום ועל כן סמכתיו בלב ונפש זי״ע:

בשנת תרל״ג נתמנה לרב אב״ד בראדיוויל והכתב רבנות שלו היה תחת ידי כמה שנים ואין לתאר ערך הכבוד מכתב זה ואין לשער האהבה והחיבה מסגנון הכתב. ואיזה סמכות שניתן לו. והיה כתוב בו על פיו יצאו ועל פיו יבואו כל עניני ד״ת ודין וכל עניני התקנות בסדר ומשטר המוסדות ובידו יהיה כח והרשאה לתקן תקנות חדשות ולבטלן כפי הנראה בעיניו באין מוחה בו. שכירות יקבל הרב עשר רוביל כסף רוסיש לשבוע בשר בלי טאקסע יי״ש בלי ראטה הכנסות מקידושין וגיטין ב׳ חלקים להרב וחלק אחד להדיינים. והכתב הי׳ תחת ידי וחבל שנאבד מאתי מטילטול הדרכים שנודדתי ממדינה למדינה מעיר אקרמן בסרבי לעיר באקארעשט עיר הבירה של ראמאניע: ובשנה ראשונה שנתמנה לרב אב״ד הי׳ מעשה בחג השבעות שירד גשם בעת תפלת שחרית ולאבא ז״ל הי׳ בית דירה גדולה ויפה ובית מדרש מיוחד בתוכו והחלונות של בית מדרשו היו מכוונים מול בית הכנסת הגדולה שבעיר ואבא ז״ל היה רואה על ידי חלונו ששלשה אנשים נגידים מהמשכילים המפורסמים שבדור ואין אני רוצה לפרסם

* מתוך הספר „שרשרת זהב״ לרב שלמה גור-אריה (אינגרליב).

שמותיהם מב׳ טעמים א׳. שאסור לדבר גנאי על שוכני עפר ב׳. אפשר יתביישו משפחותיהם שעודם בחיים: וכאשר אבא ז״ל ראה בעד החלון שאנשים האלה פתחו המטריות (זונטיקיס בלשון רוסיש) בעת שחזרו לבתיהם מביהכ״נ מפני המטר והגשם אז פתח החלון ואמר להם בבקשה להשליך לחצר הכנסת (הזונטיקיס) ולא לחלל יום טוב בפרהסיה ובפני. כי אני ערוב בעד מעשיכם כמו שמבואר בגמרא שבת כל מי שיש בידו למחות על אנשי עירו ואינו מוחה נתפס על אנשי עירו. ושנים מהם תיכף השליכו המטריות לחצר ביהכ״נ. ואחד מהם לא אבה לשמוע אל הרב ונפטר באותה שנה ר״ל ולא הוציא שנתו. ודי בזה לראות איך שאבא ז״ל היה מקיים הכתוב בתורה לא תגורו מפני איש. וכן הכתוב בתוה״ק בפ׳ קדושים ולא תהדר פני גדול בצדק תשפט עמיתך. וכן הכתוב הוכח תוכיח עמיתך ולא תשא עליו חטא.

לאבא ז״ל היה בירושה מאביו הצדיק אא״ז ר״י מראדיוויל שמונה עשרה כיסים ועל כל כיס וכיס היה נדבק חתיכת קלף והיה כתוב עליו בכתב אשורית איזה צדקה בו נמצא. לדוגמה: „הכנסת־כלה״. „פדיון שבוים״. „רבי מאיר בעל נס״ „שכר לימוד ליתומים ולעניים״. „תמיכה לקרובים״. „צדקה לעניי עיר״. „צדקה לעניי עיר אחרת״. „צדקה לביקור חולים״. „צדקה לרפואות בשביל חולים עניים״. „כיס לעניים לומדי תורה״. „תמיכה להישיבות״. „צדקה לכל הפושט יד בחג הפורים״. „חג הפסח קימחא דפסחא״. „כיס על כל צרה שלא תבוא בעיר״. „על כל צרה שלא תבוא בעיר אחרת״. „כיס לחיילים ישראלים העובדים בצבא״. „צדקה של הקדש מושב זקנים״. „הלוית המתים מן העניים״. הכיסים היו כמנין ח״י. וכדי שלא לשנות מצדקה לצדקה שאסור מן הדין כמבואר ביורה דעה הלכות צדקה היה לו כיס מיוחד לכל ענין ולכל דבר. ואבא ז״ל היה משתמש גם כן באיזה כיסים האלה והיה נותן ומפרנס לכל הדורשים בצינעא שלא יתביישו וכן היה משלם שכר חדשי למלמדי תינוקות בעד יתומים ולמחזיקי יתומים ועניים. ולאחר פטירתו היו המלמדים בוכים מר והיו אומרים מי ישלם עכשיו שכר לימוד בעד היתומים? ונודע ונתגלה לכולם ממעשה הצדקה שלו שהכל היה בסתר ובצינעה ככל האפשר.

אבא ז״ל היה חביב ואהוב לכל קרוביו ממשפחתו, ולכל הרבנים שבדורו, ולכל מקורביו ומכיריו ממפלגות חסידים שונים. ומשבא לאיזה עיר היו באים כל בני העיר לבקרו ולקבל שלום וברכה ממנו, ודודי זקני המגיד ר׳ אברהם זללה״ה מטריסק בעמ״ח ספר מגן אברהם היה מחבבו עד מאד וכשהיו באים לפניו

חסידיו מפולין ומפלך לובלין היו נוסעים על יד עיר אוסטילע על ידי הנהר „בוג" פוילישער־בוג היה הוא שואל אותם הייתם אצל ש"ב הרב מאוסטילע? דעו כי הוא פועל ישועות כמו אני. ותוכלו להושע מברכותיו כמו מברכותי. עד כדי כך היה אוהב אותו ומחבבו. ומזה לדעת ולהבין איך שהיו מחבבים אותו קרוביו ומכיריו אדמו"רים ומכל שכן מקורביו ומעריציו וחסידים מכל מיני מפלגות חסידים שונים.

יומים לפני מותו צוה לשלוח מברק, (טלגרמה), לבנו הבכור אחי הרב ר' ישראל דוד אינגרליב ז"ל שהיה ממלא מקומו בתור רב בראדיוויל שיבוא להרובושוב והיה מחשב בחשבון מדויק שיסע בטח למחר עם הרכבת מסילת הברזל מראדיוויל עד עיר חעלעם ומחעלעם לעיר הרובושוב לא היה עוד רכבת ומשם להרובושוב היה ששים קילומטרים ולפי חשבונו אמר שיבוא למחרתים בשעה שתים בצהרים וכן היה בדיוק. וכן צוה שלא לפתוח הצוואה שלו עד שיבוא בנו זה. לאבא ז"ל היה ארגז קטן שהיו קורין אז שקאלטאלקא יפה בירושה מאביו אא"ז זללה"ה בדלתות מכופלות סגורות ושום בן אדם מאנשי ביתו לא בא לארגז זה לראות מה יש בתוכו. וקודם פטירתו אמר שיש לו צוואה שהיא מונחת באותו ארגז שקאלטאלקע הנ"ל. ובשעה שבא אחי הרב ז"ל הנ"ל מראדיוויל היו פותחים הארגז הזה ומצאו בו הצוואה וכן קנין נדפס מבית דין של חברון ובחותם הב"ד דשם ובהנפק אשרייתא דדייני בחותם הבית דין הגדול שבירושלים איך שנכד אחד מהרב הצדיק ר' דוד לעלעבר ז"ל היה מוכר ד' אמות קרקע שהיה לו בחברון בירושה מהסבא אביו זקינו שלו ה"ר דוד לעלעבר ז"ל הנ"ל בעד שלש מאות רוביל כסף רוסיש הוא מוכר להרב ר' אליעזר אינגרליב שיח' אב"ד דקהלת ראדיוויל והב"ד מאשרים בעדים ובחתימותיהם שהמוכר קיבל כל הכסף וארבע אמות קרקע הנ"ל שייך להרב מראדיוויל. ואני זוכר החותם של ב"ד מחברון שהיה בצבע ירוק ובחתימת העדים והחותם של ב"ד מירושלים היה בצבע אדום ובחתימת העדים. ומה נורא היה ומפליאה והפתעה בעיני כל הרואים ברגע זה ובפרט לאמי ה"צ ע"ה שהיתה בוכת מר על זה שאין לתאר ולאחר שהרגיעה את עצמה סיפרה לפנינו ולפני כל מי שהיה ברגע זה איך שהיא זוכרת שבא לראדיוויל איש זה נכד הרה"צ מלעלעב והיה אורח על איזה ימים בבית אבא ז"ל וכמובן היה אורח הגון לאבא ז"ל והלה היה מספר לאבא ז"ל איך שיש לו בירושה קרקע בחברון מזקינו שלי ואם יזדמן לפניו קונה על זה היה מוכר כדי שלא יצטרך לנסוע בחוץ לארץ לקבץ כסף משום שהוא זקוק לכסף להשיא בתו. וזאת היתה זוכרת אמי ע"ה. אבל אם אבא ז"ל היה הבעלן וקנה לא ידעה

אמי ע"ה עד רגע זה. וזה היה לפלא בן חמש ועשרים שנה היה אז אבא ז"ל והיה בעלן לבזבז כל כך כסף על זה. כי שלש מאות רו"כ היה אז סכום גדול אף לפני נגידים ועשירים. בפרט לפני רבנים שבישראל. וכן מצאו בארגז זה שק קטן מפשתן כרוך במכתב בכתב אבא שבשק זה מונח מעט עפר מקרקע זה שקיבל יחד עם הקנין מהנ"ל וכן מצאו אבנט שהיה לו בירושה מאא"ז הרה"צ הרבי ר' ברוך ז"ל ממעזיבוש נגד אא"ז הבעל שם טוב זללה"ה. ואבא ז"ל ביקש בהצוואה שישימו העפר זה בקברו וכן לטובלו שלשה פעמים במקוה כשרה ולחגור אותו באבנט זה לאחר טהרתו וכן לחלק כמה רוביל כסף לעניים לפני מיטתו. וכן כמה כסף הנמצא בכיסים שמונה עשרה בירושה מאביו אא"ז ז"ל מראדיוויל הנזכרים מעלה לחלק הכסף מכל כיס לפי שכתוב בו ולא לשנות מצדקה לצדקה והכיסים הריקים לשים בקברו. זאת היה כל כתב הצוואה וכן עשו הכל כמו שהיה כתוב בצוואה. וקודם הלויה הכריז צו בפקודת הרב הגאון הענטא ז"ל להקהל להשתתף בהלויה ולסגור החנויות ובתי מלאכה עד אחר הלויה לאות אבל וצער וליתן להנפטר כבוד האחרון וכן השתתפו כל אנשי עיר וכן באו מכל הסביבה ואנשי עיר אוסטילע החשובים ובאו למאות ולאלפים ולא היה אפשרות להלוך ברחוב אך באמצעות שוטרי המשטרה היו מוליכים מטת הנפטר לביהכ"נ הגדולה והיו מספידים אותו אחי הרב ז"ל ואחריו הרה"ג הראשי שבעיר ובתוך ההספד געו העם בבכיה גדולה עד ששמש הכנסת היה מוכרח להכות מכות בפטיש כמה פעמים להרגיע ולהשתיק הבכיות והיללות בכדי לשמוע את סוף דברי הספד של הרה"ג הנ"ל ז"ל ובתוך השבח והספד היה מזכיר את הקנין שנמצא טמון אתו. ואמר המספיד כמובא באחד ממפרשי הש"ס שמדבר בשבחה של ארץ ישראל אשר מי שיש לו ד' אמות קרקע בארץ ישראל אז וכיפר אדמתו עמו קרינן בו וכמי שמונח ונטמן ונקבר בא"י אף על פי שהוא קבור בחוץ לארץ. ואין אני זוכר באיזה מפורש קדמון ובאיזה מקום בתלמוד מובא זאת. והיה מסיים הרה"ג ז"ל בזה הלשון: הביטו לראות גדולת הנפטר שהיה קיים מאמר חז"ל, ג"מ ברכות, אם פגע בך מנוול זה משכהו לבית המדרש נצחו מוטב ואם לאו יקרא קריאת שמע נצחו מוטב ואם לאו יזכיר לו יום המיתה. והרב הנפטר אף כשהיה עוד בן כ"ה שנים היה זוכר יום המיתה וקנה לעצמו ד' אמות קרקע בא"י בעד שלוש מאות רו"כ ובחברון סמוך למערת המכפלה ועשה צוואה בחשאי ועתה נמצא השטר קנין מהקרקע ומעט עפר מקרקע זו להשים עליו בקברו ונוכל לומר עליו אשרי מי שזוכה ובא לידי כך וצדקתו ותורתו וזכותו יעמוד לו ולזרעו ולכולנו לעולמי עד אמן.

שמעתי מגיסי הרב ר׳ יצחק לערנער ז״ל מראדיוויל שפעם אחת נתבקש אא״ז ז״ל לבוא לעיר קרעמיניץ לאיזה ענין ואינני זוכר אותו ענין. ובאותו זמן קרה מקרה שדו״ז הרב המגיד מטריסק ר״א ז״ל בעמ״ח ספר מגן אברהם עה״ת בא לעיר קרעמיניץ. וכזכור היה אז חוק המדינה שלצדיקים היה אסור לנסוע ממקומם למקום עיר אחרת. ורק במקום עיר מושבו היה להם היתר לקבל את החסידים אף לאלפים ולרבבות אבל לא במקום עיר אחרת. חוק זה היה נצמח מהמחלוקת החסידים והמתנגדים כמו שמובא בס׳ „בית רבי״ מתולדות הרב מלאדי רז״ש ז״ל בעל התניא וש״ע — הרב: ואחר שיצא חפשי מבית הכלא ניתן חוק זה עי״ש. ואכמ״ל: ואז כאשר בא דו״ז המגיד מטריסק לעיר קרעמיניץ צוה עליו קצין העיר שיסע לחזרה לביתו כחוק. ולכן כשנתבקש אא״ז לעיר זאת היו המקורבים של אא״ז יראים להניחו לנסוע לקרעמיניץ משום כבודו שלא יארע ויקרה גם לו כמו להמגיד מטריסק ז״ל. וכאשר נתקבל שוב מכתב הזמנה לאא״ז ז״ל מקרעמיניץ השיב הגבאי והמשמש מכתב שאין ברצון אא״ז ז״ל לנסוע מטעם הכמוס. ובינתיים נתפשטה שמועה בין החסידים שקצין העיר שהיה מצוה להמגיד ז״ל שיחזור לביתו היה כלומר בזה יד הרב ה״ח וסופר המפורסם ריב״ל ע״ה בעל ס׳ „אפס דמים״. „זרובבל״. „ביקורי ריב״ל״. ומשום זה אין ברצון הר״י מראדיוויל לבוא לעיר הזאת עד שהגיע לאזני הרה״ח ריב״ל ע״ה וכדנקטינן חברא לחברא קלא אית ליה. אז כתב הרה״ח רי״ב לאוינסהן ע״ה מכתב לאא״ז ז״ל שלא ישים לב להשמועה הזאת שאינה אמת ויבוא לעיר קרעמיניץ והוא וחבריו אחראים לכבודו. וכמובן לאחר קבלת מכתב מהרב החכם ריב״ל ע״ה נסע אא״ז ז״ל לשם. ואז גם הרב החכם ע״ה בא לבקרו בין המבקרים ואא״ז ז״ל היה מכבד אותו מאד. והרה״ח ריב״ל היה אומר לפני כל המבקרים העומדים שם בזה״ל: הכל יודעים שאין אני חסיד ואין אני הולך לבקר לשום רבי הבא לכאן. אלא מפני מה באתי לבקר הרבי הזה? יש לי טעם מספיק בזה. וסיפר אז כשהייתי אברך בשנים הייתי נושא אשה מעיר יאמפולי הסמוכה לעירנו ואז עוד היה חי הסבא של הרבי הזה רבי יוסילע יאמפולער ז״ל. שהוא נושא שמו בתור נכדו. ואספר לכם מה שאני זוכר. חמי היה חסיד נלהב ונאמן להרבי ואני הייתי רחוק בכלל מדרך החסידות. ובכל פעם שחמי ע״ה בא מהרבי היה תובע מאתי שגם אני אלך אתו להרבי. ופעם בא ואמר לי שהרבי שאל אותו איפה חתנך ולמה הוא מתחבא מלבוא לפני? ואני גמרתי בלבי שלא אלך ויותר טוב לי ללמוד. ותלמוד תורה כנגד כולם: והיו לי חברים למדנים גם כן ואני למדתי אז אתם יחד בספר „מורה נבוכים״ של הרמב״ם ז״ל. ובאנו בספר זה למקום אחד שהיה

קשה מאד. וזאת היה ידוע ומפורסם שהרבי הוא למדן מופלג מאד. ואמרתי בלבי אנסה בזה את הרבי אם יתרץ לי הקושיא אז אדע שהוא למדן ורבי. ובאתי לפניו עם המורה נבוכים ושם המשקפים על עיניו כי כבר היה זקן מופלג והביט אל הספר והיה מתרץ הקושיא בתירוץ מספיק. ואחר זמן קצר שבק לו הרבי חיים. ואני הייתי מהחרט על שלא הלכתי אליו מקודם. כי הייתי ביאמפולי שלש שנים וכשאני יודע שאהם נכדו מצאתי לנכון לבקר אתכם: ועל שכתבתי לכם שתבואו לכאן ואני אחראי בעד כבודכם? יש בזה טעם אחר. לפי ששמעתי שמיעה מעציבה בעיר הזאת כלומר שאני או חברי ותלמידי יש לנו חלק בזה שהמגיד מטריסק היה מוכרח לחזור לביתו. זה שקר בהחלט. ואולי איזה מתנגד ממתנגדיו שוטה היה עושה וגורם לזה. ואין אני חלילה חייב בדבר נורא כזה: ואפשר איזה קנאה ושנאה גורמת לזה. ואיך אני יכול להיות אחראי בעד כבודכם? מפני שכולנו אנו יודעים שאין לכם מתנגדים ושונאים. ואין עליכם קנאה ושנאה. כי למי מכולנו איכפת אם עניי עיר קרעמיניץ יהנו לכם כסף. ומה יעשה הרבי הזה עם הכסף? לא יקנה לעצמו ולבני ביתו בכסף כלי זהב ותכשיטים. אלא יחלק הכסף לשמונה עשרה כיסים של צדקה שלו. ואז יחלק כסף של עניי עיר קרעמיניץ לעניי עיר ראדיוויל. ולעניי עיר דובנא. ולכל הסביבה. ומי יהיה כנגד זה? ופנה לכל העומדים בשאלה מי יכול להיות מתנגד להרבי הזה? ויכולתי באמת להיות אחראי בעד כבודו. וכן היה אא"ז ז"ל אז בקרעמיניץ עשרה ימים באין פוצה פה. וחזר לביתו בכבוד גדול.

צבי זגורודר

ר' יעקב גר ז"ל

זוכר אני: לפני כחמשים שנה, או קצת יותר מזה, התגורר בברודי יהודי בשם יעקב גר. יום, יום, ולפעמים פעמים ביום, היה הוא בא אלינו ברכבת, שוהה בעיירה כמחצית השעה וחוזר מיד כלעומת שבא. הוא שימש מעין דוור, שהוביל את הדואר מברודי לראדזיווילוב וחזרה. מגיע היה הביתה בשש וחצי בערב, נוסע העירה למקום קבוע, שבו כבר חיכו לו אנשים לקבל מידיו מכתבים, חבילות, כסף, וכו'. כאן היה גם מקבל מהם דברי־ערך, מכתבים, חבילות וכו' בשביל הסוחרים בראדזיווילוב. האמון אליו היה רב. תמוה היה הדבר בעיני,

שמעולם לא הצטרך לעבור את ביקורת פקידי המכס, אבל תשובה לתמיהתי זו לא קבלתי, ולא ידעתי מה זכות עמדה לו לר׳ יעקב גר להיות פטור מבדיקה בבית המכס.

ר׳ יעקב גר היה אדוק מאד וישר־לב, ואף פעם לא עלה על דעתי לברר, מדוע יכנוהו בשם „גר״. והנה לאחר כל כך הרבה שנים בא עתה לידי במקרה הספר שכתב הרב שלמה גור־אריה (אינגרליב), כעת רב בתל־אביב, נין לרב ר׳ איציקל זצ״ל, שכיהן כרב לפני כמאה שנה בראדזיוווילוב, וגילה לי את מקור השם „גר״ שצורף לשמו הראשון. והרי סיפור המעשה: *

כשהייתי בן שבע עשרה שנה הייתי אורח אז לגיסי הרב ר״י לערנער ולאחותי הרבנית ז״ל בעיר ראדיוויל ופעם אחת ביום שלמדתי גמרא בא אל חדר זה איש בן שישים שנה ושאל אותי האתה בן הרב ר׳ אליעזריל ז״ל? ואמרתי לו כן: ונפל עלי והיה מחבק ומנשק אותי אין קץ ונשתוממתי לדעת מי זה ומה זאת? וברגע זה באה גם אחותי ע״ה ואמרה זה ידידנו ר׳ יעקב גר מבראדי שהסבא ז״ל שלנו היה מגייר אותו להיות יהודי. ואח״כ סיפר לי גיסי הרב ז״ל איך שהיה המעשה. איש זה כשהיה ילד בן שש השנים יתום מאביו נחטף היה על ידי החטפנים. כזכור בהחוק המר שהיה מלפנים ברוסלנד כשהיו חוטפים בנים קטנים בזמן המלך ניקולאי הראשון והילדים הקטנים מישראל היו נתונים בידי הערלים והיו מגדלים אותם ביניהם להיות נוצריים נאמנים וכשנתגדלו היו לחיילים בין הצבא. וכשחטפו הילד הזה היו שולחים אותו לכפר אחד סמוך למוסקוה ואז נתגדל בין הערלים והיה אז למצוה לכל ערל שלא היה לו בנים לגדל ילד יהודי שכזה ולהמיר אותו לדת נוצרי ולגדלו ולחנכו וליתן לו שם נוצרי ואח״כ שלח אותו לצבא להיות חיל והיה מקבל בעד זה מהמלך מתנות וברכת תודה. וידוע ומפורסם דבר זה בין היודעים וקוראים דברי הימים של מלכי רוסיא. והילד ה״ר יעקב הנ״ל היה בעל כשרון ידע ומכיר היטב לכתוב ולקרוא שפת רוסיא וגמר בית ספר ממשלתי שלהם עד שנעשה קצין ביניהם בדרגא (אפיציר) ואח״כ נתמנה לקצין להיות עובד במשרד הבטחון שלהם עד שמצא התיק שבו היה נרשמים הילדים שמקום מוצאם היה פלך זיטאמיר. ובו מצא את עצמו כתוב שהוא היה יליד ראדיוויל ושמו היה יעקב ושם אביו ואמו ושם משפחתם. וההחיל להתעניין בזה. וזיק רוח היהדות נכנס בלבו ובקרבו. וביודעו שזה ענין סכנה להתעניין בו מאיסור מוחלט מחוק המלך והמדינה. בכל

* סיפור המעשה עצמו מובא מתוך הספר „שרשרת זהב״ לרב שלמה גור-אריה (אינגרליב).

זה מצא חוב לנפשו לעשות שאלה מהמשרד שלו להמשטרה בראדיוויל אם נמצא שם משפחה כזאת וכן עשה וכמובן המשטרה מצאה שראש המשפחה (אביו) מת אלא שם אשת המת נמצאת וכתבתה כך וכך. וכשקיבל תשובה מהמשטרה שלח על ידי הדואר מכתב בשפת רוסיא ישר לאמו באיזה שאלות שונות. והיא באה לפני אא"ז ז"ל עם המכתב כמובן מלאה מורא ופחד פן אפשר זה בא בעלילה וחותם א"ע יעקב בנה ומי יודע אם זה בנה באמת או אפשר הוא אחר והיה יודע שם בנה הילד. ועכשיו הוא רוצה לעשות לה עלילה? ואא"ז ז"ל נתן לה עצה לכתוב לו תיכף תשובה ולכתוב לו שהיא עשירה והוא אא"ז ז"ל הוא גיסה והוא רב בעיר. ורצונה שיבוא לראדיוויל וישבע עונג. ולבקש אותו שקודם נסיעתו יתן לה מברק לדעת יום בואו להכתבת של גיסה הרב אינגרליב. וכן כתבה על ידי מומחה בלשון ושפת רוסיא מכתב יפה, ואא"ז ז"ל נתן לה העצה וברכה שתזכה בקרוב לראותו בתור יהודי. וצוה לה באם יהיה לה עוד מכתב או מברק תיכף תבוא להגיד לו מכל הנעשה. וכעבור חודש ימים אח"כ קבלה מברק שביום זה לחודש זה יסע לראותה. והיא באה לפני אא"ז ז"ל בבשורה זאת. ואא"ז היה משמח את עצמו לשמוע זאת ואמר לה שתהיה בביתו ביום בואו וצוה להסבתא ע"ה להלביש אותה במלבושים נאים ויפים משלה וטבעות זהב על ידיה וכן צוה להבנים שביום זה ילבשו מלבושי שבת ויקבלו אותו בנשיקות חמות והיחס אליו יהיה כמו שבאמת הוא קרוב ושאר בשרם ובבית יהיה שולחן ערוך בכל מיני מגדנות ופירות ויין טוב כמו בשמחת מועדים. וכל זאת כדי שיהיה לו חשק ורצון להשאר אתם ולהתגייר. וכשבא היה בביתו ששון ושמחה והיו מקיימים כולם כמו שצוה להם, וכשבא לבית אא"ז ז"ל היה אחד מומחה בלשון והוא היה המתרגם בין כולם ולמחר ולמחרתיים שאל אותו אא"ז על ידי המתרגמן שאלות אחדות והוא השיב באהבה. ואח"כ בין השאלות שאל אותו אם יש לו אשה והשיב לאו. אז אמר אא"ז ז"ל שיש לפניו בחורה יפה ומלומדת מהמשפחה שלו וליום המחרת נקרא לנערה להתראות פנים ומצאה חן בעיניו והיא יכולה לדבר בשפת רוסיא. אבל הוא אמר שיש לו חופש שבועים והוא צריך לחזור למוסקוה לסדר את עניניו כי הוא ירא פן יקבל עונש ואז היה אמר לו אא"ז ז"ל למה צריך הוא לחזור. בדעתו ליתן לו חמש מאות רו"כ נדן ושהוא יוכל על ידי מכיריו להעבירו חוץ לגבול בכל שעה שירצה. ושהוא יבוא ג"כ לבראד לסדר להם חופה וקידושין ולסדר להם איזה פרנסה. ובדיבורים כאלו לקח את לבו והיה מסכים לכל זאת ובימים מספר היו מעבירין אותו ואת הכלה ואת אמו הזקנה מעבר לגבול לעיר בראד, וגם אא"ז ז"ל נסע לשם

ונתן הנדן להם והיה טובלים אותו במקוה והיה מגייר אותו עפ״י דיתוהי״ק והיה המסדר קידושין להם ולקח מלמד ללמדו תורה ומצות והיה מקבל תורה ומצות באהבה וזה היה ר׳ יעקב גר והיה מצליח מאד במסחר ונעשה עשיר ונגיד וסוחר מצוין בעושר ובנים ובנות ואח״כ בכל פעם שהיה בא לראדיוויל לרגלי מסחריו היה בא לבית גיסי הרב ז״ל במתנות ולכל בני משפחתינו היה מכבד כערכם. והיה בא למחרת לקבל ברכת פרידה מגיסי ז״ל היה מחבק ומנשק אותי שוב פעם בכל לבבו והיה אומר לי עכשיו אין צדיקים כמו זקינך. והיה אומר זאת בדמעות שליש על פניו. והיה נקרא ר׳ יעקב גר מבראד ע״ה.

גזע היוחסין של הרב ר׳ יצחק לרנר ז״ל

מצד אביו:

הרב ר׳ מרדכ׳לה לרנר משומסק, בן
הרב ר׳ מיכ׳לה לרנר משומסק, בן
הרב ר׳ מרדכי מלחוביץ ז״ל, תלמידו
של ר׳ שלמה מקארלין.

מצד אמו:

מרת רייזילה, אשת ר׳ מרדכי משומסק, בת
ר׳ יוסילי מראדוויל, בן
ר׳ אליעזר מראדוויל*, בן
ר׳ ישראל מצ׳אן, בן
ר׳ יוסף מיאמפולה, בן
המגיד מזלוצ׳וב

ר׳ יצחק מראדוויל, בן המגיד ר׳ יחיאל מיכל מזלוצ׳וב, נולד בשנת תק״א (1741) ונפטר תקפ״ה (1826).

בנו ר׳ דן היה התנו של הרב מאפטא, ר׳ אברהם יהושע העשל (אוהב ישראל).

בתו של ר׳ דן התחתנה עם בנו של ר׳ יוסילי מאוסטילה, שהיה בנו של ר׳ מרדכי מניסכיז׳ (המגיד מניסכיז׳).

החתונה הזאת ידועה בעולם החסידות כ„החתונה הגדולה באוסטילה״. השתתפו בה הסבא של הכלה הצ׳ מאפטא, והסבא של החתן הרבי מניסכיז׳. בחתונה הזאת נערך דיון מקיף בדיני חסידות פשיסכא. השתתפו בה, לפי המסורת, מאות רבנים וצדיקים ועשרות אלפי חסידים. ידוע גם הסיפור של „אויס קוזאק״.

---

* מגזע הבעש״ט זצ״ל: אשת ר׳ אליעזר מראדוויל פייגה סוסיה היתה בתו של ר׳ ברקה טולצ׳ינר ואשתו רייזילה, שהיתה בתו של ר׳ ברוך ממזיבוש; ר׳ ברוך היה בנה של האדלי, בת הבעש״ט.

נכדתו של ר׳ יוסילי מאוסטילה, בת ר׳ פנחס מאוסטילה חנה, התחתנה עם ר׳ יוסילי מראדוויל, שהיה בנו של ר׳ אליעזר מראדוויל, שהיה בנו של ר׳ ישראל מצ׳אן, שהיה בנו של ר׳ יוסף מיאמפולה, שהיה בנו של המגיד מזלודוק. ר׳ אליעזר מראדוויל נפטר בדמי ימיו ור׳ יוסילי נשאר יתום מאביו בגיל 4, ונתחנך אצל הסבא ר׳ ישראל מצ׳אן.

ר׳ יוסף מראדוויל היה רב בלאנוביץ, אחר כך עבר לראדוויל. בגלל אשמה שהטילו בו הרוסים ישב במאסר, השתחרר וברח לעיר גלינה שבגליציה ושם נפטר בשנת תרל״ה (1875).

לר׳ יוסף מראדוויל היו 3 ילדים. בן אחד, ר׳ אליעזר אינגרלייב (גור אריה), שהיה רב בראדוויל ואחר כך באוסטילה, נפטר בשנת תרנ״ח (1898) בעיר הרובשוב. בת אחת, שרה טריינה, שנישאה להרב ר׳ יצחק ורטהיים בבנדר. בתו של ר׳ אליעזר אינגרלייב מאוסטילה התחתנה עם הרב ר׳ יצחק לרנר, שהיה בן ר׳ מרדכי משומסק ומצד אמו, מרת רייזל, נכד הרב ר׳ יוסף מראדוויל, והוא כיהן בראדוויל כרב ורבי עד בוא השואה.

המלבה״ד: פנחס ורטהיים

אחיינו של ר׳ יצחק לרנר

ראדזיוויל בראשוני העתונים העברים ברוסיה

על שריפה בעיר באב תרמ״ב

מרדזיוויל כותבים לנו, כי השריפה אשר פרצה שם הרבתה נזק אחינו ורבים נשארו מחוסרי כל ונזקקים לבריות.

„המליץ״, 1882, גליון 29.

רדזיווילוב. — ביום א׳ ז׳ מנחם אב פרצה אש בעיר ותלהט עד 150 בתים וגם 150 חנויות, ששה בתי מדרשות ובתי מרחצאות. אשה זקנה נשרפה על פתח ביתה. מברודי באו ממחרת נשי משפחת ה״ה נירנשטיין וקאליר ותרמו תרומות לטובת הנשרפים... גם נוצרים אחדים השתתפו במצוה זו לתמוך בנשרפים, וביחוד הצטיין הנסיך וואדאבלסקי.

„המליץ״, 1882, גליון 31.

פנחס לרנר

רדזיבילוב (פלך ווהלין). בשנת 1881 נשא שטף היציאה את אחד מבחירי עירנו לאמריקה, שם התענה איזה זמן ולא מצא את דרכו בחיים. והנה קרה מקרהו להתוודע לפקידי אניה רוסית ולצאת עמם ליאפאן. שם החל לסחור בחתולי־ים (קוטיקי) המובאים מלשון־הים הבהרינגי ולהיות גם לקבלן המספק צידה וכו׳ לאניות־מלחמה רוסיות העוברות דרך מימי יאפאן לוולדיווסטוק. אחרי שנים אחדות היה לעשיר גדול והחל להשפיע רב טוב על קרוביו בעירנו.

עבר איזה זמן והוא נשא גם אשה מעירנו — בת אחד מנכבדי עירנו שנסעה אליו ליאפאן, ויען שלא היתה עוד שום קהילה עברית ביאפאן, היתה החתונה בסינגאפור אשר בהודו. אכן ה׳ לא אמר לדבק טוב והברית הופרה. בלי ספק זוכרים עוד הקוראים את הידיעה שבאה בכל העתונים העברים לפני איזה שנים, כי הרב מסן־פרנציסקו אשר באמריקה נקרא לבוא ליאפאן כדי לסדר גט לזוג אחד, וכי בעד סדור הגט קיבל סכום עצום מאת נותן הגט ה׳ גינצבורג. הלה היה יליד עירנו הנ״ל. עתה בא ה׳ גינצבורג מיוקוהאמה ביאפאן לבקר את אמו הזקנה וקרוביו בעירנו ויפזר „בתור נסיון״ לדברים שבצדקה בעירנו לערך עשרת אלפים רו״כ, ועוד ידו נטויה.

ב. עירנו הקטנה היושבת על הגבול, אשר רבו בה „הנאורים״ שלא למדו מאומה ולא שכחו מאומה — עומדת עד עתה מרחוק לתנועה הלאומית. אצלינו אין לא חו״צ ולא ציונים ואף מניה אחת של „אוצר הישוב״ לא נמכרה בעירנו. ומובן מאליו, כי על „קולטורה לאומית״ אין חולה ואין דואג, אלא להיפך. בדברים אחרים אנו עולים על ערים רבות: בהתפשטות ה„לוקסוס״, צחוק הקלפים ונשים רוכבות על אופנים (וולוסיפד). הדבר האחרון הזה גרם גם ל„עלבון כבוד ישראל״, כי בראות ה„חלוצות״ מבנות הנכר כי גם בנות היהודים החלו לחקות את מעשיהן ולרכוב על אופנים, קבעו להן מקום מיוחד לרכיבה בציבור, אשר אין רשות לבנות ישראל לבוא שמה... אולי תגרום ה„דחיפה״ הזאת לידי הרהורי תשובה? מי יודע?

גר.

„המליץ״, 1899, גליון 154.

המלבה״ד: מ. ש. גשורי

שלום עליכם

מתוך ,,מוטיל בן פייסי החזן״

— — — הכל נוסעים עכשיו לאמריקה. כך כותב אלינו מחותננו, יונה האופה. אף הוא נוסע לאמריקה. ולא עוד, אלא שכבר הגיע עד הגבול. הגבול, אשר בחר לו מחותננו, לא גבולנו הוא. גבול אחר הוא זה. גבולנו פסול לנודדים. בגבולנו נוהגים לגנוב מהנודדים את הכרים והכסתות. אמנם גם בשאר הגבולים נוהגים לגנוב מהנודדים את הכרים והכסתות. אבל כנגד זה אין שם שודדים, המתנפלים על הנודדים ביער במאכלות וסכינים, כמו שהתנפלו עלינו. הנודדים מספרים כי בכמה גבולים פושטים מעל העוברים את בגדיהם ומציגים אותם ערומים כביום היולדם. ורק הכה לא יכו אותם. גם אותנו לא היכו, ואך ביקשו להכותנו. כמעט פרחה נשמתנו מגודל הפחד. נס נעשה לנו, שנשמע קול יריה ביער. הלא כבר סיפרתי לכם פעם אחת, כיצד התגנבנו לעבור את הגבול. עכשיו נשכח הדבר מלבנו, ואין מזכירו עוד. חוץ מהנשים. הנשים עדיין זוכרות את כל המעשה כהויתו ומספרות גם עכשיו את כל הנסים והנפלאות, שנעשו לנו על הגבול. ואולם הגברים, הלא הם אחי אליהו וחברנו פיני, מפסיקים אותן באמצע ואינם מניחים להן לכלות דבריהן. אומרים הם, כי הם מיטיבים לספר מן הנשים. חברנו פיני אומר: עתיד הוא לכתוב את כל המוצאות אותנו על העיתונים. ולא עוד, אלא שכבר התחיל לחבר חרוזים לתכלית זאת. דומה, כבר סיפרתי לכם פעם אחת, כי חברנו פיני מפליא לחרוז בחרוזים. השיר, אשר כתב פיני לכבוד הגבול, כך:

אָשִׁירָה לְרַדְזִיבִיל אֶת-שִׁירַת הַפְּרֵדָה,
אָעִירָה כִנּוֹרִי וַאֲסַפֵּר אֶת־כְּבוֹדָהּ:
עִיר סְמוּכָה לַגְּבוּל הִיא וּקְטַנָּה כְזַיִת,
וְכָל גַּנָּב וְשׁוֹדֵד בָּהּ מָצָא־לוֹ בַיִת.
וְאָדָם כִּי יַעֲבוֹר בַּלַּיְלָה אֶת-גְּבוּלָהּ,
לָלֶכֶת לִבְרוֹדִי, הַיּוֹשֶׁבֶת מִמּוּלָהּ, -
וְהָיְתָה אַחֲרִיתוֹ, הָהּ, מָרָה!
חֲזָקָה, כִּי יֹאבְדוּ כָל כָּרָיו, כְּסָתוֹתָיו,
וּבְעָבְרוֹ - וְעָמַד וּבָדַק עַצְמוֹתָיו,
אִם אַחַת מֵהֶן לֹא נִשְׁבָּרָה...

— זוהי רק ראשית השיר! — כך אומר חברנו פיני. מכאן ואילך באים חרוזים, היפים מאלה שבעתים. כבר חיבר שירים, הוא אומר, גם על ברודי, גם על לבוב וקראקוב, והכל בחרוזים. חברנו פיני מומחה גדול הוא לדברים אלו, כל דבר שהוא אומר, אינו אומרו אלא בחרוזים.

עברית: י. ד. ברקוביץ

בית־הכנסת בראדזיוויל וארון הקודש שנפגע מברק *

בית־הכנסת בראדזיוויל היה ידוע בכל אוקראינה בארכיטקטורה שלו המקורית והמיוחדת במינה. אף שהיה בנוי כולו עץ היה גבוה מאד, מעוטר כרכובים פיתוחי־יד נפלאים ויציעים מחוטבים; ומדרגות מתפתלות הוליכו לעזרת נשים, ומשם הלאה עד לאשנבי הצריחון החטוב אשר על הגג. מעל לצריחון התרומם קימרון גדול, מעין כיפת קטיפה. בפנים, על התקרה, היו מצוירים שנים־עשר המזלות. הקירות היו מקושטים בציורים נפלאים על נושאים מפסוקי התנ״ך, כגון: „ההרים רקדו כאלים גבעות כבני צאן״; „ידינו פרושות כנשרי שמים, ורגלינו קלות כאילות״; „סוס ורוכבו רמה בים״, ועוד.

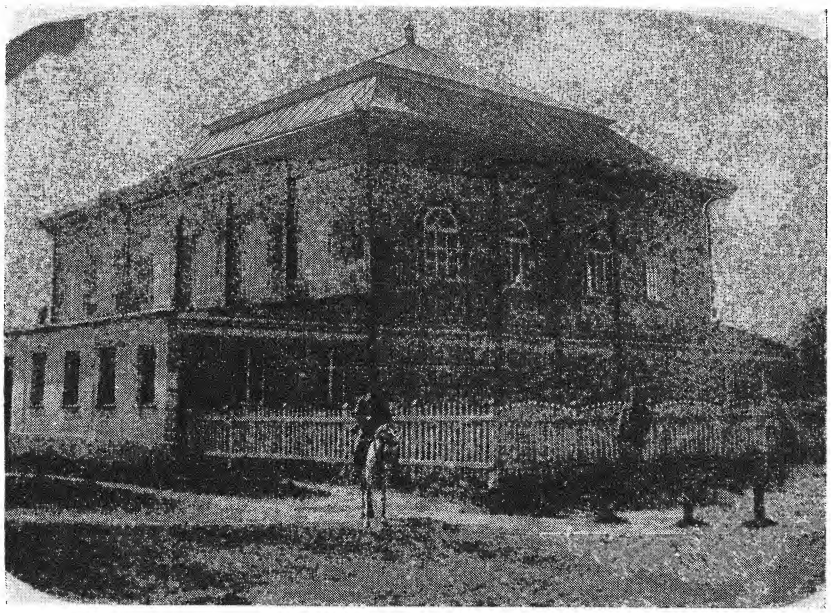
וכמו הציורים, כן היו גם הפסוקים עצמם מצוירים בצירופי צבעים נפלאים. האותיות גדולות, מעוטרות יפה. ניכר שחיבה גדולה היתה נודעת מאת הצייר האלמוני לאמנות הגראפיקה, כפי שניתן להבחין בפסוקים אחרים ובתפילות, כתובים כתיבה תמה, שבהם קישט את ארבעת הכתלים של בית־הכנסת המקורי.

בפנקס הקהל של ראדזיוויל נמצא רשום, כי בימי הצדיק ר׳ איציקל איש ראדזיוויל בא ר׳ ועלוועלע מזברזש, בנו של ר׳ יחיאל־מיכל מזלוטשוב, לשבות בראדזיוויל והתפלל בבית־הכנסת הגדול. מצא בית־הכנסת מאד חן בעיניו ולא יכול לגמור את ההלל עליו. אחרי שבת, לפני נסיעתו, ברך, כמנהגו, עם פרידה את העיר וכן גם את בית־הכנסת שלא יחרב לעולם והאש לא תשלוט בו.

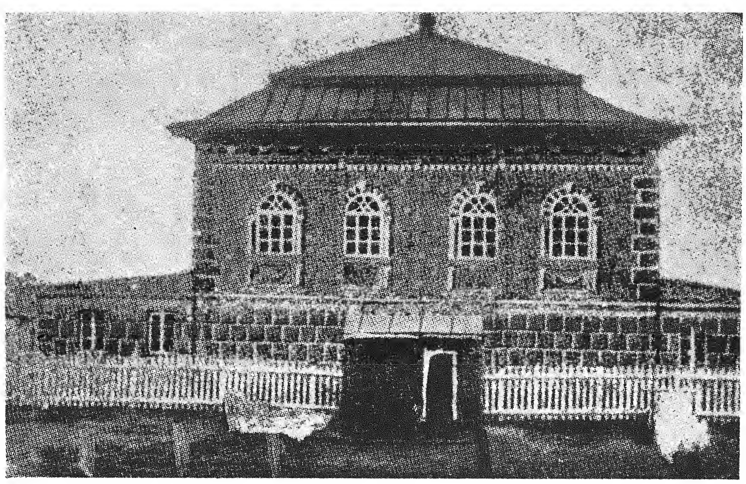
כפי שנתברר אחר כך, נתקיימה ברכתו בשלמותה.

היה זה בשנת תרמ״ג (1883), ראשון בשבת פרשת ואתחנן, בשעה עשר בבוקר, כאשר פרצה שריפה גדולה. האש התחילה בביתו של קצב שבו טיגנו שומן. היה זה יום קיץ חם, והאש הקיפה כמעט את כל העיירה. מרבית הבתים של

* מתוך הספר „אתנוגרפיה ופולקלור יהודי״ לאברהם רכטמן. זכרונות המשלחת לאתנו-גרפיה עם ש. אנ-סקי בראש. הוצאת י. י. מ. א. בואנוס אירס, 1958.

בית־הכנסת הגדול הישן

בית־הכנסת הגדול החדש

ראדזיוויל היו בנויים עץ, ואחדים מהם שהיו מקורים בקש היו ראשונים לשריפה מאכולת אש. אכן גם בתי־האבן לא האריכו הרבה, ואף הם כלו באש. שתי יממות השתוללה האש. תושבי ראדזיוויל, טף ונשים, עם מעט החפצים שניצלו מהאש, הרחיקו עד לבית העלמין, שנמצא הרחק מן העיר. העיירה כולה נמחקה אז. האש איכלה הכל — לא נשאר אלא בית־הכנסת הישן, הבנוי עץ, לבדו. האש אפילו לא נגעה בו.

כל יתר המקומות הקדושים כמו ה„קלויז" של חסידי הוסיאַטין, ה„קלויז" הטריסקאי, בית־המדרש של הרבי, בית־המדרש של הבאראניאי, כל בתי־התפילה ששכנו בקירבת מקום לבית־הכנסת הגדול — כולם היו למאכולת אש. אבל בית־הכנסת הגדול, הישן, הבנוי עץ, נשאר בדרך נס בשלמותו. לא היתה לה לאש שליטה עליו.

עדי־ראיה סיפרו אחר כך, שהם ראו במו עיניהם, כי בשעת השתוללות השריפה הופיעו מכל ארבעת הצדדים מחנות יונים לבנות. היונים התפזרו על פני הגג של בית־הכנסת, נופפו בכנפיהן, ולא הניחו לאש ליקרב.

זקני ראדזיוויל יודעים לספר על עוד מקרה אחד מופלא שקרה לאחר מכן לאותו בית־כנסת מבורך עצמו. קרה הדבר מקץ עשר שנים אחרי השריפה הגדולה *. ראדזיוויל כבר שוקמה אז בעזרת אחינו בני ישראל, רחמנים בני רחמנים, ויהודיה חזרו לעסוק במסחר, ופרנסתם נמצאה להם ברוחה. החליט הקהל להקים לזכר הנס הגדול שאירע לבית־הכנסת שניצל מהשריפה, וכן למען ספרי התורה שהובאו אליו ממקומות קדושים אחרים שעלו באש, ארון קודש חדש, גדול, שיהיה לשם ולתפארת. יצאו ראשי הקהל לקרמניץ והביאו משם אומן חרט־עץ, שנודע לשם בכל תפוצות אוקראינה.

שנה שלמה עבד האמן־החרט על ארון הקודש ויצר כלי מפואר, יצירה אמנותית נפלאה: פיתוחי אריות ונמרים, צבאים ואילות, נשרים, יונים, חיות גדולות וקטנות ופרחים למיניהם.

מבינים היו באים ממרחקים לראות את ארון הקודש והיו מתפלאים למיבנהו ולפיתוחיו.

והאמן, אחרי שסיים את עבודתו, חרט בשולי ארון הקודש, למטה, את שמו: עוזר בר' יחיא — מעשה ידי להתפאר...

מקץ חמישה חדשים לסיום עבודת ארון הקודש, ביום הראשון של חג

* מאחר שרבות היו השריפות בעיירה, רגילים היו לציין תאריכים לפי זמני השריפות: „כך וכך שנים אחרי השריפה הראשונה", „כך וכך שנים אחרי השריפה השניה", וכדומה.

השבועות, בשעה שתים אחר הצהרים, ניתך פתאום גשם שוטף מלווה ברקים ורעמים. הבריק ברק על פני בית־הכנסת, חצה את הכיפה שעל הגג, חדר לתוך בית־הכנסת פנימה וליהט בשולי ארון הקודש את שמו של האמן־החרט ביחד עם „מעשה ידי להתפאר".

לאחר זמן קצר נודע, כי אותו אמן־חרט עצמו עשה קודם לכן כמה עבודות־פיתוח דומות בכנסיה קאתולית. ראו בכך מעין חילול הקודש והבינו, למה מן השמים ליהטו את שמו ביחד עם „מעשה ידי להתפאר" מעל פני ארון הקודש.

בזמן ביקורה של המשלחת בראדזיוויל כבר לא היה זכר לבית־הכנסת הישן. המיליונר ר' משה גינזבורג, הידוע כבארון מפּורט־ארתור, יליד ראדזיוויל שנתעשר במלחמת רוסיה—יפאן, תמך ביד רחבה בעיר־מולדתו ראדזיוויל ובנה בה כמה וכמה מוֹסדות סוציאליים, בנה באותו זמן גם את בית־הכנסת הישן בצורה מודרנית ביותר מבחוץ ומבפנים. הוא סילק את מנורות־הנחושת ואת הנברשות המשתלשלות מן התקרה וקבע במקומן מנורות חשמליות. לא נשאר זכר על הכתלים מכל הציורים שפיארום בעבר. כך נמחק בידים כל זכר לברק והפאר של בית־הכנסת הראדזיווילי המבורך לשעבר.

הערות ביחס לבית־הכנסת הגדול וארון הקודש *

לפי בקשתו של מר צ. זגורודר, יושב־ראש הועד להוצאת ספר הזכרון לראדזיווילוב, העתקתי מספרו של א. רכטמן על אתנוגרפיה יהודית את הקטע הנוגע לבית־הכנסת הגדול בראדזיווילוב. והריני מוצאת לנחוץ להעיר :

א. ראדזיוויל לא נקראה „ראדזיוויל", כי אם ראדזיווילוב־ווהלין עד לימי מלחמת העולם הראשונה. אחר כך, בימי שלוֹט הפולנים, נקראה העיר „ראדזיווילוב קוֹלוֹ ברודאוו", והיהודים קראוּה פשוט ראדיוויל. כך היא גם מצוינת בפרק „מאטל פייסי דעם חזנס" לשלום־עליכם. שם נאמר בין השאר „ראדיוויל איז גרויס ווי אגעניץ און מ'גנבעט דארטען די גרעניץ".

ב. בית־הכנסת הישן פוצץ בימי מלחמת העולם הראשונה בידי האוסטרים מטעמים אסטראטגיים. בית־הכנסת הפריע לצבא להשקיף על זה המכונה יער ברוֹדי. כאשר באתי אחרי מלחמת העולם הראשונה לראדיוויל אמרו לי, כי צעיר מסוים הצליח ממחבואו בעת המלחמה לצלם את הקצין האוסטרי

* מאת הגברת רחל גורמן.

בשעת מתן הפקודה על ידיו לפוצץ את בית־הכנסת. שלחתי בשעתו את התצלום למוסד ייוו״א בוילנה, והעתק ממנו נמצא גם אצל מר זגורודר. מובן מאליו כי אחרי הפיצוץ של בית־הכנסת לא נותר אלא מקום ריק, ולא יכלו להישאר סימנים כלשהם מכתלי בית־הכנסת.

כמו כן לא נכון „שסילקו את מנורות־הנחושת ואת הנברשות שהשתלשלו מן התקרה", כפי שכתב המחבר מר רכטמן. אין זו אשמתו — הוא קיבל אינפורמציה לא נכונה. אולם שוב עלי לומר, כי אחרי פיצוץ בית־הכנסת ודאי נשארו המנורות והנברשות התלויות. נוסף לכך סיפר לי זייליג פרשטוט, שנמצא כל ימי הכיבוש האוסטרי בראדיוויל, כי התושבים הנוצרים חפרו תכופות במגרש של בית־הכנסת, בהניחם כי היהודים הטמינו בו את רכושם. מסתבר, כי הם ירשו גם את הנברשות התלויות וכן חפצים אחרים שמצאו שם.

ג. גם הסיפור על שיקום בית־הכנסת מסולף במקצת. האמת היא אחרת לגמרי. משהתחילו המשפחות הראשונות חוזרות לראדיוויל ומצאו את המגרש ריק, התחילו נותנות לבן להקמת בית־כנסת לו גם ארעי. הלך אבי, משה שיין ז״ל, אל ראש העיר אנטונוביץ׳, מי שהיה רב־סרן של חיל משמר הגבול (פולקובניק פוגראניצ׳נוי סטראז׳י) לפני המלחמה, והצליח לשכנעו, כי ירשה לו להשתמש בצריפי בית־החולים הצבאי לשעבר שנשארו בעיר בשביל בית־כנסת. אנטונוביץ׳ נעתר לבקשתו של אבי, והרשות המלאה בידי לומר, כי אבי ביחד עם זייליג פרשטוט ז״ל הקימו בידיהם ממש את הצריף לבית־הכנסת.

לאחר זמן־מה, כאשר החיים חזרו למסלולם הרגיל, נוסד ועד — ואם זכרוני אינו מטעני עמד בראשו שמואל פידל ז״ל — אשר אסף תרומות מתושבי המקום וקיבל גם עשרת אלפים דולר מאת מ. גינזבורג ז״ל, והקים את בית־הכנסת החדש. אכן בשביל קישוטים אמנותיים לא הספיקו האמצעים. איש לא ביקש איפוא, חלילה, „למחוק בידים את הפאר של העבר".

מנחם גולדגרט

ראדזיווילוב בשנים 1916-1900

בשנת 1905, אחרי הפוגרומים ברוסיה, היתה הגירה גדולה של יהודים לאמריקה דרך גבול ראדזיווילוב־ברודי. על אף השמירה בגבול, היו הזקיפים אוסרים את המהגרים האומללים עוד לפני הגיעם לגבול. היו רבים יורדים במרחק 50 קילומטר מהגבול וממשיכים בעגלות או ברגל עד לגבול. והנה מה שקרה יום אחד לקבוצה גדולה של אחינו בני ישראל: כאשר הם נמצאו עוברים ביער בלוקריניצה במרחק 3 קילומטרים מראדזיווילוב, התנפל עליהם השודד איוואן רודי־גודי ושדד אותם. חסרי כל הגיעו האנשים העירה וסיפרו על הקורות אותם. אי־אפשר היה, כמובן לפנות למשטרה ובעלי הבתים היו חסרי ישע. אבל כשנודע הדבר לאייזיק איזוּוֹזצ׳יק (העגלון) חמתו בערה בו, והוא אסף כמה מחבריו, וביניהם את עוזר לובר ומשה מונכיס, ויצא עמהם היערה להגן שם על היהודים. הם מצאו את רודי־גודי שודד את קרבנותיו. אירעה התנגשות קשה, אבל העצירים שוחררו עם המטען שלהם ורודי־גודי נפל למשכב בלי לקום עוד. מאותו זמן היתה הדרך לגבול פתוחה.

סמוך להתחלת מלחמת העולם הראשונה יוצבה החזית הרוסית־אוסטרית לתקופה ממושכת ליד העיר קרמניץ לאורך הנהר איקוה, אולם בקיץ 1915 פתח הגנראל ברוסילוֹב בהתקפתו הגדולה על גאליציה ותוך ימים מועטים זז קו־החזית מערבה. במסע זה נחרבו כליל כמה וכמה ערים ועיירות בסביבה הקרובה וזרם של פליטים יהודים החל נוהר מראדזיווילוב, פוצ׳איאב ועד לקרמניץ. המשפחות האמידות עזבו את ראדזיווילוב כבר לפני כן, ועתה זרמה דלת העם ברגל לקרמניץ בעירום ובחוסר כל. בתיהם על כל רכושם עלו באש, והם נמצאו עתה נמלטים על נפשם לאחר שרבים נהרגו במהלך הקרבות. היו עמם גם פצועים רבים. בימים היו מתחבאים ביערות שבדרך ובלילות ממשיכים בדרכם. שלושים וחמישה קילומטרים בלבד מראדזיווילוב לקרמניץ, אולם הפליטים המשיכו משך שבועות להשתרך בדרכם עד שהגיעו למחוז חפצם. הידיעה על הפליטים שבדרך הגיעה לאזני העסקנים בעיר, ועד־מהרה התארגן ועד לעזרתם. הדאגה הראשונה

היתה הזנת האנשים עוד לפני הגיעם לעיר, ובו בזמן החלו דואגים גם לקורת־גג בשבילם. עם הגיעם לעיר שוכנו הפליטים בבניני המוסדות הציבוריים השונים. בית ה„תלמוד תורה״, ששימש לפני כן אורוות לצבא הרוסי ונחרב למחצה, שימש עתה מקלט לפליטים. כמה עשרות צעירים מחוגי הנוער הציוני התארגנו בועדה להושטת עזרה להם. הם פתחו מטבח למען הפליטים בחצר הסמינר וסיפקו שלוש ארוחות ביום ל־3000 נפש ויותר.

עיירתנו נחרבה כמעט כליל, אך עוד נשאר בה רכוש כלשהו במרתפים שמתחת לפני האדמה. לאחר השתדלויות רבות עלה ביד הועד לקבל רשות מאת השלטונות לצאת לראדזיווילוב לשם הוצאת הרכוש שנשאר שם. הועד שכר מאה עגלות של אכרי הסביבה, ושיירה גדולה יצאה לראדזיווילוב לאסוף לבנים, בגדים, שמיכות, ושאר מיני צרכים. מאחר שהיהודים היו חשודים בעיני שלטונות הצאר כמרגלים לטובת האויב, לא הורשו אלא שני יהודים ללוות את השיירה:

ועדת הנוער לעזרת הפליטים בקרמניץ, 1916

יושבים (**מימין לשמאל**): וסר, ..., מ. גולדגרט, ..., סוניה לנדסברג־פולטורק.
עומדים (**בשורה ראשונה**): באלטר, ..., ..., זמברג, סוניה פולטורק, ...
עומדים (**בשורה שניה**): יצחק איידלמן, ד״ר בנימין לנדסברג, בוזיסקי, ...

הרב מטעם מר בראץ ז"ל וכותב הטורים האלה. בסכנת נפשות ממש הצלחנו להציל מן המרתפים את הלבנים, הבגדים, השמיכות וכלי־מיטה ולהביאם לקרמניץ כל אלה לא נמסרו לבעליהם, כי אם הוכנסו למחסן כללי וחולקו בין הפליטים

פלוגה של צעירים דאגה גם לילדי הפליטים ואירגנה בתי־ספר ארעיים. מרץ רב, התלהבות ומסירות ללא גבול שוקעו בפעולה ברוכה זו.

כיתה ב׳ של בית־הספר „תרבות" עם המורה זגר

אלכסנדר בלבן

ראדזיווילוב בשנים 1922-1914

העיירה ראדזיווילוב היתה לפנים עיירה זעירה ושכנה על השטח החפשי שבין גבול רוסיה ואוסטריה עד שנקבע קו הגבול בינה לבין ברודי. מאז הפכה עיירת־ספר רוסית. בעקב גירוש היהודים מהעיירה קריפיץ בגזירת השלטון הרוסי, נהרו המגורשים לראדזיווילוב, שהיתה מרוחקת חמש וירסטאות מקריפיץ, וראדזיווילוב גדלה בבת אחת. גורם נוסף להתפתחותה של ראדזיווילוב שימשה העברת קו־הרכבת סמוך לעיירה וקביעת תחנת מכס בה. בימי שלטון הרוסים היתה מאוכלסת יהודים שהתפרנסו בה בכבוד כל השנים עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. לרגל עסקי־גבול היתה תמיד תנועה גדולה בעיירה וחיל־מצב רוסי, גדוד קוזאקים, חנה בה, שלעתים היה מיסב צרות ליהודים.

עם הכרזת המלחמה ביולי 1914 ערכו הקוזאקים מחיל־המצב חיפושים אצל היהודים; חיפשו „טלפונים חשאיים" ואגב אורחא שדדו וגזלו, כדרכם, ואף היכו ואסרו כמה יהודים. כתוצאה מזה הוגלו כמה משפחות יהודיות, שנטפלו אליהן על לא עול בכפן, לסיביר הרחוקה.

במשך שנות המלחמה שימשו בראדזיווילוב אור וחושך חליפות בעברה כמה פעמים מידי הרוסים לידי האוסטרים ולהיפך, ובעקב זאת כמעט שנהרסה לגמרי. חיי העיירה שותקו, רבים מתושביה היהודים התפזרו ורק מעטים נשארו בה. בימי האוקופציה האוסטרית הוקל ליהודים. שלטונות הכיבוש הניחו להם לסדר את חייהם הציבוריים לרצונם, והם בחרו במר זקש (זכס) כראש הקהל אולם לא ארכו הימים והרוסים חזרו לעיירה. בינתים פרצה המהפכה ובראדזיווילוב חל מיפנה. בני העיירה הגולים והמפוזרים נקבצו וחזרו לעיירתם וניגשו לקומם את הריסותיהם: נפתחו חנויות ועסקים וחיי העיירה חזרו למסלולם. ראו האוקראינים המקומיים את היהודים חוזרים ובונים מחדש את העיירה החלו מתוך צרות־עין משלחים אש בבניני היהודים. לילה לילה כמעט היתה דליקה נופלת בבתי יהודים, והיה הכרח לסדר שמירה יהודית בלילות. כשנוכחו המציתים

כי היהודים הצליחו להתארגן נגדם לשם הגנה על רכושם — הסתלקו ממזימתם.

פעולה ציבורית ראשונה זו באירגון השמירה בעיירה היו לה תוצאות גם לגבי ענינים אחרים, ביחוד אירגון קהילה דמוקראטית, בהתאם להוראות הממשלה ברוסיה ובאוקראינה בימים ההם. נבחר ועד הקהילה שיו״ר שלו היה ר׳ משה־דוד בלבן, מטובי הציונים והעסקנים בעיירה. הנוער התנדב לניקוי בנין בית־הספר המקומי ותיקונו, והוא נפתח וקלט את כל ילדי העיירה. הוקמה ועדה מיוחדת לעזרה סוציאלית שגבהה תרומות מבני העיירה והושיטה עזרה לכל נצרך במזון, עצים, כספים וכד׳.

באותו זמן הורגש מחסור בערי רוסיה בכמה מיצרכים ממדרגה ראשונה שאפשר היה להשיגם בגאליציה הסמוכה, כגון (נפט, גפרורים, ועוד) ויהודי ראדזיווילוב פנו למסחר בסחורות אלה, הובילו אותן מגאליציה לפנים רוסיה ועשו חיל. בהובלת הסחורות עסקו אוקראינים בעד שכר גבוה וזה גרם להידוק היחסים בין היהודים לבין שכניהם. משהופיעו אחר כך כנופיות שהסיתו לשדוד ביהודים, לא נענו להם האוקראינים ואף התנגדו לפרוע פרעות ביהודים.

עם התקדמות החיים הציבוריים בעיירה הוקמה מחדש הספריה, התארגנה להקת חובבים להצגות, והפעולה התרבותית שיגשגה. הופיעו כמה מפלגות: ציונים, „פועלי ציון״ ו„בונד״ שהתרכזו סביב הקהילה, והכול הלך למישרים, עד שבאה תקופת ההתקוממויות וחילופי השלטונות ואתה — הפגיעות ביהודים. היתה זו תקופת דם ודמע ליהודי אוקראינה, שהשיגה גם את ראדזיווילוב. ידיעות מסעירות החלו מגיעות מהסביבה על שפטים שנעשו ביהודים, והסכנה היתה קרובה. בני ראדזיווילוב ראו הכרח לעצמם לארגן הגנה יהודית לבטחון החיים והרכוש. הקהילה, שהשפעתה היתה רבה בעיירה, בחרה בשנים־עשר איש כפעילים לשמירה על הבטחון והעמידה לפקודתם את צעירי העיירה, שנשלחו בשעת הצורך למשמרות.

השלטונות ידעו על קיומה של ההגנה היהודית והיו אפילו קשרים ביניהם לבין ההגנה, עד שפעם קראו הם לאנשי ההגנה לשמור על מחסן ממשלתי, מחוסר אמון בחיילים. והנה באחד הימים הודיע מפקד הצבא בעיירה, כי גדוד חיילים ששדד את חנויות היהודים ברובנה עומד לבוא לראדזיווילוב. מפקד הצבא וחייליו עזבו את העיירה. קמה בהלה בין היהודים, ומשמרות חזקים תפסו עמדות. בחצות הלילה הופיעו כעשרים חיילים מזוינים וניסו לפרק את הנשק מעל השומרים היהודים, אבל אחרי שהוסבר להם כי שומרי הבטחון האזרחי האלה אין להם כל שייכות לגוף פוליטי או צבאי עזבום לנפשם. החיילים ביקשו

בנק כללי (לרגל עליתו של חבר ההנהלה צבי זגורודר לא״י)

עומדים (מימין לשמאל): וליא רושטין, משה בוים, שמחה פלס, פסחיה ויסר, שלמה מרדר, שמואל קופמן, יקל שטינברג, צבי לנדים. יושבים: אלי חומוט, זליג־הירש פישמן, ליב ספקטור, צבי זגורודר, לייזר זינגר יקותיאל צ׳רניאק, אריה טרייביטש.

להם אמתלה לשוד, אך משסיפקו להם את מה שדרשו, ובחשבם שליהודי העיירה כוחות מזוינים ניכרים, הסתפקו במה שקיבלו והלכו.

המצב גרם שהמסחר ירד, כי חדלה כמעט תנועת היוצאים מהעיירה והבאים לתוכה. גם שטרי־הכסף של הממשלות השונות איבדו את ערכם, ונוסף לכך גבר המחסור במצרכי מזון חיוניים ומחיריהם הלכו והאמירו למעלה ראש. הורגש דכאון בכל שטחי החיים במקום, אבל הקהילה שלטה במצב.

על הועדה לעזרה סוציאלית הוטל להתרכז בעיקר בהספקת לחם, טבק, סוכר וכד׳ לפורעים, שהיו באים לעיירה להסית ולשדוד בטענה, כי היהודים מסתירים מצרכים אלה לשם ספקולציה. בכך ניטל העוקץ מן ההסתה שלהם. אולם לתכלית זו נדרשו כספים רבים, והיה הכרח להטיל מס כבד על יהודי המקום לסיפוק צרכי הפורעים. הללו הלכו ובאו, הלכו וחזרו, והמס נגבה בתכיפות ובסדר, ובינתיים המצב החמיר והלך והעיירה נדלדלה.

קשה היה המצב בענין חילופי כספים. הכפריים ראו שהשלטון האוקראיני גוסס ולשטרותיו לא יהיה ערך — הלכו לפרטם ולהוציאם אצל החנונים היהודים בקניות זעירות, ולא מעטים היו הסכסוכים על רקע זה, שזרעו רעל ביחסי השכנות. כך צצו מדי יום ביומו קשיים חדשים ורבו הדאגות; האוכלוסיה היתה אחוזת פחד ואיש לא ידע מה ילד יום. ועל הקהילה הוטל לעמוד בפרץ.

בימים האחרונים לגסיסתה של הממשלה האוקראינית־פטליורית נודע בעיירה כי כמה מיניסטרים הגיעו ברכבת לתחנת ראדזיווילוב. משלחת מבוהלת יצאה מטעם הקהילה אל המיניסטר היהודי. הוא שמע את דברי המשלחת והודיע לה, כי המצב בעיירות אחרות גרוע עוד, וכי אין בידו ואף לא ביד הממשלה כולה לעזור במשהו. והוסיף: „איננו בטוחים אם עוד מעט לא יתקוממו נגד הממשלה ויוציאונו להורג". כזה היה המצב, תוהו ובוהו שלט בכל.

אחרי ימים אחדים דרש מפקד הצבא האוקראיני מהקהילה לשלוח איש למשרדו ליום אחד, עד שובו. הפקודה נתמלאה, והאיש שנשלח שמר על המשרד, אולם המפקד לא חזר עוד; שלטון ממשלת פטליורה חלף ועבר והעיירה נשארה מספר ימים ללא כל שלטון, ובכל ענין פנו לקהילה. שמועות שונות התהלכו, מהן מבשרות טוב ומעודדות ומהן רעות ומדכאות. לפי אחת השמועות נמצא הולך ומתקרב לעיירה צבא צרפתי מחיל האנטאנטה. ואכן בבוקר יום ששי אחד הופיע איש־צבא, מי שכיהן פעם בעיירה כמפקד צבא אוקראיני לאומי, והודיע בשפה הפולנית, שהפולנים כובשים את החבל ומרעישים את שרידי צבאות האוקראינים בסביבה. אם העיירה רוצה בשלומה — עליה לקדם פני הצבא

הפולני הכובש. ישראל בלבן, בנו של ראש הקהילה, נשלח מטעם העיירה לפגוש את הפולנים כשדגל לבן בידו. הוא נפגש עם כמה קצינים פולנים ונתקבל בכבוד. בערב הגיע אל העיירה צבא סדיר.

היהודים קיוו מהפולנים לשלטון יציב וליבראלי. למחרת, בשבת, מלאו בתי־הכנסיות מתפללים. היו שדיברו בשבח הכובשים, אולם עד־מהרה נתאכזבו: כי ביום א׳ נקרא ראש הקהילה ר׳ משה־דוד בלבן אל מפקד הצבא שחנה בתחנת הרכבת ונצטוה להמציא כמות הגונה של קמח לצבא ושעורה לסוסים וזה עד שעה מסוימת. בינתים יצאו חיילים פולנים מצבא הגנראל האליר והחלו משתובבים בעיירה, כשהם מקצצים זקני יהודים הנפגשים להם בדרכם ומתעללים בהם; כן דרשו משקאות חריפים, שלא היו בנמצא כלל. במשך החודש שצבא האליר חנה בעיירה גברו הסחיטות מהיהודים, עד שראש הקהילה לא ראה דרך אחרת לפניו אלא לברוח ברגל לברוֹדי הסמוכה.

אך עד־מהרה האירה ההצלחה פנים לעיירה ופלוגת־חלוץ זו עזבה את ראדזיווילוב ובמקומה בא צבא אחר עם מפקד פולני חדש, והמצב הוקל. הרוחות שקטו במקצת, אך לידי שלוה לא הגיעו היהודים. הפולנים, שחשדו ביהודים וגם בכמה מהאוקראינים במתן עזרה לחיל הבולשביקים, ניהלו חקירות, ובאחד הימים אסרו ששה יהודים צעירים וששה אוקראינים. הם הובלו לברודי ועונו שם, אחר כך הועברו לבית־הסוהר ללבוב ושם חלו בטיפוס. הרב של ראדזיווילוב, הכומר הפולני ופני העיירה השתדלו לפני השלטונות ודאגו לשחרור האסירים, עד שהצליחו לשכנע את השלטונות כי לאסירים לא היה כל קשר עם הבולשביקים. לאחר שהבריאו האסירים — שוחררו וחזרו לראדזיווילוב.

הנוער בעיירה התארגן באותו זמן, מתוך דחף פנימי, ב„החלוץ" והתחיל מדבר על עליה לא"י. בסיון תרפ"א (1921) יצאו ברגל ארבעה חלוצים ראשונים מראדזיווילוב לברודי, ומשם דרך לבוב־וארשה־טריאֶסט הגיעו שלושה מהם: דב קמחי, צבי סלעי, ואלכסנדר בלבן, לארץ ישראל.

במשך הזמן נכנסו החיים בראדזיווילוב למסלולם תחת שלטון הפולנים. הוקמו מוסדות ציבור וחסד, קיבוץ של „החלוץ", שמנה כ־150 איש נקלט במקום, והוא נתמך בסידורו ובקיומו. בית־הספר העברי התרחב, הופיעו ארגוני נוער ציוני והתפתחה פעולה ציונית רחבה.

מנחם גולדגרט

זכרונות מן העיירה

בעל בית־החרושת פיני ליברמן היה איש נועז שלא ידע פחד. והנה אחד מן המקרים הרבים שהוכיח בהם את גבורתו.

השודד המפורסם באותם הימים בכל הסביבה שלנו איוואַן „רוזה־גוזה" היה מפיל פחדו על גויי הסביבה ועוד יותר על היהודים. יום אחד הופיע הוא בעיירה שלנו, וכטוב לבו ביין סטר על פניו של שלמה, בנו הקטן של פיני. בא שלמה בריצה הביתה ובדמעות סיפר לאביו על הסטירה שקיבל מאיוואן האיום. פיני, בלי לחשוב הרבה ובידים ריקות, פנה אל הבית שבו ישב איוואַן מתוך הרחבה ושתה את היי"ש שלו. המוזג היהודי שהיה אחוז פחד מפני השודד, היה מגיש לו כפעם בפעם משקה לפי דרישתו. והנה הופיע פיני ליברמן ובידו מקל שהוציא מידי גוֹי שנזדמן לו במקום, ובלי אומר ודברים החל חובט את השודד בלי רחמים. איוואַן התמוטט ונפל מן הכיסא אין־אונים, והספיק רק לומר: „פיני דוֹבראָ בייאָ" — פיני מיטיב להכות.

לאחר מעשה־גבורה זה של פיני נפל פחדו של איוואן האיום על דיירי הרחוב, אבל פיני לא איכפת לו כלל, פנה והלך לדרכו.

וזוכרני עוד מקרה אחד הקשור בפיני מן הימים שלאחר מלחמת העולם הראשונה, כאשר העיירה היתה כבר בשלטון הפולנים.

אחד ה„אוסאַדניקים" של הצבא הפולני היכה את בן־הזקונים של פיני, מישקה. אחרי דין ודברים הוציא פיני בכוח את הרובה מידי האוסאַדניק, הרביץ בו, פנה לדרכו ולקח עמו גם את הרובה. החייל פנה אל פלוגתו, ורק לאחר שבא עם אחדים מחבריו החזיר לו פיני את הרובה. אכן היה במעשה זה משום גילוי גבורה יוצאת מן הכלל, שהיתה לשיחה בקרב גויי הסביבה.

על משה מנדיל גינזבורג

על משה־מנדיל גינזבורג־מאָס ודאי יסופר הרבה בספר־זכרון זה, על כן אסתפק רק במקרה אחד הקשור בשמו.

משה גולדגרט ומשפחתו

משה-מנדיל תרם, כידוע, סכומים גדולים לתיקון בית-הכנסת הגדול בעיירתנו והוא גם שהביא על חשבונו צייר מלבוב, שצייר את כל הקירות מבפנים ובחוץ. בגמר עבודתו כתב הצייר על אחד הקירות שכל זה נעשה בתרומתו של משה-מנדיל על-ידי הגבאים חנא ומשה גולדגרט ווולוול זאקס. קמה מחלוקת בעיירה והשערוריה היתה גדולה, כי לדעת חלק מן המתפללים אסור היה לכתוב כזאת במקום קדוש. באחת השבתות, אחרי תפילת מנחה, התקהל „עמך" במחאה, ונשקפה ממש סכנת-נפש לגבאי הזקן. אולם תפילת „שמונה-עשרה" של סבא חנא גולדגרט הצילה אותו מזעם המתפללים, כי בינתיים הגיעה השמועה לאזני

חנא גולדגרט

הבן־זקונים של סבא, יהושע, שמיהר לעזרת אביו הזקן ובאגרופיו פילס דרך לגבאי המסכן...

מעשה זה העלה למחרתו ספיח בצורת פיצויים בסך שלושה רובלים בעד השיניים שסבלו מזרועו הנטויה של בן־הזקונים...

קוים לדמותו של משה־מנדל גינזבורג (מס) *

משה־מנדל מאָס נולד בראדזיווילוב ב־19 בדצמבר 1851 לעקיבא וראָסיה מאָס. המשפחה היתה דלת אמצעים. בן חמש היה משה־מנדל כשהתחיל ללמוד ב„חדר"; אולם, למורת־רוח הוריו, לא התמיד הנער בלימודי התורה, והם שלחוהו ללמוד בבית־הספר העממי הרוסי שבעיירה. שם הצליח הוא מאד בלימודיו ועד־מהרה התבלט בכשרונותיו, במהירות תפיסתו והתמצאותו על פני יתר התלמידים.

בהיותו תלמיד מצטיין, מצא הוא גם זמן לעבוד, בשעותיו הפנויות מלימודים, כדי לעזור להורים, שמצבם היה בכי רע. אחרי שקנה משה־מנדל ידיעות יסודיות בשפות הרוסית והגרמנית, החליט לצאת לחפש את מזלו בעולם הגדול. הוא נסע לאודיסה. שם מצא לו עבודה כפקיד זוטר; אולם משראה לאחר עבודה של שנתיים כי סיכויו לשפר את מעמדו קלושים הם, החליט לנסוע לאמריקה, שלשם היתה אז נהירה גדולה של מהגרים. ללא אמצעים בידיו, הוא נוסע להאמבורג, ויורד באנית־משא המפליגה לאמריקה כנער־סיפון. מקץ 46 ימים של הפלגה מפרכת הוא מגיע אל הארץ הנכספת. שם הוא עובד בכל מיני עבודות, רוכש לו ידיעות בשפה האנגלית, מחליף את שם משפחתו — בהמלצתו הנמרצת של קרובו שם — לגינזבורג, כשם משפחתו של קרובו, ונהיה לרוכל. תוך כדי מגעו עם פועלים סיניים מבין לקוחותיו, צץ במוחו הרעיון לנסוע לסין. חושו ניבא לו כי שם ימצא שדה פעולה נרחב לכשרונותיו המסחריים. אמר ועשה.

בדרכו לסין, עגנה האניה שבה הפליג בנמל היפאני יוקוהאמה. הוא התרשם מאד מחייה התוססים של עיר־נמל זו וגמר בלבו להשתקע בה. ואכן, כאן מתחילה הקאריירה המסחררת שלו.

הוא נכנס לעבוד כזבן בבית מסחר, וכעבור שנה וחצי, אחרי שנמצאו בידיו 250 ין, פתח בית־מסחר קטן משלו. עד־מהרה החל העסק משגשג ופורח. אז

* מתוך ספר שיצא לאור ב-1933 בפאריס מטעם חוג ידידי מ. גינזבורג.

החל גינזבורג בא במגע עם אנשי אניות רוסיות שהיו באות ליוקוהאמה. ומאחר שהשפה הרוסית היתה שגורה בפיו והיחסים בינו לבין אנשי האניות הרוסיות היו ידידותיים ביותר, הצליח לרכוש את אֵמונם והחל מספק להם את מצרכיהם.

הרוסים התרשמו מאד ממרצו, כשרונו ונאמנותו של גינזבורג, ובמרוצת הזמן היה הוא לספק הבלעדי של הצי הרוסי במזרח הרחוק, ומקום מושבו

משה־מנדל גינזבורג

פּוֹרט־ארתוּר. כבר בימי מרד הבוקסרים בסין עזר גינזבורג לא במעט לצי הרוסי, ועל כך קיבל תודה רשמית מהמטה הצארי הראשי במזרח הרחוק.

כשפרצה המלחמה הרוסית־היפאנית, והצי הרוסי נתקל בכל נמלי המזרח הרחוק בנויטראליות עוינת, הצליח גינזבורג בכוח קשריו והתמצאותו לספק דלק וכל ציוד אחר לצי הרוסי. אז הגיעה שעתו הגדולה והוא עלה לגדולה. הוא קיבל תואר „דיסטאביטלני סטאַטסקי סוֹביאֶטניק" — תואר שלגבי יהודי ברוסיה הצארית היה ללא תקדים. כל מפקדי הצי הרוסי, לרבות המפקד הכללי של הצי הרוסי במזרח הרחוק האדמיראל מאקארוב, גמרו עליו את ההלל.

מספרים, שכאשר מיניסטר הצי דיווח לצאַר על הקשיים בהספקת הציוד לשייטת הרוסית באוקינוס השקט, השיב לו הצאַר מניה וביה: „הלא יש לכם שם גינזבורג!" ואכן גינזבורג לא הכזיב.

יש לציין שבמשך שנות שהותו במרחקים לא שכח משה־מנדל את משפחתו ואת עיירתו ראדזיווילוב. הוא אהב מאד את אמו והיה כותב לה מכתבים הנוגעים ללב, אף תמך בה ביד רחבה. כן היה תומך באחיו שמואל ואשתו ראַצי מאָס עם ארבעת ילדיהם: קוסטיה, יוזיה, אסיה, סוניה ורוזה. אולם לא רק בהם היה תומך; כל הזקוקים לעזרה (וכאלה היו לא מעטים בראדזיווילוב). אם היה זה ענין של כסף ואם ענין של „פראווֹז'יטאֶלסטבוֹ" (רשיון ישיבה מחוץ לתחום המושב), היו פונים אליו או אל אמו, שלבה היה לב יהודיה חם, או אל שמואל אחיו, והענינים היו נמסרים לגינזבורג ומסתדרים על הצד הטוב ביותר.

גינזבורג הקים בראדזיווילוב בתי־חולים, בית־כנסת לתפארת, בתי־ספר, מקוה ועוד ועוד. וכשבא לבקר בראדזיווילוב לאחר שנעדר ממנה שנים רבות, היה זה חג גדול לא רק לאמו ולמשפחתו אלא לכל העיר. אף שלטונות המקום חלקו לו כבוד רב בידעם את רום מעלתו. גם בהיותו בפורט־ארתור וביוקוהאמה דאג גינזבורג לקהילות היהודיות המקומיות, והקים שם מוסדות לתפארת.

אולם לשיא פעולתו הברוכה למען הציבור הגיע גינזבורג כאשר השתקע בפטרבורג. שם הושפע הוא מאד מהברון גינזבורג, ושניהם מסרו לא־מעט מזמנם לפעולות למען הקהילה היהודית במקום. עם זאת זכר גינזבורג, והיה מדגיש זאת בכל הזדמנות, שהגיע למה שהגיע בעזרת הרוסים, והיה תורם סכומים ניכרים למוסדותיהם, וכן לאנשים פרטיים לא־יהודים. בהשפעתם של הרב אייזנשטאדט, רבה הראשי של פטרבורג, ועורך־הדין הנודע סליוזברג, הקים הוא בית־זקנים לתפארת בפטרבורג, ועל ידו אולם תרבות ומוזיאום. למוזיאום זה,

משה־מנדל גינזבורג, אמו ואחותו

שעמד סמוך לבית־הזקנים, היה הפולקלוריסט הנודע, הסופר ש. אנ־סקי, מעביר את ממצאיו, תעודות עתיקות, כלי־קודש ועוד, שהיו קשורים בחיי היהודים ברוסיה ושהיה אוסף אותם בשוטטו בעריה ובעיירותיה של רוסיה.*

כאשר פרצה המהפכה עבר גינזבורג עם אשתו מארגארט לפאריס. גם כאן המשיך הוא לתרום ולעזור ליהודים וללא־יהודים גם יחד, על אף העובדה שחלק הארי של הונו ירד לטמיון ברוסיה. כן תמך הוא בישיבות שהעברו מרוסיה ומפולין לפאריס. אז נוסד בפאריס מוסד תרבותי בשם „אהל יעקב" שבראשו עמדו הרב אייזנשטאדט, הברוו גינזבורג, עורך־הדין סליוזברג ועוד אישים מצמרת יהודי רוסיה. והממון פעולותיו של מוסד זה שוב היה גינזבורג.

בעזרתו של גינזבורג נוסדו גם שעורי ערב, והוא הגיש עזרה ניכרת להסתדרות הסטודנטים היהודים, וכן להסתדרויות של לא־יהודים. באותו זמן פנתה אליו קהילת ראדזיווילוב בבקשה שיעזור לה בשיקום בית־הכנסת הגדול שנחרב במלחמה,

* זכורני, שאנ-סקי בהיותו בראדזיווילוב צילם קברים עתיקים בבית הקברות היהודי הישן והעביר את התצלומים למוזיאום בפטרבורג — המתרגם.

והוא נענה מיד ושלח 5000 דולאר. כשהודיעו לו שסכום זה לא הספיק, הוא שלח עוד 2500 דולאר.

כשהגיע גינזבורג לגיל שמונים החליטו המוסדות היהודיים בפאריס לחוג את המאורע כיאה לו. הצטרפו אליהם גם מוסדות לא־יהודיים, ביניהם הימאים הרוסים, ישבחלקם הגדול היו גנראלים ואדמיראלים שברחו מפני המשטר הבולשביסטי, ובפאריס נהנו במידה לא מבוטלת מעזרתו של גינזבורג.

המסיבה החגיגית התקיימה, לפי בקשתם של גינזבורג ורעיתו, לא באולם חכור אלא בביתם הם. הרבה ברכות נתקבלו ממוסדות ומאישים, והרבה נאומים הושמעו מפי יהודים ולא יהודים. כולם הדגישו את עזרתו הרבה לכל הנזקקים ואת רוחב לבו של בעל השמחה. במרכז החגיגה עמד נאומו של הרב אייזנשטאדט, שציין בין היתר את סגולותיו הנעלות של חתן החג ואת ענוותנותו. מעירית ראדזיווילוב נתקבל מכתב, שבו הודיעה העיריה כי היא מעניקה לגינזבורג אזרחות־כבוד של העיר וכן תקרא על שמו אחד מרחובותיה.

כזה היה האיש גינזבורג ואלו היו מעשיו.

אחיו של גינזבורג, שמואל מאָס, נפטר בשנת 1913, ואילו בניו ובני בניו * ניספו יחד עם כל יהודי ראדזיווילוב בידי הנאצים ועוזריהם האוקראינים.

מרוסית: דוד זהבי

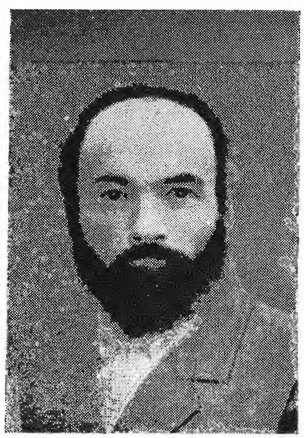
---

* מהם שרדו בתו סוניה בצרפת ובתו רוזה בניו-יורק.

אלכסנדר בלבן

לזכר המורה אברהם יהודה פוליאק ז״ל

אברהם יהודה נולד בכפר. הוא למד בישיבות ובבתי כנסת, עד שנלקח לבראָסטאָצ׳קו, הסמוכה לראדזיוויל, כחתן לאחת המשפחות הנכבדות בעיירה.

אברהם יהודה פוליאק

העלוי הצעיר נתקבל בהתלהבות במשפחה התורנית־חסידית, שנתנה לו את האפשרות להמ־שיך גם אחרי החתונה לשבת על התורה ועל העבודה. הוא שם לילות כימים ללימודי תלמוד וגפ״ת, וזכור לאנשי העיירה קולו המתנגן יחידי בלילות, ובאשמורת הבוקר בקומו לעבודת הבורא.

והימים — ימי תקופת ההשכלה בישראל, אשר לא פסחה גם על העיירה. מטבע הדברים שנתפס לה ראשון. ומשנתפס לה — הובלט גם כאן אָפיו המיוחד; כי לא ידע האיש פשרה מהי והסתגלות מהי, וב„התפקרו״ — העביר את כל רטט הקדושה שלו לעולמות החדשים שנתגלו לו. ומעכשיו, אותו ניגון האומר דביקות שבו הובעו דברי אביי ורבא, החל בוקע מחדש מתוך קיטונו המיוחד בדירתו, ומושמעים בו פרקים של מאפו, יל״ג, מאנה, פרקי „המליץ״ ו„הצפירה״, ואחרי שנים — ביאליק, שניאור, „השלח״, ובצדם דברי הגות ומדע בשטח הטבע והחברה: „כה אמר זרתוסטרא״ לניצשה, מאמרים שונים על פיזיולוגיה ומיבנה החומר. העתונות, היומית והפריודית, נכרכה לתקופותיה, כי ידע האיש לאסוף ולשמור כל דף של הגות אנושית ולאומית, החל בהוצאות „אביגדור״, וכלה ב„התקופה״, „העולם״ וכו׳. הארונות בחדרים מתמלאים כל חדש המופיע בספרות העברית. בבית אין אוכלים לשובע, אבל הוא אינו מוותר על אות עברית

מודפסת, בעיקר, לא על המובחר. הריהו כבור סוד, שאינו מאבד טיפה, וכמעין המתגבר. כי לא רק לעצמו הוא אוגר, הוא מקהיל קהילות ודורש ברבים.

מכאן הדרך להדרכת מבוגרים ולימוד טפליא בכל התנאים: בחדר המגורים הצר בבראָסטאָצ׳קו, ולימים, עם צמיחתה והתרחבותה של הפעולה — ביסוד בתי־הספר בעיירה ובראדזיווילוב.

והימים — ימים שלפני התארגנות מסודרת של חברות למיניהן. כל העול נופל איפוא על שכמו של האיש, והוא מזניח עניני פרנסה וחיי משפחה תקינים, בבכרו מתוך רגש של אחריות ציבורית את עניני החברה, הכלל והעם על פני ענייניו הוא האישיים.

ועוד פרט: בהלך־הדעות החדש שלו, לא היה מקום להמשיך באידיליה המשפחתית והמסורתית של חתן־עלוי הסמוך על שולחן חותנו. זה נמצא גם בניגוד לתפיסתו את מיבנה החברה וחובות הפרט בתוכה, וכך עלתה על הפרק שאלת הקיום החמרית. ניסה במסחר, אולם עד־מהרה משך ידו מזה.

הופיעו ניצני הציונות. מובן שנתפס לה עם הראשונים, ושוב תוך התמסרות בגוף ונפש. הציונות בשבילו אינה רק דחף לנסיעה לארץ ישראל, הציונות לגביהו הינה הופעת יהודי חדש, גא בעברו של העם ובעתידו. והוא מתמסר לחינוך ילדים בגיל בית־הספר, מדריך את הנוער הבוגר, ובהשפעתו נפתחה „העליה השניה" מבראָסטאָצ׳קו מספר שנים לפני עירנו ראדזיוויל.

הוא מדביק בהתלהבותו גם את הנוער שבתוך המשפחה: הגיסות סופגות את מאור ההשכלה והציונות ועולות עם עולי „העליה השניה" ולוקחות אתן את בתו הבכירה, בלהה, בת השתים־עשרה (היא מתה בצעירותה והשאירה אחריה בן אחד בארץ).

אולם ההתפתחות החברתית בעיירה באותה תקופה טרם תתרומם לגובה שאליה הגיעה רק במרוצת השנים. פורצות תגובות חריפות מצד קרובי משפחות העולים הרואים את עצמם נפגעים על־ידי „המסית ומדיח", ויש מקרים שאם או אב של אחד העולים אף מתנפל ושופך כל חמתו על אברהם יהודה. המצוקה החמרית במשפחה גוברת, ואברהם יהודה נאלץ לעזוב את העיירה.

הוא בא לראדזיוויל ומוצא בה שדה פורה. כי ראדזיוויל מתמיד היתה ציונית, ראשונה ברשימת תורמי הכספים אפילו בהשואה לערים גדולות ממנה.

ראשית פעולתו כאן היתה לפתוח בית־ספר, בעזרתו של חוג ציונים ובשותפות עם המורה בנימין פינקלשטיין ז״ל. לא קל היה לעמוד בתחרות עם בית־הספר הרוסי־הממשלתי שהלימודים בו היו פטורים משכר לימוד. אולם לגבי אברהם

יה:דה לא היתה זו בעיה כלל, כי העיקר היתה המטרה ולמענה מוכן היה להסתפק במועט שבמועט: לחם ותה ומעט תפוחי־אדמה. זו אף זו: אין כסף לשלם בעד הנקיון בבית־הספר — אין בזים גם לעבודה זו; ובערבים, עם גמר השעורים שנתן שלא על מנת לקבל פרס, כמובן, הריהו מטפל בעבודת הנקיון. העיקר שבית־הספר יתקיים, והוא גם התקיים עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

לא ארכו הימים והשפעתו הברוכה של אברהם יהודה ביחס לעליה ארצה החלה נותנת אותותיה גם בראדזיוויל. כך עלו באותם הימים של „העליה השניה" האחים שטופר *, איכרים בבאר־טוביה, צבי בן־ארצי (לוזמן) **, מנחם מנדל

„החלוץ" בשנת 1923

עומדים (מימין לשמאל): דורה בלבן, מ. סטירט, פרידה גרשגורין, קסלמן, יהושע פלמן, אברהם לינדנר, צבי גלר, יהושע גולדגרט, חוה הלברשטט, ..., סאוה זקס.

יושבים: יואל חרף, שמחה איזן, אסתר בלכמן, שמעון גולדגרט, צבי קיטייקטשר, אסתר מרגולי׳ס, יוזיק זקס, ברכה גרובשטיין.

למטה: ל׳ייב פיק, ר. ואל׳יגורה, מוניה מרגולי׳ס, גלר, בנציון גרובשטיין, שרה מפשיט, מ. גלר.

*** האחד, בנימין, מת לפני כמה שנים.**

**** מת בקדחת צהובה בפוריה בימי מלחמת העולם הראשונה.**

גולדגארט, מרדכי פקר, חבר דגניה א׳, בנציון בטלין (לא החזיק מעמד וחזר), ועוד ועוד.

בשנת 1918, כשהתחילו הפליטים חוזרים אחרי המלחמה הופיע גם אברהם יהודה, ובעזרת הקהילה פתח שוב את בית־הספר. ב־1919 החל מתארגן „החלוץ״. זכורני, כאשר נכנס אברהם יהודה לדירה של משפחת יפה ברוידא ומצא שם תשעים ושנים חלוצים שבאו לאסיפה המיסדת — כמעט כל הנוער הראדזיווילאי — קרנו פניו ולא היה גבול לשמחתו ולאשרו.

למרות שהיה חפשי בדעותיו, היו הויכוחים עמו עקשניים ביותר, כי היה תקיף בדעתו שהכל בארץ צריך להיבנות בהתאם לרוח היהדות המקורית.

ב־1920, אך נפרץ סדק־המעבר וניתן להגיע לוארשה, נפרדו ממנו ויצאו לדרך ארבעת החלוצים הראשונים; וכל שנות „העליה השלישית״ זרמו עשרות, עשרות חלוצים חניכיו, שרבים מהם חיים היום בקיבוצים ובמושבים. אכן, לצערנו ולבשתנו עלינו להודות, כי לא נמצא איש, אף לא מבין חבריו וחניכיו בני „העליה השניה״, שישתדל להשיג סרטיפיקאט בשביל המורה והמחנך, אשר נשא את נפשו לציון וראוי היה לפחות לגמול קטן זה על כל עבודתו הברוכה למען הציונות. הוא נשבר ומת בגיל צעיר בגולה. יהא זכרו ברוך.

לזכרו של המורה

לולא נהרס בית הקברות בעיירה הסמוכה לראדזיווילוב — בראָסטאָצ׳קו היתה עין המבקר בו נמשכת לכתובת מוזרה על אחת המצבות, שנכתבה לפי צואת הנפטר, שחלק מלשונה נחרת בזכרוני: „פה טמון גרגיר מן הנצח, זר ומוזר לסביבתו, שהיה קיים, ושב אל מקורו״. ופסוק מן הצואה הכתובה שעברה מן העולם יחד עם שומרה — הבן: „...שיטפלו בי אחרי מותי לא שארי־בשר, שקרבתם מקרה וכורח, אלא קרובי רוח שקרבתם הלמות פטישים בסלע״.

אכן, מוזר היה האיש לסביבתו, שכן היה מן המעטים השואפים אל השלמות שהיתה טבועה באפיו, רקומה בתוך אריג הנפש, כחלק יסודי ממנה. כי בורך האיש ביכולת אינטלקטואלית רבת־היקף ועצמה, ויושר רב. וכך מבית־המדרש להשכלה, לחינוך ולהוראה. והוראה משמעה — „בכל מאודך״, ולא רק לתפארת המליצה. כי בה כרוך רצון חזק להשפיע, להחדיר אמונה בלבות מהססים, לקרוא למאבק ללא רחם וללא ויתורים ופשרות למען הרעיון הגדול של תחית העם.

כזה היה האיש שהיה כולו נתון לתקומת העם בארצו ובעצמו אל הארץ המיועדת לא הגיע.

ו. ור. אורן

א. אבטיחי־הדרי

יד לראדזיווילוב

מעלה אתה את השם ראדזיווילוב ומיד מתעוררים בך זכרונות רבים, מהם טובים ומהם נוגים. בראדזיווילוב, זו העיירה הווֹהלינית הטיפוסית, חיו היהודים משך דורות כשהם מהוים רוב תושבי המקום, בחינת בעלי העיירה גם בעיני התושבים הלא־יהודים, שרובם ינקו את פרנסתם מעסקי היהודים ומשירותים אצלם. ידעו בני ראדזיווילוב לארגן את חייהם הציבוריים והכלכליים בכל המצבים ותחת השלטונות השונים שהתחלפו כמה וכמה פעמים במרוצת השנים. הם עמדו בסבל שהיה כרוך במעבר משלטון לשלטון, הם נמצאו בסבך ההתקוממות של הפולנים ומאבקם עם הרוסים, והם סבלו מנגישות שומרי הגבול — החיילים והקוזאקים הרוסים — שעבר במרחק שלושה קילומטרים מהעיירה. יהודי ראדזיווילוב שתו מכוס התלאות של הגירושים והכיבושים בימי מלחמת העולם הראשונה, כאשר העיירה עברה כמה פעמים מידי הרוסים לידי האוסטרים, אבל עם גמר המלחמה ידעו לקומם את ההריסות ולשקם את החיים הפרטיים והציבוריים שלהם.

עסקי גבול, כשרים ולא־כשרים, העסיקו רבים, יהודים ולא־יהודים כאחד, ובדרך כלל ניתן לומר כי היה שבר בעיירה. אולם ההסתה שהתנהלה נגד היהודים מצד צוררי ישראל של המנזר המפורסם בפּוֹצ׳אַייב הקרובה וכמריה איליאודור וויטאלי הידועים לשמצה זרעה רעל ושנאה בלבותיהם של המוני הנוצרים בסביבה והטילה אימה ופחד על היהודים. בכל זאת, על אפם וחמתם של אנשי „המאה השחורה״, היתה ראדזיווילוב מספקת עדיים וקישוטים, שהיתה מייבאת מברודי האוסטרית, לעולי הרגל לפּוֹצ׳אַייב. באים היו בהמוניהם להתפלל ולהעתיר במקום הקדוש להם ביותר, ובדרכם קונים את מצרכיהם ומתנותיהם בחנויות היהודים. ופעם העליל הכומר איליאודור על אח ואחות יהודים, בעזרתו של המלשין קוּלקא, כי הם אמרו לפוצץ את המנזר הקדוש. המלשין, ביחד עם מפקח המשטרה סקוֹרוֹחוֹדוֹב, התחמקו מפּוֹצ׳אַייב לראדזיווילוב, ושם הסתיר המפקח את המלשין במלון. אף־על־פי־כן לא הגיעו הדברים באותו זמן לידי פגיעה של ממש ביהודים, אבל הרעל שנשתל נשא פרי ברבות הימים...

דרך הגבול הסמוך לראדזיווילוב עברו אלפי מהגרים יהודים לאוסטריה ומשם

לאמריקה. מאחר שהיציאה מרוסיה היתה כרוכה בקשיים, היה המעבר קשור בסכנות, ולא מעט דמעות שפכו בו אמהות וילדים שביקשו להגיע אל מפרנסיהם שהקדימום ונמצאו כבר במקומות החדשים. כן רבים היו המקרים שבהם נתפסו מהגרים ונשלחו „במשלוח אסירים", בדרך כלל ברגל, חזרה למקומות מגוריהם, אך ורק כדי לנסות שוב את מזלם לאחר זמן־מה.

בימי השלטון האוקראיני, בשנים 1918—1920, נמצאו יהודי ראדזיווילוב במלכודת של מחנות ההאַידאַמאַקים והלוחמים השונים למיניהם. הסבל היה רב וחרב דאמוקלוס היתה תלויה כל הימים מעל לראשיהם. וכשפנתה פעם משלחת יהודית אל המיניסטר היהודי בממשלה האוקראינית, קראסני, שעבר ברכבת דרך ראדזיווילוב, וביקשה ממנו הגנה, השיב לה המיניסטר: „במה אפשר לעזור ליהודים, כשהממשלה עצמה זקוקה לחסדי ההמונים המתקוממים והלוחמים. מי יודע מה ילד יום?"

והנה נכבשה העיירה לפולנים ורוחות חדשות נשבו. יצאו לרחוב עסקני העיירה ואנשי ה„הגנה" של ימי האימה. חזרו כמה וכמה מבני הקהילה שיצאוה, הציבוריות החלה מתארגנת והמצב הכלכלי הוטב. ההריסות תוקנו לאט־לאט ובאו שוב ימי פריחה לראדזיווילוב. יהודים מכל השנה, אנשי „עמך" שבמקום, נתנו יד לאירגון הקהילה וחיי הציבור, קמו בתי־חינוך ותרבות, ועד־מהרה כבשה הציונות את רוב בני העיירה, שהחלו נוהרים ל„הכשרות" לשם עליה לארץ.

באותם הימים מילאה ראדזיווילוב היהודית גם תפקיד חשוב בבחירות לסיים הפולני הראשון (אחרי הסיים המכונן) שהתקיימו ב־1922, כאשר הפוליטיקה היהודית קבעה לעצמה את הקו של „בלוק המיעוטים" מיסודו של יצחק גרינבוים. הנצחון היה מלא ו־55 צירים יהודים נבחרו אל הסיים והסינאט בפולין העצמאית. הציר אברהם לוינסון מזכיר לברכה את ערנותם ומאמציהם של עסקני ראדזיווילוב: מנשה זגורודר, משה דוד בלבן, שמואל פידל, קלמן טייך, שומקר, משה גולדגארט, ואחרים מבני הדור הצעיר של הציונים, אשר הוכיחו את מסירותם הגדולה לענין היהודי והציוני בשעת ביקורו בעיירה במסע התעמולה לבחירות מטעם ה„בלוק".

רבים מבני ראדזיווילוב זכו ועלו לארץ, היכו בה שורש, והריהם בבוני המולדת הקמה לתחיה. אבל האלפים מיהודי העיירה נפלו שדודים לפני הצר הנאצי בשואה שהשיגה את בית ישראל באירופה בכלל ובפולין בפרט.

קורות קהילת ראדזיווילוב מהוות אחת החוליות בשרשרת חייהם של יהודי ווהלין, שגורל אחד איחדם וקידשם במעגל ההיסטורי של דורנו. ינון שמה של

קהילת ראדזיווילוב בדברי ימי קהילות ישראל על אדמת ווהלין ויונצח ב„היכל ווהלין" המוקם בישראל.

ועד קרן היסוד — 1923
יושבים (מימין לשמאל): זילברמן זאב, צבי גולדגרט, יהושע הלברשטדט, משה דוד בלבן, מנשה זגורודר, האורח מא"י גורז'לקה, אייזנברג מרובנה, משה גולדגרט, קלמן טייך, שמואל פידל. עומדים: זליג פרשטוט, ישראל רייף, דוד קגן, דוד שנידר.

צבי סלעי

מזכרונות ילדותי על ראדזיווילוב

נולדתי בראדזיווילוב, אבל בעודני בגיל רך עברו הורי לגור בקיבריץ ורק בשנת 1909 חזרנו לראדזיווילוב. ב־1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה, ועיירתנו, שהיתה עיירת גבול, סבלה הרבה מן המלחמה ותושביה התפזרו. אולם ב־1918 החלו התושבים חוזרים למקומותיהם ומתחילים בשיקום הריסותיהם, וב־1920 עליתי ארצה; כך שלמעשה מעטות היו השנים אשר עשיתי בראדזיווילוב, ואף־על־פי־כן נחקקה העיירה בזכרוני עד כדי להוסיף כמה קוים לתיאורה בספר.

שלום־עליכם הזכיר פעם את ראדזיווילוב במלים אלה: „גרויס ווי אַ גיניץ מגנבט דאָרט די גריניץ". הסופר נזקק למלה „גיניץ" המתחרזת עם המלה „גריניץ", אבל לאמיתו של דבר לא היתה ראדזיווילוב עיירה קטנטונת בשעור של „פהיקה", כי אם עיירה גדולה, מפותחת ומשגשגת יפה, בהשוואה לעיירות אחרות שבסביבתה, כמו פוצ'אֵייב, וארקוביץ', ואָרבי, אוזיראן ואחרות, והיתה מעין עיר־מרכז שלהן.

מקצה תחנת הרכבת נמשך הרחוב הפוצ'אייבי עד טחנת הקמח שעל־יד הגשר המוליך לברודי באורך שניים־שלושה קילומטרים בערך; וממרכזו נמשך הרחוב השני עם הזאמד־גאס עד לקצה השני, שבו נמצאה תחנת מכבי־האש במגרש גדול ומגודר שהכיל צריפי־עץ — מחסנים לעגלות, למכונות הכיבוי ואורוות לסוסים. מעל לאחד הצריפים האלה התנשא מגדל גבוה מוקף מעקה סביב־סביב, ששימש מצפה לעומד על המשמר, ובו היה תלוי פעמון אזעקה. באמצע החצר נמצא עמוד גבוה וחלק לצרכי אימונים.

היו בעיירה הרבה רחובות גדולים וקטנים, וסימטאות לרוב. במרכז שכנו חנויות שהציעו סחורות מכל המינים, בית היין של אפרים רייזר, ובתי־עסק שונים.

גאוותה של העיירה היתה על בית הכנסת הגדול שלה על ציוריו וחיטוביו הנפלאים מרהיבי עין. אולם בית־כנסת זה נחרב בימי מלחמת העולם הראשונה.

ברחוב הפוצ׳אייבי שכן גם בית־החולים הממשלתי, שאליו הוליך שער גדול, שמעליו התנוסס שלט גדול ואותיות הזהב שלו הכריזו על בית־החולים

בית־החולים הממשלתי על שם משה מנדיל גינזבורג

הממשלתי נדבת היועץ הממשלתי משה מנדיל גינזבורג. היה זה בית־חולים גדול, שהכיל כמה וכמה אגפים בנויים אבן ובעלי קומות, ובו קיבלו עזרה רפואית כל תושבי העיירה ללא הבדל דת.

והיה בעיירה בית „תלמוד תורה״, ששכן בבנין צנוע, ובו למדו בני דלת העם. בשנת 1911 החליטו פני העיירה להוסיף קומה לבנין, שבה תשוכן מחלקה לנערים גדולים יותר ללימוד תלמוד ומפרשים עם ר׳ יצחק־לייב המלמד. תלמידי כיתה זו, שמספרם היה כעשרים, היו בני טובי המקום, צאצאיהם של בעלי־בתים נכבדים מראדזיווילוב ומעיירות הסביבה גם יחד. הוזמן גם מורה עברי, מר בנימין פינקלשטיין, שלימד אותנו תנ״ך וספרות עברית. השנה שעשיתי ב„תלמוד תורה״ נחרתה עמוק בלבי, שכן גדולה היתה השפעתם של המורים עלינו. ר׳ יצחק־לייב הכניס אותנו לפרדס התלמוד על מפרשיו, והמורה פינקלשטיין היקנה לנו ידיעות בלשון העברית ובספרות ההשכלה. ר׳ יצחק־לייב כינה את שני

החלונות של הקומה השניה שבה שכנה כיתתנו ואשר נשקפו על פני הרחוב „עיני העיירה" — ויתכן שצדק.

חוץ מה„תלמוד תורה" היו בעיירה „חדרים" מכל הגונים, בתי־ספר ממשלתיים, ובית־ספר תיכון לבנים ולבנות. היהודים, עם היותם טרודים בעסקיהם ודואגים דאגת הפרנסה, לא הזניחו גם את חינוך ילדיהם. היו גם בנים שנסעו ללמוד בנכר, בערים הגדולות וב„ישיבות".

היו גם הרבה מורים פרטיים, שמהם זוכר אני את מר פרשטוט, מורה לרוסית, ואת גיסו שיסד גן ילדים עברי — ודומני ראשון — בכל הסביבה, שבו שיחקו ילדים רכים ושרו שירים בעברית.

יהודית סלעית־לוסקי (גרובשטין)

בית אבא

ביתנו בראדזיוויל היה בן קומה אחת ועמד לא הרחק מהנחל. מאחוריו נמשך גן צר וארוך עד הברכה, שבחלקו הקטן היתה „גויה" מעבדת ירקות באביב, ואילו רובו היה נטוע עצי פרי. כאן היתה ממלכתו הבלעדית של אבי, שהיה מטפל בגן כטפל אדם בתינוק אהוב. גזעי העצים היו מסוידים, השבילים כבושים בחצץ, ודשא רענן ושיחי פטל צמחו סביב הגדר. בוקר, בוקר, לפני לכתו לתפילת שחרית, היה אבא יוצא אל הגן ומסתכל בכל פרח שפרח, בכל פקע שנפתח, ולבו רחב למראה גן טיפוחו.

כציוני נלהב, ראה אבא בעבודת הגן שלו מעין בבואה של עבודת האדמה בארץ ישראל לעתיד לבוא, שכן היתה זו משאת נפשו לעלות עם כל בני משפחתו לארץ ולהתאכר בה.

סיפורי הילדות שלנו סובבו בעיקר על ארץ האבות, על חיי העם בתקופת הזוהר של התנ"ך ועל החיים ההולכים ומתרקמים שם בישוב החדש. אזנינו היו פקוחות למשמע הסיפורים על ארץ זבת־חלב־ודבש זו שלנו השרויה בחורבנה ומחכה לבניה־בוניה שיבואו ויגאלוה משממתה. אכן חי לבבנו ופנינו נהרו למשמע הסיפורים על המושבות החדשות, על הבציר בכרמים, על „השומר" העומד על משמר הרכוש והנפש של היהודים שם, על עוז־רוחם ואומץ־לבם של השומרים בפרדסים, וכולי וכולי.

עברית ידענו כבר משחר ילדותנו, ואת הסרט הראשון על חיי היהודים בארץ ישראל ראיתי בגיל שלוש וחצי. כל בני המשפחה הלכו לראות את הסרט, לרבות התינוק שנישא בזרועות אמא.

ט״ו בשבט, יום כפור ושלג בארץ רוסיה, אבל ראש השנה לאילנות בארץ ישראל, היה לנו יום חג ושמחה. אוכלים היינו מפירות הארץ, לועסים את החרוב היבש — מאכל העזים בארץ, ורואים בעיני רוחנו את השמים הכחולים שטופי השמש של המולדת ואת העצים המלבלבים שם.

אבא ודאי היה מגשים את שאיפתו לעלות ארצה אילולא פרצה המלחמה, מלחמת העולם הראשונה. ראדזיווילוב ששכנה על הגבול נהפכה לשדה־קרב, ובשנת 1915 נכבשה העיר לאוסטרים. שנה לאחר מכן, ב־1916 חזרו הרוסים וכבשוה, ותושביה גורשו למקומות רחוקים.

אותו יום שבו היינו לפליטי מלחמה חרות היטב בזכרוני. היה זה חג השבועות שחל בשבת. הבית היה מצוחצח ומקושט לכבוד החג, האוכל מוכן בתנור עוד מיום ששי, אבל איש לא נגע באוכל, כי איזו חרדה היתה בלב מפני הבאות. גם אנחנו הילדים חשנו במתיחות זו ששררה באויר. האוסטרים נסוגו, אבל הרוסים טרם נכנסו העירה. הרחובות היו ריקים ושוממים, שקט מסביב, והכל דרוכים בצפיה. בשעה ארבע אחר־הצהרים נכנס הצבא הרוסי העירה, ומיד החלו החיילים עוברים מבית לבית ומצווים על התושבים לצאת מהר מן העיירה אל היער הקרוב כי עומדים לפתוח בהתקפה. החלפנו בחפזה את בגדי החג שלנו בבגדי חול, לקחנו עמנו לחם ושמיכות ישנות, — ישנות דוקא מתוך רצון לשמור על הטובות אשר לנו בבית. היתה זו תמימות, כמובן, מצד הורי שהאמינו כי כל הדברים יישמרו בשלמותם. כך הסתירו הם את כל החפצים היקרים שלנו בתוך הארונות, ביניהם כלי כסף ובגדים יקרים, נעלו את הארונות והדלתות, ואנחנו יצאנו לדרך.

כדאי כאן להזכיר אפיזודה קטנה. אחרי שעברנו כברת דרך נזכרה פתאום אמי כי לא נעלה את דלת המטבח. נעצרנו מלכת, ואבא חזר לבדוק את הדלת. בינתים התגלגלו במרחק רעמי התותחים. ובעוד אנו עומדים ודואגים לאבא, חזר הוא בשמחת נצחון על פניו: הדלת נעולה והמפתח בידו.

צעדנו הלאה, זקנים, נשים וטף עם חבילות על הגב. עייפים הגענו בחשכה היערה. נחנו במשך הלילה, ובבוקר נצטווינו להרחיק עוד. כך נדדנו שלושה ימים עד שהגענו לקרמניץ. במבואות העיר יצאו לקראתנו מהתושבים ופגשונו עם תה

חם ולחם טרי. עוד היום חשה אני בטעמה הטוב של אותה ארוחה... ובמיוחד באותו יחס אנושי ורגשנותם של בני קרמניץ לאחיהם בצרה.

מקרמניץ עברה משפחתנו לרובנה, שבה התחלנו בשיקום חיינו. פרנסתנו נמצאה לנו, הילדים החלו מבקרים בבית־הספר, ויכולנו להיות מרוצים ממצבנו החדש; אולם עיר־מולדת יש לה כח משיכה, ואחרי שנתיים, בשנת 1918, חזרנו לראדזיוויליוב. באותו זמן החלו חוזרים רבים מן התושבים שיצאוה לרגל המלחמה.

במקום ביתנו מצאנו... חפירות הגנה ועשב גבוה — לא נשאר זכר מהבית ומהגן. אכן נשארו לנו המפתחות שלקחנו עמנו... לא כל העיר נחרבה, היו אזורים שרחובותיהם לא נפגעו כלל, אולם כל הבתים שנשארו עומדים על תילם נזקקו לתיקון ולשיפוץ.

עם כל הדאגה לסידור חיינו מחדש, לא הוזנח גם ענין חינוך הילדים. הורי גילו יזמה בפתיחת בית־ספר יהודי יסודי, שבו לימד המורה יהודה־לייב פולק עברית ותנ״ך במסירות רבה. בערבים היה הוא נותן שעורים גם לקבוצות של מבוגרים. לימד באותו בית־ספר גם מורה לאידיש, מר מרדר. אולם אבי, שראה את האידיש כמתחרה בלשון העברית המתעוררת לתחיה, ציווה עלינו לא להשתתף בשעורים אלה. וכך היינו — אחותי שרה ואני — קמות באורח הפגנתי בשעת התחלת השעור באידיש ויוצאות מן הכיתה.

באמצע החורף של אותה שנה נפתחה כיתה לבנים יודעי תורה. הלימודים היו מתקיימים בשעות שלאחר־הצהרים. אני, כיודעת עברית ותנ״ך, נתקבלתי לאותה כיתה, וזמן ממושך הייתי בת יחידה בין עשרים־וארבעה בנים באותה כיתה. כשהיו ממחיזים פרק מפרקי התנ״ך, הייתי, כמובן, ממלאת את כל התפקידים הנשיים.

היינו כולנו בני תשע ועשר שנים. שמענו על ארגונים של „צעירי ציון" ו„פועלי ציון", אבל מהו ההבדל האידיאולוגי ביניהם לא ידענו. בכל זאת היינו מנהלים ויכוחים סוערים בשעות ההפסקות בינינו, בין אלה שקראו את עצמם „צעירי ציון" לבין אלה שראו את עצמם כ„פועלי ציון". במרוצת הימים נפתח גם מועדון ציוני.

באותה תקופה חזר אחי צבי, שהיה מורה לעברית ברובנה, לראדזיוויליוב, על מנת להתכונן לעליה ארצה. עד כה ועד כה החל הוא מארגן שעורי־ערב בשביל הנוער המתבגר לשם הנחלת הלשון לו. ספרי לימוד לא היו בנמצא, משום כך נאלץ היה לסדר רשימות משלו והתלמידים היו מעתיקים אותן למחברותיהם.

קבוצת „החלוץ הצעיר" בהדרכת ברוניה בלבן

לאט, לאט הלכה התנועה הציונית ופיתחה פעולה ענפה בקרב התושבים. זכורים לי מאותה תקופה שני נשפים ציוניים, שנערכו בשם „נשף כחול־לבן". הנשף הראשון נפתח בשירת מקהלה ששרה את „מזמור שיר חנוכת הבית לדוד" מתהלים, והצטיינו בקולותיהן הנפלאים שתי הסוליסטיות: עדל גרובשטין וליזה גולדברג *. ואילו מהנשף השני נחרת בזכרוני שיר אידי, שתכנו ויכוח בין ציוני לבין חסיד הרואה בציונות חטא:

הערט אידן אוי דאָס נייעס
וואָס איך האָב אָט ערשט געהערט;
עפּעס איינער, גאָר אַדאָקטער,
ער האָט עבירות אָן אַ צאָל,

* עדל גרובשטין ניספתה בשואה; ליזה גולדברג חיה בארץ.

וויל ער די אידן, אזוי זאָגט ער,
וויל ער זיי פירען קיין ארץ ישראל,
פירען פאר דעם קץ.

אחרי הויכוח משתכנע החסיד בצדקתו של הציוני ושניהם מסיימים בדואֶט:

אַ מכה דעם טערק אין דער האנד
אין אָפגענומען זאל זיין דאס לאנד.

כן הוצג באותו נשף מחזה על השומרים העברים בארץ ישראל.

בשנת 1920, בזמן המלחמה בין הפולנים והרוסים, עלתה הקבוצה הראשונה מראדזיווילוב ארצה. עם הקבוצה הזאת עלו אלכסנדר בלבן ואחי צבי. הדרכים היו משובשות, והקבוצה נדדה כששה חדשים עד שהגיעה לארץ. כאשר נתקבל המכתב מאחי שהוא כבר נמצא בעבודה בכביש חיפה־ג׳דה נשתררה אוירת חג בביתנו. אטו מלתא זוטרתא היא — קבוצת ראדזיווילוב סוללת לנו כביש בארץ ישראל!

למן הצהרת בלפור היה אבא חולם בהקיץ. רואה היה בעיני רוחו את המדינה היהודית הולכת ומתארגנת. נואם היה בבתי־כנסיות ומלהיב את היהודים שיעזבו את עמק הבכא של הגלות ויעלו לארץ ישראל לבנותה ולהיבנות בה. „יהודים, אחים יקרים!" — היה פונה בדבריו אל קהל באי בית־הכנסת. — „עלינו לעזוב את הגולה, ומהר ככל האפשר פן נאחר חלילה. כי הגולה כמוה כסדום לנו. כמו שנאמר בתורה: 'ויאמרו האנשים אל לוט — כל אשר לך הוצא מן המקום הזה. —' היום יכולים אנחנו לקחת את כל אשר לנו ולצאת, אבל אוי ואבוי אם נתמהמה חלילה!" בעיני רבים נראה אבא כתמהוני, יהודי שדיבוק נכנס בו חלילה. לקום ולעזוב הכל ולנסוע לארץ שוממה — האמנם נכנסה רוח שטות באיש הזה?! כשהיה אבא נפגש עם אנשים כאלה, היה פותח לפניהם את ספר התנ"ך וקורא להם מחזון הגאולה.

עם התכוננו לעליה, קנה אבא ספר תורה במטרה לקחתו עמו ארצה. בינתיים קיים מנין ציוני בביתנו בשבתות ובימי מועד.

בשנת 1921 עלתה הקבוצה השניה מראדזיווילוב ארצה. בקבוצה זו עלתה משפחת קלומנסקי, שרה ספקטור ואחותי רבקה.

באותו זמן נוסד בראדזיווילוב סניף „השומר הצעיר" על־ידי האחים דודקה ושמעון גולדגרד. נתקבלו כחברים נערים מבני שלוש־עשרה ומעלה. אנחנו למדנו אז כבר בפרוגימנסיה היהודית, ולמורים אסור היה לדעת כי אנחנו משתייכים

לתנועת נוער. איסור זה הוסיף, כמובן, מתיקות לפגישותינו, שהיו מתקיימות פעמיים בשבע בבית משפחת גון, בחינת „מים גנובים ימתקו"...

בין כה ובין כה הגיעו מכתבים מאת אחותי רבקה ואחי צבי, ובביתנו החלו ההכנות המעשיות לעליה. אולם אמי, שהיתה אשת חיל ולה חנות ומחסן של כלי חרס, לא על־נקלה נשתכנעה לעזוב פרנסה בטוחה ולנסוע עם חמישה ילדים, שהקטן ביניהם היה בן חמש, לארץ מדבר ושממה. היא ביקשה לחכות עוד כמה שנים עד שיגדלו הילדים. אבא, לעומתה, סתר את כל טענותיה, הוכיח לה בדברים של טעם כי מוטב להם לעלות דוקא עתה. לבסוף פנו הורינו בשאלה אלינו הילדים, מי ממנו רוצה להישאר עם אמא בגולה ומי מוכן לעלות עם אבא לארץ ישראל. כולנו, כמובן, אמרנו שאנו רוצים לנסוע לארץ ישראל, וכך נשתכנעה גם אמי, ואנו התחלנו לארוז את המזוודות שלנו.

יום צאתנו את העיירה היה מרשים מאד. היה זה יום שני בשבת, ראשית אפריל 1922. הרכבת ללבוב עמדה לצאת בשעה ארבע אחר הצהרים, ובשעה 1:30 התאספו ליד ביתנו כל ציוני העיירה, קרובים וידידים רבים. בחורים נלהבים טיפלו בחפצינו, נשאו אותם והעמיסום על העגלה, משל היו משתפים את עצמם בכך בעליה לארץ. זזנו. ברחוב הראשי פגענו בתהלוכה של תלמידי בית־הספר היהודי על מוריהם בדרכם אל תחנת הרכבת. רבים הלכו וסגרו את חנויותיהם והצטרפו אל המלוים אותנו. בתחנת הרכבת התאסף קהל המונים עד שנדמה היה כי כל תושבי העיירה כולם נמצאים במקום זה. כאן נישאו נאומי פרידה, והרב משה־דוד בלבן, יהודי בעל הדרת פנים, קרא בעברית מכתב־פרידה מטעם ועד הקהילה. קרבה הרכבת, ושירת „התקוה" אדירה פרצה מפי הקהל, ומיד לאחר מכן — לחיצות ידיים לאין סוף, נשיקות...

מנהל התחנה גילה יחס אדיב כלפינו וכלפי קהל המלוים: פעמים אחדות החזיר את הרכבת הלוך ושוב על פני המסילה במטרה לאפשר למלוים להיפרד יפה־יפה מעלינו בנפנוף מטפחות וכובעים משך שעה קלה. לבסוף החלה הרכבת יוצאת לדרכה כשכל הקהל מריע לכבודנו...

למותר לומר כי פרידה חמה זו מצד תושבי עיירתנו השאירה עלינו רושם לא־ימחה לכל ימי חיינו.

א. ציונות

ב. תרבות וחינוך

ג. בתי־תפילה ובתי־מדרש

ד. מוסדות סעד

ציונות

לתולדות ההסתדרות הציונית בראדזיוויל

גלגולים רבים עברו על ההסתדרות הציונית בעירנו עד שבא אלינו אברהם יהודה, ששימש קודם לכן מרכז החיים הציוניים בעיירתו בראָסטאָצ׳קו. הוא השקיע כל חייו בעבודה זו ובזכותו עלו רבים מבני הדור הצעיר בבראָסטאָצ׳קו לארץ ישראל. כאשר בא אברהם יהודה אלינו מצא כר נרחב לעבודתו הציונית. סייע עמו לא מעט בן־ציון בטלין. זוכרני איך הכניס אותי בן־ציון לעבודה הציונית ואני אז רק בן ארבע־עשרה שנה. היה זה יום שבת, בשעת קריאת התורה בבית־הכנסת הגדול, כאשר פנה אלי בן־ציון והציע לי להירשם בספריה הציונית. הוא הביא אותי לבית זקנו מרדכי בטלין להראות לי את הספריה. כאשר נכנסנו הביתה, הוציא מתחת המיטה ארגז ובו כמאה חוברות וספרים באידיש, עברית ורוסית. למראה השתוממותי שה„ספריה" טמונה בארגז תחת המיטה הסביר לי, כי מאחר שההסתדרות הציונית, וכמובן גם הספריה, היא „בלתי ליגאלית", אין ברירה אלא להחזיק את „הספריה" אצל איש זקן ובהסתר, שודאי לא יהיה חשוד בעיני המשטרה הצארית.

במשך הזמן נדדה הספריה מבית לבית שלא תיפול חלילה בידי המשטרה. לבסוף החלטנו כי המקום הבטוח ביותר הוא אצל שמעון רייזר, שבבית אביו שכנה „פיוונאַיה לאַווקה", כלומר מסבאת בירה, וזה דוקא משום שהשוטרים והפריסטאב — ראש המשטרה — עצמו היו באים שמה לעתים תכופות לשתות שלא על מנת לשלם בעד השתיה. אכן בטוחים היינו, כי אפילו יפול חשדם על שמעון רייזר, יעלה הענין לאביו רק בכמה בקבוקים בירה והכל על מקומו יבוא בשלום.

אברהם יהודה, אחרי שעמד על המצב בעיירה ונוכח לדעת כי יש מקום לפעולה ציונית, החליט קודם כל לקיים בדירתו שעורי־ערב לעברית חינם אין כסף. אמר ועשה: ליכד סביבו חבורה של צעירים והחל מקנה להם את התורה המעשית של הציונות. בגרעין הראשון נמצאו בן־ציון בטלין, צבי לוזמן וכותב השורות האלה, שהיוו לאחר זמן־מה גם את חיל החלוץ של העיירה שעלה לארץ

ישראל. בן־ציון לא עמד בנסיון וחזר אחרי זמן־מה לגולה, ואילו צבי לוזמן חלה בקדחת קשה ומצא את מנוחתו בפוריה שבגליל.

הקדמתי את המאוחר, נחזור איפוא לאחור.

זוכרני שבשנת 1904, בחצות הלילה, בא וולבל זאקס אל אבא שלי והודיע לו על פטירתו של הרצל. אבל כבד השתרר בביתנו, ואבא התוכח עם זאקס עד אור הבוקר, וכפי הנראה החליטו באותו לילה להיכנס להסתדרות הציונית העולמית. כן עשו גם גבאי בית־הכנסת הגדול, נכבדי העיר, שהיו בעלי בתי־חרושת. האנשים הללו נימנו עם חובבי ציון הראשונים בעיר, ואבי היה גם בא־כחו הראשון של הועד האודיסאי מיסודו של אוסישקין. העבודה הפילאנטרופית של הועד האודיסאי לא סיפקה עוד את אבא שלי והוא הפקיד אותה בידי, אולם גם אני לא מצאתי סיפוק בה והתחלתי חושב על עליה לארץ. עד כה ועד כה ביקשתי עבודה מעשית למען ארץ ישראל.

והנה מישמש ובא חג הסוכות. עלה בדעתי לעשות מה למען האתרוג הארצישראלי. לקחתי דברים עם הגבאים של בתי־המדרש, אבל אף אחד מכל חמישה־עשר בתי־המדרש שבעיר לא הסכים לוותר על האתרוג היוני לטובת האתרוג הארצישראלי. האתרוג היוני, אמרו הם, יפה יותר, הדור יותר. רק בבית־הכנסת הגדול הסכימו הגבאים הציונים לקבל אתרוג אחד מארץ ישראל, וזה אחרי שנוֹעצוּ ברב חיים.

כאשר הגיש השמש ר׳ משה בבית־הכנסת הגדול לבעלי הבתים את האתרוג לברך עליו, הסברתי לכל אחד מן המברכים שיש לבכר את האתרוג הארצישראלי על פני האתרוג היוני על אף היותו „הדר הדר". ההסברים שלי לא הועילו הרבה, וכאשר הגיש השמש לחזן את שני האתרוגים, הארצישראלי והיוני, לבחירה, נתרתחתי ובכעסי שברתי את הפיטם של האתרוג היוני ואף תקעתי סיכה בו. החזן כמעט שהתעלף למראה המעשה שלי, אבל הקהל לא הבחין בנעשה, וכך ניצלתי מידיהם של אלה שהיו עלולים לעשות בי „לינץ'" חלילה . . .

בתשעה באב, יום חורבן בית המקדש, הייתי נוהג למכור שקלים ולרכוש חברים להסתדרות הציונית. החברים מסרו לידי רשימה של הבורגנות המקומית לטיפול. באתי אל משפחת פייפל. מצאתי את כולם מסובים אל שולחן ערוך, משל לא היה זה כלל יום צום בישראל. קיבלו אותי ב„ברוך הבא" מסביר פנים וקריאות „הנה בא דער ארץ־ישראל איד!" אחרי שכל בני המשפחה יצאו מחדר האוכל נשארה רק האם הזקנה לשוחח אתי. היא הציגה לי כמה שאלות ואני הצטרכתי להשיב עליהן ולהניח דעתה ביחס אליהן. שאלות אחדות נשארו בזכרוני:

קבוצת ציונים מלוים את ד"ר קופיקה ואשתו בעלותם ארצה בשנת 1922

— מי יהיה אצלכם שם בארץ ישראל ה׳גורודובוי׳, כלומר השוטר, אם כל היהודים ירצו להיות פריסטאבים — קצינים ?

— אני אהיה ה„גורודובוי״, אמרתי.

— ומי ינקה את בורות השופכין ?

— הריני מוכן לעשות גם זאת בארץ ישראל, אמרתי.

לשמע דברי אלה הזקנה כמעט התעלפה מרוב התרגשות ובושה. אחרי שנרגעה אמרה :

— היתכן שנכדו של ר׳ חנא גולדגרט הנכבד מאד יעשה עבודה בזויה כזאת ?

— יתכן גם יתכן, — עניתי. — למען ארץ ישראל יש לעשות הכל.

אחרי שהנחתי דעתה של הגברת פייפל ביחס לכל השאלות שהציגה לי, אמרה שהיא מוכנה לתת נדבה לטובת ארץ ישראל. הסברתי לה כי איני מקבל נדבות אלא רוכש חברים להסתדרות הציונית לשם בנין מדינת ישראל, ואז הסכימה לקנות שקל בתנאי מפורש שזה לא יחייב אותה.

עם פולטוראק היה הענין קשה הרבה יותר. הוא לא רצה לרכוש שקל ואף לא לתרום לקרן הקיימת לישראל ולא לקרן היסוד. היה לו תירוץ אידיאולוגי כביכול משלו : ה„שקצים״ — והכוונה לחלוצים — משחקים בשבת בכדורגל „אונטער דער פוז׳ארנה״, כלומר מאחורי המגרש של מכבי אש, וגם מעשנים בשבת. קשה היה להזיזו מעמדתו, והועד הציוני נזקק ל„תותחים כבדים״ שישפיעו עליו ; גייס גם אותי, כיהודי מארץ ישראל, אבל גם ידי קצרה לעשות מה בענין זה.

אצל ראסיה מאָס, אמו של המיליונר הפורט־אַרתורי משה־מנדיל גינזבורג, הייתי מבקר פעם בחודש, במוצאי יום השבת, מטעם הקרן הקימת לישראל. קודם כל היתה הזקנה מוכיחה אותי על שהבחורים בארץ ישראל רוקדים עם הבחורות ; ואחרי שהוכחתי לה שלא הכצעקתה, ואחרי שבקופסת הקרן הקימת שבביתה לא מצאתי אף פרוטה, היתה הזקנה הטובה נותנת לי רובל שלם לטובת הקרן הקימת. שהיה זה מטבע גדול, דיי אם אומר, שכל יהודי ראדזיוויל יחד לא היו תורמים סכום זה במשך שבוע שלם . . .

מנחם גולדגרט

על ה„הגנה" בראדזיווילוב (1919-1918)

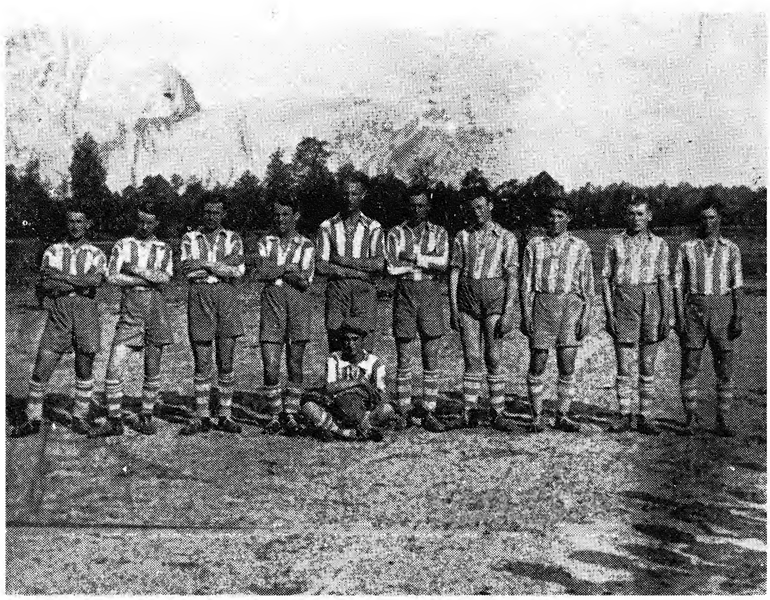
עם גמר מלחמת העולם הראשונה החלו היהודים חוזרים לעיירה תוך שאיפה לשקם את חייהם הנורמאליים במקום מולדתם. הדבר לא נראה לגויים שונאי היהודים, והם החלו משלחים אש באופן שיטתי לילה־לילה בבתי היהודים שעמדו עדיין על תילם. משנתברר כי מעשי ההצתה הם זדוניים, החליטו היהודים לעמוד על נפשם ורכושם. אורגנה שמירה לילית, ושני שומרים היו מתהלכים כל הלילה בכל אחד מן הרחובות. אולם שמירה זו לא הספיקה, כי המציתים היו מחפשים להם פירצה ברחוב מן הרחובות ומטילים כמה סמרטוטים טבולים בנפט בוערים לאחד הבתים ונמלטים. כיון שכך, הוחלט לנקוט מעשי תגמול: הצתה תחת הצתה — אז נפסקו ההצתות.

משנוסד ועד הקהילה בעיירה הוקמה מיד גם ה„הגנה", ושנים מחברי הועד: ד"ר גרדנשטין וא. בלבן התמסרו לתפקיד זה בכל מרצם. נשק לא חסר אז, כי ליד כל תחנת רכבת היו מחסנים מלאים נשק למכביר. השלטון האזרחי טרם התבסס בעיר, והקומנדאנט הצבאי לא התענין כלל בעניני העיר האזרחיים (הוא הסתפק בקבלת שוחד מפעם לפעם מהקהילה...), כך שלמעשה נמצאה ה„הגנה" ממלאת תפקיד של מיליציה עירונית. היא שמרה על הסדר, גבתה מסים בשביל הקהילה, וכו'. וכשהופיעו כנופיות חיילים משוטטות באוקראינה ועורכות פוגרומים ביהודים, הזעיקה ה„הגנה" בעירנו את הנוער היהודי, אירגנה אותו בקבוצות־קבוצות שבראשן עמד איש־הגנה מאומן, שהפילו פחדן על הפורעים. משנוכחו אלה כי לא תהיה תפארתם על מלאכת השוד בעירנו, הסתלקו מן העיר בלי לפגוע ביהודי המקום.

לאשרנו גויי הסביבה לא היו מעונינים אז בפרעות, כי באוקראינה היה אז תוהו־ובוהו והורגש מחסור גדול במצרכים רבים, שנמצאו בגאליציה הסמוכה אלינו. היהודים היו קונים בגאליציה את המצרכים החסרים והגויים היו מעבירים אותם, מאחר שהרכבות לא פעלו בשירות אזרחי. הובלת המצרכים הכניסה לגויים הון תועפות, והם לא היו מעונינים בהפרעות הסדר הזה. לא מן הנמנע שהם הביאו בחשבון גם את קיומה של ה„הגנה" שיצאו לה מוניטין בסביבה כארגון חזק.

אחד הגורמים להפרעות הסדר שעלול היה להביא לשפיכות דמים היתה ירידת ערך המטבע האוקראיני. הפורעים רצו בכל מחיר להיפטר ממנו, מה עשו? היו נכנסים לחנויות היהודים וקונים אי־אילו מצרכים, משלמים בשטר־כסף גדול של חמשים קארבוֹבניצים ודורשים את העודף במצלצלים, דבר שהחנוני היהודי לא יכול היה לעמוד בו. ועד הקהילה שהבחין במצב הקשה המתהוה, החליט לעשות ככל שתהיה לאל ידו כדי לעמוד בפרץ ולא להניח לענינים להתגלגל מאליהם, עד כדי הפרעות הסדר הקיים. הוא אסף סכומי כסף גדולים במצלצלים, ובכל מקרה של סכסוך בין גוי פורע לבין חנוני יהודי היתה ה„הגנה" מתערבת ומסלקת לגוי את העודף המבוקש במצלצלים.

תוך דאגה לקיום הסדר ויחסים טובים בין היהודים לבין שכניהם האוקראינים, הטיל ועד הקהילה על עצמו גם את הדאגה לענינים תרבותיים. אם כי גם אצל האוקראינים היתה קיימת ועדת תרבות, זו לא עשתה ולא כלום בשטחה; אף־על־

קבוצת כדורגל „מכבי"

אלברט יוסף, בספויאסניק משה, פייפל אברהם, שטירנברג בייביק, פייפיל שלום, חאטינר יודקע, לכטמן דוד, קלעצל יעקב, פרוחובניק אברהם. יושב־ראש: ד"ר וובר

פי־כן נוצרו יחסים טובים בין ועדת התרבות של הקהילה לבין זו של האוקראינים, ואלה האחרונים היו מוזמנים כפעם בפעם להצגות שלנו תוך רצון לקשירת יחסים ידידותיים עמהם. ניכר היה כי הם מקבלים השפעה ממנו וגם מעריכים את כחנו. באשר להערכת הכח שלנו כדאי לספר את המעשה הבא.

פעם פרץ מרד בסביבה. הקומנדאנט של ראדזיוויל שלח כוחות לדכא את המרד בסביבות קרמניץ. הוא פנה אלינו בבקשה לשתף מכוחותינו בדיכוי המרד. הדבר לא נראה לנו, כי לא רצינו להתערב בענינים שביניהם לבין עצמם. השתדלנו לשכנע את הקומנדאנט כי אין זה מתפקידנו להתערב בענינים פוליטיים ועלינו להסתפק בשמירה על הסדר בלבד. כעבור זמן־מה חזרו חילות השלטון והביאו עמם הרוגים ופצועים. ברצותנו להוכיח להם את ידידותנו, החלטנו להשתתף בהלוית ההרוגים שלהם. ההלויה יצאה מבית־החולים שברחוב הרכבת בהשתתפות „כלי קודש" נוצריים רבים שהלכו בראש, אחריהם באו ארונות ההרוגים בליווי קרוביהם, וסגרה על הלויה פלוגה של מאה ועשרים בחורים של ה„הגנה" היהודית ברובים מכודנים. הסדר היה מופתי והתזמורת ניגנה מארש של אבל. בבית הקברות, עם גמר ההספדים, ירתה הפלוגה מטח יריות לכבוד ההרוגים. כבוד זה שחלקה ההגנה היהודית לזכר ההרוגים עשה רושם חזק על הגויים והפך שיחתם משך חדשים רבים.

השפעתה של ה„הגנה" היתה כה חזקה, שהקומנדאנט העדיף למסור את השמירה על מחסני הנשק ליד תחנת הרכבת לבחורי ההגנה, שעליהם סמך יותר מאשר על חייליו שלו. למותר לומר כי לנו היה ענין בשמירה זו על המחסנים, אבל קרו גם כמה מקרים לא נעימים שעלו לנו בדמים.

כך, פעם שיחק אחד הבחורים שלנו בפצצה שהתפוצצה והלה איבד עין אחת. ופעם אחרת אירע מקרה טראגי יותר. אחד הבחורים חזר מן השמירה, כשהוא סבור שרובהו ריק מכדורים, אחרי שהוציא את המחסנית והריקה. אולם הוא שכח לבדוק את קנה־הבליעה, ושם נשאר כדור מוכן לירייה. הוא הגיע הביתה מתפאר לפני כלתו שהוא, בחור ישיבה, יודע להחזיק נשק ביד. בטוח כי הרובה אינו טעון, שלה אותו לפניו מכוון לעבר כלתו. זו, שהיתה אף היא בטוחה כי אך משחק הוא, הרימה ידיה ואמרה לו „ירה!" הוא ירה, והכדור שהיה בפנים פילח את לבה. היה זה אסון כבד מנשוא...

הקומנדאנט ששמע על המאורע המעציב ביקש לפרק את הנשק מעל ה„הגנה", ורק אחרי מאמצים גדולים הצלחנו לבטל את הגזירה, שעלולה היתה להיות גורלית בשביל בני עירנו.

מקרה אחר אירע עם בנו של העגלון נפתלצ׳י. אחד הפורעים בלבוש קצין ניגש אליו וביקשו להסיעו תמורת סכום גדול אל הכפר הסמוך קריפיץ, ששם נמצאה כביכול הפלוגה שלו. נענה הבן לבקשתו ונסע. בדרך ירה הקצין בגבו והרגו, ובעצמו ברח עם העגלה והסוסים. אחר כך נתברר, כי פלוגה מעין זו שהקצין המדומה הזכירה לא נמצאה כלל באותו מקום.

ה„הגנה" התקיימה עד להופעתו של הצבא הפולני. העובדה שעיירתנו יצאה בשלום מתקופת התוהו־ובוהו ולא סבלה מפרעות הרגיזה את הגויים הפורעים, והם הלשינו לפני שלטונות הצבא הפולני על מספר יהודים ואוקראינים שלחמו כביכול ביחד עם הבולשביקים בהם. הפולנים אסרו וגם עינו ששה יהודים, וביניהם את צבי קופרמן ואת כותב הטורים האלה. כולנו חלינו במחלת הטיפוס בבית־הסוהר בלבוב, ורק אחרי מאמצים גדולים מצד עסקני העיר והרב ר׳ חיים הזקן עמם, שהצהירו בשבועה כי אין לנו כל קשר עם הבולשביקים, שוחררנו.

א. בלבן

עם הראשונים

עודו נער בגיל ארבע־עשרה הצטרף מנחם גולדגארט להסתדרות הציונית בעיירת מולדתו ראדזיווילוב ולקח חלק פעיל בכל הפעולות הציבוריות־הציוניות שם. אולם לא הסתפק בכך ושאף למלא יעוד חלוצי בארץ גופא, ובשנת 1912 עלה ארצה למרות נסיונות הוריו להניאו מצעד זה. וכך היה מנחם „החלוץ" הראשון מראדזיווילוב.

בבואו לארץ נכנס לעבודה כפועל בפרדסי רחובות. במשך שנתיים המשיכו הוריו ממטירים עליו מכתבים ודרישות שיתן דעתו על „תכלית"... עד שלבסוף נענה להם והחליט להיות חלוץ בפיתוח התעשיה בארץ. הוא הזמין מגרמניה מכונות לתעשית נרות וסבון, ואחר כך גם לתעשיית סטיארין. אולם לשם אירגון המפעל ומימונו זקוק היה לשותפים, על כן יצא לרוסיה במטרה להקים חברה שתקבל עליה את הקמת המפעל ואירגונו. ואז פרצה מלחמת העולם הראשונה וניתק הקשר עם הארץ.

נשאר מנחם גולדגארט בגולה מחכה עד יעבור זעם, ובינתיים אין לשבת, כמובן, בחיבוק ידיים. כאשר נשרפה ב־1915 העיירה ראדזיווילוב בפעולות האויב, יצא מנחם לקרמניץ, התמסר שם לאירגון העזרה לפליטים, ועמד בראש

ועד העזרה. אולם כל הזמן לא עזבתו המחשבה לשוב ארצה, ובהזדמנות הראשונה שבאה לידו יצא לדרך.

הגיע לחארבין שבאמנג׳וריה ונתקע שם. מה לעשות? אין לשבת בחיבוק ידיים — החל לוקח חלק בעבודה הציבורית שבמקום, היה לחבר הקהילה היהודית שם. בשנת 1918 יסד ועמד בראש לגיון עברי בתקוה להתאחד עם הלגיון של ז׳אבוטינסקי. חבריו מ„צעירי ציון" לא היו בדעה אחת עמו, רובם דגלו בנויטראליות לגבי תורכיה, אבל לא כן מנחם עצמו — לגביהו היה זה עת לעשות! אבל בינתיים הגיעה המלחמה לקיצה והלגיון נתפזר.

באותו זמן נשא מנחם את ריבה לאשה ויחדיו יצאו הם בדרך לארץ. עשו דרך ארוכה על פני יפאן, סין, הודו־סין, חצי־אי ערב, מצרים, עד שהגיעו ארצה. לצערו לא מצא מנחם את המכונות אשר הביא ארצה לפני המלחמה. כיון שכך ראה את עצמו נאלץ לצאת לעבודה בכבישים ובבנין. באותו זמן ניגנה אשתו בתזמורת ולימדה בבית־הספר הראשון למוסיקה „שולמית".

בשנת 1928 החליטה משפחת גולדגארט לעבור לגור בכפר. התישבו ברמת השרון, שהיה אז מקום שמם בתוך סביבה ערבית, והיו מן הראשונים בנקודה זו. לחם היו מביאים מהרצליה או מתל־אביב, מים — בחביות מהרצליה, לחשמל לא היה זכר, כמובן, ובתנאים אלה בנו הם את הבית ונטעו את הפרדס הקטן שלהם. הקשיים היו מרובים, אבל התגברו עליהם תוך תקוה לימים טובים יותר. ואז פרצה מלחמת העולם השניה, יצוא הפרי נפסק, אי־אפשר היה לקיים את הפרדס, והעצים יבשו. משפחת גולדגארט חזרה לתל־אביב ומנחם, שחלם להקים תעשיה בארץ, נכנס לעבוד בבית־חרושת אצל אחרים.

ב־1947 היה מנחם גולדגארט פעיל ב„הגנה" כשוטר ומחסנאי. עם קום המדינה עבר למשמר הגבולות. עם הקמת צה"ל שוחרר מתפקידו.

היום, עם הגיעו לגיל שבעים וחמש, סוקר מנחם גולדגארט תוך סיפוק מלא את דרך חייו, ומאושר הינהו שזכה להגיע ולראות במו עיניו את תקומת ישראל בארצו.

ר. ג.

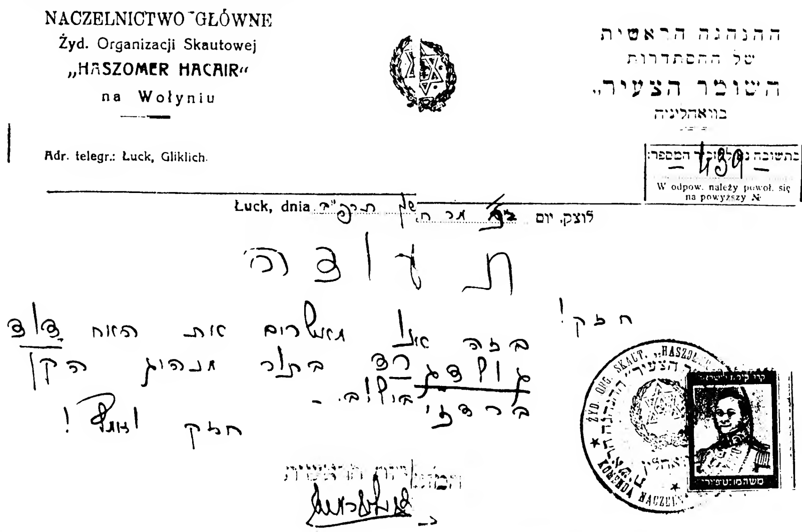
ציונות וחלוציות בעיירתנו

בעיירתנו ראדזיווילוב, כמו ברוב עיירות ווהלין, נתארגנו אחרי מלחמת העולם הראשונה חוגים ציוניים די רחבים. אולם גם לפני כן היו חוגים שבפעילותם השתתפו גם מבני משפחתנו. כבר משחר ילדותנו, בהיותנו תלמידים בבית־הספר העממי הממלכתי, היקנו לנו חינוך עברי ציוני, והמורה לעברית, הרשל כץ, היה מלמדנו ומחנכנו. זכורני שכבר בימים ההם קם צעיר ראדזיווילובי, הוא מנדל (מנחם) גולדגארט בן־דודי ועזב את בית הוריו הנכבדים והעשירים והפליג לארץ ישראל. אנחנו, בני־הנוער, התפעלנו אז מאד לצעד נועז זה. לא כן ההורים שלו. לא קל היה לו למנדל בארץ, שכן לא היה לו מושג על עבודה פיסית, מה גם שלא קל היה בימים ההם לפועל עברי להשיג עבודה. אולם רצונו העז לא להיכנע עמד לו והוא במהרה התגבר על הקשיים. כעבור מספר שנים הוא בא לביקור לראדזיווילוב מלא התלהבות, והתחיל מחדיר בנו הצעירים את התודעה הציונית. משש־יכנע סוף־סוף את אביו שיקציב סכום כסף לו כדי שיחזור לארץ ויקים שם מפעל, ואפילו לא גדול, לשם נסיון, פרצה מלחמת העולם הראשונה.

אנו, כמו כל בעלי האמצעים האחרים, ברחנו, בהתקרב החזית, מראדזיווילוב לברדיצ'ב. כאן ההורים שלנו המשיכו בעסקיהם, ואנחנו הילדים נכנסנו לגימנסיות והמשכנו ללמוד, ואת כל זמננו הפנוי הקדשנו לעבודה בחוגים הציוניים של הנוער. הנוער ברוסיה היה אז ער ודרוך, כשזאב ז'בוטינסקי מלהיב אותו במאמריו החוצבים להבות. אפילו בין הגויים היו מאמריו פופולאריים ביותר.

משפרצה מהפכת פברואר 1917, ואחריה המהפכה הבולשביסטית נשתנו פני הדברים. אני הייתי הראשון ממשפחתנו שעברתי את הגבול לפולין ובאתי אל קרובי בלוצק. כאן, בפולין, התחילה התנועה הציונית מכה גלים, יותר ויותר, ורבים־רבים התחילו נותנים דעתם על עליה לארץ־ישראל. אז נוסדה בגרוכוב שעל־יד וארשה חוות־הכשרה של „החלוץ", ובה עבדו עשרות בחורים ובחורות בעבודה חקלאית, כשהם מכשירים את עצמם לקראת עלייתם ארצה. הצטרפתי אליהם.

כאשר חזרו הורי מרוסיה חזרתי גם אני לראדזיווילוב, ועד שקיבלתי סרטיפיקאט התמסרתי לעבודה בהסתדרות „השומר הצעיר" ומלאתי תפקיד של מנהיג ה„קן" במקום. הנוער היהודי התחיל זוקף את קומתו, אולם גם האנטישמיים

NACZELNICTWO GŁÓWNE
Żyd. Organizacji Skautowej
„HASZOMER HACAIR"
na Wołyniu

ההנהגה הראשית
של ההסתדרות
„השומר הצעיר"
בוואהליניה

Adr. telegr.: Łuck, Gliklich.

בתשובה נא להזכיר המספר: 439
W odpow. należy powoł. się na powyższy №

Łuck, dnia ... לוצק, יום ...

תעודה

חזק!
[illegible]

חזק ואמץ!

כפירי „השומר הצעיר", 1922

הרימו ראש. אני נזכר במקרה אחד שנחרת עמוק בזכרוני. היה זה באחת השבתות אחרי הצהרים. כמה מפלוגות „השומר הצעיר" יצאו להדביק מודעות על נשף ציוני שעמד להתקיים במוצאי השבת. כשהתחילו הנערים להדביק את המודעות, הופיעה פתאום קבוצת „אוסאדניקים", אלה החיילים הפולנים המשוחררים הזכורים לנו כאנטישמים רצחניים, והתחילו קורעים את המודעות. הזעקנו את חברינו המבוגרים יותר, וביניהם את הליברמנים והגולדגארטים, שהיו במקרה בקירבת המקום. הם הופיעו, וכשהגיבו במלים חריפות על התפרעותם של הפולנים, הצליף אחד הפולנים במגלב שהיה בידו בשלמה ליברמן. התפתח קרב־של־מכות בין הצדדים, כשרבקה ליברמן, שלא עזבה אותנו אף לרגע, משמיעה באזני הפולנים

בוגרי „השומר הצעיר", 1922, בהדרכת דוד זהבי

קריאות בוז. עד כה ועד כה הופיעו פולנים נוספים. אנחנו אמרנו להסתלק, כי חששנו מפני יחס השלטונות אלינו, אולם הם לא הרפו ממנו. שלום גולדגארט, הצעיר והקטן בינינו, התנפל בשצף־קצף על אחד פולני גברתן, והפליא מכותיו בו בעוד הלה עומד משתומם. אך בדי קושי משכנו את שלום אתנו ומיהרנו להסתלק.

אכן, הקטטה הזאת הרימה את קרנו של הנוער המקומי בעיני הגויים והשלטונות

כפירות „השומר הצעיר", 1922

גם יחד. למחרת הפגישו השלטונות באי־כח מצד היהודים, ו„האוסאדניקים", והסערה שככה.

כעבור כמה שנים קיבלתי סוף סוף סרטיפיקאט ועליתי ארצה.

דוד זהבי

„החלוץ" בעירנו

מקץ שלוש שנים להתבססותו של המשטר הפולני בווהלין התחילו רבים מתושבי ראדזיוויליוב היהודים חוזרים ממקומות פזוריהם בשנות מלחמת העולם הראשונה. באותם הימים החלה גם התנועה הציונית לפעול במרץ לאירגונו של הנוער היהודי, והסתדרות „החלוץ" התמסרה להכשרתם של כל אלה, אשר ביקשו לעזוב את הגולה ולעלות לארץ־ישראל, כדי להצטרף אל הבונים בתנאים החדשים שנוצרו עם מסירת המנדאט על הארץ לידי בריטניה הגדולה.

שליחי המרכז של „החלוץ" הגיעו גם לעירנו, ובסיועם ועידודם פתחו פעילי הנוער המקומי בפעולות אירגונו של הסניף בראדזיוויל. בשנת 1923 זכה הסניף

גם למעון משלו. אמנם היה זה מעון עלוב למדי, ששכן בבית עזוב של משפחת זאקס, אבל שם היו מתאספים צעירים מבני שבע־עשרה ומעלה שהקשיבו להרצאות על התנועה ומוסדותיה, על המפלגות והאידיאולוגיות שלהן, שוחחו והתוכחו, כשהם חולמים על עליה לארץ ועל החיים החדשים ההולכים ומתרקמים בה.

עם הראשונים שהיו מוכנים לעלות נימנו: ניוני גולדגארט, סאוה זאקס

„החלוץ"

עומדים (מימין לשמאל): חיים קיטייקטשר, יהושע פלמן, צביה זגורודר, שרה קיסיס, פייביש לרנר, וולוול פולטורק.

יושבים: מוניה מרגליות, בונציה וינשטיין, דבורה טייך, אריה וויינשטיין.

למטה: עקיבא וסרמן, תמה שיף, מאיר וויינשטיין.

פאנטיס, קיטייקטשר, לינדינר, סירוטה, יואל חרפ, שמחה אייזן, צפורה גון, אסתר בלכמן, ואחרים. הפעיל בשטח התרבותי והרוחני היה משה טייך. הוא היה המבוגר בחבורה, כמדומני, והשקיע מרץ רב בביסוסו של סניף „החלוץ" במקום.

היציאה הראשונה להכשרה יצאה לפועל בשנת 1923. חברי המרכז שבאו לסייע לאירגונה של הקבוצה הראשונה בהכשרה בקיבוץ חקלאי היו: בטי בנדרסקי,

אייצ'יס, רשיש, ברדיצ'בסקי, ועוד. הקבוצה הראשונה, שכותב הטורים נימנה עמה, יצאה לקיבוץ־הכשרה ראדזידוב־דרושקופול, שחבריו עבדו בשלוש האחוזות הגדולות, שהיו קרובות זו לזו, ובעליהן היו יהודים. היו אלה הכפרים: מיקוליוב, זבוצ'ה, וליצה ברלובה. הקיבוץ מנה למעלה ממאה וחמשים חבר וחברה מכל קצוי פולין.

לאחר עבודה במשך ארבעה חדשי הקיץ אושרו רבים לעליה ארצה, ומעירנו כמעט כולם זכו לקבל סרטיפיקאטים ועלו, להוציא אחדים שנשארו מסיבות שונות.

לאחר עלייתה של הקבוצה הראשונה (יחידים עלו כבר לפני כן) החל סניף „החלוץ" להתפתח בממדים ניכרים, וקבוצות־קבוצות החלו יוצאות בזו אחר זו להכשרה ולעליה. בין הפעילים ב„החלוץ" עד לשנות השלושים היו יעקב לרנר

חגיגה לרגל קבלת האישורים לעליה בפלוגת ההכשרה בראדזיווילוב

ואברהםווייסברג. יעקב לרנר עזב לפתע את התנועה, ובשנות השלושים החלו גם משברים קשים פוקדים את „החלוץ" וכמעט הביאוהו לידי התמוטטות. בונציה והאחים ויינשטיין וכן יהושע פלמן עשו ככל שיכלו לחיזוק התנועה, ו„החלוץ הצעיר", שהתארגן בעיירתנו במשך השנים בא וחיזק את השורות. מבין פעילי „החלוץ הצעיר" בשנות השלושים יש להזכיר את ב. פלמן, יוסף לרנר, דוד ויינשטיין, יעקב סגל, מרדכי לנדיס, יוסף סיגן, ישראל נודל, אברהם קורין

ואחרים. ישראל נודל לא זכה לעלות וניספה כנראה בשואה שהשיגה את העיירה.

כל הפעילים האלה שהזכרתי לעיל, וכן רבים אחרים עמהם, עשו שנים בהכשרה בקיבוצים שונים בפולין. היו אלה שנים של גידול רב של תנועות הנוער החלוציות, הסניפים וקיבוצי ההכשרה בכל רחבי פולין, אולם ממדי העליה כמעט אפסיים. רבבות חלוצים ציפו בקיבוצי ההכשרה לעליה, וגם בעירנו התבסס קיבוץ הכשרה די גדול שהתקיים בעיקר על העבודה בטחנות הקמח הנודעות של עירנו, ובעליהן היהודים סייעו עמנו בדרך זה לקיומו של הקיבוץ במקום. הקיבוץ מצדו שימש סעד רוחני ותרבותי לסניף המקומי.

חלוצים לפני עליה ארצה

הנה כי כן, על אף המשברים שפקדו מזמן לזמן את הסניף המקומי של „החלוץ" התמיד זה בעבודתו עד יום פרוץ מלחמת העולם השניה בספטמבר 1939. ב־17 בו עברה העיר לידי השלטונות הסובייטיים, ומאז הופסקה כל פעולה ציונית בכלל ונסתם הגולל גם על סניף „החלוץ" בראדזיוויל.

משה קורין

עוד על „החלוץ" בעירנו

עם סיומה של מלחמת העולם הראשונה חזרו לעירנו החרבה תושביה שעשו כפליטים את שנות המלחמה ברחבי רוסיה. הבנים, מהם בעלי השכלה, שחזרו גם הם, ראו צורך לארגן את הנוער ולחנך אותו לקראת העליה לארץ ישראל. בין היוזמים והמארגנים הראשונים יזכרו לטובה החברים שמעון גולדגארט, יוזיק זאקס ושלמה ליבוב.

היו אלה ימים של התעוררות לאומית, ותנועת „החלוץ" בפולין הלכה והתחזקה, והתוצאה היתה התגברות העליה לארץ ישראל. המארגנים הנ"ל ליכדו רבים מבני הנוער סביבם, באו בקשר עם מרכז „החלוץ" ויסדו את סניף „החלוץ" במקום. בערבים ובשבתות היו נערכות שיחות והרצאות על החיים החדשים ההולכים ומתרקמים בארץ, על חיי הקבוצה והקיבוץ, על ציונות וחלוציות. הרעיונות שבאו לידי הבעה וליבון הלהיבו את הנוער ועוררו בו שאיפות לעליה להגשמת הרעיונות האלה בחיי עבודה בארץ.

לא ארכו הימים וצעירים מבני עירנו החלו יוצאים לקיבוצי ההכשרה שהקים מרכז „החלוץ"; והרוח הארצישראלית שאפפה את העיירה המריצה ללימוד השפה העברית בשעורי־ערב ואף ליסוד בית־ספר „תרבות". מתאספים היינו בערבים ושרים שירי מולדת עבריים ומחדירים רוח זו גם לתוך בתי הורינו, שאף הם קיבלו השפעה מן החזון הנשגב של בנין חיים חדשים בארצנו המתנערת מעפרה. הם החלו מבינים, כמה עלוב הוא מצבנו בגולה, מה אכזרית הסביבה העוינת, האנטישמית, שבתוכה אנו מצויים, וכמה יפה הוא החלום על יום המחרת, על העתיד של הנוער היהודי בארץ אבותיו.

רעיון „החלוץ" כבש את כולנו, ויום־יום היו מתוספים עלינו חברים חדשים שגמרו אומר לנתק את הקשר עם הבית ולעבור לחיי הכשרה לקראת העליה לארץ. היו אלה לנו ימי שמחה והתעודדות בתוך אוירה כמעט ארצישראלית ודחף יצירה וארגון. מוסדות ציוניים ומפלגות נוסדו והתארגנו, וכך קמו גם סניפי „החלוץ" ו„החלוץ הצעיר" בעירנו. כן הוקם קיבוץ הכשרה מקומי, וחלוצים מערים אחרות באו אלינו להכשרה. לעומת זאת יצאו רבים מעירנו להכשרה לגרוכוב שעל־יד וארשה, לקלוסובה, ולנקודות אחרות. העבודה בעירנו התרכזה בטחנות הקמח, במנסרה, בתחנת־הרכבת — פירוק מן הקרונות, וביחוד בחטיבת עצים אצל יהודי העיירה. לא היתה עבודה קשה בשבילם — אדרבה, הם ביקשו עבודות קשות ומפרכות תוך רצון להסתגל ולהתכשר לעבודה גופנית קשה בארץ ישראל.

החיים בהכשרה התנהלו בדרך קומונאלית, שיתופית, כי לרוב שכר העבודה היה זעום ביותר והתקציב למחיה מצומצם למדי. אכן הכל קיבלו את החיים הקשים באהבה, והמשאלה היחידה היתה — סרטיפיקאט לעליה.

מן הראוי לציין שהשלטונות הפולניים לא הצרו את צעדינו והסתדרות „החלוץ" זכתה להכרה רשמית מטעם השלטונות בכל רחבי פולין. סניף „החלוץ" בעירנו גם הוא זכה, כמובן, לליגאליזציה. וכדאי להזכיר כאן מקרה פיקאנטי אחד שאירע לי: יום אחד בא שוטר פולני לקבל ממני ידיעות על הארגון שלנו ותפקידיו. הוא חקרני ביחס לכל מיני פרטים; ולמרות שהכרתי את השוטר הזה כאנטישמי מובהק, התיחס הוא אלי בכבוד רב והשתדל להסביר לי, שאפילו נעלה לארץ ישראל, יהיה זה מחובתנו כאזרחים פולנים לבוא — במקרה שתפרוץ מלחמה — ולהילחם כאן (בפולין) למען המולדת הפולנית. נענעתי לו בראשי תוך גאוה לאומית יהודית.

ביתנו היה בית ועד לכל פעולות „החלוץ". פתוח היה לכל, וכל מי שעבר על ידו הרגיש צורך נפשי לסור אליו, לשבת בחברותא ולבלות שעה באוירה חלוצית־ארצישראלית. בלילות שבת וכן בימי השבת היו מתאספים בביתנו חברי „החלוץ" ו„החלוץ הצעיר" לשם שיחה, משחקי שחמט, שירה בציבור והרצאות על נושאים ציבוריים וארצישראליים.

בלילות־של־שבת היה השולחן הגדול שלנו ערוך לפי מיטב המסורת היהודית: מכוסה מפה צחורה, פמוטות עומדים ובהם נרות דולקים; הכל היו ישובים מסביב אפופים הרגשה טובה של „שבת אחים גם יחד", מפזמים פזמונים, ניגוני חסידים, ושרים שירי ארץ ישראל הארוגים חלומות נעורים ושאיפות. איזו חמימות ביתית נעימה ליכדה את כולנו, וכאילו נתלשנו מן המציאות ונישאנו בעיני רוחנו לארץ אבותינו...

הרחוב היהודי והלא־יהודי ידעו שזהו בית של חלוצים המתכוונים לעלות לארץ ישראל. איש לא הפריענו להמשיך בשירה גם אחרי שכבו הנרות והאורות ברחובות, לעתים לאור הירח. השוטרים התיחסו אלינו בכבוד ולפעמים אך ביקשונו להנמיך קולותינו שלא להפריע את שלוות הליל.

במרוצת השנים עלו ארצה עשרות בחורים ובחורות, כשהם מלווים ליד תחנת הרכבת על־ידי המונים מיהודי העיר.

מאיר ויינשטיין

הפעילים למען ציון

ראדזיווילוב היתה עיר־גבול בין רוסיה וגאליציה. הרחק תשעה קילומטר ממנה שכנה העיר הידועה ברודי.

היתה זו עיר ככל הערים של ווהלין עם ארגונים ציוניים, כמו: „החלוץ", „השומר הצעיר", גורדוניה, בית"ר, ציונים כלליים ועוד; וכן מוסדות פילאנתרופיים, כמו: „לינת צדק", „מושב זקנים", „הכנסת אורחים", ועד יתומים, „בית לחם", ועוד. ורואה אני חובה לעצמי להעלות בזכרון לפחות חלק מאותם האנשים שבמסירות נפש פעלו, הדריכו וחינכו את בני הנוער של עיירתנו ברוח ציונית, ובעצמם אבדו באמצע הדרך. הם־הם שנתנו לנו נוער בעל הכרה במלוא מובן המלה, אשר מקרבם יצאו כבר ב־1912 ההלוצים הראשונים ועלו לארץ ישראל.

אמנה אחדים מהם שעמדו בראש התנועה הציונית של אז בעירנו.

חיים קרמן. קראו לו הציוני הנלהב כבר באותם הימים, כאשר רובו של הנוער שלנו לא הבין אפילו ציונות מהי. נלחם היה ממש עם המתנגדים מן האדוקים שאמרו לחכות לגואל כי בוא יבוא... הוא היה מרצה באסיפות ציוניות בעיירתנו, מתאר תיאור חי את דרך בנינה של הארץ, כאילו היה הוא עצמו בין בניה־בוניה. צר־צר שלא זכה לראות במו עיניו, כיצד רבים מתלמידיו הולכים ומגשימים במו ידיהם את הבנין אשר עליו הלם.

דודק'ה שיין. את מיטב כוחותיו הקדיש הוא לחינוכו והתפתחותו של הנוער הציוני שלנו. גם בהיותו כבר בארץ, לא הסיח דעתו — עד נשימתו האחרונה — מעיירתנו. הוא היה גם היוזם ליצירת ספר הזכרון לקהילת ראדזיווילוב וקדושיה, אלא שמיתתו בלא עתו מנעה ממנו להוציא את הרעיון מן הכח אל הפועל.

משפחת זאגורודר. הכל הכירו את המשפחה הציונית הראשונה בעיירתנו. ביתו של ר' מנשה זאגורודר היה בית פתוח לרוחה לפני כל שד"ר מארץ ישראל ולפני כל שליחי המרכז הציוני שבוארשה, הגובים הראשונים לקרנות הציוניות: קרן הקימת לישראל וקרן היסוד. הוא היה מופיע גם בהרצאות שבהן היה מפיץ את רעיון שיבת ציון בקרב יהודי ראדזיווילוב. כן היה בא־כחם של כל העתונות היידישית והעברית בפולין ובחוץ־לארץ. מסור בלב ונפש לרעיון ציון, חינך הוא גם את בניו ברוח ציונית וכולם עלו ארצה.

בנו, צבי זאגורודר, הינהו עד היום הזה ציוני נאמן ומסור לארגון יוצאי

ראדזיווילוב בישראל. הוא שהטיל על עצמו את הפעולה העצומה הכרוכה בהוצאת ספר הזכרון לקהילת ראדזיווילוב, ובהתמדה ללא ליאות הולך הוא לקראת המטרה בלי שים לב לכל הקשיים המרובים אשר בדרכו.

דוד׳קה גולדגארט־זהבי. זוכר אני אותו כאחד המנהיגים והמדריכים הטובים ביותר של הנוער החלוצי שלנו, שלו הקדיש מזמנו, ממרצו, ממסירותו הציונית הרבה, בשאיפתו לעורר בנוער את ההכרה הציונית ואת הרצון לעלות לארץ ישראל ולתת יד לבוניה.

קבוצת „הרצליה" בהדרכת צבי גולדגרט, 1925

ואלה המשפחות הציוניות אשר בניהן פעלו, לפי מיטב זכרוני, כמנהיגים וכראשי המוסדות הציוניים בעירנו:

זאגורודר, גולדגארט (משה), בלבאן, קורין, טסלר, לרנר, גלמאן, גולדגארט (ביירישׁ), סויבל, זאקס, שומקר, קיטייקשר, סיגאן, קיפרמאן, קרמאן, ויינשטיין, גרובשטיין (סלעי), מרגולית, פלמאן, מרגולית, סיראטה, מיכל, וייל, חייט, סטרוימאן, גרובשטיין (יחיאל־דוד), זאץ, דאניוק, פולטוראק, לאנדיס, פישמאן.

א. איזן

מזכרונותיו של חלוץ

בן שש־עשרה הייתי כאשר נכנסתי לארגון „החלוץ" בראדזיווילוב. הורי, שהיו שומרי מסורת, לא ראו בעין יפה את עבודת החלוצים שבהכשרה; לא רגילים היו לראות יהודים עושים בכל אותן העבודות שה„גויים" עשו: לחטוב עצים, לנסר עצים, לעסוק בעבודות הקשות שבטחנות הקמח, וכולי. הם ניסו להשפיע עלי שאחזור בי, אולם החלטתי נחושה היתה להמשיך בדרך אשר בחרתי ולהגשים את החלום הגדול של חיי יהודי גא בארץ אבותיו.

בשנת 1936 יצאתי להכשרה בקיבוץ בורוכוב שבלודז׳. לאחר הכשרה במשך למעלה משנתיים אושרתי לעליה לארץ. חזרתי הביתה להתכונן לעליה. הורי לא התנגדו לעליתי ארצה ואמי אף רצתה לצייד אותי בכל מיני חפצים יקרים, כי בני משפחתי לא ידעו שעומד אני לעלות בעליה ב׳ ואין באפשרותי לקחת עמי אלא את הדברים ההכרחיים ביותר. משום כך לא לקחתי עמי אפילו תצלומים משפחתיים, ועתה אני משווה לנגד עיני את דיוקניהם של יקירי נפשי רק לפי שנקבעו בזכרוני...

כשבאו קרובי המשפחה להיפרד ממני, אמר אבי שהוא מתנחם בכך שבנו עולה לארץ ישראל ויחיה שם כיהודי בין יהודים. וברגעי הפרידה האחרונים בכה ואמר: „מי יודע אם אזכה עוד לראותך, בני"...

אכן הוא לא זכה, לא הוא ולא שאר בני המשפחה אשר נכרתו מארץ החיים בידי המרצחים הנאצים...

יוסף ספקטור

יפה ברוידא הטראקטוריסטית *

יפה ברוידא, בתו של ר׳ יהושע ברוידא ז״ל, היתה בין הראשונים מראדזיווילוב לעליה. היא הגיעה ארצה בשנת 1923 ונכנסה לבית העולים בתל־אביב.

כבישים וקדחת

יפה ברוידא

בית־העולים בשנת 1923 לא היה אלא מחנה אהלים שהוקם בחוף תל־אביב, לא הרחק מרציף הרברט סמואל של היום. נחשול של חוסר עבודה הציף אז את הארץ. 3 ימים שכבה יפה ברוי־דא באפס מעשה בתוך האוהל, ביחד עם יהודיה זקנה שבאה לא״י למוח בה. ביום הרביעי ארזה את מיטלטליה ויצאה לחפש עבודה. אברהם הרצפלד, יו״ר המרכז החקלאי, התיחס באהדה רבה לצעירה הפולנית שהסבירה לו בלשון תקיפה כי „היא באה לא״י בש־ביל לעבוד בה״ — „האדמה מושכת אותי — ועליך לעשות משהו״. הסברה נתקבל על דעתו של יו״ר המרכז החקלאי. כתוצאה מכך עשתה יפה ברוידא במשך 10 השנים הבאות את הדברים דלהלן: ארזה טבק ליד כפר תבור; הובילה מריצות והניחה לבנים בפלוגת העבודה ליד כפר יחזקאל; כיבסה סדינים בבית־החולים של עין

* על פי „הטראקטוריסטית ממכתש רמון״ לאיתן מור ב„למרחב״.

חרוד; השתתפה בבנין בלפוריה; סללה את כביש עפולה; „חטפה" קדחת; התאוששה ונטלה מכוש והשתתפה בחפירת תעלת הניקוז לייבש ביצות בעמק; למרות התנגדותו החריפה של ד"ר קראוזה, מנהל בית הספר החקלאי במקוה ישראל, חדרה כבחורה יחידה לקורס משתלות שבו השתתפו בחורים בלבד; וכיון שנמצאה עתה סמוך לתל־אביב, לקחה חלק בסלילת רחוב המלך ג'ורג'; הצטרפה לפלוגת הכובש והיתה שכירת־יום בפרדסי כפר סבא; ביום עדרה גומות סביב העצים, ובערבים ניצלה את קורס המשתלות והקימה את המשתלה הראשונה שנתנה לקיבוץ רמת הכובש את פרדסו הנוכחי; יצאה לשנתיים בשליחות התנועה לפלך ווהלין, מקום הולדתה, ועבדה בקיבוצי הכשרה של „החלוץ"; חזרה לפרדסי גבעת חיים והחלה לעבוד בבירור ועטיפה; „אגודת האורז", שהתנגדה לחדירת נשים למקצוע האריזה מטעמי התחרות, מצאה לוחמת מרה ביפה ברוידא; חבר גבעת חיים לימדה את המקצוע בחשאי, ואילו התוצאות מצאו הד אצל חברות רבות אחרות. המקצוע נכבש ע"י „המין החלש".

עזבה את הקיבוץ בגלל הטראקטור

עם פרוץ מלחמת העולם רווחה הדעה בגבעת חיים כי מעמסת המשק על כל ענפיו תיפול בקרוב על החברות שעה שהבחורים כולם ילכו לחזית. יפה בחרה להשתתף בקורס מזורז שנקרא „פלחה־טראקטורים". החברים לעגו ליפה בטענם כי לעולם לא יוכל המשק להפיק תועלת מעשית מבחירתה המשונה במקצוע כל כך גברי. משחזרה מהקורס רטנו החברים והביעו התנגדות נמרצת, אולם עתה חייבים היו לקבלה לענף — אלא שלא אבו להשלים עם כך. נזכרת יפה: „חיי היו ללא נשוא, הם ריננו אחורי גבי, סיפרו ששברתי חלקים, שראייתי לקויה. הטילו בי דופי. זה היה אי־צדק משווע מצד הבחורים, אבל לי היתה הרגשה שעלי להוכיח להם ולעצמי..."

משנוכחה כי תקוותיה להשתלב בענף הטראקטורים של גבעת חיים מתנפצות אל סלע הדעות הקדומות — עזבה את המשק. שנתיים וחצי החזיקה מעמד כמזכירת מחלקת הפועלים במועצת רמת־גן. ואולם לבה היה עם האדמה והטראקטור. משפגשה מקץ תקופה זו את מזכיר הקיבוץ, הציגה לפניו את השאלה, אם תוכל לשוב למשק בתנאים צודקים ולעבוד במקצועה ללא הפליה מצד החברים. המזכיר היה ידידותי מאד, אולם כזאת לא יכול היה להבטיח. „ראיתי לפני דרך אחת: להגשים את מטרתי בכוחות עצמי. לקחתי את 25 הלירות שקבלתי כדמי משכורתי האחרונה והכנסתין למשרד החברה הישראלית לטראקטורים וציוד".

היה זה תשלום ראשון שנדרש כדמי הרשמה בתור לקבלת טראקטור. מנהל החברה סיפר ליפה כי 173 מועמדים, גברים כולם, רשומים בתור לפניה וכי המכונות מגיעות בודדות ומי יודע כמה זמן זה יקח... ואולם, „מהבעת פניו קראתי את מחשבתו: אשה בגיל זה (43 אז), מן הסתם אינה שפויה בדעתה..."

ובהגיע תור יפה...

יפה נהפכה לפועלת נקיון והמשיכה לחכות. חמש שנים לאחר מכן קמה מדינת ישראל, ותורה של יפה הגיע סוף סוף. „גב' ברוידא", אמר פקיד החברה, „את יכולה לקבל את הטראקטור שלך — אלא שיהיה עליך להביא אישור ממשרד החקלאות". במשרד החקלאות הביטו בה הפקידים בצחוק של ביטול: „אין לך שום סיכויים. משרד החקלאות ביטל את התור המיכאני והנהיג שיטת עדיפויות. אבל, תוכלי למלא את הטופס..." התשובה היתה שלילית. יפה כתבה למכר

ותיק, לחיים הלפרין, אז מנהל משרד החקלאות, ותיבלה את סיפורה בפרטיב נרגשים על פרשת מאבקה...

בתחילת 1951 נמסר לידה הרשיון המיוחל, ומיד לאחר מכן נתגייסה קבוצת חברים ותיקים במאמץ להשיג למענה 1800 ל״י — הסכום שנדרש להוצאת ה־4 ד׳ מטיפוס „קאטֶרפילר" ממחסני החברה. ואולם הבעת האמון מצד קבוצת החברים לא עמדה לה ליפה ברוידא עת שהתיצבה במרכז החקלאי ובחק״ל. שם שאלו אותה: „מי יעבוד על הטראקטור, בעלך?" — „הם הכירו אותי יפה, היו נימוסיים אך מסתייגים, הריצו אותי הלוך ושוב, אך עבודה מיאנו למסור לי. הייתי אשה ועבודה זו — טענו הם — עלולה לקומם את הפלחים בכל הארץ..."

הערבים אינם מתפלאים

יפה ברוידא סבורה, כי מוזר הדבר שהדעות הקדומות והשמרנות רווחו דוקא בקרב החקלאים העברים, בעוד שהערבים לא ייחסו חשיבות רבה למינה של הטראקטוריסטית העיקשת. כך השתלשלו איפוא הענינים, שדוקא בקרב החקלאים הערביים מצאה את עבודותיה הראשונות. שומר ערבי בעין שמר חזר יום אחד לכפרו בקעה וסיפר לפאריס חמדן, חבר הכנסת, נסים ונפלאות על האשה עם הטראקטור. שבועות ארוכים חרשה בגבולות המשולש, עד שהופתעה יום אחד לקבלת מכתב, שהזמינה לעבור לנגב לביצוע עבודות של חריש עמוק. נפש חיה יחידה, מלבד החסיקות, חרשה יפה ברוידא במשך חדשיים רצופים את אדמת עין עירון, מקום מועד להתפרעויות מסתננים. הם היו מופיעים לעתים תכופות, יורדים מן הגבעות, נעצרים לשמע שאון הטראקטור הבודד... ואז היתה יפה מניחה אצבעה על הדק אקדח המשטרה שלה. ואולם למרות פגישות תכופות, פעמים של פנים־אל־פנים, עם האורחים הבלתי קרואים מעבר לגבול, לא ירתה אפילו כדור אחד. יש לה פילוסופיה בטחונית משלה והיא מנסחת בלשון החקלאות הקרובה ללבה: „לערבים עליך להראות שאינך מפחד מהם — או אז הם שקטים ממים ונמוכים מעשב השדה..."

בית על גלגלים

מאז נצחונה, בסוף 1951, אין היא יכולה להירגע ו„ממשיכה בכיבושים" כלשונה. היא חוששת עדיין מהצטרפות לארגון הטראקטוריסטים. פצעי העבר טרם הגלידו. אולם החקלאות איננה סובלת כלל מעצמאותה המוחלטת של יפה ברוידא. אדרבה: היציאה לחריש בשטחי הנגב כרוכה תמיד בקשיים ובהיענות

יפה ברוידא מטפלת בטראקטור שלה

מועצת מצד טראקטוריסטים בצפון הארץ. יפה „כבשה" בעצמה אלפי דונמים ועשרות רבות של קילומטרים, שבהם נזרעו השדות וניטעו עצי הקרן הקיימת — כולם באזורי הנגב ולאורך רצועת עזה.

כאשר מומחה אמריקני שעסק בחקר הנגב עמד לחזור לארצו, הוא השאיר ליפה את ה„טריילר" הנייד ששימש לו בית־מגורים. מאז היא מסיעה אותו לכל מקום שאליו היא נשלחת, ובו היא מתגוררת עד סיימה את עבודתה. מאחורי הבית על גלגלים נגרר מחסן קטן המכיל את „משק מכונות השדה", שעליו גאוותה. כשהיא יוצאת לעבודה חדשה, מצטיידת יפה במאגר מזון טבעוני־צמחוני לחודש ימים ושתי חביות מים, וכשבית־המלאכה הנייד מזדנב מאחוריה — כל עולמה עמה. אשרה מלא ושלם. „כמה זמן, לדעתה, תוכל להמשיך?" — „יש רק גברים

בודדים בענף זה המוסיפים להחזיק מעמד בגילי (51). אבל אני אשה ואצלנו קשה לדעת!...״

בשנת 1955 קיבלה יפה פרס מטעם משרד העבודה בחגיגה שהתקיימה בבית ליסין על רמתה הגבוהה בעבודה ובטיפולה העצמאי בהחזקת הטראקטור. לרגלי מאורע זה השתתפו: המכון לפריון העבודה והיצור, אנשי משרד העבודה, וביניהם שרת העבודה גולדה מאיר.

לשאלתנו כמה זמן עוד היא חושבת להמשיך בעבודה זו אחרי שהגיעה לגיל הפנסיה, היא משיבה שאינה חושבת על כך כלל. היא תעבוד עד היום האחרון...

אנחנו, אנשי ראדזיווילוב, מאחלים לה, לבת עירנו, אריכות ימים.

צ. ז.

מ. גרינברג, בן עירנו, איש ריצ׳מונד בארצות הברית, מקים נחלה בישראל

תרבות וחינוך

בית־ספר „תרבות"
(1924—1920)

היה זה אחרי מלחמת העולם הראשונה כאשר יהודי העיירה התחילו מתקבצים ממקומות פזוריהם, מקרוב ומרחוק. העיירה היתה הרוסה בחלקה הגדול, והחוזרים התחילו משקמים את הריסותיה ומתאמצים לבנות את חייהם מחדש. העבודה המרובה והדאגות, שאף הן היו מרובות, לא הסיחו בכל זאת את דעת האנשים מבעיית הילדים בגיל בית־הספר.

בית־ספר לנערות לפני מלחמת העולם הראשונה

אמנם, בקצה העיירה היה קיים בית־ספר אוקראיני־פולני ממשלתי. חלק גדול מן הילדים היהודים התחיל בלית ברירה ללמוד בו. אולם היו ילדים שבשום פנים לא יכלו להסתגל לאוירה הזרה והקודרת ששלטה בבית־ספר זה. הילדים היו רובם נוצרים בני אומות שונות: פולנים, רוסים, אוקראינים, צ׳כים, ואפילו צוענים, תושבי העיירה והסביבה. כל מי שידו השיגה לימד את ילדיו באופן פרטי, וילדים רבים היו מסתובבים ברחובות ללא לימודים כלל. החלה אצל רבים מנקרת במוח השאלה: מה לעשות?

והנה בבוקר לא־עבות אחד עברה הבשורה ברחוב היהודי, כי המורה זץ ביחד עם מספר צעירים מקימים בית־ספר יהודי־עברי. התחילו אנשים נוהרים

בית־ספר עממי בהנהלת אברהם זץ, 1921

שמחים מכל קצות העיירה לרשום את ילדיהם לבית־ספר זה. רבים מן הילדים שלמדו בבית־הספר הממשלתי עזבו את לימודיהם שם ועברו לבית־הספר היהודי.

בזמן הראשון תמך הג׳וינט תמיכה של ממש בבית־הספר. בראש הדאגות עמדה שאלת האוכל וההלבשה בשביל מרבית ילדי בית־הספר שסבלו מחוסר תזונה מספקת וחוסר בגדים. קיבלנו מזון ובגדים מאת הג׳וינט והובטחה ארוחה מזינה ליותר משלוש מאות ילד.

במרוצת הימים נתבסס בית־הספר בעיקרו על שכר לימוד, אולם המצב

הכספי היה כמעט תמיד קשה ומשברים תכפו בזה אחר זה. האינפלאציה שפקדה את המדינה באותם הימים החמירה עוד את המצב ובית־הספר יכול להמשיך בקיומו רק בזכות רוח ההתנדבות של צוות המורים.

היו בבית־הספר שבע כיתות. שפת ההוראה בזמן הראשון היתה רוסית,

בית־ספר עממי בהנהלת אברהם זץ, 1922

אחר כך אידיש, תוך הקדשת תשומת־לב רבה לעברית. המורים היו ברובם מקומיים והלימוד בדרך כלל מניח את הדעת. לאחר זמן־מה גובשה תכנית ושיטת לימוד בשפה העברית כלשון עיקרית ופולנית כלשון המדינה, ובית־הספר נכלל ברשת בתי־הספר של „תרבות".

מבין המורים ראוי הוא המורה אברהם יהודה ז"ל, שבא אלינו מבראָסטאָצ'קו, שנרחיב עליו את הדיבור. הוא היה איש סגולה ואידיאליסט נעלה. לפני קום בית־הספר שלנו היה מלמד את הילדים כמעט חינם אין כסף, על אף מצבו החמרי הירוד. בבית־הספר שימש הוא מורה ושמש כאחד; מנקה את חדר הכיתה במו ידיו, מאחר שלא היתה אפשרות כספית לשלם לשמש. ציוני ועברי נלהב היה, מחנך למופת, שמסירותו לעבודתו ולאידיאל שלו לא ידעה גבול.

מבין שאר המורים יש להזכיר את מנהל בית־הספר אברהם זץ, את המורה ינטלה שיין, את המורה האהוב לויתין, שהיוו קבוצה אחראית בהנהלת בית־הספר

ומחנכי כיתות. הם־הם שמשכו בעול ודאגו תמיד לכל דבר, כקטן כגדול, תוך יחסי חברות יפים. ויחסים טובים ויפים שררו גם בין המורים לבין התלמידים.

בהדרכתו של מר יחזקאל זץ, אביו של מורנו אברהם זץ, נתארגנה תזמורת ומקהלה, שגיוונו והעשירו את חיי התרבות של בית־הספר.

עסקני מרכז „תרבות" ברובנה, שאליו השתייך בית־הספר, העריכו את מסירותם של המורים והתלמידים לעניני בית־הספר, ועזרו ככל שיכלו לביסוסו, בעיקר בהדרכה והכוונת הלימודים. מבין אלה ראוי להזכיר במיוחד את מר שמואל רוזנהק.

בחגים, כגון בחנוכה ובפורים, היו נערכים בבית־הספר מסיבות והצגות שנודע להם שם. ההצגות חרגו בדרך כלל ממסגרת בית־הספר המצומצמת; הן נערכו בפומבי, כי מכירת הכרטיסים סייעה הרבה לאיזון התקציב להחזקת בית־הספר. לרבים זכורה עדיין ההצגה „מכירת יוסף" שנערכה באולם התיאטרון הגדול של העיריה שזכתה להצלחה רבה. בל"ג בעומר היינו יוצאים אל מחוץ לעיירה, ליער הסמוך, כשמעלינו מתנופפים דגלי הלאום בלבן־ותכלת, והתזמורת מנגנת שירים לאומיים. ביער היינו עורכים משחקים שונים, מעלים מדורות, ושואפים מלוא החזה את האויר הצח תוך שירה ועליזות. תהלוכותינו אלו זכו להערכה גם מצד שכנינו הנוצרים.

היחס של השלטונות הפולניים לבית־הספר „תרבות" היה בתחילה של עין טובה, אולם במרוצת הימים, כאשר היחסים בין השלטונות הפולניים לבין היהודים הורעו בכלל בפולין חל שינוי לרעה גם אצלנו, ושינוי לרעה זה התבטא גם ביחס לבית־הספר. הממשלה דרשה לחדש שנה־שנה את הרשיון להחזקת בית־הספר, ומדי שנה היינו מצפים שלושה חדשים לקבלת הרשיון המחודש בשביל בית־הספר תוך דאגה וחשש לצרות העלולות להיגרם לנו. יום קבלת הרשיון המחודש הפך יום חג לנו; היינו מתאספים ושרים במקהלה, והשמחה היתה במעוננו.

פעם ביקר אצלנו ציר הסיים הפולני אברהם לוינסון ז"ל. הביקור היה לנו לחויה עמוקה. לבושים בגדי חג יצאנו להקביל את פניו. הוא דיבר עברית צחה, רהוטה, והרושם שעשה עלינו היה עמוק מאד. הרגשנו כי השפה העברית חיה ומצלצלת להפליא, ואף הוא התרשם מאד מהילדים ומבית־הספר. עיירה קטנה — ובה ציבור כה גדול של לומדי עברית! הוא גם דאג לכך, שהרשיון המבוקש ינתן למוסד.

בסוף השנה השלישית לקיומו של בית־הספר התחילו השלטונות שמים מכשולים בדרך. צרה עינם בבית־הספר שלנו שהוא עברי ועצמאי, והם דרשו להעסיק רק מורים מוסמכים. אז חל מיפנה בחיי בית־הספר. נתחלפה ההנהלה,

במקום המנהל אברהם זץ באה מנהלת מלבוב, הגברת הורביץ. המורה לויתין נפל למשכב וכעבור זמן־מה נפטר, והחיוך המלבב כל תלמיד נעלם. קשה היתה האבדה. גם המורה שיין עזבה. רוח אחרת החלה נושבת במוסד.

הוקם ועד הורים שפעל יפה, היתה גם הבנה מלאה מצד ההורים ורצון לעזור, אבל האפשרויות היו דלות מאד. המצב הכספי הלך והחמיר, ועם תום שנת עבודתה של המנהלת החדשה תמו גם ימי קיומו של בית־הספר...

הלב דאב לאבדנו של נכס ציבורי וחינוכי רב ערך, ובעיקר לגבי אלה שטרם הספיקו להשלים לימודיהם בבית־הספר היסודי. ברם, תלמידי בית־הספר לא אבדו לתנועה הציונית, הם הקימו לאחר זמן את התנועה החלוצית בעיירה, ורובם עלו ארצה ונתנו יד לבנינה.

כעבור שנים אחדות הוקם בית־ספר עברי חדש מיסודה של „תרבות״, שמנהלו היה מר יוסף וייל.

בונציה וצביה

בית־ספר „תרבות״
(1939-1924)

בראשית שנות העשרים, כשנפתחו בתי־ספר עבריים מיסודה של „תרבות״ ברוב הערים והעיירות של ווהלין בפיקוחו של המרכז ברובנה ומשכו אליהב את הילדים מכל החוגים והמעמדות, התעוררנו גם אנו ציוני ראדזיווילוב להקים מחדש את בית־הספר שלנו תוך דאגה לחינוכו של הדור הצעיר על ברכי השפה והתרבות העברית. הועד הציוני המקומי הקדיש כמה וכמה דיונים לשאלת בית־הספר, תיכנן תכניות, ולבסוף עשה, בעידודו ובתמיכתו של הועד המרכזי של „תרבות״ ברובנה, את הצעד המעשי והקים בשנת 1924 את בית־הספר.

באותו זמן קיים היה בעירנו גן־ילדים דו־שנתי, שהכין את התלמידים לכיתה ב׳ (מעולה) של בית־הספר.

בראשית צעדינו העמדו לפנינו כמה שאלות חמורות שצריכים היינו למצוא פתרון להן, כמו דירה מתאימה, מורים טובים, ומנהל שיעמוד בראש המוסד ויהא ראוי לתפקידו. ועל כולן — השאלה הכספית, היינו המקורות לכיסוי תקציבו של בית־הספר. לא נבהלנו מפני הקשיים שלפנינו, אזרנו כח וניגשנו לעבודה.

בית־הספר שוכן בבית חכור של הגברת בוים, ואנו היטלנו על עצמנו את המשימה להתאים את הבנין לתפקידו. לקראת שנת הלימודים הקרובה פתחנו את הכיתות הראשונות לפני התלמידים, העברנו לכאן את הספריה שלנו והעמדנו אותה לשירותם של התלמידים, ובמשך זמן־מה ריכזנו בבית זה גם את הפעולה הציונית שלנו.

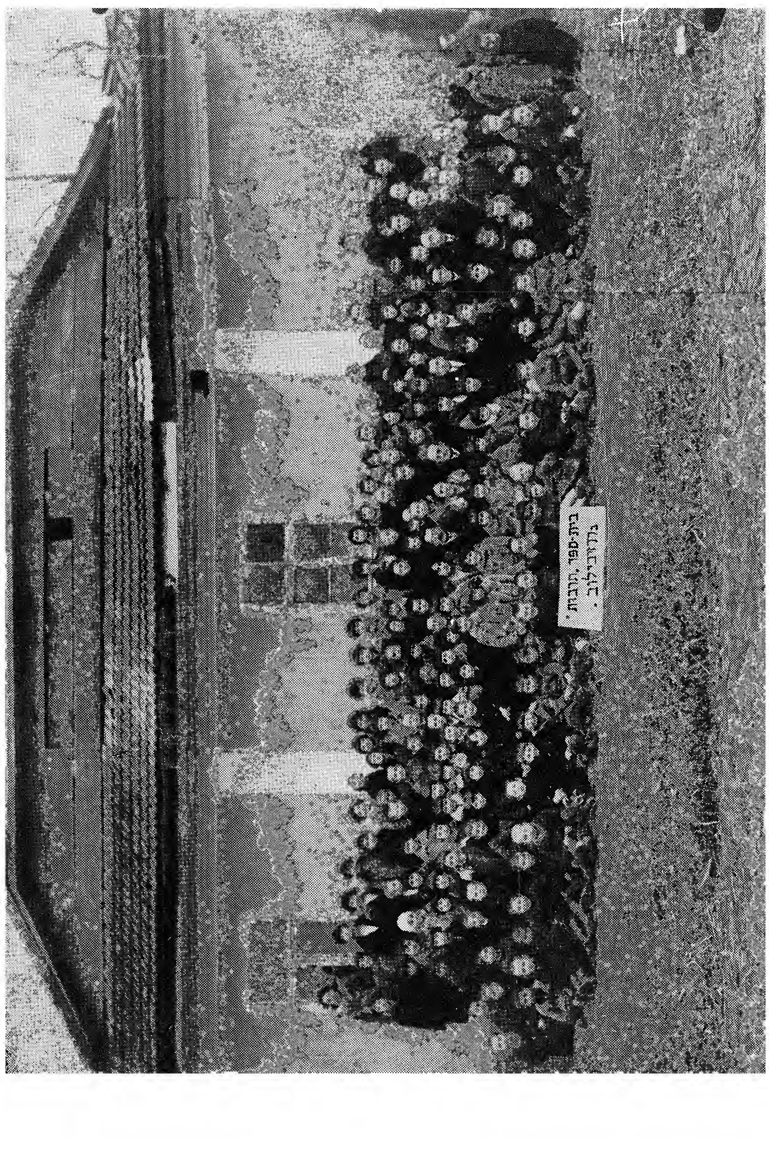
כמנהל ראשון של בית־הספר הוזמן מר יוסף ווייל. כמורים כיהנו באותו זמן הגברות: אידה ווייל, רעיתו של המנהל, מינה פודליס, לישצינגר, הניה זגר, צביה פינקלשטיין, דבורה קיטייקשר־קגן; ומר דב רחלסקי. אחרי עליתה של משפחת ווייל ארצה באו במקומם המנהל פאווה ורעיתו.

ועד בית-הספר „תרבות"
עומדים (מימין לשמאל): לכטמן, לרנר, שיין, פידל.
יושבים: רחלסקי, וולך, ווייל, אידה ווייל, גור־אריה, פודליס, זגורודר.

לפי הרכב התלמידים בבית־הספר היוו הילדות רוב, והן הצטיינו מאד בלימודיהן. לא ארכו הימים ובבתי העיירה ורחובותיה נשמע צליל הלשון העברית שהפכה חיה בפיהם של התלמידים. גאוותם של הציונים היתה על בית־ספר זה, ויהודי העיירה מכל החוגים, אפילו לא ציוניים, בחרו לשלוח את ילדיהם לבית־הספר של „תרבות" ולתת להם חינוך יהודי. ניתן לומר ללא כל הגזמה

שבית־הספר היה פאר העיירה שלנו; ועד־מהרה יצא שמו של בית־הספר בסביבה ברמת הלימודים שלו ובחינוך הלאומי והאנושי שמקבלים חניכיו.

תלמידי בית־ספר „תרבות" עם חברי הועד, 1935

בשנה הראשונה לקיומו מנה בית־הספר כמה עשרות תלמידים, ובמרוצת השנים הגיע מספרם לשלוש מאות, שלמדו בשמונה כיתות מסודרות יפה. באותו זמן למדו בבית־הספר הממשלתי הפולני על שבע כיתותיו רק כחמישים תלמידים יהודים.

הועד הציוני המקומי עם העסקנים דוד שיין, חיים קרמן, כותב הטורים האלה, ביחד עם המנהלים והמורים השקיעו ממיטב מאמציהם בטיפוחו של המוסד, כשהם עובדים תוך הרמוניה מלאה ודאגה משותפת לסיפוק צרכיו ופיתוחו. מפקחי „תרבות", ה"ה שמואל רוזנהק, ברקובסקי, אינשטיין ואחרים שהיו באים מטעם מרכז „תרבות" לבקר בבית־הספר, וכן שליחים ציוניים שביקרו בראדזיוווילוב העריכו את המוסד וציינוהו לשבח. גם המפקח הפולני שביקר בבית־הספר ציין לשבח את רמת הלימודים. מן הראוי לציין בקשר עם זה, שתלמידי בית־הספר שלנו היו מתקבלים לבית־הספר התיכון הממשלתי בברודי.

אכן, לנו הציונים היתה קורת־רוח רבה למראה התלמידים המתחנכים באוירה תרבותית עברית וציונית ומתכשרים להגשמה בארץ אבות. ובימים שבהם נערכו

בית ספר עברי בעל שבע מחלקות „תרבות" ברדזיבילוב

תעודה.

טרייבוש צביה נולדה ביום 1 לחדש ינואר בשנת 1909 בעיר רדזיבילוב ...
נכנסה ... לבית הספר העברי „תרבות" בשנת 1920, גמרה את הקורס ביום 28 לחדש יוני שנת 1923.
על יסוד האמור נתנה תעודה זו:

התנהגות ... מצוינה

התקדמות במקצועות הלמודים:

א. בתנך	טוב (4)	ח. בגאוגרפיה פולנית	טוב (4)
ב. בעברית	מספיק (3)	ט. כללית	מספיק (3)
ג. בפולנית	מצוין (5)	י. בחשבון	מספיק (3)
ד. בהיסטוריה ישראלית	טוב (4)	יא. באלגברה	מספיק (3)
ה. פולנית	טוב (4)	יב. בגיאומטריה	מספיק (3)
ו. כללית	טוב (4)	יג. בפיסיקה	טוב (4)
ז. בידיעות הטבע	מצוין (5)	יד. באשכנזית	טוב (4)

על יסוד ההתקדמות האמורה לעיל קבלה ... טרייבוש צביה ... תעודה זו המעידה שגמרה ... את בית הספר העברי „תרבות" ברדזיבילוב

רדזיבילוב, יום 29 לחדש יוני שנת 1923

המנהל:

חברי המועצה הפדגוגית:

המזכיר:

Równe, Druk. Brenera, Szosowa 55

החגיגות בבית־הספר, או כאשר התלמידים על מוריהם היו יוצאים בתהלוכה ברחובות העיר, כמו בימי ל״ג בעומר, למשל, חי ורחב לבבנו ממש.

במרוצת הזמן היוו תלמידי בית־הספר „תרבות" את הרוב הגדול של חלוצי ראדזיווילוב. הם עשו עתים ב„הכשרות", ורבים מהם עלו ארצה החל בעליה החמישית ואילך.

משעלה הכורת על יהודי ראדזיווילוב נחרב גם מוסד יקר זה.

צ. ז.

תלמידים יהודים של אחת הכיתות בבית־הספר הפולני הכללי
עם המורה לדת היהודית יצחק גרובשטיין.

הספריה בראדזיווילוב

השנים 1918 — 1920 — גמר מלחמת העולם הראשונה. בני עירנו החלו חוזרים מן השבי וממקומות פזוריהם במזרח ובמערב, כדי לשקם את הריסותיהם בזמן המלחמה ולחדש את חייהם בעיר מולדתם.

חזרתי לרדאזיווילוב מהשבי בצ׳כיה בסוף שנת 1920. אנדרלמוסיה גמורה שררה בעיר. האנשים היו בהולים אחר פרנסה וביסוס עמדתם במידה כזו, שפשוט

ועד ספרית „תרבות"
פראניה גולדגרט-קורין, מאניה לבוב, צבי זגורודר, דורה לבוב, מינה פודליס

לא הכרתי את בני עירי מלפנים. אמרתי לעצמי: האמנם הם אותם האנשים שנמלטו מכאן בימי המלחמה? דומה היה כי הם מבקשים להחזיר לעצמם בבת אחת כל מה שהפסידו במשך ימות המלחמה. כלום ניתן בתנאים כאלה לחשוב על יסוד חיים תרבותיים, בתי־ספר, מוסדות ציבור ועזרה לזולת?

אכן ניתן, משנמצאו כמה אנשים מסוג אלה המכונים „משוגעים לדבר אחד" כמו: שמעון אינספקטור, רוזה ליזק, רוזה סיטנר, פראניה גולדגארט, מאניה לבוב, אשר הטילו על עצמם את הדאגה להקמת ספריה ציבורית. הם אספו ספרים מכל הבא ביד בשפות שונות, ביחוד באידיש ובפולנית, ופתחו את הספריה לפני הכל.

היתה זו תקופת כיבוש הקהילות מטעם התנועה הציונית וחדירת הציונים לכל מוסדות הציבור, וכך נכנסתי אני מטעם הצא"ג (איחוד כל הפלגים הציוניים בעירנו) * לועדת הספריה. שומה היה איפוא עלי לדאוג להפצת ספרים בהשאלה בעברית. וכאשר נסעתי בשנת 1925 לוארשה כציר מראדזיווילוב לכנס הקהילות בפולין, היתה אחת הדאגות שלי שם לרכוש ספרים עבריים בכמה מאות זהוביב בשביל הספריה.

* ציוניסטישע אקטיווע גרופע.

לאט־לאט החדרנו לתוך הספריה את הלשון העברית, כך שמאוחר יותר, עם התפתחות בתי־הספר של „תרבות״, ניתן לתלמידים להשיג את הספרים שנדרשו להם לרגל לימודיהם. הלכה הספריה והתפתחה, עברה למשכנה החדש בבית־הספר של „תרבות״ בבית בוים, ובמרוצת הימים נהפכה לנכס של חברת „תרבות״.

כאשר עזבתי את העיר בראשית שנת 1936 נמצאו בספריה כמה אלפי כרכים, רובם בעברית.

הספריה התקיימה עד שנת 1939. עם פרוץ מלחמת העולם השניה עלה עליה הכורת, כמו על כל יתר המוסדות של העיר — עליהם ועל בוניהם גם יחד.

צ. ז.

קבוצת תלמידי „תרבות״ עם המורה הורנשטיין

מורי „תרבות" רחלסקי, וולק, גרויסמן, זגורודר

טיול תלמידי „תרבות" בל"ג בעומר תרצ"א

על המלמדים בראדזיווילוב

מלבד המורים שעסקו בחינוכם של ילדי היהודים בראדזיווילוב בבתי־הספר, היו גם „מלמדים"; מלמדי דרדקי, שלימדו את התינוקות אלף־בית ואחרי כן חומש ורש"י, ומלמדי גמרא, שלימדו את הנערים המבוגרים יותר תלמוד. עם הראשונים נימנו:

ר' משה רויטמאן, ר' אשר מלמד, ר' מיכאל מלמד, ר' זלמן־הירש מלמד, ר' אלי בריזגאל (באך), ר' שמואל סינאָראָכאָס, ר' ברל מלמד, ר' טוביה מלמד, ר' מוצל מלמד.

ועם האחרונים, היינו מלמדי גמרא, נימנו:

ר' שואל מלמד, ר' איציק־לייב מלמד, ר' אבא מלמד, ר' מארדר, ר' דודיה מלמד, ר' משה טארנופולאָר, ר' אברהם סאסובאָר, ר' יואל לרנר, ר' ישראל מלמד.

א. א

חברי החוג הדרמאתי של ראדזיווילוב עד שנת 1928

שמואל שער, אלי חאמוט, באסקה בראנדוויין, סלווואָ קראָמאָר, בוריס קולטון, חוה אייזן, זיידה פאָרשטוט, פייגה גרינבוים, לאה'קה פאלאָס, מלך שטרן, נחמן נודל, יאנקל שרייאָר, מיכל שפיזל, ריבה'לה מאנדל, מונקה סטירט, פייגה פאקטור, מאטיס צוקרמאן, טוביה יקירה, אברהם קויפמאן, רוזה אייזן.

חברי החוג הדרמאתי החדש

שמואל פאָרשטוט, משה גרינבלאט, לייב אייזן, הירש פאמס, אברהם גרוסמאן, יצחק פורמאן, שאָרצל זאץ, מאנאָס קיפרמאן, לייב זאץ, איציקל נודלר, רחל'לה פיק, יחזקאל רויזמאן, אסתר'קה גרוסמאן, נחה ציניידאָר, יוס'קה סטירט, חנה פאלאָס, לייזר גרויסמאן, שרקה טרייביטש, יוסל קאראנט, בוריס קולטון.

א. א.

בתי־תפילה ובתי־מדרש

זכרונות על בית־הכנסת הגדול

בית־הכנסת הגדול בעיירתנו היה יפה מאד ועתיק ימים, כבן מאה וחמשים שנה. הוא נישא מעל כל הבתים שבעיירה על אף היותו בנוי מעץ. רעפי־העץ של הגג היו רקובים לגמרי וטחב ירוק עלה בקירות והתפשט גם על החלונות בגובה רב. הגשמים היו חודרים פנימה והכתלים והרצפה החלו מרקיבים. אז פנו סבא ואבא שלי, וולבל זאקס ז״ל, אל משה־מנדיל גינזבורג המיליונר בן עירנו, והוא בטוב לבו תרם סכומים גדולים לתיקון בית־הכנסת. הגבאים ניגשו במרץ לעבודה: סגרו את באר המים וסילקו את בית־הכבוד הציבורי שנמצא בחזית בית־הכנסת. אולם לכך התנגדו כל תושבי הסביבה, ובמיוחד הקצבים, שאף הם נחשבו ל„כלי הקודש" של העיירה. יתר מכן, ביום השוק היו גם כל הגויים מהסביבה משתמשים בבית־הכבוד הזה. הקהל התמרמר והתנגד לפעולות הגבאים, ובמיוחד גברה התנגדותו, כאשר אמרו הם לפרק את הגג ולהעביר את הטחב עם הציורים הקדושים מעל הכתלים. וחמתו של הקהל עלתה עוד, כאשר ניגשו להוריד את מנורות הנחושת והנברשות שתרמו אנשים במשך דורות לזכר נשמות קדושים. אם כי המנורות והנברשות התעקמו מרוב שנים והנרות שדלקו בהם היו מנטפים שעותם על מצנפות המתפללים, סירבו הללו להניח לגבאים לסלקם ולקבוע במקומם מנורות חדשות „מודרניות". אולם הגבאים גמרו אומר לבצע את התיקונים ואת החידושים על אף התנגדות ההמון. העיר היתה כמרקחה והמחלוקת הלכה והתגלעה. בשבתות היו מפסיקים את קריאת התורה, עד שלבסוף הסכימו הגבאים, כדי למנוע חילול השם, למסור את הענין כולו להחלטת הרב המקומי רבי חיים. ברם, רבי חיים לא רצה לקבל על עצמו את האחריות לגבי ענין כה רציני ופנה אל הרב הגאון בוילנה. בהסכמתו של הרב מוילנה הוחלט להביא את הרעפים, הנירות מהכתלים, ואת כל ה„הושענות" והסידורים הקרועים, לקבר ישראל; ואת מנורות הנחושת, שמשקלן היה רב מאד, למכור ובכסף הפדיון לרכוש מנורות לוקס חדשות ומודרניות. עשו כן.

מנחם גולדגרט

בתי-כנסיות ובתי-מדרש בראדזיווילוב

שנים־עשר בתי־כנסיות ובתי־מדרש היו בראדזיווילוב, שכל אחד מהם היה לו קהל המתפללים שלו, שאיחד אותם אם דרך מסוים בחסידות ואם השתייכותם למקצוע כלכלי מסוים. ראשון לכולם היה בית־הכנסת הגדול, שהיה מפואר והתבלט ביפיו מכל השאר. אחריו באו לפי גדלם ומספר המתפללים בהם:

בית־המדרש של רבי ר׳ לוי, שכונה „בית־המדרש הגדול״.
בית־המדרש של רבי ר׳ איציקל.
בית־המדרש של רבי ר׳ חיים, שכונה „בית־המדרש הספרדי״.
בית־המדרש של רבי ר׳ דוד׳ל.
בית־המדרש האוליקי, שכונה „הקלויז של טריסק״.
בית־המדרש הבאראנאי.
בית־המדרש זאמד, שכונה „בית־הכנסת הקטן״.
בית־המדרש של המגיד.
בית־המדרש של זיסיא קאָפף.
בית־המדרש של החייטים.
בית־המדרש של ר׳ אלי ויטאָלס.

א. א.

על החיים הדתיים בראדזיווילוב

כשאני מהרהר בחיים הדתיים של עירנו, מחובתי לציין, כי עם היותם מתרחשים בבתי־כנסיות ובבתי־מדרשים לא היו חיים אלה דתיים גרידא, כי אם גם חיים כלכליים, חברתיים ופוליטיים גם יחד.

חוץ מבית־הכנסת הגדול היו בעירנו כחמישה־עשר בתי־מדרשים, שכּונוּ על פי רוב על שמות רבנים ידועים ממקומות מסוימים, כמו הקלויז דאוֹסטראה, הקלויז דטריסק, בית־המדרש דרבי איציקל, בית־המדרש דרבי לוי ואחרים. בית־המדרש דרבי לוי ז"ל, שנקרא קודם לכן „דעם רבינס בית־מדרש", שבו התפללו הורי ואני עמם, זכור לי מימי ילדותי, ועל כן אביא מזכרונותי עליו ועל המתפללים בו.

בכותל המזרחי, לימינו של ארון הקודש, היו יושבים: ר' יצחק באטי, יהודי גיבן, קבלן לשירות הדואר; היו לו סוסים, והוא היה מביא ומוליך את הדואר אל הרכבת. לצדו ישב דב ברלאס, בעל חנות מכולת בסיטונות, ולידו חיים רימלובר, יהודי קפדן שלעולם לא נראה חיוך על פניו. הוא שבר פעם רגל ונזקק לרגל תותבת, ואף־על־פי שגר רחוק מאד מבית־המדרש, בקירבת מקום לתחנת הרכבת, היה בא מדי שבת בשבתו להתפלל בציבור. על ידו ישב אבי המנוח, וליד אבי היו ארבעה מקומות תפוסים על־ידי ארבעת בניו של ר' נח סגל, בעל הזקן הלבן שהיה יורד לו על פי מידותיו, איש מתקדם ועם זה אדוק מאד. מבין ארבעת הבנים היה הבכור ר' נחום סגל חותנו של דוד שיין המנוח. השני היה איצי סגל, אדם מפוזר מאד שהיה מעשן סיגריה אחר סיגריה, וכשהיו אומרים לו ,בוקר טוב', היה עונה: ,אין לי, אין לי...' השלישי היה ישראל סגל. שלושת האחים היו באים בשבתות, וביחוד בחגים, חבושים צילינדרים, ועושים בהופעתם רושם רב עלינו הילדים. האח הרביעי, דב־בעריל סגל, לא היה עוד אדוק כל כך, ובכל זאת היה מופיע בשבתות לתפילה, אבל מתחמק באמצע מבית־המדרש. (אגב, אמרו עליו על דב־בעריל סגל שנשאר בחיים אחרי המלחמה, ואני בהיותי פעמיים במוסקבה השתדלתי למצא אותו — לשוא.) ועוד היה שם חתנו של ר' נחום סגל — יהושע גוטמן.

מצד שני של ארון הקודש ישבו: הרץ מאירזון, איש אדוק ומכובד מאד, ומשפחת גולדזברג (בניו של מאיר גולדזברג נמצאים בארץ, בראשון לציון, ובתו לאה — בתל־אביב.) לידם ישב שמואל־לייב מאטשיין עם שני בניו, דודיע מגיד, קלמן טייך, בנו של דודיע מגיד — ישראליק, שהיה כבר אז חצי אפיקורס. חרות יפה בזכרוני ר' לייב מגיד (לייב ז'אב), חתנו של קלמן טייך. לא היה לו מקום

ישיבה קבוע, ועל כן היה מתהלך בבית־המדרש אילך ואילך וטוען אל רבונו של עולם בהעויות ובתנועות ידים וגוף כאחד החסידים האדוקים.

וזוכר אני את מנדיל השמש, אדם אדוק וירא שמים מאד, שהיה קם לילה־לילה בשעה שתים ו„עורך חצות": חולץ את הנעלים, חובש שק, וקורא מזמורים וקינות על חורבן בית־המקדש ועל גלות השכינה תוך זעקות עולות עד לב השמים, וכך עד עלות השחר — ואז היה עומד ומתפלל תפילת שחרית. היה זה יהודי קבצן מופלג שחי על הפרוטות שהיה מקבל מבעלי־הבתים „העשירים".

והיה שם גם יהודי שכינוהו עקיבא בעל אף (עקיבא נאָז), וזה על שום אפו הארוך. הוא היה כעסן איום, ואנחנו הילדים היינו נטפלים אליו ומרגיזים אותו עד שהיה נכון לקרענו כדג...

אמרתי בראשית דברי, כי החיים בבית־המדרש היו לא דתיים גרידא, כי אם גם כלכליים ופוליטיים. כלכליים כיצד? כאן, בבית־המדרש, היו האנשים נפגשים ומנהלים משא־ומתן מסחרי ביניהם ומביאים עיסקות לידי גמר. ואילו בפוליטיקה עסקו כולם, ביחוד בין מנחה למעריב ובפרט בימי מלחמה. היו שני מחנות יריבים מתנגחים ביניהם: אלה מצדדים ברוסיה, או כמו שהיו מכנים אותה דרך לגלוג „פוֹנקה", ואלה מצדדים בגרמניה ומתנבאים לנצחונה על רוסיה. אין ספק שהשנאה לרוסיה היתה נעוצה בשנאתם של הרוסים את היהודים והפוגרומים שערכו עליהם. אכן, לא תיארו להם היהודים ברוסיה באותם הימים מה עלולים גרמנים „תרבותיים" אלה האהובים עליהם לעולל לעמם בקרב הימים...

בית־המדרש בימים ההם שימש מעין מועדון ליהודים שהיו מבלים בו רוב זמנם במשך היום. לבד מזה שהיו באים שלוש פעמים ביום להתפלל בציבור, היו יושבים ועוסקים מי בלימוד משניות ומי בגפ"ת, והיו גם כאלה שהיו בורחים מפני המצוקה בבית לבית־המדרש... אלה האחרונים קיוו שהקדוש ברוך הוא יזמן להם איזו מציאה שיהיה בה כדי לכלכל בלחם את הנפשות בבית. כן היו סרים לבית־המדרש סתם חנונים ובעלי־מלאכה „לחטוף" תפילת מנחה ומעריב ובינתים להטות אוזן לחדשות. אלה היו נמסרות בדומה לעתון חי בימינו.

בדרך כלל ניתן לומר, כי כל היהודים היו באים בימי שבת ומועד עם בניהם ונשותיהם לבית־המדרש. השכם בבוקר בשבת היו עוברים על ה„סדרה" — פרשת השבוע, שנים מקרא ואחד תרגום, והיו שלמדו עד שעה תשע בבוקר. אחרי כן היו שותים כוס קפה (והיו רבים ששתו את הקפה בלי סוכר, שכן הסוכר נחשב מאכל, ומי ירשה לעצמו לאכול לפני התפילה?) והולכים לבית־המדרש. התפילה היתה נמשכת עד שעה 11—12 ואז היו הולכים הביתה לאכול את הצ'וֹלאַנט

(החמין) ולישון את שנת הצהרים, שהרי „שנה בשבת תענוג"... אחרי כן היו חוזרים לבית־המדרש ללמוד — בקיץ פרקי אבות ובחורף לקרא „ברכי נפשי" — בטרם יסבו ל„שלוש סעודות". כל אחד מן המסובים היה מקבל חלה קטנה שיוכל לקיים ברכת „המוציא", לגימת יי"ש, וכן דגים או דגים מלוחים. העיקר ב„שלוש סעודות" היתה כמובן התורה שנאמרה על ידי הרב, או מישהו אחר בן תורה, והזמר שהיה מתלוה לדברי התורה הנשמעים. כך היו יושבים ומפזמים פזמוני שבת מלכתא עד שהחשיך היום, לקיים מה שנאמר „המאחרים לצאת מן השבת..." לבסוף היו מברכים את ברכת המזון ועומדים להתפלל מעריב. היתה מעין הרגשה של אי־רצון להיפרד מעל השבת על שלותה ומנוחתה וחוסר הדאגה לפרנסה, שרבים־רבים היו רצים אחריה ואינם מגיעים... חזרו הביתה — הבדילו על נר הבדלה וישבו לאכול את סעודת מלוה מלכה, ואף זו בליווי שירים וזמירות ודברי תורה — משל ביקשו לדחות עוד את השיבה לימי חול האפורים...

התיאור הנ"ל של בית־המדרש שבו התפללתי עם אבי המנוח הוא טיפוסי לגבי שאר בתי־המדרש והתפילה בראדזיווילוב עיירתנו. כך התנהלו החיים בימים ההם תוך אמונה שלמה ועמוקה בצור ישראל ובביאת הגואל, אמונה שעליה נכונים היו אבותינו לתת את נפשם... וגם נתנו. יהא זכרם ברוך לעולם.

צבי זגורודר

„מנין" ציוני בראדזיוויל

בימים רחוקים — בראשית המאה הנוכחית — נהגו הציונים למקומותיהם לקיים מנין לתפילה בציבור בימי שבת, חג ומועד. מנין זה היה ידוע בשם „המנין הציוני". משתתפים היו בו בעיקר בני הדור הצעיר שרוח הציונות פעמה בלבותיהם. מנינים אלה שימשו גם מקום מפגש לציונים, משרים רוח טובה ומרוממת, ומחדירים תקוה ותוכן לחיים האפורים של הרחוב היהודי בימים ההם.

מנין ציוני כזה התקיים גם בראדזיוויל, ורבים ראו כבוד לעצמם להתפלל במנין הציוני, שרוב המתפללים בו היו משכילים מ„פני" העיירה.

חלפו שנים, עסקנים ציונים הלכו ובאו, אבל המנין הציוני הוסיף להתקיים. בהזדמנויות שונות היו המתפללים תורמים לקרן הקימת לישראל, וכן היו ההכנסות מה„עליות" לתורה קודש לקהק"ל.

מנינים ציוניים אלה לא ידעו גבאות וגבאים; עוברים היו לפני התיבה אנשים שהרגישו את עצמם מוכשרים לכך, וכן היו גם שאר „כלי הקודש", כמו הבעל־קריאה, הבעל־תקיעה, וכו'.

אורחים ציונים שהיו מזדמנים לעיירה לשבת היו באים להתפלל במנין הציוני, ורבים מהם היו נושאים מדברותיהם על התנועה הציונית והפעולות הנעשות, וכן על המתרחש במקומות השונים מבחינה ציונית.

המנין הציוני המשיך להתקיים אפילו בימי הפרעות של פטליורה. בשנים האחרונות אמנם הלך מספר המתפללים בו הלוך ופחות, אבל הוא חדל מלהתקיים רק אחרי שעלה הכורת על הישוב היהודי בראדזיוויל כולו.

צ. ז.

ועד היתומים

כבר לפני מלחמת העולם הראשונה נוסד בעירנו מוסד זה, שמטרתו היתה לתמוך ביתומים ובאלמנות ולדאוג להתבססותם ולעמידה ברשות עצמם. בראש

ועד היתומים עם היתומים

המוסד עמדו הגברות: רחל וינשטיין, סאשה בוים, שרה בלבן, גיטל וסר, בתיה ברנדוין, אסתר לנדיס, ציליה בדקר, רוזה ליזק; ועמן ה"ה א. בלבן ושמואל אינספקטור.

מדי יום שבת אחר הצהרים היו חברי הועד מתאספים ומחלקים ביניהם את התפקידים למשך השבוע הקרוב. והתפקידים מרובים היו: לדאוג להחזקתו של המטבח שהיה מחלק ארוחות צהרים ליתומים; לדאוג למעון הקיץ, שבו היו היתומים עושים שניים־שלושה חדשים בשנה ובכך משחררים את אמותיהם מדאגה להם; לסדר יתומים בבתי־הספר תוך דאגה לשכר הלימוד שלהם, ובמיוחד בבתי־הספר המקצועיים ושל „אורט".

ההכנסות של הוועד באו מדמי חבר, שהיו נגבים מדי חודש בחדשו, וכן מנשפים, הצגות וכו'. נוסף לכך היו מתקבלים מצרכי מזון מבעלי החנויות שבעיר. כך היה מסתדר המאזן הדל של המוסד, אשר השתדל לעשות כמיטב יכולתו למען הילדים שהגורל התאכזר להם.

קבוצת העסקנים והעסקניות שטיפלה במוסד זה עשתה את עבודתה תוך מסירות רבה ראויה לשבח.

„לינת הצדק"

מטרתה של החברה „לינת הצדק" בהתאם לחוקתה היתה: להושיט עזרה וסעד לחולים נזקקים, לשלוח חברים ללון אצל החולה ולשמור עליו. העסקנים של החברה ראו בכך משימה קדושה, חובת אדם לאדם שאינו יכול לעזור לעצמו

לאמיתו של דבר לא עסקה החברה אך ורק בעזרה לחולים, כי אם העמיסה על עצמה גם את העול של עזרה לכל הזקוק לה. כך דאגה היא לתת הלוואות בלי רבית למעוטי יכולת, לחלק מעות חטין, מצות ושאר צרכי פסח לטרודים במזונותיהם, ובכלל להקל מעל קשי־יום ואוכלי לחם עוני את מצבם המדכדך. כן טיפלה היא במוסד „מושב זקנים" ששימש מחסה לזקנים נטולי בית משלהם.

עסקני החברה ראו את עצמם לאו דוקא כפילאנתרופים שמתפקידם רק להושיט עזרה וסעד לנזקקים — הם היו בעלי חוש ציבורי ער ושום ענין חברותי או ציבורי לא היה זר להם. מהם שהיו באי־כח הציבור בעיריה של העיר, ומהם שעדרו עם אחרים במוסדות השונים של הציבור הראדזיווילובי. בראש החברה של „לינת הצדק" עמדו ה"ה: יחזקאל ז'רקר, ברל־וולף יוגר, בנימין

סירוטה, משה זוקנמאכר, יצחק קריפס, מוניש שרייער, דוד שנידר. המזכירה היתה אסתר׳קה גרויסמן.

צבי זגורודר

יום פרח לטובת „לינת הצדק״. עומדים (מימין לשמאל): יאַשקה טרייגר, סוניה בלבן, אַברהם רוזמן, חיים קיטייקטשר, לייב פיק, רחל סירוטה, יעקב שרייער, אליעזר חייט. יושבים: גרינע ברנשטיין, משה זוקנמכר, יחזקאל ז׳רקר, בנימין סירוטה, ריבה קרויט. למטה: בווציה וינשטיין, מונקה מרגוליות, דבורה קגן, אברהם גרויסמן.

מן ההוי

טיפוסים בעיירה

בורים יאפימוביץ' קולטון

הכל בראדזיווילוב הכירו את בוריס יאָפימוֹביץ' קולטון בעל הספריה של מחזות תיאטרון שונים. לא בנקל ניתן היה לקבל ממנו מחזה לצורך הצגתו. קודם כל צריכים היו לתת ערבון, כגון שעון־יד ועוד שני זלוֹטים*, ואחרי כן — למנות את כל הדפים של המחזה, שלא יחסר אף אחד ממנו אחרי השימוש בו, ולחתום על התחיבות בדבר החזרתו.

כל החוברות היו חתומות בחותמת בצירוף כתובת מחורזת ברוסית לאמור:

סיאַ קניגה מוֹיאַ, בוֹג סוידאֶטאֶלאֶם אי יאַ;
קטוֹ אֶטו קניגו אוקראַדיוֹט, טוֹמוּ רוקה אוּפּאַדיוֹט;
קטוֹ מאֶניאַ ניאֶ זנאַיאֶט, פוסט פרוֹצ'יטאַיאֶט:
בוֹריס יאָפימוֹביץ' קולטון, אוֹגרוֹדוֹבה 22.

פירוש הדברים בעברית הוא:

ספר זה שלי, אלוהים עדי ואני;
מי אשר יגנוב ספר זה, תתקפח ידו;
מי אשר לא ידעני, יקרא איפוא:
בוֹריס יאָפימוֹביץ' קולטון, רחוב אוֹגרוֹדוֹבה 22.

יוסה'לה פאסי־רודאס

לא הכל זוכרים אותו. הוא היה הלך מדיני, ולא הכל הבינו את דבריו. מאחר שהתגורר במושב הזקנים של „לינת הצדק", פנה יוסה'לה בבקשה אל הנהלת מושב הזקנים שישלחוהו לבית הבראה. קיבל תשובה שאין שולחים לבית הבראד אלא אנשים חלשים ונכים. חשב יוסה'לה וחשב והעלה המצאה נפלאה: הלך והזמין לו זוג נעליים, שאחת מהן תהיה בעלת עקב גבוה. קיבל את הנעליים — החל מתאמן בצליעה על רגל אחת, מעשה פיסח, עד שנראה כנכה אמיתי, וההנהלה שלחה אותו לבית הבראה.

* מטבע פולני; שני זהובים.

פיניא החייט

הוא היה בעל־מלאכה קטן וקבצן גדול, אדם מטופל בילדים קטנים זה מזה, שכל מחשבותיו היו נתונות לאכילה. חנה־קיילה אשתו היתה מסייעת עמו בפרנסתם. רצה היתה אחר פרנסתה, מביאה ככר־לחם עצבים לביתה, וזה היה נחטף ונבלע כבכורה בטרם קיץ.

חנה־קיילה היתה נכנסת ויוצאת קבועה אצל שכנתה רחל מילדאֶר, שהיתה תומכת בה ככל שהשיגה ידה, ולפניה היתה חנה־קיילה שופכת את לבה המר.

בתוך דלות מנוולת זו שבה היתה נתונה עם משפחתה, היתה חנה־קיילה מביאה שנה־שנה נפש חדשה לעולם. וכאשר ביקשה רחל מילדאֶר להוכיח לה, כי במצב עלוב זה שלהם מן הראוי היה לה להפסיק את ולדניותה, השיבה לה חנה־קיילה בתמימותה: וכי אילו תענוגות עוד לפיניאָ שלי אצלי?...

הקוזמיראית

היו לה ארבעה בנים ובת אחת, כולם גדולים זה מזה, סוחרי תבואה פקחים וממולחים, וכולם התיזו בדיבורם. שגיה באהבה רומאנטית זרה היתה להם, ושדכנים היו מדריכים מנוחה — מציעים שידוכים „בעלי־בתיים", בלשונם. אולם בעלת הדעה בבית היתה האֵם, ובהציע השדכן יעקה'לה שטיינברג שידוך עם אלף דולאר נדוניה, היתה האם אומרת: „בעד כסף זה יכול הוא ,לחלות' אצלי עוד כמה שנים".

איש לא יכול להילחם בפקיד מס ההכנסה כמו הקוזמיראית. בכל פעם שהפקיד היה בא לשם ביקורת והבית מלא תבואה, היתה הקוזמיראית סותמת את הארובה וממלאה את הבית עשן בשיעור כזה, שאי־אפשר היה לנשום, והפקיד נאלץ להישאר בחוץ ולרשום את הפרטים מפיה.

מלכה'לה יונציכאם

היא היתה נערה־כלה, לא צעירה עוד, למעלה משלושים. אומרת היתה תמיד: „מי שירצה לשאת אותי לאשה יבוא אלי". אם אין זכרוני מטעני — עד מלחמת העולם השניה איש לא בא לשאתה.

כאשר נכנסו הרוסים אלינו ב־1939 נמצאה מלכה'לה סוחרת בכל מיני מצרכים אסורים, כמו יי"ש, סבון וכולי. אך השגיחה בעד החלון בשוטרים הבאים לערוך חיפוש אצלה, הריהי ממהרת לתת את הסבון בתוך מצע המיטה שלה ותולה אותו לשם איוורור כביכול בחוץ; ואת בקבוקי היי"ש היא מניחה בתוך גיגית

מכסה אותם בכבסים מלוכלכים, ובעצמה עומדת גחונה על הגיגית שטופה בזיעה ומכבסת בכל כחה, עם שהיא מפזמת לה איזה פזמון. לאחר חיפוש של שעה הלכו השוטרים כלעומת שבאו — העלו חרס בחיפושם.

בנימין שואב המים

לא הכל הכירוהו. מתגורר היה עם אשתו דבורה׳לה במרתף אצל קיטאס. ילדים לא היו להם; אכן הוא, בנימין, נתברך בחותנת, חאקאָנטאָכה שמה. היתה זו יהודיה שאין לזלזל בה, אָם מסורה... שתמיד היתה ישנה עם בתה. בנימין עצמו היה מטבעו שתקן ובישן. כשהיתה דבורה׳לה יוצאת בימי שבת עם בעלה לטיול ופוגשת בדרכה מכרות משכבר הימים, היתה מציגה לפניהן את בעלה תוך כדי אמירה אליו: „עשה הכרה, הושט ידך ואמור: בנימין״.

אמירה זו היתה רגילה ושגורה בפיות אנשי ראדזיווילוב.

מוטה׳לה צ׳אפציק

הוא היה נער־שליח יתום. אנשים טובי־לב התענינו בו והחליטו כי יהיה בכך משום קיום מצוה, אם ישיאו לו את רחל׳ה, אחרי שהשניים התאהבו זה בזו כבר ממבט ראשון בחתונת שינציוק בעמדם אחורי החלון. החתונה נערכה במזל טוב, וכותב השורות האלה אף השתתף בהכנות לקראת החתונה, ולאחר זמן גם בברית מילה במעמד קהל רב.

הבחין ר׳ יוסף שוחט באותו מעמד במחסור אבקת מוֹהל וזירז את מוטה׳לה להביאה. הקדים מוטה׳לה „נעשה״ ל„נשמע״, רץ כצבי וחזר כהרף עין, והביא... במקום אבקת מוֹהל גריסי סולת.

ר׳ ישעיה פישקאס

הוא היה תמיד אדם עליז, שמח בחלקו, אוהב לקיים מצוה. כאשר עמד מוטה׳לה צ׳אָפציק להתחתן, היה ישעיה ראש המחותנים לספק הכל כיד המלך. עובר היה בעגלתו וסוסו לאסוף את כל המצרכים הדרושים, שאנשים טובי־לב הרימו לצורך זה.

וכאשר עמד ר׳ ישעיה להשיא את בתו לאחד זאנווה׳לה מברודי, לא היה קץ לשמחתו. הוא התהולל שבוע ימים ולא יכול להיפרד מן הבקבוק... ומשראוהו כעבור שבועיים ימים ראשו חבוש וחבוּרוֹת תחת עיניו, שאלוהו: „ישעיהו, מה קרה לך?״ השיב ואמר: „התארחתי אצל חתני לשבת״...

ר' משה חדש

הוא שימש שמש בבית־המדרש הבאראנאי, אף היה נושא את קופסת הצדקה של ה„חברה קדישא". בעלי־בתים ראדזיווילוביים היו נותנים לו גם לחלק הזמנות לחתונות ולבריתות מילה.

באותו שבוע שלייביש פורוחוֹבניק ערך את חתונת בתו נסתלקה לעולמה אמו של לייביש קוֹזוּלציק. גמר ר' משה את עיסוקיו עם קופסת הצדקה, נזכר בהזמנות לחתונה שבכיסו. רואה הוא את פייביש נארבאן עובר ברחוב, הריהו מתחיל מקשקש בקופסתו וקורא אותו ללכת להלוית המת, ודרך אגב אומר לו, כי לייביש פורוחוֹבניק ואשתו מזמינים אותו עם כל בני משפחתו לחופה שתתקיים ביום ששי.

ר' משה־אהרן הקברן

הוא שימש גם שמש בבית־המדרש של המגיד. יהודי ישר־דרך מכל הבחינות, שסבל הרבה מהגבאי שלו ר' בנימין, אשר היה תמיד רב עמו ולא יכול דברו לשלום. ר' משה־אהרן היה עומד על הבימה, קומץ טבק־ריחה בידו, ומקשיב בשלות־נפש לזלזולים בלי להשיב כלל עליהם. וכאשר היו בני כת לצים מקנטרים אותו ואומרים: „ר' משה־אהרן, למה תחשה?" היה הוא עונה להם: „הביאו לי פתק מבריל־וולף ואז אדבר עמו."

בריל־וולף היה נותן פתקים של החברה קדישא...

ר' יענקה'לה שמש

הוא שימש שמש בבית־המדרש של זיסיא קאפף. נראה תמיד מתרונן מטוב לבב, בת־צחוק מרחפת על שפתיו, ופיו מפיק דברי חכמה. עמד בראש המוסד „בית לחם" שלמענו היה אוסף כספים, כדי להושיט עזרה לנזקקים.

הוא היה מבאי ביתו הקבועים של דוֹבצ'אק. כאשר סח לו דוֹבצ'אק על הקשיים שבהם הוא נתקל בהבאת אשתו ובנו מרוסיה, קיבל על עצמו יענקה'לה שמש למלא שליחות זו. הוא נעלם למשך שבועיים מראדזיווילוב, נסע כביכול לטרוּסקאוויץ ולמעשה עבר ביחד עם מבריח גבולות את הגבול; ואכן עלה בידו, אם גם תוך מאמצים רבים, להביא את אשתו של דוֹבצ'אק ואת בנו.

היתה זו סנסאציה גדולה בימים ההם בעיירתנו ראדזיווילוב.

שרה־ביילה הקצבית

לא הכל הכירוה. היתה ממש צדקת; עובדת ביום באטליז, ובלילה מתקנת ערדליים. לא ידעה ולא כלום מ„עולם הזה", וגמילות חסד בסתר נחשבה אצלה כקיום מצוה ראשונה במעלה. קוני הבהמות בשביל הקצבים, שהפרוטה לא היתה מצויה בכיסם, ידעו כי שרה־ביילה כבר תדאג לכך, שיהיה להם הכסף לנסוע אל היריד לקנות כמה ראשים. ואם קרה שלא היה בידה הכסף להלוותו להם, היתה לוקחת את פמוטות הכסף שלה והולכת אל גיטל ואסאָר ונותנת אותם בעבוט, כדי לקיים את מצות „הגמילות חסד" הגדולה. ומדי יום ששי בשבת אפשר היה לראות את שרה־ביילה נושאת סינר גדול, שבו היתה אוספת פרוסות חלה למען עניים ומשפחות נזקקות.

צילה באדאקאר

כל שניתן לאדם לשבח ולהלל, לא יספיק די הילולה של האשה העדינה צילה באדאקאר, שהיתה מסורה בלב ונפש לשכבות העם הדלות של עיירתנו. לא הכל ידעו זאת. לכותב הטורים האלו נזדמן לא פעם לפנות אליה לרגל צורך דחוף בתמיכה גדולה יותר לאחד הנזקקים מאד. צילה לא היתה שואלת אפילו בשביל מי, כי אם נותנת ביד רחבה ומחישה עזרתה לנזקק. וכך נהגה עם כל אחד שהיה פונה אליה — מסבירה פנים ונותנת.

צילה באדאקאר לקחה חלק בכל המוסדות הפילאנתרופיים של עיירתנו והושיטה עזרתה בנדיבות לב.

ביילה־ריבה וויינשטיין

אשה זו היתה אֵם לנוער החלוצי בעיירתנו. מתאספים היו במעונה הצר שברחוב פוֹצ'אַיאֶב ומשוחחים על בעיות שונות, מסדרים הרצאות, מתוכחים בנושאים ציוניים שונים. שררה שם אוירה חמימה, מסירות ללא גבול לנוער, שאמהות אחרות לא יכלו להשיג ולהבין. תמיד מרוצה, תמיד החיוך על פניה, וכך עד עלותה עם בני משפחתה לארץ ישראל.

אריה איזן

זה לעומת זה

העיירה שלנו — אחת מעשרות עיירות בווֹהלין היתה דומה להן: בנוף, באופי, וגם באוכלוסיה. מישור אָפייני של אוקראינה, שמסביב לו משתרעים יערות אורן ושדות מוריקים, ובצידי העיר זרם נהר שסימן כאילו גבול בינה לבין הכפרים. חוץ מהשטח הקטן, באופן יחסי, שתפש המרכז המסחרי עם השוק — הכל היה מלא עצים, גני ירק ופירות. אילו ניתן להשקיף מאוירון על העיר, היו רואים אותה טובעת בתוך ירק עצים וכבישים צרים מפרידים ביניהם. בתי מידות לא היו בעיר, אך כמה טחנות־קמח הזדקרו מבין הבנינים.

כבכל עיר ועיירה באוקראינה, רוב התושבים היו גויים; אולם רישומם לא היה ניכר ביותר, כי המרכז המסחרי והרחובות הצדדיים היו מאוכלסים יהודים, שהטביעו את חותמם על חיי העיר. בשבתות ובחגים לא נראו ברחובות, בדרך כלל, נכרים, והמנוחה והחגיגיות לא הופרעו, חוץ מבמקרים נדירים מאד. ואילו בימי חול היו הגויים מהסביבה באים לערוך קניות בחנויות היהודים ואחר־כן חוזרים לכפריהם. אכן, היתה ההרגשה שהעיירה היא יהודית כולה.

והיו בה, בראדזיווילוב, יהודים מכל הסוגים: רבנים ושוחטים, משכילים ועמי־הארץ, עשירים ועניים, סוחרים ובעלי־מלאכה, בטלנים וחובקי ידיים ולא חסרו בה גם גנבים ובלתי שפויים. ונוספו על כל אלה גם מומרים וגרי צדק. ושני טיפוסים מאלה האחרונים ברצוני לציין כאן.

היה זה לפני מלחמת העולם הראשונה: יהודי בשם שוואַרצאַפל, בן למשפחה אמידה והגונה, המיר את דתו, החליף את שמו לפאַבלוֹב, — שם רוסי מובהק, התחתן עם בתו של אחד הגויים האמידים שבעיר והיה לחקלאי עשיר. הוא השתדל לתפוש מקום חשוב בין הגויים וחפצו בידו הצליח — היה זקן הכפר וגם ראש הכנסיה במקום. בין הילדים שלו היו חקלאים וגם סוחרים, ובת אחת שלו היתה נוסעת לירידים בסביבה למכור בדים. הוא עצמו התיחס באדישות גמורה ליהודים, לא הציק להם כדרכם של מומרים מן הידועים בהיסטוריה שלנו. יתר מכן, לא מן הנמנע שבפנים לבו היו מתחזקים מפעם לפעם הגעגועים לצור מחצבתו, אולם לעולם לא רצה לדבר עם יהודי על נושא זה. פעם אף קרה המקרה האָפייני הבא:

בהיותו נוסע עם בתו לירידים למכור בדים, היה לוקח גם נוסעים תמורת דמי נסיעה. הנוסעים בדרך כלל היו יהודים. פעם נזדמן לו נוסע יהודי סקרני, ואולי גם טרדני, שפנה אליו ואמר: „אמור לי, אדוני, מה היתה הסיבה שגרמה

להמרת הדת שלך?" קפץ פאבלוב ממקומו רותח ונוזף: „יהודי ארור שכמוך, קח את חפציך ורד מן העגלה תיכף ומיד". היהודי החל מצטדק: „לא התכונתי לנגוע חלילה בכבודך, אדוני, לא־לא, אינך חייב לענות לי" וכו'. לשוא. לא הועילו בקשות ותחנונים, היהודי היה מוכרח לרדת באמצע הדרך, בבוץ ובגשם, ולבקש לו אפשרות להגיע למחוז חפצו.

בימי שלוט הנאצים נאלץ גם גבורנו פאבלוב זה לחפש לו מקלט במנזר הידוע בעיירה הקרובה פוֹצ'איוב.

הטיפוס השני היה שוטר פולני שקיבל את דת ישראל והיה לגר־צדק בעיירה שלנו.

כבכל עיירה, היתה גם אצלנו משטרה פולנית שכל שוטריה היו פולנים ללא פגם מבחינה קאתולית. רצה המקרה שאחד השוטרים, סאָמאָנייוויץ' שמו, אב לארבעה ילדים, יתאהב בנערה יהודיה; וכה שגה באהבתה שהתגרש מאשתו ועזב אותה עם הילדים. לא הועילו כל ההפצרות מצד המשפחה ואף לא האיומים מצד הפולנים, — השוטר התגייר כדת משה וישראל ונשא לאשה את הנערה היהודיה. על אף השנאה מצד הפולנים אליו נשאר בעיר כאחד התושבים היהודים, וכדי בזיון וקצף לגויים. מדי יום ראשון בשבת, בהתכנס ההמונים בכנסיה הקאתולית, היה הכומר מטיף ומעורר שנאה נגד היהודים ובפרט נגד הגר העובר יום־יום ליד הכנסיה עם הטלית ותפילין לבית המדרש, קרא להחרים אותו, להתנקם בו, והסית אפילו לפוגרום כמחאה על כל הענין המביש הזה. צעירי הפולנים התלהבו אמנם לרעיון זה של פרעות ביהודים, אבל מפקד המשטרה, שהיה מקבל „מתן בסתר" חדשי מקהילתנו, עמד על משמר הסדר ומנע את הפרעות.

בשנת 1939, כאשר באו הסובייטים וסדר החיים שלנו נשתנה מיסודו, לא שינה הגר מדרך חייו: ממשיך היה בתומו ללכת יום־יום לבית המדרש להתפלל כיהודי אדוק. וכאשר נכבשה העיירה שלנו לנאצים, לא ברח אברהם בן אברהם מן המחנה, סבל יחד עם כל היהודים ונשאר עד הסוף עם כולם. וב„אקציה" הראשונה הלך בדרכו האחרונה אל בור ההריגה, והקריב את עצמו יחד עם כל בני עירנו על קידוש השם.

משה קורין

אפיזודות

מכר „עולם הבא" בעד שק קמח

הכל עשוי להתארע בעולם הזה, לרבות בעיירתנו ראדזיווילוב. המקרה שברצוני לתאר כאן אירע דוקא במאה העשרים, כאשר התרבות כבר השיגה אצלנו רמה גבוהה למדי.

באחד מימי ראשון בשבת, יום קר שהצנין את הדם בעורקים, בשעה שכל החנונים והסוחרים רגילים להתכנס בבית־המדרש הבאראנאי לא לשם תפילה, כי אם סתם לשם חטיפת שיחה בעניני פוליטיקה וגם לשמוע על הנעשה בעולמנו היהודי — נמצאו הללו יושבים ומשוחחים על הא ועל דא, ומתנצחים ביחס לבעיות שאין להן שייכות כלשהי לעם היהודי. כרגיל התגלגלו הדברים והגיעו לנושא „עולם הבא". המשתתפים בויכוח, יהודים שלחמם ניתן ומימיהם נאמנים ודעתם מיושבת עליהם, יכלו להרשות לעצמם לשבת ולהתוכח גם על נושא זה. ר' ב. ט., סוחר בתבואות, ביקש להוכיח כי אמנם יש עולם הבא וצריך אדם רק לזכות לבוא לשם לאחר מאה ועשרים שנה. כן קיימת השגחה עליונה הגומלת לצדיק כצדקתו ולרשע כרשעתו. ר' ה. ק. החנוני אינו תמים דעים עם ר' ב., והריהו מציע לו לקנות ממנו את חלקו בעולם הבא תמורת שק קמח חטים בלבד. ר' ב. מקבל את הצעתו, ושני הצדדים מאשרים בתקיעת־כף את ה„מכירה", ור' ב. שוקל לידי ר' ה. שלושים ושלושה זהובים פולניים טבין ותקילין — מחיר שק הקמח.

הקהל מתבדח, מתלוצץ וצוחק ל„המצאה" הגדולה, ור' ה. ק. מתימר בחכמתו הרבה בשעה שהוא מספר לאמו על ה„עיסקה" שלו. אמו נחרדת, כמובן, לשמע המעשה של בנה, כמעט מתעלפת מפחד מפני העלול חלילה לקרות לו, ודורשת ממנו במפגיע ללכת מיד אל ר' ב. ט. ולבטל את העיסקה. לא בנקל מסכים ר' ב. ט. לותר על חלקו הכפול בעולם הבא... התערבו אנשים בענין, התחילו משפיעים על ר' ב. שייענה לבקשתם, ולאחר

השתדלויות רבות הסכים ר׳ ב. לותר על תקיעת הכף תמורת שני שקי קמח, שיחולקו לעניי העיר.

„עיסקה״ זו היתה לשיחה בעיר, וימים רבים דיברו בה.

לויית המת־החי

הדבר קרה לאו דוקא בראדזיווילוב, כי אם בעיר ברודי בשנת 1928. פתאום הופיעו מודעות אבל ברחובות ברודי כי הסוחר הגדול, הגביר מר ד. מת מיתה חטופה, והלויה תתקיים בשעה שלוש אחר הצהרים.

ראשית המעשה קשורה היתה ביהודי פחח, דך ומדוכדך, שהתגורר עם אשתו וחמשת ילדיו במרתף, ולא השיגה ידו לשלם שכר דירה לבעל הבית מר ד. האגודה המקצועית של מעמד הפועלים באותם הימים התענינה במצבו של הפחח, נכנסה בעובי הקורה, והשתדלה אצל מר ד. למנוע את פינויה של המשפחה העניה מן המרתף. לשוא. בבוקר לא עבות אחד נמצא היהודי העני עם בני משפחתו ומעט חפציו הדלים מתגוללים בחוץ ללא קורת גג לראשם.

במחאה על אופן התנהגותו של הגביר המכובד, הוחלט לערוך לו לויה של מת־חי. הביאו מבית העלמין את ארון המתים, והקהל הרב שהתאסף החל לנוע לאורך רחוב לאֶשנאָוו, רחוב השוק, רחוב גולד, רחוב למברג, עד ביתו של ה„בעל־דבר״. מספר „המלוים״ הלך ורב, ככל שהלכו והצטרפו אנשים שידעו על הענין ואשר לא ידעו ובאו לתומם לחלוק כבוד אחרון לאיש ד. צלמים הירבו לצלם את „תהלוכת האבל״, שכן ידוע היה כי רבים־רבים יהיו הקופצים על התצלומים של „לויה״ זו.

משקרבה „תהלוכת האבל״ אל ביתו של מר ד., ערך חזן מיוחד של תנועת הפועלים „אל מלא רחמים״...

משלחת של שלושה חברים של האגודה המקצועית נכנסה במשא־ומתן עם מר ד. וקיבלה ממנו אלף זהובים פולניים, סכום כסף גדול למדי בימים ההם, לטובת סידורה של המשפחה. גדולה היתה גם ההכנסה מן התצלומים שנמכרו. בכסף זה סודרה משפחת הפחח העני בדירה, וגם עבודה נמצאה לו.

המעשה הפך סנסאציה גדולה בברודי ובכל הסביבה.

הכל עלול לקרות

בין כל הגברים המועטים של עיירתנו ראדזיווילוב, תפס ר׳ לייביש פרוחובניק ז״ל מקום נכבד. מאליו מובן כי הרעיש עולמות שבנו יחידו מיכאל לא יפול

בידי נכרים וישוחרר מעבודת הצבא. כשהגיעה שעתו לצאת לצבא, „סודר" אצל הרופא הצבאי ראווצ'אנקו מדובנא תמורת מאה דולאר שירשום בתעודתו מלה אחת: ניאֶזדאָלני, כלומר — אינו ראוי.

הכל לכאורה נראה שפיר, אלא, מעשה שטן, אירעה טעות מצערת: נמצא בעיירה גוי באותו שם מיכאל פורוחובניק, שאף הוא נקרא לצאת לצבא באותו זמן, והלה השתחרר ראשון. משנתגלתה הטעות היה כבר מאוחר.

בלית ברירה נאלץ ר' לייביש פרוחובניק להוסיף בחדרי חדרים עוד מאה דולאר בעד... שחרורו של השקץ, בתנאי שהדבר לא יתגלה לאיש. אולם החדשה נפוצה מיד במהירות הבזק על פני כל העיירה.

כעבור ימים אחדים מופיע הגוי אצל ר' לייביש, כובעו בידו, פונה אליו ואומר: „ספאַסיבוֹ פּאַני פרוחובניק זאַ וואַשו לאַסקו", כלומר, תודה לך, אדון פרוחובניק בעד החסד שלך.

בני ראדזיוויל ודאי זוכרים מעשה זה.

עני בעל צוארון נוקשה

כך נראה יהודי, דוקא למברגאי, שתעה בדרכו אלינו, אל העיירה, לא חלילה לבקש נדבות, כי אם לאסוף כסף לשם „הכנסת כלה"... להשיא את בתו שלו.

עם בואו לראדזיוויל הוא עורך את הביקור הראשון שלו אצלי, על פי המלצתו של ברל לובאֶר, נותן לי שלום באדיבות רבה, קורא בשם משפחתו דרך חיוך, ופונה אלי בדברים הבאים: „לא באתי אליך לשם נדבה, כי אם לבקשך לתת לי כמה כתובות של בעלי טחנות־קמח, משום שמשתייך אני למקצוע זה — עבדתי כל ימי כמנהל חשבונות בטחנת־הקמח של פרנקל. מאמין אני כי ידוע לך שטחנת־הקמח בפשמישל נשרפה, ואני נשארתי בלי עבודה. עתה עלי להשיא את בתי, והריני נאלץ לפנות אל אנשי המקצוע שלי שיעמדו לי בעת צרה".

זו היתה הקדמתו של יהודי עני אינטליגנטי, שצוארונו נוקשה, והוא בעל הדרת פנים והבעה מגורמנת. מובן מאליו כי עריכת הרשימה לא ארכה אלא שעה קלה בלבד, והיהודי יצא לבקר בטחנות־הקמח, כשהוא קורא כל אחד מבעלי הטחנות בשם משפחתו לפי הרשימה, כדי לעשות רושם. בעלי־הבתים של עיירתנו הראו את נדיבותם ונתנו ביד רחבה.

אחרי שחזר ואכל ארוחת־צהרים דשנה עם נגיד שהזמין קודם לכן, שכב האורח שלי לנוח קצת. אחרי שקם החל מתענין אם ישנו בקירבת מקום בית־מדרש

ואם מתפללים בו בעלי־בתים עשירים. הלך לשם, עמד והתפלל בכוונה רבה, כמעט כמוהו כרבי, כשאינו גורע עין מקהל המתפללים. לא שוחח עם איש, אבל החזיר שלום לאלה שהקדימו לו „שלום עליכם!" נשק למזוזה והלך הביתה. ארוחת הערב היתה כבר מוכנה בהתאם להזמנה. אחרי אכלו נכנס הוא בשיחה עמי על אותן השנים שלפני מלחמת העולם הראשונה ואחריה. פתח ואמר, כשהוא מתבל דבריו בהבעה גרמנית:

„היה זה בשנת ארבע־עשרה. כאדם צעיר התחלתי סוחר בבהמות, אם כי לפי מקצועי הייתי חייט. ראיתי ברכה במסחרי, אולם המלחמה סיכלה את תכניותי. במשך המלחמה הייתי מספק בשר לצבא ועשיתי עסקים טובים. מאמין אני כי בעיירתכם נמצאים קצבים רבים. הלא תואיל בטובך לתת לי את הכתובות שלהם!"

למחרתו, לאחר אכלו ארוחת בוקר טעימה, יצא אורחי לבקר באיטליזים, דיבר עם הקצבים כמומחה מקצועי, ושוב חזר כשסכום כסף בידיו. בערב המשכנו בשיחתנו באותו נושא. הוא סיפר:

„כאשר פרצה המהפכה בשנת שבע־עשרה, הייתי אדוק מאד במעמד הפועלים. אולם במרוצת הימים שיניתי דעתי ואבדה לי האהדה לתכניתם של מארכס־אנגלס, כי אני בעצמי מקורי ממשפחה דתית. אז חזרתי למקצועי הישן, לחייטות, וכך עד שנת 1922. מאמין אני כי אין מחסור בחייטים בעיירתכם. אם לא קשה לך, תן לי את כתובותיהם של רעי־למקצוע לשעבר, רצוני לבקרם".

גם בערב השלישי גילגלנו שיחה על הזמן שלאחר המלחמה ועל המצב הנוכחי בפולין (הוא היה מצוי גם אצל הפוליטיקה). אם כי ידעתי שכל זה קשור באיסוף הכספים שלו, אהבתי לשמוע את סיפוריו הבדויים. כשארשת של רצינות שפוכה על פניו המשיך לספר:

„ראיתי כי אין הברכה מצויה בחייטות. גם אשתי מנוחתה עדן היתה נגד זו. החילותי איפוא לאט־לאט לסחור בפרוות. כמומחה במקצוע זה עשיתי חיל בעסק־ וראיתי את עולמי בחיי. לצערי הרב הניחה אותי אשתי לאחר מחלה קשה לאנחות עם שתי בנות ובן אחד. כאן אצלכם מצויים סוחרים בפרוות? הלא תעשה טובה עמדי ותתן לי את הכתובות שלהם".

ערכתי שוב רשימה של כתובות עם שאני מתענג על המעשיות הבדויות שלו הערוכות במומחיות רבה.

לאחר „שסידר" את עניניו עם סוחרי העורות הקטנים נח לו כמה שעות. אחרי כן הציע לי לצאת עמו לטיול קטן. החל שוב מספר על עברו הסוער, על עבודתו כמנהל חשבונות בטחנת־הקמח של פרנקל, ועל כך שלאחר השריפה

נשאר מחוסר לחם. „משלא ידעתי מה לעשות, נעשיתי חזן בבית־כנסת קטן. הגבאים לא היו מרוצים מה,עברי' שלי ונאלצתי לעזוב מהר את המשרה שלי. בינתיים נתארסה בתי עם צעיר הגון מאד, מומחה טוב במקצוע העץ. אולי יעלה בידי להסתדר על ידיו, כי אבי המנוח היה לפני המלחמה בעל מנסרה, כך שבקי אני גם במקצוע זה. חבלי הספר ידועים לשם ביערותיהם הגדולים. היש אצלכם גם מנסרות? שמא כדאי לבקר אצל בעליהן? הבטחתי נדוניה לבתי וכן מלבושים, וזה מאלצני לסובב בעולם ולאסוף כסף. מאמין אני כי אחר שבת אצא בעזרת השם את העיירה. אליך, אדוני, בקשה אחת נוספת לי: שמא יכול אתה לארגן כמה זוגות שיצאו ויאספו כמה זהובים, ויחשב הדבר למצוה לך, כי לא נאה בשבילי לחזר על הפתחים (פיניונדזאָ ניאָמאם אַלאָ הונור מאַם *. הריני בכל זאת סוחר שנהפך עליו הגלגל".

שואל אני אותו, אם היה כדאי לו לבוא אלינו, אל עיירתנו? על כך הוא משיב בנחת, ש־250 זהובים שנאספו תוך כמה ימים בעיירה כזאת, הינם סכום יפה למדי. והוא דורש לשבח את כל אלה שעזרו לו ואותי יותר מכולם, כמובן, שהרי אני הייתי „בעל השמחה" והוא ערך את החתונה... „כן", אומר הוא, „רצוני עוד לקחת דברים עם בעלי־הבתים שלכם מבית־המדרש הבאראנאי מאמין אני כי ישאו עמדי ויעמדו לי במצבי זה הקשה. ביום ראשון נוסע אני לדובנא, שמא יש לך מכרים היודעים יפה את העיר?"

ביום ראשון בבוקר יצא אורחנו את העיירה כשהוא לוחץ ידי „אַוף ווידאָרזאָהאָן" — להתראות! ומודה לי תוך הבטחה להזמינני לחתונה.

ר' ברל לובאַר בא, כמובן, לקבל את „דמי התיווך" שלו בעד האורח ששלח לי. בין שהייתי מרוצה ובין שלא הייתי מרוצה — לשלם צריך הייתי. הוא גם הבטיחני לשלוח עוד אורחים...

המקרה שנשאר בזכרוני לימדני לא להביט אל מראהו החיצוני של האדם, כי אם לתהות על קנקנו לפי דבריו וסיפוריו...

אריה איזן

---

* בפולנית: כסף אין לי, אבל כבוד עצמי יש לי.

אישים ודמויות

משה טייך

נולד בראדזיוויליב בשנת תרס״ד (1904) להוריו קלמן ואלטה טייך. אביו היה יהודי פיקח ומופלג בתורה, ושימש עורך־דין רבני בעירנו. משה למד ב„חדר״ עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, כאשר משפחת טייך ברחה לרוסיה ונשתהתה שם עד 1920. אחרי שובם לראדזיוויליב היה משה מדריך בנוער החלוצי, כשהוא משתייך לפלג „דרור״ בתנועה.

ר׳ קלמן טייך ובני משפחתו

ר׳ קלמן היה ציוני, וכאדם שפיו ולבו שוים — עלה עם אשתו ארצה והתישב עם אשתו ליד בניו, משה ובתו דבורה, במשק עין חרוד. שם גם נפטרו ההורים בשיבה טובה *

* שלוש בנות: חיה, פאיה ושרה ניספו בידי הנאצים.

הענו *

משה טייך היה מהראשונים בשורות העומסים והעושים. הוא היה ממיסדי קיבוץ „ווהלין" בחדרה, מראשוני גבעת ברנר, ומגבעת ברנר בא לעין חרוד. כאן הוא עבד שנים רבות בכרמי הגפן ונתן מכוחו והתמדתו לפיתוח הענף. כן שימש בסידור העבודה הכללי ובמזכירות המשק.

משה, שהיה תלמיד־חכם, ספוג תורה ותרבות, נקרא לבסוף לחינוך והדרכה בחברות הנוער העולה. הוא ידע להקנות לנוער זה מהערכים הראשוניים, היסודיים והפנימיים של תנועת העבודה בארץ בפשטות, כדרכו, תוך ענוה וצניעות.

משה טייך

הוא היה, כאמור, תלמיד־חכם ששאב מבארות תרבותנו העתיקה והחדשה גם יחד. נעים היה לשבת אתו ליד השולחן בחדר־האוכל הסואן וההומה ולהקשיב לדרים שהעלה באותו יום אם מתוך פרק של „חובות הלבבות" לרבנו בחיי, ואם מיצירותיהם של הסופרים והמשוררים בספרותנו החדשה. הוא ידע למצוא את המזיגה של העבר וההווה, ידע להבחין בחוליות השלשלת הנמשכת...

היה מגע בין מה ששנה ולמד לבין אורח חייו הצנוע. הוא חי חיי רוח, ביקש מקורות לרוות מהם את נפשו הצמאה לדעת, את ה„שמן למאור". בתוך העולם המפותל והנבוך של דורנו היה הוא שייך לאלה המאמינים עדיין בערכה של אידיאה ובכוחן של הרוח והנפש. ובכוחן של אלה ידע, כנראה, גם לעשות את עבודתו מתוך ענוה של פשטות.

ד. מלץ

החלוץ הנאמן

גרוכוב — חוה חקלאית של „החלוץ" על יד וארשה. לבקר בגרוכוב היתה משאת נפשו של כל חלוץ וגאוות כל מתכשר לעליה ארצה. באביב 1926, בדרכי

---

* המאמרים לקוחים מתוך חוברת מוקדשת לזכרו שהופיעה בעין חרוד.

לארץ, ביקרתיה. חצי יום הסתובבתי בכל פינות החוה ולא שבעתי מהזין עיני בכל מה שראיתי: החל במשתלה היפה, הלול, וכלה בעגלה שהופיעה בחצר עמוסה אלומות בגובה רב ובבחור הנוהג ממרומים בסוסים ביד בטוחה. הזדמר משהו סביבי — ובלבי. חל תיקון ב„שדה" של ביאליק, מעתה — „ידינו עיצבוכן, שבלים, יד חלוץ יהודי קוֹמתכן טיפחה"... אך עיקר ההפתעה מונה לי מחוץ לגדר החוה. באפר הקרוב רעו הפרות. רועה שזוף שמש, מסולסל שיער, לבוש כתונת־איכרים לבנה, דחק מפעם לפעם בעדר לעבר שטח המרעה, כשהוא משגיח בקפדנות לבל תעבורנה הפרות את הגבול. קרבתי אליו. עיניים מחייכות פגשוני ב„שלום" וה„פאַסטוּך" דיבר אלי עברית... רגעים מעטים חשתי את עצמי בארץ הפלאות. נפרדתי מהר ממנו שלא אפריענו ב„עבודת הקודש".

זו היתה פגישתי הראשונה עם טייך. ופגישה זו נשארה שמורה בזכרוני, כשאני משוה לנגד עיני: „כי לרועה נתתיך"...

עברה שנה, ושוב — בחדרה. חדרה — מרכז הקדחת והפלגות בישראל: „אחדות־העבודה" ו„הפועל־הצעיר", „כיבוש העבודה" וויכוחים נסערים. על החולות מחוץ למושבה הוקמו בשכנות מחנות האוהלים של שני קיבוצי העליה: „אחוה" ו„ווהלין". השכנות הטובה ואחדות העבודה קירבו את הלבבות. מתוך האוהלים הדולפים היו יוצאים יום־יום חברינו עם חברי קיבוץ „ווהלין" לכיבוש עבודה בבחר. ובאחד הימים, עת „משכנו בכינורות" (טוריות) בניר, מתרוננים ומיוזעים, הכרתי להפתעתי הנעימה את הרועה החלוץ מגרוכוב. מאז קשרונו חוטים רבים: גרוכוב, נוף חדרה, הטוריה אשר נכבשה לנו והתנגנה ממש בידינו. העמקנו יחד לא רק בבחר, כי אם בכל השאלות של חברה וישוב, קיבוץ ומפלגה. ה„אינז'יל" — היבלית, זה הטפיל על האדמה הברוכה, היה לנו לסמל, ויחד הסתערנו עליו לעקרו משורש. — „ראה, הוצאתיו על עקצו, אף ,עין' לא נשארה", היה טייך מרים לעומתי את האינז'יל הדשן ועיניו מחייכות־מאושרות.

בערבים, אחרי ארוחת הזיתים והמרק, המו האוהלים מרוב ויכוחים: דרך הקיבוץ במושבה, מלחמת מעמדות, והשאלה הערבית אשר „מומחים" רבים לה בין פועלי המושבה. טייך היה ער לכל השאלות האלו, השתתף לא פעם באסיפות פומביות במושבה, והיה משקל רב לדבריו. אחר כך בא משבר בקיבוצי העליה ואנו נתפזרנו לקצות הארץ. רק כעבור שנתיים, בבואנו אחד מהדרום ואחד מהצפון, נפגשנו שוב לשמחתנו הרבה בעין חרוד.

„אילו חשב אדם בפגישתו עם חברו, כי יתכן שזו היא פגישתם האחרונה — מי יודע, אולי היו אז פני החיים לובשים צורה אחרת לגמרי" — — —

מי יודע. עשרות בשנים תעבורנה ואין איש ממנו מכיר את חברו, ואפילו את החבר הטוב שאתו אתה נפגש יום יום במשך שנים רבות בענף אחד... ובבוא השעה, אחרי „הפגישה האחרונה", אתה עומד תוהה וכואב, כאשר מתברר לך שאינך יודע על חברך כמעט ולא כלום. עומד אתה ותוהה, כיצד זה קרה שאינך יודע לספר על חייו, על נעוריו, על עברו עד עלייתו ארצה. מתברר לך שלא הכרת כלל את האיש אשר היה חברך שנים על שנים... ודואב מאד הלב. וראוי להרהר אף בזה.

עם טייך נפגשתי רבות ושעות קלחה השיחה בינינו. העמקנו חשוב על תנועה, חברה, יחיד וקיבוץ, עולם ומוסד. וטייך, כדרכו, העמיק, חיטט, לפעמים באכזריות כלפי עצמו וזולתו, תוך חתירה ליסוד הדברים, לשרשם, כהעמיקו אז, בתקופת הבחר ל„קצה העוקץ", עד ה„עין" האחרונה. היו לנו תקופות רבות־ענין, אך לא חסרו גם תקופות של שפל, תוך כדי חתירה לקראת שויון בקיבוץ והסדר „הדברים הקטנים" ושיחות ב„שאלות אקטואליות" העומדות ברומו של עולמנו.. וקומונה מהי? „וחי בהם" — לכל העם, או „אתה בחרתנו". וכך עד שנמצאנו יחד „בצידי פסי הרכבת, כשזו עוברת על פנינו בגעש"...

טייך לא נפל מעולם ברוחו. בסרקאזם דיבר על התלושים ממציאות ימינו, כי הוא האמין באדם ובאמיתות החיים שסופן לנצח. הוא ידע להתגבר על דכדוך פנימי ולאמץ גם ידי אחרים. וסיסמה הידועה רק למעטים היתה שגורה בפיו: „שמור על עצמך!" לאמור: אל תתן לחולשות שפשו מסביב להשתלט עליך. בשנים האחרונות צירף תוספת לסיסמה זו: „וגם על חברך הקרוב"...

צנוע ועניו היה האיש. ואם בעניני תנועה ועבודה ידע לדרוש הרבה מעצמו וכן מאחרים, לא לוותר — הנה בענינים פרטיים, אישיים, ידע להתעלות ולסלוח לפעמים עד כדי הזנחת דברים. גם בעניני בריאותו. הקפיד מאוד שלא להטריח איש למענו, „לא להכביד, חלילה". וכך חמק בצנעה, עבר, והלך מאתנו*.

נלקח מאתנו חבר יקר, רע טוב, בר־סמכא בחכמת ישראל, אליו יכולת לפנות תמיד ולגלות לבך, ולקבל עידוד רב. מבני הנוער חניכיו ידעו רבים לספר על האבהות הכנה שמצאו אצלו במצוקתם האינטימית ביותר, שתמיד יצאו מלפניו מעודדים ובוטחים בעצמם. תפקידו בחינוך הנוער, שיהא חדור נאמנות למעמד ולמדינה, היה נעלה בעיניו, קדוש, אם גם לא יכול להשלים עם ניתוקו המוחלט מהשדה, מהצמח, שהיה קשור אליהם בכל נימי נפשו. אכן, הוא שב אליה, שב אל האדמה, אם כל חי שכה אהב — ובלא עת...

* הוא נפטר בכ"ו באב תש"י / 1950 בעין חרוד.

זכר טייך, החבר, איש התנועה הנאמן, היקר והקדוש, ישמר בלב חבריו. על חסרונו יאבלו תמיד.

ש. ברוידא

לדמותו

תלמיד חכם, ספוג רוח הדורות של עם ישראל, כמה לדעת — זהו חלק מדמותו.

לפני כחמש או שש שנים שמרנו יחד. במשך הלילות היה „סוחט" ממני את מעט ידיעותי בכימיה ובפיסיקה. בימים היה קורא ולומד תורות אלו מתוך ספרים ובלילות היה מברר אתי את הטעון בירור. בכל שאלה ושאלה היה מעמיק עד היסודות והשרשים, עד שהיה חושף את הבלתי מודע — ואז היה מביט אלי תוך נצחון. הוא לא השלים עם ההנחה שהידוע והגלוי הוא הכל. בעקשנות ובהתמדה של בחור־ישיבה המשיך זמן רב לעסוק בבעיות מדעיות אלו.

כאשר הציעו לו, בשם ועד החינוך, שיכשיר את עצמו במדעים הריאליים, אמר: „אמנם חוקי הטבע מענינים אותי מאוד, אבל ישותי היא — הרוח של עמנו". ובכך עסק.

מקוריות ועצמיות המחשבה הן חלק שני מדמותו. דברים שבשיגרה לא היו מקובלים עליו, אפילו היו מבוססים על נסיון חיים. מעביר היה כל בעיה דרך כור מחשבתו, מנתחה בשכלו הוא, ורק אחר כך מגיע למסקנות.

יזמה — גם תכונה זו היא חלק מישותו. בהיותו עובד בכרם, היה בא בהמצאות שונות לפנינו, „סדרני העבודה": להוצאת הזמורות, לאירגון הבציר, ולהוצאת הפרי מן הכרם, ועוד. הוא הצליח בשנה ההיא להוריד באחוז ניכר את ימי העבודה לדונם־כרם.

חלוציות ראשונית. ה„למדן" ובעל שאר־הרוח ראה תמיד את עיקר תכנם של חיי האדם בעבודה גופנית. כאשר הצעתי לו לפני כחמש שנים שיכשיר את עצמו להדרכת נוער, לא רצה להסכים לכך, כי לא חפץ לעזוב את העבודה הגופנית. ואחרי מאמצים של שיכנוע בחשיבות הדבר גם לעצמו בהינתן לו ההזדמנות ללמוד, הביט אלי בעין חודרת לב ונפש, ובבת־צחוק — הנוטלת ממך את הבטחון בנכונות דבריך ומחשבתך. לבסוף, כאשר קיבל עליו את הדין, היתנה שההתכשרות תחייב אותו להדריך רק חברה אחת, לכל היותר שתים, ואחרי זה יחזור לעבודה גופנית.

בזמן האחרון, כאשר עמדנו על סף הגמר של חברת נוער ז׳, היה מדבר על כך, שהוא את חובתו מילא ומעכשיו יחזור לעבודה בכרם.

חברת נוער ז׳ התחנכה על פיו, הוא השקיע בה את כל ישותו ויכלתו, והיא פועל חייו האחרון. לא זכה להתענג על פעלו זה.

בימים האחרונים, כאשר נוכח שחלק ניכר מחברי החברה ילכו בדרך החלוציה, ואף עלו על הקרקע לפני סיימם את תקופת חברת הנוער, היה אומר: „אני עסוק מאד. עכשיו עונת הבציר שלי״.

זכרו יהיה גלום ב„ניר־אליהו״ — המשק אשר חניכיו יהיו בין בוניו.

מנחם גולדברג

האישיות המסמלת *

לאישיות המסמלת יש ערך מכריע בחינוך האדם ועיצוב דמות החברה. אישיות זו או שהיא קונקרטית, מציאותית — אדם חי ופועל בתקופה ובמקום מסוים, משמש דוגמה ומופת לבני דורו ולסביבתו; או שהיא דמיונית, אגדית, היסטורית — יצירה דמיונית מותאמת למאוויי הדור, השקפותיו ורעיונותיו.

לפי זה ממלאה אישיות כזאת תפקיד כפול: משקפת את דמות הדור שהיא פועלת בתוכו וגם מאצילה מרוחה ומחנכת את הדור הצעיר.

כשהחיים קבועים ויציבים, כשהדור שוקט על שמריו, גם האישיות מושלמת היא ואין בה שניות. יודעים אז ההורים והמחנכים מהי דמות האדם הרצויה להם, כדי להציגה כסמל וכוח מושך בשביל חניכיהם.

לא כן הוא אצל דור מהפכני ובתקופת מעבר. דמות האישיות הרצויה נראית אז מעורפלת ומחוסרת חוט־שדרה. ליקוי זה גדל וניכר ביותר בתקופה השניה של המהפכה, כשבמקום ההריסה באה הבניה ובמקום השלילה בא החיוב, ודרושה דמות ברורה ושלמה.

ליקוי זה מתגלה גם בחברתנו. מכאן הטראגיקה שבמצבנו והמבוכה התוקפת אותנו לעתים קרובות. יודעים אנו להשתמש במונחים המציינים אישיות שלילית לגבינו: „טיפוס גלותי״, „בעל־ביתי״, „זעיר בורגני״ וכו׳. אבל כשאנו נשאלים, מהן תכונותיו של האדם החיובי הרצוי בחברתנו, מה מציין אותו ומה דמותו הרוחנית — על כך אנו מתקשים להשיב, אם להיות גלויי־לב, אמיתיים כלפי עצמנו ולא להשתמש סתם בפרזות שדופות.

הווייתנו מטילה עלינו שני תפקידים:

* מהגות רוחו — מתוך אותה חוברת עצמה.

א) להקים את המשק החקלאי היהודי העצמאי, לבססו, להרחיבו ולשכללו. תנאי הכרחי לכך — התאמצות מכסימאלית גופנית ומחשבתית, ריכוז כל כוחותינו הרוחניים, מיטב כשרונותינו ותכונותינו.

אנו עדיין בראשית צעדינו, ללא מסורת משקית חשובה ומעוטי נסיון. שכלולים והמצאות טכניות אין בכוחן להחליף את התמסרותו של האדם למפעלו־משקו.

וכשאני רוצה לתאר לעצמי, בדמיוני, מהי דמות האדם השלם הממלא בנידון זה את המוטל עליו, במלים אחרות: איזה טיפוס אדם עשוי להתחנך בחברה שהעמידה במרכז עניניה את התפקיד האמור, אני רואה אותו בקוים אלה:

אדם רתום בעול העבודה והמשק מהשכמת הבוקר עד השקיעה. בערבים, ובמעט שעות הפנאי, הוא עסוק בסידורים ובהכנות שונות בשביל עבודת יום המחרת. מוחו אינו פנוי לקריאת ספר. בקושי, תוך נמנום, הוא עובר על העתון. ברצותו לעיין בספר מקצועי, ההכרחי לו כעזר בעבודה, עליו לעשות לשם כך מאמץ יוצא מן הרגיל. וכך ממשיך הוא ימים ושנים, עד שנעשה באמת כבד־תפיסה, עייף, מיוגע, סגור, מכווץ. אמנם, לפעמים מתעוררים כיסופים ומשיכה לספר, לאמנות, לעולם הרחב, למנוחה וקלות־מחשבה, אולם הכרת אחריותו ורצינות תפקידו עוזרות לו להשתחרר ממצב־רוח זה ולהמשיך בדרכו.

התפקיד השני המוטל עלינו הוא: חינוך וטיפוח תנועה, וריכוז המוני היהודים סביבנו; לחנך נוער בארץ ובחוץ־לארץ, להכשירו לחיי עבודה ולהקנות לו את רעיונות תנועתנו, וכן להקל מעל קליטתם בארץ ובמשק. גם תפקיד זה דורש ריכוז מחשבה ומרץ, אימון בעסקנות ציבורית, ערות פוליטית, כשרון המאבק ויכולת הביטוי. האישיות המרכזית, המסמלת, היא איפוא זו המחוננת בכל התכונות הללו.

בחיי יום־יום, כששני התפקידים הללו דורשים את מילויים המלא, מתגלים ניגודים וחיכוכים. כהשניגודים מתעוררים אצל הפרט, הם גורמים לאי־שלמות ואי־שביעת רצון, ואילו בחברה הם גורמים לפיצול חברותי ולהמעטת דמותה.

הדרך הרצויה והמתאימה ביותר לתקופתנו היא הדרך הסינתטית, זו שבה עלינו ללכת, אבל עדיין לא עלינו בה. השאלה לא היתה אולי מסוכנת כל כך, אילו אפשר היה לחלק את התפקידים לשני סוגי אנשים בתוכנו, או אז לא היתה גם השלמות נפגמת על ידי כך. אולם החריפות שבשאלה היא, שהאישיות המסמלת את הגשמת התפקיד השני מושכת ומקסימה והיא המשפיעה על הסביבה ועל הנוער. אליה יש רצון להידמות.

יוסף (יוזיק) זקס *

נולד בשנת תרס"ד (1904) בראדזיווילוב, לזונדל וויקטוריה זקס, משפחה עשירה ומכובדת. שם למד בבית־ספר. כשהמשפחה עברה בזמן המלחמה לאודיסה ביקר שם בגימנסיה רוסית. אחרי המלחמה חזרה המשפחה לראדזיווילוב. עם ההתעוררות הלאומית בסוף המלחמה והתחזקות התנועה החלוצית והעליה לארץ מצטרף גם יוזיק ל„החלוץ". הוא גם מגשים את שאיפותיו ועולה לארץ עם קבוצת חלוצים מראדזיווילוב בשנת 1924.

יוסף (יוזיק) זקס

הקבוצה מגיעה למושבה כנרת ויוזיק עובד במושבה בגידול טבק. כאן באה ההיכרות הראשונה עם חברי קבוצת כנרת ועם קבוצה בכלל. כאן גם מתגבשת הכרתו ורצונו להמשיך בחיים שיתופיים. אחרי שנה של עבודה במושבה, ואחרי שיתר חבריו התפזרו, מצטרף יוזיק לקבוצת כנרת. בשנים הראשונות הוא עובד בעבודות שונות, בתוכן גם במפעל רוטנברג בנהריים, ועוד, ובכל מקום מתגלה בחריצותו ובערנותו. בכנרת גם הקים את משפחתו ונולדו לו שלושת בניו.

כשעבר לעבודת קבע ברפת, המשיך בה בקביעות ובהתמדה יוצאת מגדר הרגיל, שימש מופת לאחרים. במשך 25 שנים — עד יום מותו ממש — שקד על שיפורים בעבודה וקידום הענף, כשהוא מתבונן, חוקר ולומד בקורסים ובאופן עצמאי מתוך ספרים. פעולתו בענף לא הצטמצמה בגבולות המשק, שכן לקח חלק

* מתוך „עלון כנרת".

פעיל בארגון הבוקרים. ידיעותיו, נסיונו, עבודתו הפוריה והתמסרותו הנחילו לו שם ואוזן קשבת בין חוגי הבוקרים.

נפטר ד׳ בתמוז תשי״ד (5.7.1954).

יוזיק

„יוזיק", כך הכרנו אותו — חבריו, בני עמק הירדן.

את יוזיק אפשר להגדיר בשלוש מלים: חלוץ, מתמיד וחבר טוב ונאמן. חלוץ היה מיום בואו לארץ ועד יום מותו. להתמיד 25 שנים ברפת, שזה מחצית משנות חייו — לא דבר קטן הוא. הוא ידע להתגבר על הרבה קשיים וגם הגיע להישגים.

באישיותו ובעבודתו חבר היה לכולם. יוזיק לא היה מהנואמים הגדולים, אולם בכינוסים של אנשי המקצוע אהבנו ורצינו לשמוע אותו, כי הוא דיבר מתוך המעשה ומנסיון חייו.

כזה הכרנו את יוזיק וכזה יישאר לנו לתמיד זכרו הברוך.

מרים ברץ

נפש צעירה *

אכן, כנראה, רק במצב כזה יכול היה המוות להדביק אותו.

חיוניות של ילד היתה לו ולשיבה יכול להגיע רק אחרי הרבה שנות זיקנה. לפרקים קרובות הוא מתפרץ באסיפה וקולו דק כקול של נער, וצורת ההתפרצות, אף בתור ענין לא קל, כאילו אחד הצעירים. לא חוסר נסיון כאן — אף בדברים שהוא בעל נסיון — הוא כזה. גישתו — גישה של צעיר. אין זה סימן של קלות או חוסר בגרות, להיפך — זו מתנת אופי; כל אשר קורה לו ומסביבו, הוא מעריך ומגיב על כך, כאילו הוא בן 18. אין, כמעט, הבדל בין אז ועתה.

האם קל לו מזה? — לא!

יש ונדמה, כאילו, שיגרה של צעירות — לא. זה אופי, זאת מהות.

אשרי האיש שנפשו צעירה אף בגיל גבוה.

ואוי על צעירות זו. הלך לא רק במיטב השנים אלא בצעירות.

אמצע יולי 1954

* מתוך עזבונו של בן-ציון ישראלי מכנרת — ראשי פרקים, כפי הנראה, של דברי הערכה ליוזיק.

אברהם איצ׳יס

אברהם אֵיצ׳יס נולד בשנת 1896 בראדזיווילוב למשפחת סוחרים עשירה. ראשית חינוכו היה מסורתי יהודי. ב־1912 עבר ללמוד בבית־ספר תיכון למסחר בקיוב. באותה שנה הצטרף למפלגת „צעירי ציון״, ועד־מהרה התבלט. הוא היה צעיר שקט, עדין, מקשיב, נעים־הליכות, ותמיד זמר בפיו.

בניגוד לרוב החברים, שהירבו לקרוא ספרות פוליטית וסוציולוגית, הוא הירבה להגות בספרות פילוסופית. נוהג היה לשוחח עם חברים, אבל אף פעם לא הופיע באסיפות חברים. התרחק מעול ההדרכה וההסברה, אבל עשה את העבודה היום־יומית השחורה, ועשה אותה בהתמדה וכשרון ביצוע. ב־1914 נעלם אֵיצ׳יס מאופק העבודה בתנועה. נודע שהחליט ללמוד עברית ביסודיות. מורו לעברית היה החזן גלאנץ. בתמורה לימדהו אֵיצ׳יס תוי־נגינה.

בזמן הויכוחים „החמים״ והנוקבים לפני יסוד „עת לבנות״ (בתחילת 1915 חזר אֵיצ׳יס אלינו. שמע, הקשיב, שקל והזדהה אתנו. עם גבור הפעולה אחר מהפכת פברואר נכנס אֵיצ׳יס לפעולה מאומצת בועדות השונות של התנועה. הוא מטפל במקהלות נוער, מבקש מונחים עבריים לפעולות הספורטיביות, ומקדיש הרבה זמן ומרץ בועדת „מס התחיה״*. ואת כל עבודתו הוא עושה בנאמנות ובדיקנות למופת, ללא התבלטות.

בשנת 1921 עבר אֵיצ׳יס עם רוב חברי „דרור״ מרוסיה לפולין, ושם פעל בתנועת „החלוץ״ בווֹהלין.

ביולי 1930 עלה ארצה והצטרף למשפחתו בגבעת השלושה. כאן נמצא תמיד עם העוסקים בפעולות השונות של המשק; אם כמרכז חינוך, כמורה בבית־הספר של הקיבוץ ובבית־הספר המחוזי, ואם כגזבר ופעיל בועדות שונות. משך שנים הלך וטיפח את הפעולה המוסיקאלית במשק כמורה לזמרה בבית־הספר וכמנצח מקהלת החברים.

מתוך „עלון הגבעה״

---

* מטעם הפדרציה „דרור״ בקיוב. „מס התחיה״ חולק באופן זה: 70 אחוז לקרן קימת לישראל; 20 אחוז — לקרן קואופרטיבית; ו-10 אחוזים — לקרן תרבות.

מתוך דברי חברים לקיבוץ ולתנועה

את אברהם אִיצ׳יס ז״ל פגשתי לראשונה בתקופה הסוערת של המהפכה הרוסית, בשנת 1917. היה זה, נדמה לי, באסיפת הסטודנטים היהודים בקיוב, שם התנהל ויכוח סביב השאלה, אם יש להצטרף למיליציה הכללית לשמירה ע״י הסדר או להקים ארגון נפרד להגנה עצמית. בעת שהתודענו, אמרו לי כי הוא כבר קשור מזמן עם קבוצות מחתרתיות המרוכזות סביב הקבוצה הציונית „עת לבנות״ *.

מאז פגישתנו הראשונה אני זוכר אותו תמיד פעיל בכל שטחי העבודה הציונית, ואחר כך בשורות תנועת „דרור״. בעיקר זכורה לי פעולתו בשטח קרן הקימת לישראל.

בעקב הפסקת העליה בשנים 1925־27, נאלץ אִיצ׳יס להישאר שנים נוספות בגולת פולין. עם פתיחת שערי הארץ היה הוא בין הראשונים לעליה, הלך עם משפחתו לקיבוץ גבעת השלושה, שבה נשאר כל ימי חייו, על אף כל הקשיים והתמורות שעברו על המשק.

י. ברגינסקי

איש תנועת „דרור״ — תנועה שכולה תמצית, ובתמצית דמה התסיסה את כל תנועת „החלוץ״ בפולין. אִיצ׳יס היה שוקל לאט, אבל ביסודיות. היה מתלבט הרבה; אבל משהגיע להכרת הדבר שבו התלבט — נכבש לו בישרו ובדבקות שהיתה אָפיינית לו.

נפגשתי אתו בימי סערת „החלוץ״, בימי קלוֹסוֹבה — בשנת 1827 ברובנה. הכל סוער ותוסס, ואִיצ׳יס במתינותו, בשלותו מרגיע.

הוא סיגל לעצמו את הדבר הכי יקר אשר לאיש קומונה — אמון בלתי־מוגבל ובלתי מעורער מצד החברה כולה, וזה רק בזכות ישרו. פעמים שישרו אפילו צורב, אבל תמיד משכנע.

בתוך כל פעולותיו התמסר אִיצ׳יס גם למקהלה שלנו, יחד עם יהודה שרת, יבדל לחיים. הרבה מסיבות הנעים הוא בקולו הערב. היתה לו מסורת של שירת יחיד בליל ה„סדר״. עתה שוב לא נשמע את שירת היחיד שלו...

ב. מרשק

---

*„עת לבנות״, שהניחה את היסוד לפדרציה „דרור״, הלכה ואירגנה בימים ההם „הגנה עצמית״; ובא-כחה בקהילה של קיוב, מר ישעיהו פיסרבסקי, יצא בנאום עברי ותבע שהקהילה תסייע לארגון ההגנה — העורך.

בתיה איצ׳יס (בנדרסקה)

בתיה נולדה ב־1903 בזי׳טומיר להורים משכילים. אביה היה מורה לעבריה וממנו שאבה את ראשית אהבתה לעמה ולמולדתה. למדה בגימנסיה רוסית, וכאחרים הצטרפה אף היא לחוגי הנוער של תנועת „דרור״.

משהחליטו הבוגרים שבתנועה לעבור לפולין, בדרכם לארץ־ישראל, החליטו גם חוגי הנוער, ובתיה בתוכם, לצאת על אחריותם הם, בעקבות הבוגרים ולעשות את הדרך הקשה של גניבת גבולות.

באוקטובר 1921 עברה בתיה עם קבוצת חברות את הגבול הרוסי־הפולני ליד אוסטראה ועמהן הגיעה לרובנה שבווֹהלין. שם קיימה את עצמה בתתה שעורים לעברית לבני־הנוער ולמבוגרים. באותו זמן גם בנתה את משפחתה בהתקשרה עם אברהם אֵיצ׳יס.

אחר כך באה תקופת העבודה ב„החלוץ״, שפותחה אז בפולין בעזרתם של חברי „דרור״ מרוסיה. בהיבחרה להנהלת גליל ווהלין של „החלוץ״, השקיעה הרבה מאוֹנה ביסוד קיבוצי ההכשרה בווהלין, לרבות קלוֹסובה, שאותה ליוותה בשנות קיומה הראשונות והקשות ביותר.

ב־1929 נתמלאה שאיפתה להגשמה עצמית, עלתה ארצה עם ראשוני העליה החמישית, ויחד עם עולי קלוֹסובה הראשונים הצטרפה לקיבוץ גבעת השלושה.

סמוך לבואה לגבעה נולד בנה יואל, ובתיה השקיעה בו את מיטב כוחה ואהבתה.

מפעל חייה בגבעה היה, בעיקר, הטיפול בדור הצעיר. היא היתה המרכזת את פעולות החינוך במשק, התמסרה לחינוך הילדים מכל הגילים וטיפלה בהם שנים רבות. כמו־כן הקדישה פרקי־זמן לטיפול בקליטת העליה החדשה בארץ, ובהצלחה רבה.

בשנים 1937־8 היתה שליחת הקיבוץ בפולין החלוצית.

בתקופת המצור על העליה ושילוח המעפילים לקפריסין, נחלצה לשליחות במחנות המעפילים שם.

נפטרה בכ״ג תשרי תשי״ג (אוקטובר 1952).

דברים על בתיה

די היה להיפגש אתה רק פעם אחת ולהיוכח — הנה האמהות, הנה הקירבה המשפחתית, קירבה שידעה להשתמר אפילו אם שנים לא פגשתיה. כשעבדנו

יחד ב„החלוץ״ בפולין, ראיתי אותה כאיש תנועה וכאם טובה ומסורה. היתה זו תקופה, כשחלוצים היו בלי תקוה לעליה, נמקים בבדידותם בפולין, — ותפקידה היה לעודד, לנחם, להפיח חיים.

היא חיתה חיים מחוסרי כל נוחיות, ובכל זאת הרגשת בה את כל החמימות. בשאלה אותך משהו, הרגשת כאילו אמא שואלת אותך, אחותך דואגת לך. בתיה היתה מהמשפחה הגדולה, המוצקת: תנועת הפועלות, שבלעדיה לא היו קמים הקיבוץ, לא היו קמים כל המפעלים המפוארים שלנו בארץ הזאת.

בתיה היתה כולה הזדהות עם התנועה וחיתה חיים פנימיים עשירים.

רחל כצנלסון־שזר

שם, בעיירות הדלות של ווהלין, מצאת אושר רב ללכת עם המחנה הזה ולהאמין בכוח מהפכה יהודית גדולה. הלכת תמיד בדרכים־לא־דרכים, במעברים בלתי־ליגאליים, עם המוני־עם יהודים, ואם לא בראש הלכת — הלכת בתוכם, אתם. ידעת לחיות עם התנועה גם כאחת מהם וגם כדואגת להם. היה לך צורך לתת — ליותה אותך מתת היצירה, המפעל. בתיה היתה כל ווהלין. כל ילד ונער ידע את בתיה. היא עוררה חלוציות, הביאה אתה עידוד ומעשה חדש.

חומה חיות

שמעון זהבי

שמעון זהבי (גולדהארט) נולד בשנת 1903 בראדזיווילוב למשפחת סוחרים אמידה ומשכילה. אחרי שנות טלטולים ונדודים בימי מלחמת העולם הראשונה, עלה לארץ בשנת 1924. במשך שנים עבד בכל עבודה קשה בנמל, בחקלאות (בכנרת ובבן־שמן) ובבנין.

שמעון זהבי

בשאיפתו העזה לקנות דעת, עלה ב־1927 לירושלים, ומאז קשר את גורלו בגורל האוניברסיטה העברית. הוא נתקבל למכון למתמטיקה שבו למד מתוך עוני ועבודה קשה, תחילה כפועל בבניני האוניברסיטה בהר הצופים ואחר כך, בשנות המאורעות, כנוטר באוניברסיטה.

ב־1933 קיבל תואר מוסמך למדעי הרוח בפילוסופיה ובמתמטיקה. הוא המשיך לע־בוד באוניברסיטה, תחילה כמדריך תיירים ואחר כך כפקיד הגזברות. עם זאת המשיך בלימודים בבית־הספר למשפטים של ממשלת המנדאט והוכתר בתואר עורך־דין. ב־1956 נתמנה מזכיר הכספים של האוניברסיטה, ובתפקידו זה גילה יכולת ונאמנות רבה. בין היתר השקיע מיטב מרצו בהקמת קרית האוניברסיטה החדשה. בתפקידו כפקיד בכיר הצניע לכת ושימש מופת לרבים בחריצותו ובנועם הליכותיו.

ביסודיות האָפיינית לו, חקר זהבי ולמד את בעיות הפנסיה בארץ ובחו״ל והוכר כאחד המומחים בשטח זה, שגם מוסדות אחרים הסתייעו בעצתו ובהדרכתו. בפעולה זו באה על סיפוקה נטייתו הנפשית לעמוד לימין החלש, לסייע לנכה ולזקן, ליתום ולאלמנה ולכל קשה־יום. תקופה מסוימת היה חבר בועד העובדים

וטיפל במיוחד בעניניהם של אנשי הרבדים החלשים מבחינה סוציאלית, אשר הוקירוהו מאוד.

ב־1959, במלאות לו 56 שנים ו־32 שנים לעבודתו באוניברסיטה, פרש מעבודתו, מתוך כוונה להתמסר לעבודות עיון. אולם המחלה האכזרית כבר ארבה לו, ולאחר שנה וחצי של סבל ועינויים, נאסף אל עמיו בירושלים, בי"ז בחשון תשכ"א.

י. אמיר

נפש לשמעון זהבי ז"ל *

הכרתיו מקרוב לפני כשבע־עשרה שנה. משיחותי הראשונות אתו ראיתי שעומד לפני איש שיש בו נפש, רוח ונשמה. הרגשתי מיד שזהו איש מיחידי סגולה, הנושא בלבו רצון אמת לשרת את היושר ואת הטוב. ולא טעיתי. מדי שנה בשנה היתה גדלה הנאתי הרוחנית לפגשו ולראות מפעם לפעם עד כמה אוהב האיש הזה לשרת את היושר ואת הצדק.

לב טוב היה לו, לב זהב, אחד מאלף או מרבבה. לעתים קרובות הייתי עומד מולו משתומם, ולבי מתחמם בקרבי בהרגישי את אי־מנוחת נפשו והתרגשותו בדברו על סבל ועל הזקוקים לעזרה, והוא אינו מונע עצמו מכל עמל, כל טרדה וכל טרחה כדי להקל ולהביא את העזרה לתוך ביתו של הסובל. מצוות לעשרות היה מקיים באהבה ובמסירות, בגופו ובכספו, לפי כחותיו — ולמעלה מכחותיו כפקיד המקבל משכורתו פעם בחודש. וכך יום יום, כשאין הוא מבדיל בין אדם לאדם, בין פועל לסטודנט, בין אנאלפביתי לרב. את כולם היה משרת, כרחוק כקרוב.

יותר ממחצית חייו נתן לאוניברסיטה העברית. תחילה כפועל וכנוטר, כסטודנט וכמורה־דרך למבקרים באוניברסיטה, ואחר כך כפקיד בגזברות, עד שעלה לדרגת מזכיר הכספים. והוא, המוסמך לפילוסופיה, מצליח בתפקידו, משכיל לייצב את המצב הכספי בשנות ההתפתחות והבניה של האוניברסיטה בקריה החדשה.

והנה ניצוץ חדש נדלק בנפשו — הוא מגלה לעצמו אור חדש במסורת ישראל, בתפילה. וזהבי קובע לעצמו עיתות לתפילה — — — ומתוך אהבה לארץ, לעם, לאדם, הוא מתרומם ומגיע לאהבת נצח ישראל ומנהגי ישראל שנתקדשו במשך דורות בדרך היסורים של העם. הוא סופג לתוך נפשו מידות של יהודי חרד וטובל בתוך מקוה טהור של מצוות בין אדם למקום...

אלכסנדר עליאש

* מדברים באזכרה מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים

לזכרו של דוד שיין ז"ל *

אכן, אבדה כפולה ומכופלת היא: אבדת האיש, אשר בדמי ימיו, במיטב שנותיו, במלוא פעילותו, פתאום, בדרך תמוהה ומאוד אכזרית, נקטף ממעגל החיים; אבדה למשפחתו — אבדה בלתי חוזרת, בלתי נשכחת, נושאת עצב ויגון ללא גבול; ואבדה לנו, למרכז הקואופרציה, לברית הפיקוח, לקואופרטיבים ולחברי הקואופרטיבים, אשר כה אהבוהו, כה היו קשורים בו, והוא בהם.

הוא היה מטובי המבקרים שלנו, אך לא הסתפק בעבודת הביקורת בלבד, כי אם חי את חיי הקואופרציה כולה וחיי כל קואופרטיב וקואופרטיב מאלה שהיו לו שיח ושיג אתם.

הוא היה אחד המעטים בתוכנו שדאג בהתמדה, ברציפות ובאהבה רבה, לפעולות התרבות וההשתלמות בקואופרטיבים. לרבים־רבים הוא שימש מוקד, שאליו נמשכים הלבבות בחבלי קסם וחיבה.

י. ריטוב

הוא עלה מפולין בשנת 1934 והביא אתו ממיטב האידיאלים הציוניים והתכונות היהודיות. עבד בארץ במקומות שונים והתחבט קשות בחבלי הקליטה, עד שמצא את מקומו בסניף מרכז הקואופרציה בחיפה, בשנת 1945.

הוא שנא את ה„לא־איכפתיות", ונאבק עם התופעות השליליות בח״י הקואופרטיבים; אף־על־פי־כן רכש את מלוא אמונם, כי הוא עצמו היה נאה דורש ונאה מקיים. הוא היה מהמסתפקים במועט, שמח בחלקו, מצניע לכת, איש־העם במלוא מובן המלה, נקי־כפיים ובר־לבב. חוש הפרופורציה שהיה טבוע בו, מתינותו ביחסים עם בני־אדם, ידיעתו העמוקה את המקצוע שבו עסק — כל אלה עמדו לו בעצתו ובהדרכתו בעתות משבר, שפקדו לא־פעם את הקואופרטיבים במשך 20 שנות עבודתו בתוכם.

מ. ליבאי

מן השמחים בחלקם היה, מאלה שאָפיים ממוזג ואורח־חייהם מסודר ושלו. בחיוך המלבב שהיה תמיד נסוך על פניו ובבדיחה המזומנת שהיתה תמיד מוכנה על שפתיו — השתקפה פילוסופיית החיים שלו והסתירה הבולטת למוות. לכן כה רבה התדהמה בקרב חבריו וידידיו עם היודע דבר מותו הפתאומי.

* מדברי חבריו לעבודה במרכז הקואופרציה וברית הפיקוח.

איש־תרבות היה ויודע־ספר, ועם זאת בלט בעממיותו ובפשטותו. כל שיחה עמו שזורה היתה סיפור עממי, בדיחה או אנקדוטה שאמתחתו היתה מלאה וגדושה בהם.

אכן נראה שמתחת לשלוה החיצונית פעם לב רגיש. הדבר הורגש ביותר במותו של א. ל., שבמחיצתו, במזכירות הקואופרציה בחיפה, עשה שיין כעשרים שנה. ברשימה לזכרו כתב בין השאר: „בכל דבר שהוא השתתף בו חיפש תמיד את החיוב. הוא לא היה נחפז לפסול אדם או להסיר ענין, אלא השתדל בכל כחותיו למצוא דרך ואפשרות להגן גם על האיש וגם על הענין״. דברים אלה נכונים גם כלפי כותבם, כלפי דוד שיין עצמו, כי גם הוא היה מדורשי הטוב לזולת וממחפשי החיוב בכל ענין.

א. ש. טל

דוד שיין ז״ל

אין הלב יכול להשלים עם האבידה הגדולה, כי הנה עקר המות האכזרי מתוכנו ידיד ורע, עסקן קואופרטיבי רב־מרץ, בעל רגש מוסרי, שהאציל מרוחו על סביבו.

חברנו דוד שיין עלה מרוסיה בשנת 1934, עבד בארץ במקומות שונים, כשהוא מתחבט חיבוטי קליטה קשים, עד שמצא את מקומו אצלנו בשנת 1945.

אך זמן קצר בלבד נמשך מעברו מן הפרוזדור לטרקלין. הודות לתכונותיו התרומיות ואישיותו הנלבבת זכה להוקרת חבריו וכל מי שבא אתו במגע. הוא היה איש רעים להתרועע, והצטיין בכשרון להאזין לזולת ונכונותו לעזור. לבו של דוד שיין היה פתוח לרוחה לפני כל חבר וידיד, ובמיוחד לפני אנשי הקואופרטיבים שפנו אליו וביקשו הדרכה ועצה. משתתף היה בכל אסיפות הקואופרטיבים בחיפה והסביבה, על אף הטורח הרב הכרוך בכך, וידע להיאבק על עקרונות הקואופרציה, אכן הוא ידע גם להקהות את הניגודים.

הוא התחבב על כל מקורביו בזכות יחסו הנלבב ורוחו הטובה מלאת ההומור. מהמסתפקים במועט היה, אדם שמח בחלקו, איש עממי במלוא מובן המלה, ואיש החדוה הבלתי מוגבלת. הוא אהב את החיים, הכיר בערכם וידע למצותם ועם זה היה עניו, נחבא אל הכלים ומצניע לכת. רבות פעל למען קיום המצוה הגדולה „ואהבת לרעך כמוך״, שבה ראה כגלומה תורת הקואופרציה כולה.

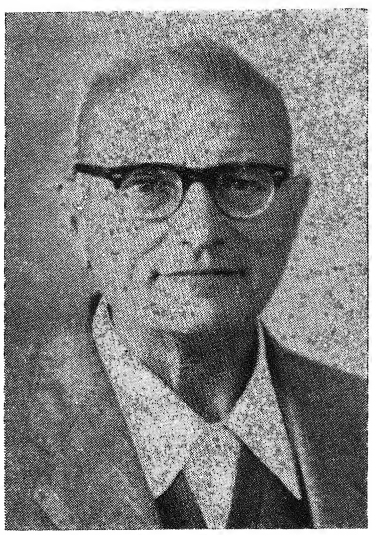
והנה נסתלק מאתנו האדם והחבר היקר. משך חדשים לאחר פטירתו הורגש מאד חסרונו של כוחו המעמיד, השקול והמתון, העדרו של היועץ הנבון, המשרה

סביבו אוירה של ישוב־הדעת, של החכם שדבריו בנחת נשמעים. פעולותיו תהיינה שמורות בספר המעשים והיצירות של תנועת הקואופרציה ומעשיו יהיו חתומים בלבותינו כמוצר יקר.

במותו אבד לנו רע, שליח ציבור ועובד מסור שאין לו תמורה.

יוסף אהלי (וייל)

יוסף אהלי נולד בנובמבר שנת 1887. אביו היה אדם חפשי בדעותיו, ואף־על־פי־כן נתן לבניו יחד עם השכלה כללית חינוך מסורתי. יוסף קיבל איפוא חינוך מסורתי עד גיל ארבע־עשרה ובאותם הימים ניבאו לו גדולות כרב בישראל. אחרי גמרו את חוק לימודיו בבית־ספר תיכון בהצטיינות, הוא למד בטכניון שנה אחת והפסיק את לימודיו עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, כאשר נכנס לשירות בצבא האוסטרי, ובימי שירותו זה גם נפצע.

יוסף אהלי

במשך כל שנות לימודיו לא זנח יוסף את לימוד הלשון העברית. כאדם יסודי, העמיק הוא להשתלם ולהרחיב את ידיעותיו בלשון, ובמיוחד בדקדוק העברי אשר אהב. כן הצטיין בלימוד מדעי הטבע ומתמטיקה.

אחרי מלחמת העולם הראשונה התמסר יוסף בלהט לחינוך ולהוראה בעברית. עבודתו הראשונה היתה בצ׳כיה, שם לימד שלוש שנים. אחר שובו לפולין הוזמן לשמש מנהל בית־הספר בבראָסטאֶצ׳קו, העיירה הווהלינית שבית־הספר העברי שלה הקדים את יסודה של הסתדרות „תרבות" בפולין. יוסף הנהיג בבית־ספרו את המבטא הספרדי ויצר אוירה ארצישראלית בתוך המציאות הזרה, כשהוא מקנה לתלמידיו לא רק את הלשון העברית אלא גם ערכי תרבות ויהדות.

המקום השני שבו פיתח יוסף את עבודתו החינוכית היתה ראדזיווילוב. בשנה הראשונה לפתיחת בית־הספר עבדנו לבדנו, הוא ואני, עם כשבעים ילד. ולעת עלותנו ארצה למדו בבית־הספר כשלוש מאות ילד ותקן המורים היה מלא.

יוסף היה מסור לעבודתו החינוכית ולילדים בכל נפשו. מטבע בריתו נועד להוראה, ובסבלנות בלתי רגילה היה מסביר כל שאלה ובעיה שהובאו אליו. כאדם שקט ושלו ברוחו נקט את הכלל של ר׳ יהושע בן פרחיה „והוי דן את כל האדם לכף זכות״. נוהג היה לומר, כשחיוכו האפייני לו מרחף בין שפתיו, „לא איכפת לי אם מישהו פוגע בי, אולם מצטער אני צער רב, אם נדמה לי כי פגעתי במישהו״. כבעל מזג טוב היה הוא תמיד שמח בחלקו, וביותר אחרי שעלינו ארצה והוא זכה להמשיך בה את עבודת ההוראה שלו.

התחנה הראשונה שלנו בארץ היתה המושב מרחביה, ומשם לבית שערים — המקום שבו חיינו ועבדנו משך עשרים ושתיים שנה, עד יום מותו.

יוסף היה פעיל מאד גם בחוג האֶספראנטו והתלהב לרעיון הלשון הבינלאומית תוך אמונה כי יש בה כדי לקרב עמים זה אל זה. הוא הירבה לקרוא בלשון זו וכן דיבר בה חפשית בפגישות של חברי החוג.

הוא היה חברותי מאד והירבה להשתתף בכל המסיבות והפגישות של מורים ותיקים ושל תושבי הכפר שלנו. באותו יום 22 במארס, שבו יצא למסיבת פורים של מורים ותיקים בבית המורה בחיפה, אמרתי לו „אולי לא תסע?״ והוא ענה לי בצחוק: „הרי יודעת את כמה אוהב אני להימצא בין בני אדם״. הוא יצא מן המסיבה שמח — ולפתע צנח ברחוב ומת.

רגיל היה לומר „רוצה אני למות בריא״ — זכה ומשאלתו נתקיימה.

אידה

אחד מ„ממעטי דברים ומרבה תפארת״, אשר עוד לפני כחמשים שנה נעגן ללא שיור לחינוך העברי השלם בתפוצות הגולה. את כל שפוני מאוויו לגאולה העביר לחניכיו מגשימי חזונו, אשר עוד יידעו ויזכרו את יוסף. בבראֶסטאֶצ׳קו, העיירה בווהלין, הידועה בחלוציה בעליה השניה והשלישית, ראה את עצמו יוסף אהלי־וייל, כבני יתר החוזים בה, שגריר המדינה העברית טרם היותה. הם התכחשו למציאות סביבתם וזרעו אמונה וגעגועים לעבר ארץ נכספת, שאת לשונה שמו אף בפי התינוקות. כל אימת ששרכתי דרכי בעגלת איכרים מתחנת הרכבת אל העיירה הזאת, אפפתני קדרות. אולם בפגישה ראשונה עם מנהל בית הספר העברי (שקדם לייסודה של הסתדרות „תרבות״ בפולין) בקע אור

זוהר, וכן בכל שעות שהותי שם. הה, מה רבו השאלות שנדרשתי להשיב עליהן ומה גדל מספר המלים המחודשות שנתחדשו באותה פינה באין צינורות מושפעים מן החוץ, בימי הכיבושים המתחלפים אחרי מלחמת העולם הראשונה. הוא כאחד מראשוני הראשונים הוכרח ליצור לו כלים כמעט לבדו, אם יש מיש ואם יש מאין. אכן היתה בבראָסטאָצ׳קו שמורה עברית בין הערים לוצק וברודי. ביסודיותו ובידיעותיו נראה אהלי כבעל מלאכה אחת ואף־על־פי־כן השתתף בכל בעירנות חלוצית כמחנך שאין לפני עיניו אלא המטרה. למעשיו ולמחדליו היו מלוות כוונות, לרבות נזירותו וצימחונותו העקיבה.

הוא עלה לארץ כעבור מחדר אחד אל משנהו, כשבציקלונו מזמרת הארץ ובלבו קדושתה. אין תימה שהשתבץ מיד באחד המושבים וראה ברכה בהמשכו עד פרישתו, ומשפרש לא פסק ממשנתו ומעירנותו עד מותו מיתת נשיקה, כיאה ל„הי עניו, להי חסיד״.

הצועדים בדרך לעמק, היעצרו נא רגע ועמדו דום ליד „בית שערים״, שם חי, פעל ונקבר יוסף וייל המכונה אהלי ז״ל.

ש. רוזנהק

לכאורה תמוה הדבר, מד לבראָסטאָצ׳קואי אצל ראדזיווילוב? אולם לאמיתו של דבר אין בכך משום תמיהה כלל כשאנו באים לדבר על יוסף אהלי, שכן ראשית עבודתו החינוכית אחרי שובו לפולין היתה דווקא בבראָסטאָצ׳קו, זו העיירה הווהלינית שנקראה אז „ירושלים דווהלין״. באותם הימים, לפני ארבעים וחמש שנים, היתה זו עיירה נידחה, ללא כביש ראוי לשמו וללא תחנת רכבת, וכדי להגיע אליה היה צורך לעבור בעגלה רתומה לסוסים כמה עשרות קילומטרים. מספר תושביה של העיירה היה כ־5000 נפש, שמחציתם היו יהודים. למותר לומר שבבראָסטאָצ׳קו זו לא היה בית־ספר מודרני, עד שקמה קבוצת „משוגעים לדבר״ והחליטה להקים בעיירה בית־ספר „תרבות״. על יסודו של בית־הספר כותבת בספר הזכרון של בראָסטאָצ׳קו אסתר ז״ל:

„ראינו חשיבות רבה בהקמת בית־ספר שיקלוט חלק מילדי העיירה מחוסרי תרבות וחינוך עבריים. הדחיפה לביצוע הרעיון ניתן גם על־ידי מציאותם של הורים בעלי אמצעים ששלחו את ילדיהם לבית־הספר הרוסי. נבחרה ועדה מייסדת שהתחילה בפעולה, אבל לא קלה היתה ההתחלה. ספקות רבים ביחס ליכלתה להגשים את המשימה נתעוררו אצל חברי הוועדה. פנינו למרכז „תרבות״ ברובנה והודענו להם על פתיחת בית־

בית־ספר „תרבות" עם המורה וייל ואשתו

הספר וביקשנו מהם תמיכה כספית, ובעיקר את קבלת האחריות להחזקת המורים. קיבלנו תשובה חיובית, אבל העזרה הכספית היתה זעומה. לא נפלנו ברוחנו ולא אמרנו נואש. — וכך הקימונו בכחות עצמנו את בית־הספר. המרכז למורים שלח לנו מורים לפי רוחנו שהיו חדורים רוח חלוצית׳.

ואחד המורים הראשונים בעיירה, מר פרח צבי, מתאר באותו ספר את המצב כך:

„סוף סוף הגענו לפני עלות השחר לבּראָסטאָצ׳קוֹ הטובעת ברפש, ועוד באותו יום נתכנסנו אני וחברי הועד וניגשנו אל המלאכה. בתחילה חשבתי כי הכל מסודר ומוכן, אבל אחרי שיחה קצרה נוכחתי לדעת כי אין עדיין ולא כלום, לא בית, לא רהיטים, לא מכשירים, ואף לא פרוטה שנוכל להתחיל לעשות דבר־מה. אכן, דבר אחד חשוב מצאתי והוא — רצון עז לעשות ולפעול למען אידיאל החינוך והתחיה שלנו. יהודים טובים אלה היו ספוגים אידיאל נשגב, שלהט בנפשם והפעילם לגדולות ונצורות". בהתמדתם כי רבה ובעקשנותם ללכת לקראת המטרה שהציבו לעצמם, התגברו

העושים במלאכה על כל המכשולים, ובינתים הגיעו גם יתר המורים: יוסף וייל גוטזוירט ז״ל, ותיבדל לחיים ארוכים אידה חרג (אהלי), ואחרים. התחילה עבודת נמלים, כשהכל חדורים שאיפה עזה לשוות לבית־הספר העברי צורה נאה ומלאת תוכן במטרה להשתיתו על יסודות חזקים. השלטונות הפולניים הכירו בו, ובמרוצת הימים נהפך בית־הספר של בראָסטאָצ׳קו לאכסנית תורה של כל הסביבה. קומץ מורים זה של בית־הספר „תרבות״ בבראָסטאָצ׳קו, בראשותו של יוסף וייל ובהדרכתו, נתן פרי הילולים. יוסף וייל היה מורה, מחנך ומדריך למופת, ובבואו לעיירה הביא עמו מעין משב־רוח מרענן על ילדי המקום. דרך הסברתו, נועם הליכותיו, מזגו הטוב השפיעו את השפעתם המבורכת על התלמידים. אכן אפשר לומר ללא כל ספק, שיוסף וייל עיצב את דמותו של הנוער בעיירה, ואף של אלה מילדי הסביבה שלמדו בבית־הספר שבהנהלתו, והטביע בו מחותם חייו הוא.

יוצאים היינו בטיולינו בהדרכתו אל מחוץ לעיירה, הלאה מן הצפיפות והדוחק שבהם היינו נתונים כל הימים, ונושמים מלוא חזותינו את האויר

הצח שבמרחביה. שם היינו שומעים גם הרצאות מפי המורה יוסף על המתרחש בעולם היהודי, על ציונות וחלוציות, על השיבה לעבודת כפיים, על התפתחות החקלאות בארץ ישראל, על האיכר־החלוץ, זה הטיפוס העברי החדש ההולך ונוצר על אדמת המולדת המתעוררת לתחיה ועל חדוות היצירה המלווה אותם בעבודתם.

היו אלה הרצאות מלהיבות, שהיקנו לנו את ההרגשה העמוקה כאילו אנו חווים בעצמנו את כל ההולך ומתרקם שם בארץ האבות. וכך הלאה והתפתחה בנו השאיפה ליציאה לעבודה, ליצירה, למעשים של ממש — להכשרה חלוצית לקראת העליה לארץ ישראל העובדת. תחת השפעתם הברוכה של המורים והמנהל יוסף וייל חשנו כי „שירה חדשה את בקר חיינו הרנינה", ולא ראינו לפנינו אלא את המטרה האחת והיחידה — לעלות ולהצטרף אל הבונים את המולדת.

ישרו, כנותו, אהבת האדם שלו, מסירותו לעבודתו החינוכית והליכותיו עם תלמידיו השאירו את רישומם עלינו במידה כזו, שרוב בני העיירה אשר בישראל הינם חברי קיבוצים ומושבים, חברי תנועת העבודה.

המורה יוסף וייל היה ידיד וחבר טוב לכל אחד מתלמידיו. ענוות החן ואהבת השלום שלו לא ימושו מלבותינו, וזכרו יהיה שמור אתנו לאורך ימים.

אהרן כהנא

לזכרו של המורה

היה זה ביום שבו נערכה אזכרה לקדושי עירנו. הלכתי והתקרבתי אל בית הקפה שבו עמדה להיערך הפגישה של יוצאי ראדזיווילוב. ידעתי כי אחרתי הפעם, שכן ראיתי שיירה ארוכה הולכת וקרבה לאיטה, והאנשים משוחחים ביניהם בערנות, בשטף, משל ביקשו לנצל כל רגע של פגישתם השנתית... הם נמצאו חוזרים מבית הקברות, מאצל מצבת הזכרון לקדושי העיר שניספו בשואה שירדה על בית ישראל, עליה הזילו מדמעותיהם שהציפום...

נכנסתי עם הזרם לאולם הגדול ותפסתי לי מקום ליד שולחן ארוך. למראה פניהם של רבים מן הנוכחים נישאתי בעיני רוחי לשם, לעיירת מולדתי, שבה היוו אנשים אלה חלק מחיי ילדותי... מישהו העמיד כוס תה לפני והחזירני אל המציאות... האנשים נשתנו מאז, התבגרו, כמוני אני, וההרגשה היתה כאילו לא הפרידו כל אותן השנים בינינו כלל, עד שהתחלתי מבקשת את חברותי לכיתה, והנה, אהה! לא נותרו מהן אלא אחדות שאפשר למנותן באצבעות ידי...

ישבתי והקשבתי לנאום המסורתי. פתאום העפתי עיני וראיתי שני אנשים יקרים יושבים בפינה. עיני וחיוכי הביעו להם ממרחק את דרישתי שלום ואת הערצתי העמוקה, והם קיבלון באותו יחס של רצון ואהדה שרחש לבי להם. מי היו שני האנשים האלה?

בבת אחת צץ ועלה לפני עיני בית־הספר שלנו בראדזיווילוב, שזה האיש, היושב שם בפינה עם אשתו, מר וייל, היה המנהל שלו. שניהם גם יחד השקיעו

מכוחם ומרצם, מזמנם והחמסרותם, בבית־ספר זה. לא רק מלמדים היו את התלמידים שלהם, אלא גם יוצרים סביבם אוירה חדשה, שונה מזו שבה היו נתונים במציאות הגלותית, אוירה ארצישראלית, ומקנים להם אהבה גדולה לארץ האבות וליהודים החיים בה ומחוננים את עפרה. הגברת וייל היתה מורתי. היא ידעה לעורר בלב התלמידים רגש כבוד אליה, ודיו היה מבט שלה שהכיתה כולד תקשיב לדבריה תוך קשב רב.

ועולה בזכרוני חג פורים אחד, ראשון לי בבית־הספר, כאשר ראיתי את מר וייל ואשתו עומדים ליד ביתם ועיניהם צעופות בדמעות. ילדי בית־הספר, כולם מחופשים, הגיעו עד ביתם של המורים וייל. אני, גאה בשמלתי הלבנה הארוכה ובכתר־הזהב המתנוצץ על ראשי, הייתי בת פרעה; ואחי סוניה, זקוף וגא בתחפושת אחשורוש, ניצב לידי. רעש והמולה עמדו מסביב, והכל טבע בשלל צבעים מרהיב עין. המורים וייל שמחים היו אלי גיל לראות את תלמידיהם המחופשים אצלם, וניכר היה סיפוקם מעבודת ההוראה שלהם.

ואז באה הפרידה. אם איני טועה היה הדבר ב־1936, כאשר החליטו המורים וייל לעלות לארץ, כדי לקיים בעצמם את אשר הטיפו לאחרים לעשות — להשתתף בבניתה. הפרידה מעל המורים האהובים היתה קשה, וכל אנשי עירנו הצטערו על נסיעתם, אבל העריכו מאד את החלטתם ואת עוז־רוחם באשר לצעדם זה. הכל ידעו כי אהבת המולדת היא שהביאה אותם לקבלת החלטתם לעזוב את הגולה ולהצטרף אל הבונים. עמדתי בין מאות האנשים שבאו אל תחנת הרכבת ללוות את המורים העולים לארץ. היה זה יום סגריר, עננים כיסו את פני השמים, ורק מזמן לזמן הפציעו קרני שמש בודדות מבין העננים והגיהו את הקדרות שמסביב. היתה לי ההרגשה שיש משום סמל־מה בכך — אור מגיה על חשכת גלותנו...

לא היה זמן למחשבות, להרהורים — קול אדיר של „התקוה" שפרץ פיזר את המחשבות. ואז נשמע קולו הצרוד קמעה והרועד מהתרגשות של מר וייל בנאום הפרידה שלו...

אט אט החלה הרכבת יוצאת מהתחנה, כשהיא מלווה נפנופי ידיים, ממחטות, כובעים — שלום! שלום!...

מאז חלפו שנים. והנה נפגשנו שוב, בהזדמנות זו של האזכרה לקדושי העיירה, ואהבה הדדית, ישנה עמוקה, נתעוררה בלבותינו וחמימות ולבביות שפעו מהם.

ושוב חלפו שנים, ולפתע נודע לי, כי מורנו ומנהלנו היקר בבני־אדם, מר יוסף וייל, נטרד מן העולם, מת בנשיקה.

עגמה הנפש והעין דאבה על האי שופרא דבלי בעפרא. אכן נחמה אחת לנו, חניכיו וחניכותיו: אנחנו שהכרנו את דרך חייו, מעשיו ופעולותיו, את שאיפתו הגדולה לחנך את הדור הצעיר בגולה כך, שפעימות לבו יהלמו בהתאמה עם כל ההולך ומתהוה בארץ ישראל ויראה את עצמו כחיל־המילואים לחלוץ העובר לפני המחנה, אנחנו נשמור את זכרו כל ימי חיינו. נשמור את זכרו של האיש, המורה והמחנך, אשר שתל בלבותינו הרכים את האהבה לציון, לעם, ללשון העברית, תוך מאמצים רבים בסביבה הנכרית, הזרה, ועורר בנו את השאיפה החזקה לצרף מחשבה למעשה — שהביאנו עד הלום.

יהי זכרו ברוך!

חוה זילברמן

ר׳ משה דוד בלבן

בית אבא שימש בית־ועד לכל פעולה ציבורית ובראש וראשונה לכל פעולה ציונית. זוכר אני את היום, שבו התאספו בביתנו כתריסר ציונים והחליטו לשפר את ה„תלמוד תורה" שרמת הלימודים בו היתה נמוכה. נבחר ועד של שלושה אנשים שהחלו מיד בפעולה, הם צירפו לחבר ה„מלמדים" „מלמד" צעיר, וכן מורים לעברית, רוסית וחשבון. הדבר הרגיז את „כלי הקודש", והם הסיתו את הנדבן ר׳ שמואל מאָס, אחיו של משה־מנדל מאָס־גינזבורג הידוע, והוא הפסיק את תמיכתו במוסד. זה גרם למשבר כספי קשה. אז החליט הועד למשוך ילדים מהשכבות האמידות אל ה„תלמוד תורה" בתשלום שכר־לימוד, כשחברי הועד משמשים דוגמה לאחרים בשלחם את ילדיהם ללמוד ב„תלמוד תורה". בין הראשונים ששלחו את בניהם היה אבא ז"ל, ששלח את בנו שמעון, אברהם דניוק, ואחרים. כעבור זמן־מה הופיע בעיירתנו המורה אברהם יהודה, שנרדף בעיירתו בגלל עסקנותו הציונית. הוא הציע ליסד בית־ספר עברי, ואבא סייע עמו וכך נוסד בית־הספר. לאחר זמן באה הצעה ליסד גן־ילדים עברי, ושוב היתה יד אבינו באמצע והוקם הגן.

זכורות לי היטב גם אסיפות ציוני העיירה, שבהן דנו באפשרות ליסד קואופרטיב לשם רכישת אדמות בא"י ונטיעת כרמים, ולאחר שהללו יתחילו

להניב פרי יעלו חברי הקואופרטיב לפי התור לארץ ישראל, אולם הדבר לא התגשם.

בזמן שבעיירתנו כבר היה מקובל למכור שקלים, לאסוף כספים למען ארץ ישראל וכן להעמיד קערות בבית־הכנסת בערב יום־הכפורים, היו עדיין

משה־דוד בלבן ובני משפחתו

עיירות שבהן התנגדו הרבנים לפעולות אלה. עם אלה האחרונות נמנתה גם העיירה קוזין, אבל אבא הצליח לשכנע את רב העיירה והלה התיר להעמיד הקערות ולאסוף כסף למען ארץ ישראל.

למרות שאבא היה „ציוני מתקדם", הוא המשיך במסורת של אביו לאָרח את הרבי מאוֹסטרוֹ עם חסידיו בביתנו.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נאלצו רוב יהודי העיירה לעזבה ורק בשנת 1918 החלו חוזרים אלה. בשובנו, מצאנו הרבה בתים הרוסים ופרוצים, והיהודים המעטים שנמצאו שם היו רובם אביונים מרודים. כמה משפחות התגוררו

באורוות של מכבי האש, מספר משפחות גרו בבנין בית־הספר ובבתי־כנסת אחדים. לא היו להם לא מיטות ולא כלי־לובן, והם שכבו עטופים בסחבות ממש.

אז נוסד ועד הקהילה, שבו השתתפו נציגי כל המפלגות שהיו פעילות באותם הימים ברחוב היהודי, ובראשו — אבא. עיקר פעולתו של ועד הקהילה אז התרכז בעבודה סוציאלית, בהושטת עזרה לנצרכים הרבים.

בזמן חילופי השלטונות, כשהשלטון הפטליורי התפרק והפולנים התחילו מתקרבים אל העיירה, נעלמו הכנופיות והעיירה נשארה ללא שלטון. הצבא הפולני התחיל מפגיז את העיירה. אז הופיע בביתנו פולני אחד והודיע, שאם לא יודיעו מיד לצבא הפולני כי בעיירה אין כוחות צבא ולא תהיה התנגדות מזוינת לכניסתו, יפציצו הפולנים את העיירה עד חרמה. אז התנדב אחי ישראל, שהיה חבר המגיסטראט (העיריה), ויצא יחד עם הפולני ליער ברודי כשהוא מנופף במטפחת לבנה. משמר פולני עצר אותו והכניסהו אל המפקדה. אחרי שנחקר והבטיח כי בעיר אין כל צבא אחר, הופסקו ההפגזות והצבא הפולני נכנס אל העיירה.

אך נכנס, ציוה הקומנדאנט על אבא להמציא לו כמות גדולה של קמח ושעורה ללא תמורה. בימים הראשונים עוד אפשר היה לספק לו את הכמויות שדרש, אולם אחר כך נבצר מאבא לספקן. אז איים הקומנדאנט על אבא שיוציאו להורג, אם לא יספק את הכמויות הדרושות, ואבא נאלץ לברוח באישון לילה ברגל לברודי. לאשרנו, בא לאחר זמן־מה קומנדאנט אחר במקומו של זה ואבא יכול לחזור הביתה.

כבעל טחנות־קמח, השתדל אבא להעסיק חלוצים, וכך נוצר במקום גרעין של חלוצים בהכשרה. ברוח ציונית זו חינך הוא גם את בניו. כך היתה אחותי שרה פעילה ביסוד ועד היתומים, ביסוד בית־ספר לתפירה בעזרת „אורט"; ואחותי ברוניה היתה לגננת מוסמכת מטעם בית־המדרש לגננות של אלפרין באודיסה, ואחרי המלחמה הקימה גן־ילדים עברי בראדזיוילוב וניהלה אותו.

עם ראשית העליה השלישית בשנות העשרים עלו שלושה מבני משפחתנו לארץ. במרוצת השנים בא אבא שלוש פעמים לבקר בארץ ישראל ובפעם השלישית ביחד עם אמא. הוא קנה אדמה חקלאית במחשבה לבוא ולהתישב כחקלאי בארץ. בינתים עזר לילדיו להתבסס בה.

כאשר חזר אבא מביקורו בארץ לראדזיוילוב, הלשינו עליו כי הוציא הרבה כספים מפולין לארץ ישראל. מאחר שלא יכלו להוכיח זאת ולהעמידו למשפט,

חיבלו תחבולה של נקמה בו: הניחו ליד המרפסת החיצונית של ביתו כמה מטבעות מתכת מזויפות... הופיעה המשטרה והחלה מחפשת אחר מכונה להטבעת מטבעות־כסף בביתנו. היא גילתה את המטבעות המזויפות ואסרה את אבא. לאשרנו התערבו אילו פולנים מכובדים יחד עם הכומר הפולני לטובת אבא, שהכירוהו וידעו כי אין זו אלא עלילה, והצליחו לשחררו בלי שיובא אפילו למשפט.

מכל המשפחה המסועפת נשארו בחיים אחרי מלחמת העולם השניה רק אלה שעי"ו ארצה בשנות העשרים, התישבו והקימו את משפחותיהם בה. אחי הבכור ישראל הוגלה בראשית המלחמה על־ידי הרוסים לסיביר ועקבותיו נעלמו. אשתו וילדיו שניצלו מן השואה עלו ארצה והשתקעו בה.

נאמר „מפני הרעה נאסף הצדיק"; כן אפשר לומר ביחס לאבא, אשר זכה למיתה מידי שמים, אף כי מת בחוסר כל, לאחר שהשלטון הסובייטי החרים את כל רכושו. ואילו אמא עם כל שאר בני המשפחה אבדו בשואה הגדולה. יהי זכרם ברוך.

א. בלבן

ר' שמואל־זאב ויינשטיין

ר' שמואל־זאב ויינשטיין נולד בקרמניץ, פלך ווהלין, בשנת 1879. באותה עת עצמה נטרדה אמו מן העולם.

גדל שמואל־זאב בבית הורי אמו המנוחה, הנגיד ר' אברהם־משה רוזנפלד, אשר קיבל, ביחד עם חברו נח פרילוצקי, סמיכות לרבנות בגיל שש־עשרה. אף אחד מהם לא עשה סמיכות זו קרדום לחפור בו. באותו זמן הלך ר' אברהם־משה רוזנפלד לעולמו, ושמואל־זאב בן השבע־עשרה קיבל על עצמו את הנהלת עניני מסחר היערות המסועפים.

בשנת 1900, בהיותו בן עשרים ואחת, נשא שמואל־זאב את אחייניתו רחל, בת ר' חייקיל וחנה ברנשטיין מקרמניץ. מאז החל עוסק במסחר יערות משלו, כשהוא מייצא קורות לבנין אניות בגרמניה. עד כה ועד כה הלכה המשפחה וגדלה: ב־1901 נולד הבן הבכור אברהם־משה, ב־1902 — הבן השני, יצחק, וב־1910 — הבן השלישי — אליעזר (סיוניאַ).

ר' שמואל היה עושה שמונה־תשעה חדשים בשנה לרגל עסקיו מחוץ לבית.

בימי הקיץ היה מבלה בעיקר בקרמניץ. אולם עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה ירד כל הונו לטמיון; כי הגרמנים לא שילמו בעד הקורות שנשלחו אליהם, ואילו הוא סילק את כל פתקי ה„מגיע ממני" שלו. פתקים אלה שלו, שבאו במקום שטרות, היה נוהג להשאיר לאשתו רחל שתקבל עליהם כסף מאת אייזיק קראנץ, המכונה „המפתח", ותכניס לבנק הרוסי־אסיאתי.

ב־1914 העמיק הצבא הרוסי לחדור לגאליציה וכבש את מבצר פשמישל. אז אירגן ר׳ שמואל שותפות מסחרית, שבה לקחו חלק ר׳ יצחק ואקמאן, מטוס חזן ואחרים, במטרה לסחור עם גאליציה הכבושה.

ב־1916 גויס ר׳ שמואל לצבא, ומהפכת 1917 מצאה אותו בבית־חולים צבאי במוסקבה. עם שובו הביתה, אירגן ר׳ שמואל שוב שותפות עם גיסו ר׳ שלום קריוואן למסחר בשלחים שהופשטו מעל הסוסים שנפלו במלחמה. שלחים אלה נשלחו לברדיצ׳ב לעיבוד בבורסקי שם.

ב־1919 אירגן ר׳ שמואל קבוצת שותפים לחילוץ המכונות מתוך טחנות־הקמח הרבות השרופות שבכפר סאפאנוב ליד קרמניץ. השותפים בקבוצה זו היו: ר׳ משה־דוד בלבן ור׳ שלמה ואסר, שניהם מראדזיווילוב. חילצו את המכונות מתוך הנהר איקוה ושלחו אותן לתיקון. חלק מן הגלילים והתמסורות מכרו, ואז עלה בדעת השותפים להעביר את המכונות של אחת הטחנות הגדולות לראדזיווילוב ולהקים שם טחנת־קמח. קנו בראדזיווילוב ברחוב ליפובה בית־חרושת לרהיטים לשעבר ביחד עם בית־מגורים רחב־ידיים, הקימו את המכונות שהביאו מסאפאנוב, התקינו אבן־ריחיים וכן כברה לכבירת הקמח הטחון. האיכרים מהסביבה היו באים לטחון את הקמח שלהם, והעבודה היתה מתבצעת בשתי משמרות. האיכרים שילמו בעד עבודת הטחינה לא במזומנים, כי אם בשוה־כסף, כלומר בחלק מן התבואה. משהלכה העבודה והתרחבה, התקינו אבן־ריחיים נוספת וכן נפות לניפוי הסובין וקמח הסולת. באותו זמן לא היו במקום טחנות־קמח מרובות, וטחנת־הקמח ברחוב ליפובה קנתה לה שם. היא העסיקה אצלה עובדים בכל מיני עבודות שהיו כרוכות בפיתוח הטחנה, והשותפים עצמם חילקו ביניהם את התפקידים המינהלתיים. כך טיפל ר׳ משה־דוד בלבן בענינים הטכניים, ר׳ שמואל וויינשטיין בענינים האדמיניסטראטיביים, ישראל בלבן, בנו של ר׳ משה־דוד, וכן ר׳ שלמה וואסר בענינים המסחריים.

התוצרת עלתה והגיעה לכדי 2—2½ קרונות תבואה ביום בעבודה של שלוש משמרות.

בשנת 1921 העביר ר׳ שמואל את בני משפחתו לראדזיווילוב שהשתכנו

בבית הגדול ליד הטחנה. ב־1925 השיא את בנו בכורו אברהם־משה, ואילו בנו השני יצחק גמר את בית־הספר התיכוני בקרמניץ, נתקבל כסטודנט לאוניברסיטת לבוב, עבר אחרי כן לאוניברסיטת קראקוב, אבל נקרא על ידי אביו לשוב ולעזור לו בעבודת הטחנה.

עם היותו טרוד בעניניו הפרטיים, מצא ר׳ שמואל תמיד זמן להקדיש מעתותיו לעניניהם של האחרים, שהיו מסתכסכים ביניהם ונזקקו לבוררות. מקדיש היה לעניני בוררות את הערבים ומשתדל לפשר בין הצדדים היריבים.

משפחת ויינשטיין

כמו כן היה ר׳ שמואל במשך שנים נציג הציונים הכלליים בעיריה ובקהילה המקומית, לקח חלק בהנהלת ה„תלמוד תורה״, והושיט עזרתו לכל נזקק אם בדרך רגילה ואם בדרך של „מתן בסתר״. אשתו רחל היתה בכל אלה „עזר כנגדו״.

כאשר כבשו הרוסים בשנת 1939 את ראדזיווילוב הוחרמה הטחנה. כל השותפים שהתגוררו בבית הגדול והמרווח שליד הטחנה נאלצו לעקור משם ולחפש להם מקומות מגורים אחרים. ר׳ שמואל ובני משפחתו עברו לגור בחדר אחד מול בית־הכנסת הגדול. כבעל טחנה ונותן עבודה לשעבר נהפך ר׳ שמואל לאזרח ממדרגה שניה, כלומר אזרח „בעל סעיף״, שלפיו נשללה ממנו הזכות לעזוב את העיירה, לקבל עבודה מתאימה, וכולי. גם בני משפחתו הורדו לאותה מדרגה, להוציא את בנו אברהם שקיבל עבודה כחשמלאי. לעומת זאת זכה ר׳ שמואל לא להישלח למרחקי סיביר ולהתגולל שם בבתי־הסוהר. אלה שגורשו לסיביר ולקאזאקיסטאן, כמו ישראל בלבן, שלמה וייסר, בוקשטיין, יעקב בוים, יהושע האלברשטאדט, האחים מילדר ואחרים, אבדו ועקבותיהם לא נודעו עד היום; רק משפחותיהם חזרו.

כאשר נכנסו ב־1941 הגרמנים נמצאו כל בני משפחת ר׳ שמואל בראדזיווילוב. הבן הצעיר סיוניאַ, שנשלח חדשים אחדים לפני כן לעבודה הרחק מן העיר, חזר בעת כניסת הגרמנים, אך כדי ליפול קרבן יחד עם האחרים. בעת חלוקת הגיטו ל„מועילים״ ו„בלתי מועילים״ נפלו ר׳ שמואל יחד עם אשתו לתוך החלק השני. בניהם יצחק וסוניאַ עבדו במנסרה ונמצאו בחלק הראשון של הגיטו

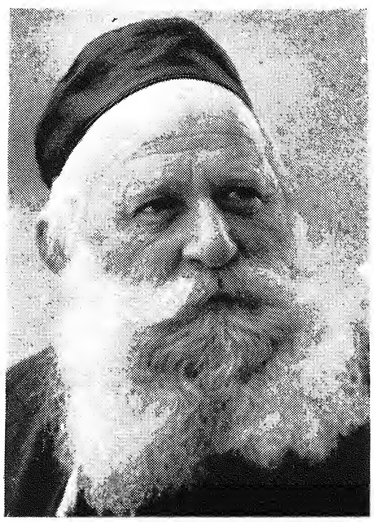
כאשר הוליכו את היהודים ה„בלתי מועילים״ להשמדה, ראו את ר׳ שמואל ויינשטיין צועד ביחד עם הרבי ר׳ איציק׳ל, פישל מארגוליס, בשורה הראשונה...

יהא זכרו ברוך!

י. ו.

קוים לדמותו של אבא

ר׳ יוסף־מנדיל סלעי (גרובשטין) היה הצעיר בין שלושת זוגות השוחטים בראדזיווילוב: ר׳ הרשיל ואחיו ר׳ יוסף; ר׳ בנציון וגיסו ר׳ יעקב צורף; אבי ואחיו הגדול ממנו ר׳ יחיאל־דוד. אבי היה לא רק צעיר בשנים מהם, אלא גם ברוחו, בהשקפותיו, ובפעילותו הציבורית.

ביתנו היה פתוח לפני כל אורח מן החוץ, דרשן, מגיד, שליח ישיבה או מוסד איזה שהוא, שד״רים מארץ הקודש — כולם היו זוכים בסבר פנים יפות ועזרה באי־סוף כספים למטרותיהם אצל ר׳ יוסף־מנדיל שוחט. הוא היה חסיד מחסידי או־ליק, ואף־על־פי־כן ראו בו הציונים הצ־עירים אדם משלהם. עוזר היה להם באי־סוף כספים לקרן הקימת בערבי יום כי־פורים בבית המדרש, בהעמידו את קערת קרן הקימת בין שאר „קערות הצדקה״, על אפם ועל חמתם של החסידים המתנג־דים לציונים. אבא היה מתווכח עמם ומש־תדל להוכיח להם עד כמה טועים הם בכל הנוגע לציונות ולגאולת הארץ. והוא הדבר גם בנוגע לאתרוגי ארץ ישראל. אם כי אתרוגי קורפו היו „מהודרים״ יותר, דרש אבא שישתמשו באתרוגי הארץ, שכן אתרוגי ארץ הקודש עדיפים על פני האחרים.

כציוני, אבא דאג לתת לנו הילדים חינוך עברי. כבר בקיבריץ, מקום שבו התגוררנו זמן־מה, הביא אלינו מלוצק מורה עברי, שלימד קבוצת ילדים תנ״ך וספרות, נוסף ללימודי התלמוד. אחרי כן שלחני ללמוד ב„ישיבה״ של קרמניץ, וכבר אז חלם לשלחני למקוה ישראל ללמוד חקלאות ולהתכשר להיות חקלאי במושבות ארץ ישראל. הלימודים ב„ישיבה״ לא הפריעו לי לקרא את יצירותיהם של ביאליק, מאפו, סמולנסקין ואחרים מסופרי ההשכלה.

מן הראוי לציין את יחסו של אבא לתנועות הסוציאליסטיות שהלכו והשתלטו על הרחוב היהודי בימים ההם. כאדם בעל השקפה רחבה ראה הוא בעין יפה את ארגוני הפועלים, ולא אחת הרהיב עוז בנפשו לדבר נגד תקיפים ועשירים שחשבו, כרגיל, כי מכיון שהם בעלי המאה הריהם גם בעלי הדעה. שום שוחט חזן, או יהודי אחר, שפרנסתם היתה באה להם מאת הציבור, לא העז פניו נגד תקיפים.

פעם הביאו לראדזיווילוב סרט ציוני על חיי היהודים בארץ ישראל. אבא,

ר' יוסף־מנדיל סלעי (גרובשטיין) ומשפחתו

עם כל בני המשפחה, הלך לראות את הסרט הזה. היה זה מעשה מהפכני ממדרגה ראשונה מצדו, שכן שום יהודי לא היה הולך לראות בהצגות של סרטים. בעד מעשה מעין זה עלולים היו לרדת לחייו של אדם, מה גם שוחט! היה בכך משום סכנה לפרנסתו של אבא, כי עלולים היו גם לפסול אותו לשמש שוחט. אבל אבא לא התחשב בכך, והקהל ידע את השקפותיו ואת ציונותו.

אחרי מלחמת העולם הראשונה, כאשר החלטתי לעלות לארץ, דיבר עמי אבי על הקשיים שלפני: „התחבורה עדיין אינה מסודרת, תנועת הרכבות משובשת. הדי המלחמה עדיין מתגלגלים בעולם. חכה עד שאפשר יהיה לנסוע". אולם

משנוכח כי מנוי וגמור אתי לנסוע וללא דחוי, הוסיף ואמר אלי: „הרי לך, בני, שלוש מאות רובל לדרך, ודע שכל הגשרים מאחוריך הרוסים ועליך רק להתקדם לקראת המטרה שלך". אגב, היה זה כל הכסף שהיה ברשותו. הוא ברכני תוך אמונה ותקוה כי בוא יבוא אחרי. כעבור שנה שלח גם את אחותי רבקה לארץ, כפי שהתבטא „להורות לפניו את הדרך", ושנה לאחר מכן עלה הוא עם אמא ויתר בני המשפחה. היה בכך משום צעד נועז בימים ההם, לנדוד עם משפחה גדולה לארץ שכח קליטתה היה מוגבל עד מאד.

האופטימיות שלו לא עזבתו גם בארץ, כאשר נתקל בקשיי הקליטה. שאיפתו להיאחז בארץ, לבנות בה את ביתו, היא שעזרה לו להתגבר על כל הקשיים ולהשתרש במולדת. הוא הקים לו בית לתפארת בהדר הכרמל בחיפה, גידל וחינך את כל ילדיו, והיה מלא אמונה ובטחון כי חיים אנו בזמן של „ימות המשיח".

הוא הלך לעולמו שנתיים לפני קום המדינה. יהיה זכרו ברוך.

צבי סלעי

קוים לדמותה של דבורה לכטמן ז"ל

אביה של דבורה לכטמן ואני היינו חברים מנוער, כתלמידים לבית־הספר; ואחרי שחזרנו מן השבי הביתה לאחר מלחמת העולם הראשונה התחזקה ידידותנו עוד והיינו שותפים במסחר חמש־עשרה שנה, עד עלותי בשנת 1935 ארצה.

אמה של דבורה, לאה לבית בייניש שאר, היתה חברה לאביה מילדותה ובעיר ראו אותם כזוג שבת־קול כבר הכריזה עליהם: בת פלוני לפלוני; ואכן, בשנת 1924 הם נישאו זה לזו ושנה לאחר חתונתם נולדה להם דבורה. היתה זו ילדה יפהפיה וטובת־לב מאין כמוה. קשורה היתה לבני המשפחה שלי בקשרי אהבה מיוחדים, ובגיל הגן, במקום ללכת הביתה, היתה באה אלינו. פעם תעתה בדרך, וכששאלוה לאן היא הולכת, אמרה כי הולכת היא אל הדוד מנשה׳לה.

כאשר יצאתי לדרכי ארצה ליוונו כל בני משפחת לכטמן עד לבוב. בשעת פרידה ראיתי דמעות בעיניהם. ידעתי כי אין אלה דמעות על שאני עוזב אותם, כי אם דמעות מתוך דאגה לי, על לכתי לארץ רחוקה ושוממה שחוסר עבודה שורר בה, ואין בה לא בשר ולא חמאה — כל אותם המאכלים הטובים שנתברך בהם „גן העדן" הפולני עלי אדמות. בלי משים עלה לפני הפסוק „זכרנו את הדגה וכו׳" ונדתי לידידי בלבי על נודם לי...

אך למותר להזכיר מה היה „גן העדן" הפולני ליהודים כבר לפני פרוץ המלחמה עם גרמניה הנאצית. החוקים החדשים שנחקקו נגד היהודים, איסור השחיטה היהודית, ה„נומרוס קלאוזוס" בבתי־הספר הגבוהים, ועוד ועוד הפכו

את „גן העדן" לגיהינום בשביל היהודים, ועם כיבוש פולין על־ידי הנאצים — למקום השמדתם העיקרי של יהודי אירופה כולה.

בשנת 1947 קיבלתי מדבורה מכתב מאיטליה שהיא ואחותה יפה נשארו בחיים והריהן מצפות לעליה ארצה. כשנודע לי מקץ שנה שדורה — כך קראנו לה — עם בעלה ותינוק הגיעו, מיהרתי לחדרה והבאתים אלי, לחדרי היחיד, כי לא רציתי שיישלחו למעברה. כעבור חודש עלה בידי בעלה להשיג דירה ביפו, והם הסתדרו שם. הוא עבד בצבעות, אבל עבודה זו גרמה לו סבל רב, כי מחלת הקצרת הציקה לו מאד. בינתיים נולד להם עוד ילד, שמואל, ואז הם החליטו לקנות דירה עם חנות ברמת החייל ועברו לגור שם. הכל לכאורה הלך למישרים, אולם פתאום חלתה דורה מחלה אנושה ולאחר זמן קצר הלכה לעולמה.

על החיים שלה בגיטו אפשר היה לכתוב ספר שלם, אולם רק מעט־מן־המעט מסופר עליהם במקום אחר בספר זה. אביה, בנימין, נפטר בברודי בשנה הראשונה לפלישת הגרמנים, ואמה נורתה בידי איכר בשדה פתוח בשעה שהחביאה את ילדתה יפה. שתי האחיות, דורה ויפה, שניצלו בדרך נס, הצליחו להגיע אחר נדודים רבים ארצה, אבל גם כאן לא הונח לה לדורה ובלא עת נחטפה מתוכנו. יהא זכרה ברוך!

צבי

לזכר משפחת שיף

מלחמת העולם הראשונה נסתיימה, ומשפחת יוסף שיף חזרה מדרכי הנדודים אל העיירה. קשים היו החיים, התפרנסו בדוחק, ומחלה קשה שפקדה את ראש המשפחה הורידה אותו אחרי סבל רב שאולה, בהשאירו אחריו לאנחות אשה, בן, ושלוש בנות.

ביתו של יוסף שיף היה בית ציוני, ובו אחת הספריות הגדולות בעיירה בלשונות הרוסית והאידיש בכל הנוגע לשאלות העם והציונות. הבן, שהיה בחור משכיל, הירבה בקריאה, אולם התיסר בחולי ללא מרפא, הוכרע ונטרד מן העולם.

האֵם ושלוש בנותיה התפרנסו בצער, קיבלו מפעם לפעם עזרה זעומה מקרובים באמריקה, והתקיימו איך־שהוא.

קמה תנועת „החלוץ" ו„החלוץ הצעיר" בעיירה והפיחה רוח חיים במשפחה:

ניצנים של חיים חדשים נראו באופק, עליה לארץ ישראל, לבנותה וגם להיבנות בה!... שרה, הבת האמצעית, נסעה ראשונה להכשרה, עלתה ארצה, הצטרפה לתנועת העבודה וראתה את עצמה מאושרת בהגשימה את שאיפתה.

פסיה, שרה, תמה שיף

האחות הצעירה, תמה, עברה את דרך ההכשרה שלה בחוות „החלוץ" בגרוֹכוֹב ליד וארשה, ועלתה לארץ. אחרי שגם היא הסתדרה בעבודה, העלו שתי האחיות את האֵם ואת האחות הגדולה, פסיה, ארצה, וכולן חיו יחד חיי עבודה ותקוה לימים טובים יותר.

אולם הגורל המר מאד למשפחה זו. לא היו ימים רבים והאֵם הלכה בדרך כל הארץ. תמה נישאה, עבדה והיתה שמחה בחלקה... לפתע חלתה ולא קמה עוד ממיטת חליה. שרה גם היא נישאה. בעלה היה מניצולי השואה. חייה מרים היו, והסוף — אכזרי ביותר: באחד הלילות שם בעלה קץ לחייה...

האחות הגדולה, פסיה, נשארה גלמודה. מיואשת מהחיים מלאי עמל ויגון, נפלה למשכב, ואחרי סבל רב ומכאובים גדולים הלכה אף היא לעולמה.

אלה תולדות אחת המשפחות היפות והצנועות בעיירתנו, ששאפה לחיי עבודה ויושר, יגעה באנחתה ומנוחה לא מצאה.

יהא זכר כולם ברוך!

בונציה

מיכאל פרוחובניק

משנפוצה השמועה בראדזיווילוב כי הגרמנים הולכים ומתקרבים לברודי ורבים מן הנוער המקומי החלו בורחים בכיוון לרוסיה ורומניה, אמר האב, לייביש, לבנו יחידו, כי בתנאים הנוכחיים מן הרצוי שהמשפחה תתפזר ו„תפצל" את הסכנה התלויה מעל לראשה. הוא ידע כי בנו מיכאל אינו רוצה לנדוד ולעזוב את כל בני המשפחה לבדם, ואף־על־פי־כן יצא ביחד עם בני־נוער אחרים בכיוון לשומסק. כאשר כבשו הרוסים את העיירה, חזר מיכאל הביתה, אולם עד־מהרה גויס הוא לצבא האדום, נשלח לסיביר, ושם חי בתנאים קשים של עבודה, רעב וקור, מחלות, חוסר לבוש מתאים — תנאים לא־אנושיים. בינתיים נכבשה ראדזיווילוב לגרמנים וכל המשפחה הושמדה בתוך שאר יהודי העיירה.

מיכאל יצא בשלום מכל התלאות והיסורים שבהם נתנסה ובשנת 1948 הגיע ארצה. כאן קיוה הוא להתחיל חיים חדשים, תיכנן תכניות לעתיד — אולם פתאום חלה וב־12 באפריל 1961 הלך לעולמו.

ח. פ.

בת־שבע ניר (סטרוימן)

צנועה בהליכותיה, עדינת הפנים ואצילת הרוח, שספגה מסורת יהודית ואהבת האדם בבית הוריה; מורה מסורה ואהובה ששאפה להקנות את ערכי היהדות לילדי ישראל — כזו היתה בת־שבע שנקטפה מקרבנו בלא עת. תורמת היתה

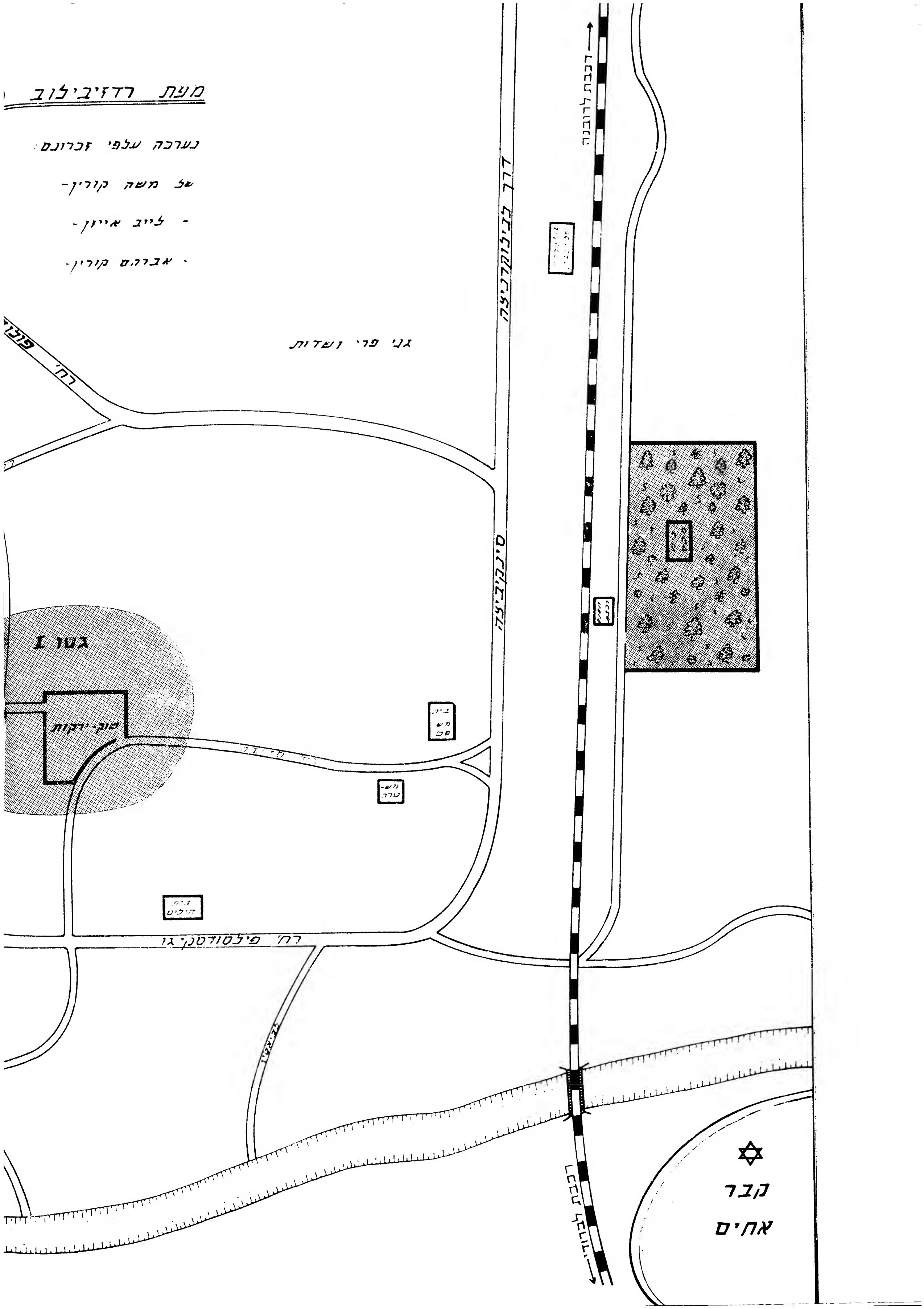
ממיטב כשרונותיה ותכונותיה לעניני הציבור שבתוכו חיתה ועבדה, כשלבה ער תמיד לסובל ולנזקק לעזרה, שאותה היתה מושיטה בגלוי ובסתר.

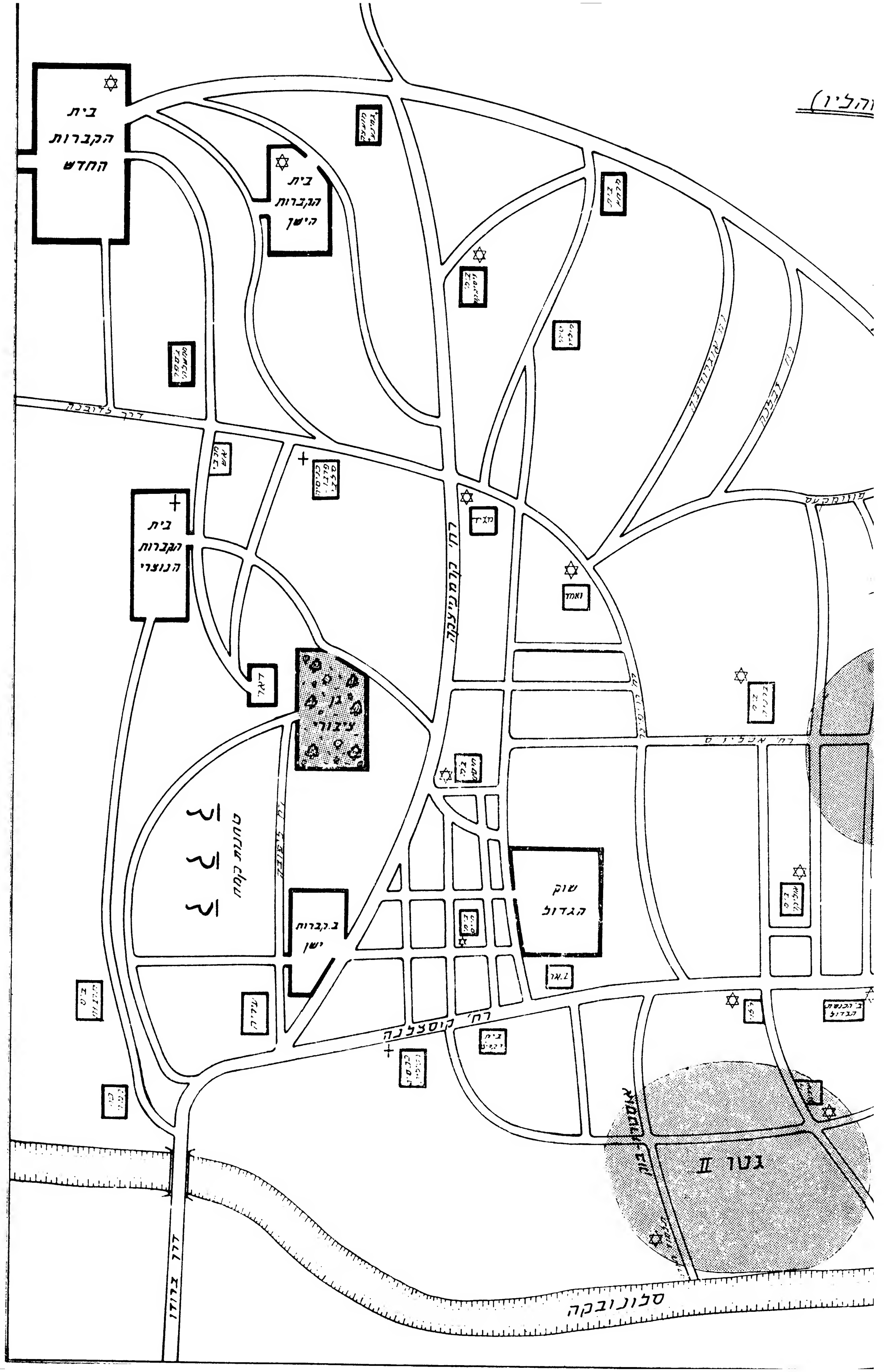
בבקשה להאציל מרוחה על האחרים, אירגנה חוג ללימוד שבועי של התנ״ך, ובדרך זה סיפקה מזון רוחני לאלה שהיו צמאים לו.

ובעודה מאושרת בעבודתה בהוראה, בחברה, ובקן משפחתה הלכה לעולמה.

ש. נ.

השואה

מפת רדזיבילוב
נערכה עלפי זכרונם:
של משה קורין-
- לייב איזן-
- אברהם קורין-
גני פרי ושדות
דרך לבילוקרביצה
סינבילבצה
גטו I
שוק-ירקות
בית משפט
משטרה
בית חולים
רח׳ פילסודסקי גו
רכבת לדובנה
קבר אחים

בית
הקברות
החדש
בית
הקברות
הישן
בית
הקברות
הנוצרי
גן
ציבורי
שוק
הגדול
ב.קברות
ישן
רח' קוסצלנה
גטו II
סלונובקה

נִשְׁמַת יוֹסִי בֶּן-אֲחוֹתִי בְּרוֹנְיָהּ

כָּל הַלַּיְלָה נָפְלוּ כּוֹכָבִים אֶל חֵיקִי
וְלֵאֶה מִסְּפוֹר צָחַקְתִּי יְחִידִי אֶל תּוֹךְ הַלַּיְלָה מְאֻשָּׁר.
וְכָךְ רָדוּם, וְכָךְ הוֹזֶה רְקִיעִים צָבְעוּ עֵינַי וּנְשָׁרִים צָנְחוּ לָעֲמָקִים.
אָז פָּקַחְתִּי עֵינַי אֶל הַחֲלוֹם. בָּא יוֹסִי הַקָּטָן וְגָאַל אֶת הַשִּׁיר. וְהָיָה מְרַחֵף וְשָׁר.

קוֹל הַתּוֹר נִשְׁמַע בָּאָרֶץ. וְעַל אִבֵּי הַבֹּקֶר גֶּשֶׁם כּוֹחֵל וְיוֹרֵד.
לְמַרְגְּלוֹת הַר-טֶרֶם-שֶׁמֶשׁ אֲנִי כּוֹרֵעַ וְזוֹכֵר וְזוֹכֵר וְזוֹכֵר.
רֹאשִׁי בַּמַּיִם שֶׁמִּגְבָהִים נוֹפְלִים בִּצְלִילִים יְרֻקִּים שֶׁל הַחֲלוֹם הָרָוֶה הַכָּבֵד.
אֲנִי שׁוֹמֵעַ אֶת כָּל שִׁירֶיךָ, יוֹסִי. יוֹסִי הַקָּטָן, הַזּוֹרֵחַ. יוֹסִי הֶהָרוּג בֶּאֱמֶת.
צְבָיַיִךְ הַתּוֹעִים עַל כָּל דֶּרֶךְ צָדִים הֵד קוֹלְךָ הַצּוֹחֵק.

אֱלֹהִים, אֱלֹהִים, כָּל הַבְּקָעִים מָלְאוּ אָז מַיִם.
וְאַחַר הַגֶּשֶׁם שְׁטָפָנוּ הַיָּרֹק וְשִׁכֵּר צְעָדֵינוּ.
וּמְלוֹא-כַּפַּיִם הֶחְוִירוּ פִּטְרִיּוֹת כְּסִפּוּר אַגָּדָה שֶׁרוֹמֵז בְּבָבוֹת שֶׁל אֶלֶף עֵינַיִם.
וְכָל הָעֵצִים הִדְלִיקוּ שְׁמָשׁוֹת בַּאֲמִירֵיהֶם לִכְבוֹדֵנוּ.

הוֹ יוֹסִי, הוֹ יוֹסִי! אֶת לַחֲשִׁי שָׁלַחְתִּי עִם מוֹצָאֵי הַלַּיְלָה אֶל פְּנֵי הָאֲגַם
וּבַרְוָזֶיךָ הַלְּבַנְבַּנִּים גִּלְגְּלוּ עַצְמָם לְהַעֲלוֹתוֹ כֶּתֶר לָאֲדוּוֹת.
אַךְ עִם שֶׁמֶשׁ שֶׁעוֹלָה גַּם אֲנִי עוֹלֶה כָּלִיל... וּבוֹעֵר מֵאֵשׁ עֶרְגָּה
לְנַשֵּׁק הֶעָפָר שֶׁל בְּחִיר הָאֲהָבוֹת.

אמיר גלבע

סקירה*

יצחק ויינשטיין הוא מחברה של מגילת „חורבן ראדזיווילוב" — שהיא העדות היחידה על כליונה של קהילת ראדזיווילוב.

במסרו את עדותו חזר ויינשטיין והעלה פרטים שכבר הביא ב„חורבן ראדזיווילוב" אבל הרבה חידש וגם הוסיף, וביחוד בחלק האחרון של עדותו, הנוגע לתקופה שלפני — ושל אחרי השחרור.

יצחק ויינשטיין

לפני המלחמה הוא היה סוחר, ניהל עסקים גדו־לים והיה תושב נכבד בראדזיווילוב. בעל השכלה, שלא סיים את לימודיו בבית־ספר גבוה. את שנות הכיבוש, בידי הרוסים והגרמנים, עשה כפועל שחור.

בעל תפיסה ערה ומעשית, שבימי האימים שם לו למטרה להציל את נפשו ונפשות בני משפחתו. בע־דותו מסופר בפירוט, איך הצליח להציל את חייו ואת חיי אשתו וילדיו מציפרני המות.

במשך כל זמן כיבוש הנאצים הוא לא חיפש לו עמדות נוחות ביודנראט או במשטרה, אף, שהצעות כאלה היו לו הרבה פעמים. אופיינית היא תשובתו ליו"ר הראשון של היודנראט, וידרהורן, כשהלה הציע לו להיות יו"ר במקומו: „כל חיי הייתי בין הנותנים ולא בין הלוקחים, איני רוצה להיות מכשיר בידי הגאֶסטאפּו, לא אוכל לקחת מהיהודים את פת לחמם האחרונה". כדוגמה לאופיו, כדאי לספר את העובדה שויינשטיין ביקש לא לפרסם. כשבא אליו אחיו הצעיר סוניה וסיפר לו בסוד שהוא רוצה להצטרף למשטרה היהודית כדי להקל מעליו את החיים „נתתי לו שלוש סטירות חזקות ואמרתי לו ,חלקך לא יהיה עם הכנופיה המנוולת הזאת, אל תעז ללכלך את מצפונך, ואל תכתים את שם משפחתנו." בספרו את העובדה הזאת התרגש והתחיל לבכות ועבר זמן עד שנרגע. כשעבד אצל הרוסים בתור כלכלן עבר בשגגה על החוקים שלהם והיה צפוי לעונש חמור — להישלח

* מתוך המיסמכים של „יד ושם". נרשם בידי מר ו. אלפרוביץ', מאי 1962.

עם משפחתו לסיביר „לדובים הלבנים", כבורז'וי לשעבר שעשה סאבוטג', אבל הודות למלחמה שפרצה בין רוסיה לגרמניה נשאר בראדזיווילוב.

ויינשטיין הוא מהיחידים והבודדים שניצלו מגיטו ראדזיווילוב, וטוב שבשנת 1948 רשם הכל על החיים ועל חורבן קהילת ראדזיווילוב. עכשיו ספק אם היה יכול לזכור הכל. במסרו את עדותו עלה לו הדבר במאמץ רב. בפגישותי הרבות אתו הכרתי מקרוב את האיש העדין המעורר בך רגש כבוד אליו.

בידעו את חשיבות העדות שהוא מוסר ל„יד־ושם" הוא דרש ממני בכל פעם שאקרא לפניו מה שנכתב, ובדק אם העובדות נרשמו בדיוק כפי שמסר.

בפעם האחרונה כשביקרתי אצלו מצאתיו עוסק בשיחזור גיטו ראדזיווילוב.

ויינשטיין עלה רק לפני קרוב לשנה מאנגליה שם השאיר בן, ועוד בן לו בארץ. על שאלתי מה תכניתו לעתיד? הוא ענה: „לעת עתה אני לומד באולפן ואחרי כן אחשוב על תכלית".

יצחק ויינשטיין מספר

היות ובזכרונותי „חורבן ראדזיווילוב" כבר סיפרתי בהרחבה על החיים בגיטו ראדזיווילוב במלחמת העולם השניה, אסתפק הפעם רק בהערות קצרות בנושא זה.

נולדתי בקרמניץ בשנת 1907. בשנת 1922 עברה משפחתי לגור בראדזיווילוב. אבי היה יהודי אמיד, ניהל עסקים גדולים. בין שתי מלחמות העולם היתה לנו טחנת קמח, ופרנסה בשפע. אבי היה יהודי מתקדם ונתן לילדיו חינוך והשכלה כללית. בילדותי למדתי בחדר. אחרי כן, עד מלחמת העולם הראשונה ב־1914, למדתי בבית־ספר ממלכתי יהודי בקרמניץ. אחרי כן בבית־ספר־מסחרי. גמרתי תיכון אוקראיני והמשכתי באוניברסיטאות לבוב וקראקוב, מתמטיקה ומשפטים. לצערי נאלצתי להפסיק את לימודי ולעזור לאבי בעסקיו. בשנת 1926 פתחתי בראדזיווילוב חנות לכלי־כתיבה וגלנטריה. העסק התנהל עד פרוץ מלחמת העולם השניה 1939. בשנת 1933 התחתנתי עם בתיה גולדנשטין מברודי. בשנת 1936 נולד בננו יוסף (עתה בארץ) ובשנת 1938 נולד בננו השני שמעון (עתה באנגליה). בזמן הפולנים, עד שנת 1936, חיו והתפרנסו היהודים בראדזיווילוב כמו בכל העיירות באזורנו: מי במסחר, מי במלאכה, כל אחד לפי מקצועו. אחרי שנת 1936 הציף גל של אנטישמיות את רחבי פולין והמצב נשתנה לרעה. הממשלה הפולנית פתחה חנויות, והסיתה את האוכלוסיה הפולנית והאוקראינית ביהודים, אבל לידי התנגשויות גלויות לא הגיע אצלנו.

כשפרצה המלחמה בין גרמניה ופולין ב־1 בספטמבר 1939 קמה בהלה; כבר

בימים הראשונים ראו שהצבא הפולני לא יוכל לעמוד נגד הגרמנים. לראדזיווילוב התחילו זורמים פליטים ממערב ומרכז פולין. יום יום פחדנו לבואם של הגרמנים, לאשרנו נכנס הצבא הרוסי ב־19 לספטמבר לראדזיווילוב והיהודים נשמו לרווחה.

החיים בכיבוש הרוסי

עם כינונו של השלטון במקום התחיל מיד בהלאמת כל בתי העסקים הגדולים, מנסרות, טחנות, ועוד. תיכף ראיתי את המצב והחלטתי למסור את חנותי בלי לחכות עד שיבואו ויקחוה ממני, ואני הלכתי לעבוד בקואופרציה הסובייטית בתור כלכלן, אחר כך בתור אֶקוֹנוֹם. בחנותי הכניסו הסובייטים בתור מנהל את האוקראיני טושאקבסקי, שניהל עסקים שחורים, מכר הרבה סחורות בשוק השחור והכסף שם בכיסו.

לפני המלחמה עבדה אצלי פקידה מאניה ויינשטיין, אצל הסובייטים היא היתה פעילה ונבחרה לועד האגודה המקצועית. היא ידעה אילו וכמה סחורות היו בחנותי, וגם על כל העסקים השחורים של טושאקבסקי. היא פנתה בענין זה לכל המוסדות — בכדי, הוא לא הודח ממשרתו והמשיך בעניניו עד שמכר את כל הסחורות.

בכל המוסדות הסובייטיים עבדו רק אלמנטים פרוליטריים שמאליים, יהודים ונוצרים. מיד הורגש מחסור בכל, בצרכי אוכל והלבשה, בכל מקום הופיעו תורים ארוכים. הקהל לא התלהב במיוחד, כמובן, מהסידורים האלה, אבל ברור היה שזה יותר טוב מאשר אצל הנאצים, לפחות בטוחים בחיים.

כשהסובייטים הנהיגו תעודות־זהות לא שכחו לציין אצל כל בעלי עבר בורז׳ואי סעיף מיוחד. בעלי הסעיפים האלה היו צפויים יום יום לגירוש לסיביר. גם אבי ואני צוינו ב„סעיפים" וכמובן פיטרו אותי מעבודתי. מחוסר ברירה, וגם מתוך רצון להיות „פרוליטרי" התחלתי לעבוד כפועל שחור במנסרה. שם עבד גם אחי סוניה. עבדתי כך עד פרוץ המלחמה בין רוסיה לגרמניה ב־22 ליוני 1941.

החיים בתקופת הנאצים

ב־22 ליוני 1941 פרצה המלחמה בין גרמניה וברית־המועצות. הצבא הגרמני התקדם והתקרב לראדזיווילוב. הצבא האדום נסוג מתוך בהלה, ואימה גדולה נפלה על האוכלוסיה היהודית. התחילו בורחים בסוסים, ברכב, באופנים, אבל הגרמנים כבר היו בכל הדרכים.

ב־19 ליוני כבשו הגרמנים את ראדזיווילוב. האוקראינים קיבלו את הגרמנים בשמחה גדולה. הם כוננו מיד שלטון מקומי ובראשו מאטאַיקו, שקרא לעצמו „פולקס־דויטשה". האוקראינים התחילו משתוללים, שדדו רכוש היהודים. והראו לגרמנים על הבתים שבהם יש מה לשדוד. הם גם מסרו שמות של יהודים שהיו פעילים אצל הסובייטים, וכך התחיל שוד וטרור פראי. בין הקרבנות הראשונים היתה מאניה ויינשטיין שהזכרתי לעיל.

הגזירות הראשונות

הגרמנים הכירו בשלטון המקומי של האוקראי־נים ונהנו להם סמכויות רחבות. בתחילת יולי נשלח מטעם מפקדת האזור דובנא מפקד לראדזיווילוב והוקמה מפקדה מקומית, שהוציאה מיד גזירות ופקודות אנטישמיות. היהודים היו צריכים לשאת סרטים לבנים עם מגן־דוד כחול על שרווליהם. אסור היה להם לעזוב את ראדזיווילוב בלי רשיון. אי־מילוי הפקודות היה כרוך בעונש מות*.

בינתים הלכו הרוסים והתקדמו, וכל הסביבה שבה היו המשפחות סמיגרן, קיפרמן ושלי נכבשה. הכפר שבו התחבאנו עבר שבע פעמים מיד ליד, הרבה חללים נפלו משני הצדדים. כששמענו דיבור רוסי יצאנו לקראתם. הרוסים הכריחו אותנו לקבור את החללים. עבדתי כל היום, אבל הצעיר הנוצרי שהיה עמי ברח, ואחר כך מסר לי שהמשפחה מחכה לי. ביקשתי את הרוסים שירשו לי לשוב למשפחתי והם שיחררו אותי, אבל היה קשה מאד להגיע אליהם, כי הגרמנים פתחו בהתקפת־נגד וכל הסביבה היתה תחת מטר יריות. הרוסים נסוגו. ביקשתי את הרוסים שיקחוני אתם בעגלה, כי לא היה לי כח עוד ללכת, אבל הם לא רצו. רעב ויגע הגעתי בכחותי האחרונים למקום שבו השארתי את משפחתי, אבל הם כבר לא היו שם. היו שם פארטיזנים שחיכו לתוצאות הקרב. הם לא נתנו לי לעמוד בחוץ שלא ירגישו בהם, ונכנסתי אליהם. פה נודע לי שמשפחתי עם כל אלה שהסתתרו פה עברו לראדזיווילוב. אחרי יגיעה רבה הגעתי לראדזיווילוב שהיתה כבר בידי הרוסים. ליד בית־הכנסת הגדול, בדירה עזובה, התקבצו כל השרידים מיהודי ראדזיווילוב: סמיגרן ומשפחתו, קיפרמן ומשפחתו, טריביטש, שינדל זץ, אוקס ודודניתו פלדמן. כל יום חזר מישהו.

* כאן הושמט כל החלק המובא בפרוטרוט ב„חורבן ראדזיווילוב" — המערכת.

אחרי השחרור

אותה ההנהלה שהיתה כאן לפני המלחמה שבה לראדזיווילוב. את הגברים רשמו למכבי־אש. התחילו משלחים אוקראינים ויהודים לסיביר. פחדתי מפני גירוש. פניתי אל צעיר אוקראיני שהיה פעם חבר לאחי בבית־הספר ועתה עמד בראש מחלקת־הכספים שיצרפני לעבוד אצלו, אבל הוא דחה אותי באמרו „לא אכניס במוסד סובייטי מי שהיה בורז'וי". פניתי למזכיר המפלגה, והוא הסכים, וכך התחלתי לעבוד שם. כעבור כמה ימים רצו לשלוח אותי לקורס, לחארקוב. הסכמתי בתנאי שיעבירו את משפחתי לרובנה, והם הסכימו. לאחר שעברתי קורס של שלושה חדשים חזרתי למשפחתי לרובנה ושם נתקבלתי לעבוד במשרד מס הכנסה מחוזי. קיבלתי דירה בבית שהיה שייך פעם ליהודי. שם גרתי עד הריפאטריאציה.

בית־דין במחנה אופגייסמאר, גרמניה (עם יצחק ויינשטיין)

בפולין נמצאתי בביטום עד 1946 ועברתי לגרמניה. שם עבדתי במחנה שבו היו 2500 פליטים. נבחרתי לועד של 5 שופטים שמתפקידם היה לסדר סכסוכים בין הפליטים וכן את הענינים האדמיניסטרטיביים. לא היה לנו שום קשר עם הגרמנים.

ב־1947 נסעתי עם משפחתי לאנגליה. התישבתי בנוטנגהם ועבדתי שש שנים כטוחן. אחר כך פתחתי עסק. בשנת 1953 מתה עלי אשתי, בגיל 50. בני הבכור עלה ארצה בשנת 1956. בני הצעיר נשאר באנגליה. ב־1961 עליתי ארצה.

יצחק ויינשטיין

חורבן ראדזיווילוב

העיירה ראדזיווילוב שוכנת באמצע הקו בין לבוב ורובנה. לפנים השתייכה למחוז קרמנץ, ובזמן הפולנים — למחוז דובנו. מספר תושביה היה ששת אלפים ומהם שלושת אלפים ושלוש מאות יהודים. היהודים התעסקו רובם במסחר. איכרי הסביבה היו באים למכור תוצרתם ובאותה עת עצמה היו קונים את המצרכים הדרושים להם. כן היו שם יהודים בעלי טחנות־קמח ומנסרות, ואלה העסיקו במפעליהם פועלים יהודים. היו גם בעלי־מלאכה שונים, שהיו מוכרים את תוצרתם בשווקים ובירידים, לבד מן המכירה היומיומית הרגילה.

החיים החברתיים והתרבותיים התרכזו בעיקר מסביב לתנועה הציונית על כל פלגיה וזרמיה. פעילים ביחוד היו „החלוץ", „השומר הצעיר" ו„הרביזיוניסטים". הילדים קיבלו את חינוכם בבית־הספר של „תרבות" ובבתי־הספר העממיים הפולניים. היה שם גם „תלמוד תורה", שבו קיבלו ילדים רבים חינוך דתי. היו שם כמה וכמה בתי־כנסת ובתי־מדרש, שמביניהם הצטיין במיוחדותו בית־הכנסת הגדול *. כן היו שם בשירות הקהל שני רבנים, שלושה שוחטים ועוד כמה „כלי קודש".

המצב הכלכלי עד שנת 1935 היה בדרך כלל משביע רצון, אולם למן אותה שנה החל משתנה לרע בעקבו הכיוון הפוליטי־כלכלי של ממשלת פולין — „אושאַם פוליטיק", שמטרתה היתה להוציא את המסחר מידי היהודים ולהעבירו לידי הפולנים. נפתחו חנויות שנתמכו על־ידי הפולנים תוך הטלת חרם על חנויות של יהודים ועל תוצרת יהודית. כן הוכרז על דחיית פרעון של שטרות ל־15 שנים (!), כך ביקשו הפולנים להשמיט את הקרקע מתחת רגלי היהודים ולהוציאם מתוך מעגל החיים של העיירה והסביבה. על אף כל זאת חיו היהודים, אפשר לומר, לא רע עד פרוץ מלחמת פולין־גרמניה.

* ראה מאמר על בית-הכנסת הגדול בעמוד 58.

באחד בספטמבר 1939 פתחה גרמניה במלחמת־בזק עם פולין והתנגדות הפולנים נשברה מיד. הגרמנים השתלטו במהירות על כל קוי־התחבורה של המדינה, וההמונים שברחו מפני אימת התוקף נלכדו בכבישים ובדרכים ללא יכולת להגיע למחוז חפצם. למעשה לא היה כל טעם בבריחה, מאחר שהגרמנים הקדימו את היוצאים בכל מקום.

התערבות הצבא האדום ב־19 בספטמבר במלחמה שמה קץ להתקדמות הגרמנים במזרח פולין. באותו יום נכנסו חילות הצבא האדום לראדזיווילוב ללא כל התנגדות מצד הפולנים. הישוב היהודי נשם לרוחה — ניצל לפי שעה מציפרני־ הנאצים.

עם כניסתו של השלטון הסוֹבייטי חלו מיד שינויים בסדרי החיים של העיירה — „זמנים חדשים, זמירות חדשות״, וראשונים לסבל גם תחת שלטון זה היו, כמובן, היהודים. ראשית כל חוסלו החנויות ובמקומן הוקם קואופראטיב מרכזי עם עשרים סניפים ועוד שלושים סניפים בכפרי הסביבה. כן „הולאמו״ טחנות־הקמח, המנסרות ושאר בתי־החרושת של היהודים, שבעליהם „הוכתמו״ כבורגנים בסעיף מיוחד בתעודות־הזהוי שלהם — „אות קין״ לגבי כל מוסד ממשלתי או לשכת עבודה.

כל בתי־הספר שהיו קיימים בעיר נסגרו ובמקומם נפתח בית־ספר אחד בעל עשר כיתות, שבו למדו כל הילדים. כן הוקמה ספריה ומועדון מגמתיים.

העיריה שהוקמה נמצאה בפיקוחו של המרכז האוקראיני בקיוב, ואילו המרכז האזורי היתה רוֹבנה.

כאן מן הראוי לציין את המאורע הבא: כאשר נכנס הצבא האדום יצאו האוקראינים לקראתם מנפנפים בדגליהם הלאומיים תוך אמונה, כי הסובייטים יכירו ב„סאמוֹסטיינה אוקראינה״ — אוקראינה העצמאית. אולם מה גדולה היתה אכזבתם, כאשר הצבא הוציא מידיהם את הדגלים ופיזר את הקהל!

בראשית 1940 התחילו הסובייטים סוללים כביש קיוב־לבוב וחלק גדול מן האוכלוסיה היו עסוקים בסלילתו. לאחר זמן, עם התחלת ההתקפה של גרמניה על רוסיה, היה כביש זה לתועלת הגרמנים.

עד כה ועד כה החלו הסובייטים משלחים לסיביר ולגבולות פינלאנד את המתיישבים הפולנים באיזור, שהממשלה הפולנית סייעה לישובם אחר מלחמת העולם הראשונה במטרה להגדיל את הישוב הפולני שם. כן הוחל בגירוש אלמנטים „לא רצויים״, וביניהם שתים־עשרה משפחות יהודיות: באלאבן, ואס האחים מילדר ועוד. בשנת 1946 חזרו משפחות אלה מגלותן ביסיבר, אבל כמעט

כולן בלי הבעלים. לפי מה שמסר ד״ר זאיונטשקובסקי, שגם הוא היה בין המשולחים, נאסרו הבעלים בבתי־האסורים של דובנו וקיוב, אולם גורלם לא ידוע.

ב־22 ליוני 1941 התחילו הכל מרגישים כי המצב משתנה. נאומו של מולוטוב בראדיו, טיסתם של האוירונים בשמי העיירה — הכל בישר לא טובות. היה ברור, הגרמנים שנכשלו ברצונם לפלוש אל האיים הבריטיים היפנו את כוחותיהם נגד רוסיה.

ההתקפה הגרמנית באה משני צדדים: צ׳ֶרנוֹביץ וסוֹקוֹל ליד לבוב, במטרה ברורה לסגור בתנועת מלקחיים על הצבא הענקי בגאליציה. הסובייטים נלחמו בעקשנות רבה ליד קרֶאמניץ־ברוֹדי ואיפשרו להוציא את הצבא חלקים־חלקים על נשקו. חלק מהצבא הנסוג עבר גם בראדזיווילוב. כל הדרכים הופצצו על־ידי אוירוני האויב ולא היתה כל אפשרות לתושבים לברוח. ברחו עם הצבא הנסוג רק אנשי המפלגה והפקידים. היו שניסו לברוח בסוסים ובעגלות, אבל נאלצו לשוב על עקבותיהם מאחר שהתקדמותו של האויב היתה מהירה יותר. רק מעטים מאלה שעבדו במוסדות הממשלה הצליחו להימלט עם מחלקותיהם בלי משפחותיהם, ורק הם ניצלו ממות. ממאות הצעירים שנשלחו בשעתו על־ידי השלטונות הסובייטיים למחנות עבודה, חזרו אחדים (ביניהם גם סוניה ויינשטיין) ממרחק מאתים וחמשים קילומטר לביתם, אך כדי לשתף את עצמם בגורל המר שהשיג אחר כך את כולם.

ב־29 ביוני 1941 סאנו מגפי הנאצים הצועדים בצעדי־און על כבישי עיירתנו. ובאויר נישאה אימה מסמרת שערות...

חלק גדול מהאוכלוסיה האוקראינית הפכו מיד את עורם, פנו עורף לכל מה שאמרו יום קודם לכן „קדוש, קדוש״, הקימו שערי נצחון, וקיבלו את פני הגרמנים בתרועות שמחה וקריאות „גואלינו באו״. הם הדריכו את כל פלוגות החיילים שעברו אל בתי היהודים שיקחו להם כל מה שירצו.

במטרה למנוע מצב פרוע והפקרות, נוצר ועד יהודי עם מר וידאֶרהוֹרן בראש, שיבוא בקשר עם השלטונות וידאג לכך, שכל דרישה מאתם תופנה אל הועד אשר יעשה כמיטב יכולתו למלאה, אבל שלא יהיה מקום לשוד פראי. ועד זה נהפך לאחר מכן ליודאֶנראט.

כבר בימים הראשונים ליולי מינה הקומיסאר לעניני עבודה בדובנו קומנדאדנט בראדזיווילוב, ולידו כמה אנשי ס.ס. היהודים הרגישו מיד מהי מגמת השלטון ביחס אליהם. הפקודות האנטישמיות הראשונות הכריזו:

א. על היהודים לשאת על זרועותיהם סרטים לבנים עם מגן דוד אדום.

ב. על היהודים למסור מיד את מקלטי הראדיו שלהם.

ג. אסור ליהודים לצאת מן העיירה ללא רשות.

ד. העובר על הפקודות הנ"ל צפוי לעונש מות.

היה איפוא ברור שהיהודים מובדלים לרעה משאר התושבים והינם נטולי כל הגנה.

ב־15 ביולי באה קבוצת אנשי גֶאסטאפּוֹ אל הועד האוקראיני וביקשו מהם להגיש רשימה של „יהודים מסוכנים". האוקראינים ערכו מיד רשימה של מאתים יהודים ורשימה נוספת של כמאה יהודים עשירים. משום מה צימצמו אחר כך את הרשימה הראשונה לכדי עשרים ושמונה אנשים בלבד. היו אלה בעיקר אנשים שהאוקראינים היו מעונינים בחיסולם מתוך חשבונות אישיים־פרטיים. היהודים החביאו אצלם כסף ודברי־חפץ שונים, עתה ראו הם הזדמנות להיפטר מהם ולשדוד את רכושם. בין הראשונים ברשימה היו: זלמן לויטין, שמעון מארדר, מאניה ויינשטיין, דוד ואסר, אסתר גרויסמן, האחים חומוט, ועוד.

בבוקר אותו יום הוציאו אנשי הגאֶסטאפּוֹ יהודים עם אתים וציוו עליהם לחפור בור גדול ביער ברוֹדי, לא הרחק ממסילת־הברזל ברוֹדי־ראדזיווילוב. משנחפר הבור, פקדו הם על היהודים הנפחדים לרוץ מהר קדימה... מרחוק התגלגלו הדי היריות וצעקות האומללים...

פרטים אלה מסר לייב רוחאנציס שהיה בין החופרים.

למחרתו נכנסה קבוצת אוקראינים לבית־הכנסת הגדול, הוציאו את ספרי התורה וזרקום החוצה והציתום. הם הביאו את הרב ר' יצחק לרנר זצ"ל והכריחוהו לרקוד מסביב לאש. בראש האוקראינים האלה עמד צעיר בן תשע־עשרה, קאשובה.

מן יום זה ואילך החלו מוציאים יום־יום יהודים לעבודה שחורה, בעיקר לחפירת תעלות לשם הנחת הכבל הטלפוני לבוב־קיוב. פיקדו על העבודה גרמנים.

ב־15 לאוגוסט אורגן הועד היהודי מחדש בשם „יודאֶנראט". וידאֶרהורן התפטר מתפקידו מטעמים מצפוניים, כי לא יכול לשאת באחריות הכבדה. במקומו מונה ליושב־ראש היודאֶנראט יעקב פורמן, אדם חסר מצפון, סאדיסט, שרצה בדם קר לשמור על עורו שלו ועל הקרובים לו ללא התחשבות כלל עם האחרים.

ב־27 לאוגוסט ערכו פלוגות הגאֶסטאפּוֹ „ביקור" שני אצלנו. הוצאה פקודה — וכל פקודה היתה מלווה באיום של עונש מות — שכל היהודים, מילד ועד זקן, בריאים וחולים ללא הבדל, יתיצבו תוך שעתיים בכיכר השוק. דחסו את כולם לתוך חצרו של ואלדמן, שגדלה בערך 10X60 מטרים, בלי שאיש ממנו ידע לשם מה ולמה אספו אותנו כאן. קודם לכן נצטוינו להשאיר את הבתים פתוחים.

השערים נסגרו, וכמו מתוך האדמה צצו חיילים עם מכונות־יריה. קמה בהלה נוראה, בכי ויללות נשמעו מעברים והאנשים החלו נפרדים זה מזה בטרם יירצחו.

החצר של ואלדמן שכנה ליד הכביש לבוב־קיוב. באותה שעה נמצאו שיירות חיילים עוברות בכביש. פתאום נעצרה אחת המכוניות, וקצין בעל דרגה גבוהה ירד ממנה, קרא אליו את מפקד קבוצת הגאֶסטאפּו, דיבר עמו משך רגעים מספר ונסע הלאה. המצב נשתנה מיד לטובה, השערים נפתחו, ואנו הוצאנו בטורים־טורים אל כיכר השוק ונמסרנו לידי המיליציה האוקראינית, שבראשה עמד מישה זאלאֶסקי, לשם שילוח לעבודה.

כאשר חזרנו אחרי העבודה לבתינו מצאנום ריקים. פלוגות אוקראינים אספו — בהסכמת ועד העיר — את האיכרים מהסביבה, ואלה הוציאו אל עגלותיהם כל מה שנראה להם. היה זה שוד גלוי לאור היום.

כעבור כמה ימים פורסמו מודעות שעל היהודים להביא לועד העיר כסף, זהב, וכל שאר חפצי־ערך אשר להם. בהשתדלותו של וידאֶרהוֹרן, שהיה מתורגמן, הסכימו הגרמנים להשאיר לאנשים את טבעות הקידושין שלהם. עמדו היהודים בתורים ארוכים לפני בית קיטס עם שרידי רכושם ומסרו בידיים רועדות פמוטות ירושת דורות, כפות ומזלגות של כסף, קופסות זהב, עגילי זהב, וכל מיני קישוטים ותכשיטים, עם שהם אומרים בלבם ולואי ויהיה כל זה כופר נפשם לרוצחים.

אולם השוד הגלוי לא נגמר בכך. יום־יום היו קבוצות חיילים שונות נכנסות אל הבתים ולוקחות לעצמן מן הנשאר כל מה שנראה להן, אם סירים וכלי בית ואם כלי־לובן ובגדים. האוקראינים גם הם לא ישבו בחיבוק ידיים, כי אם החרו־החזיקו אחרי אדוניהם השודדים הנאצים.

לצערנו הרב עלינו לומר, כי היוּדאֶנראַט שלנו עשה שירות רע לנו היהודים. הוא הקים לו משטרה משלו, וזו היתה ממש יוצאת מכליה לא רק במילוי אחרי פקודות הגרמנים, אלא סחטת מן היהודים כל מה שניתן בשביל הגרמנים, בשביל האוקראינים, בשביל השיירות העוברות, וגם — בשביל עצמם. האמת ניתנה להיאמר, כי היוּדאֶנראַט והמשטרה שלו היו מוכנים למכור את אחיהם לרוצחים בתקוה שיניחו להם, אבל סופם לא היה שונה מסופם של אחיהם הסחוטים והמכורים על־ידיהם לרוצחים.

באוקטובר 1941 הוציא הועד האוקראיני פקודה שאסור ליהודים להחזיק בהמות, סוסים, צאן, אבל מותר להם למכרם לאוקראינים. מאליו מובן כי כל אלה נמכרו להם בחצי־חינם.

ב־20 לדצמבר באה פקודה מדובנו להחליף את סרטי השרוולים בטלאי צהוב עגול בצד שמאל של החזה ובצד ימין של הגב.

מטרתו של הכובש הנאצי היתה ברורה: תחילה להרוס את היהודים מבחינה כלכלית, לדכאם ולהשפילם מבחינה מוסרית ונפשית, ואחרי כן לחסלם בקלות מבחינה פיסית. אחרי שלא היה עוד מה לקחת אצל היהודים, ציוו להביא את טבעות הקידושין. המצוקה הלכה וגדלה, הרעב החל להיות מורגש בבתי היהודים. אז נתארגן בלי ידיעתו של היודאָנראט ועד עזרה לנצרכים.

מפקד העבודה מדובנו, האמאָרשטיין, דאג לכך ששום יהודי לא ישתמט מעבודת הפרך שהוטלה עליו. הוא שלח בעלי מקצוע גם למחנות העבודה בויניצי. שם נאספו אלפי בעלי־מלאכה יהודים מכל אוקראינה. האמאָרשטיין הטיל את

עובדי כפיה בשנת 1942

הדאגה לשילוח האנשים לעבודה על היודאָנראט, וזה האחרון בזדון גנב את לב האנשים המשולחים, בהבטיחו להם שכעבור ששה שבועות יוחלפו באחרים, אם כי ידע שאך משקר הוא להם. בין המשולחים היו אברהם ויינשטיין החשמלאי,

וולף הפחח, ואחרים. בזמן הראשון לא שמעו עליהם מאומה, לא ידעו אפילו היכן הם נמצאים ואם עודם בכלל בחיים. אחרי זמן־מה הצליחו להתקשר עם המשולחים על־ידי איש מויניצי ואף שלחו עמו מכתבים וקצת אוכל. באחד המכתבים שהגיע משם היה כתוב כי היתה שריפה גדולה ורק המחנה נשאר עומד על תילו. היה ברור איפוא כי „השריפה הגדולה" משמעותה חיסול כל יהודי המקום, ואילו יהודי המחנה עודם בחיים. היה זה ביוני 1942. פורוחוֹבניק, שהיה שם ונשאר בחיים, סיפר, כי המחנה עמד עד 1943. באחד הימים, בשעות הבוקר המוקדמות, הוציאו אותם וערכום בשורות, הוציאו כל עשירי מתוכם הצידה, ואת השאר רצחו.

ב־5 למארס, 1942, הופיעו כשמונים עגלות איכרים מהסביבה. נראה גם מושל מחוז דוּבנוֹ בלווית משטרה מקומית ומן החוץ. פחד אחז את היהודים שחשבו כי שוב עומדים לשלח אנשים לעבודה והחלו רצים להתחבא, באשר יכלו. ברם, עד־מהרה נתברר כי אין זה אלא שוד מאורגן בלבד... השוטרים החלו עוברים מבית לבית ומוציאים כל מה שהיה לו עוד ערך כלשהו. בפעולה זו השתתף גם ראש הועד האוקראיני מאטאֶיקוֹ, סאדיסט, שגילה איזו סבתא גרמניה במשפחתו וסיגל לעצמו בגאוה ובחוצפה את היחוס של „פולקס־דויטשה".

מצב־הרוח של היהודים בראדזיווילוב היה מדוכדך מאד. הידיעות על התקדמותם של הגרמנים בתוך רוסיה מצד אחד, וההרג הרב ביהודי רוֹבנה „עיר ואם בישראל", וכן ביהודי קהילות רבות אחרות במערב אוקראינה מצד שני — לא השאירו עוד מקום לספק באשר לעתידם הם... זה היה המצב שבו היינו נתונים במשך עשרת החדשים הראשונים לכיבוש הנאצי.

אני ואחי סוניה, יחד עם עוד שבעה יהודים, עבדנו במנסרה שהיתה שייכת לפנים ליעקב בוֹים. סבלנו שם הרבה צרות מצד הפועלים האוקראינים עם יורצ'אֶנקוֹ ופיליפ בראשם.

בשני לפסח נודע לנו כי יהודי דוּבּנוֹ נכלאו בגיטו. ידיעה זו החמירה עוד את המצב המתוח בלאו הכי. רבים סברו כי גם אותנו יעבירו לגיטו דוּבנוֹ, אולם משראו כי הולכים וגודרים בלוחות ובתיל דוקר כמה רחובות של יהודים הבינו כי מכינים לנו גיטו מקומי. בית־הכנסת הגדול נמצא בתוך השטח המגודר.

ב־9 באפריל באה פקודה שעל היהודים לעבור תוך יומיים אל השטח המגודר. החלו היהודים סוחבים את חפציהם העלובים, אילו כלי־בית וסמרטוטים שנשארו אצלם לפליטה אחרי כל השדידות. שכנינו האוקראינים ראו את היהודים נכלאים

בגיטו והתענגו, בידעם שכל מה שהסתירו אצלם בתקוה לקבל בזמן מן הזמנים בחזרה ישאר עתה בידיהם.

הסביבה שגודרה לצרכי הגיטו היתה הדלה ביותר והבתים ששכנו בה היו קטנים ועלובים. בית־הכנסת הגדול שימש מחסן צבאי ועל היהודים הוטל לשמור עליו. לא רק יהודי ראדזיווילוב לבדם הועברו לתוך הגיטו שהוקם — כל היהודים מכפרי הסביבה אף הם הודחסו לתוכו, וכך הגיע מספר כל היהודים בגיטו ל־2600 נפש. היודֶנראט חילק את הדירות, לאחר שהשאיר לעצמו כמה בנינים, בין הכלואים. הבנינים הגדולים של גארדיס ודובשטוק הוצאו אל מחוץ לגיטו, כאילו רצו להגדיל עוד את הצפיפות. נאלצנו לערוך אצטבאות, זו על גבי זו, כדי לאפשר לכולם להסתדר לשינה. רבים היו ישנים בעליות, בכל מיני צריפים ומחסנים, וכך, לאפשר לחולים ולקטנים להימצא בבתים הקטנים. יצא שלכל נפש הוקצה מקום של 1.8 מטר כולל חדרי השירותים והשימוש.

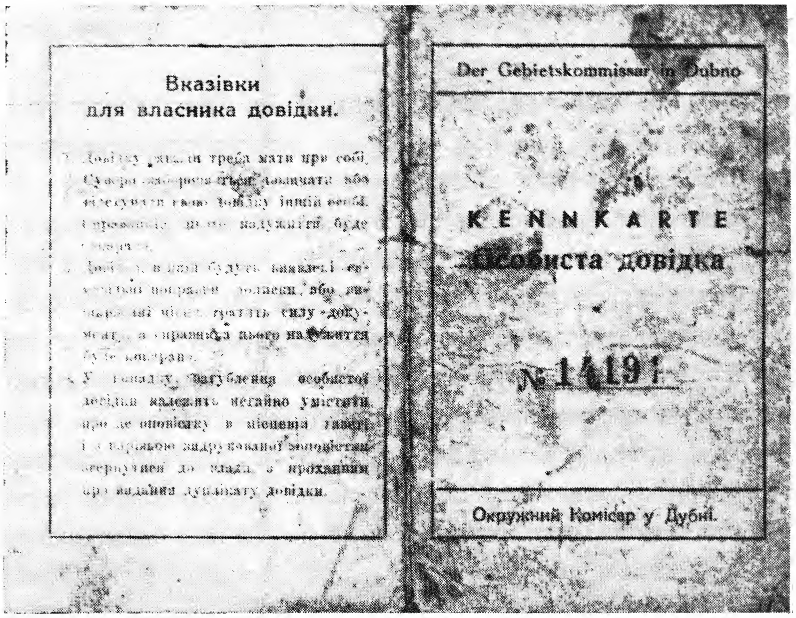
הגיטו חולק לשני חלקים. שני שערים, שנקבעו זה מול זה, הוליכו מרחוב הרכבת אל שני חלקי הגיטו. החלק הראשון נמשך לאורך רחוב הרכבת עד ה„גראֶבלי" ליד הסליונאבקה בנפלו לתוך נהר האיקוה; ולרחבו — מדרך ברודי הישנה עד לרחוב בית־החולים. האוקראינים שהתגוררו בשטח זה הועברו לבתיהם הטובים של היהודים.

החלק השני של הגיטו היתה לו צורת עריבה. הוא נמשך לאורך רחוב הרכבת והדרך המובילה מכביש דובּנוֹ לפוֹז׳ימקיס; ולרחבו — בין כביש דובּנוֹ וסימטת בית־החולים.

בתוך הגיטו היו גם כמה גנים. מחסור במים לא היה, התחלנו איפוא לעבד את הגנים, לזרוע ולשתול ירקות בתקוה שנוכל גם ליהנות מגידוליהם.

בזמן הראשון לא ידענו רעב, כי ניתן היה בכל מיני דרכים להגניב לחם ושאר מצרכים לתוך הגיטו. כך הצליח, למשל, בצלאל טישלמן, שמתפקידו היה לחלק את מנת הלחם המצומצמת ש„זרקו" הרוצחים ליהודים — דומני 200 גראם לנפש — לשחד את האופים האוקראינים שיזרקו כיכרות־לחם נוספים אחדים. גם השוטרים היהודים עשו „עסק" עם השוטרים האוקראינים, והתוצאה היתה קצת יותר מצרכי אוכל. גם אנו, פועלי המנסרה, היינו מביאים בהסכמת השלטון עגלה עם נסורת לתוך הגיטו — ובתוכה היו מוסתרים מצרכי אוכל.

בזמן הראשון יכלו היהודים לגור בגיטו בכל מקום שרצו, אבל עד־מהרה, כשבוע לאחר מכן, יצאה פקודה שהיהודים ה„יעילים" יעברו לחלק השני של

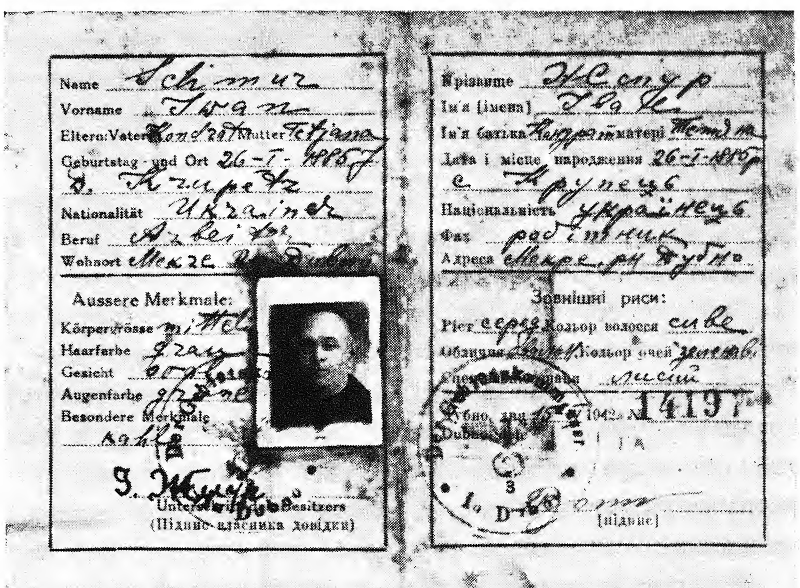

Вказівки
для власника довідки.

Der Gebietskommissar in Dubno

KENNKARTE
Особиста довідка

№ 14191

Окружний Комісар у Дубні.

Name Schimur
Vorname Iwan
Eltern: Vater Konrad Mutter Tetjana
Geburtstag- und Ort 26-I-1885
Nationalität Ukrainer
Beruf Arbeiter
Wohnort
Aussere Merkmale:
Körpergrösse
Haarfarbe grau
Gesicht
Augenfarbe
Besondere Merkmale
Unterschrift des Besitzers
(Підпис власника довідки)

Прізвище
Ім'я (імена)
Ім'я батька ... матері
Дата і місце народження 26-I-1885
Національність українець
Фах робітник
Адреса
Зовнішні риси:
Ріст ... Кольор волосся сиве
Обличчя ... Кольор очей
Спеціальні прикмети
Дубно, дня ... 1942 № 14197
(підпис)

תעודת זהות לעבודה

הגיטו המכונה „הקראָ״ ו„הבלתי יעילים״ ישארו בחלק שליד הנחל. „היעילים״ קיבלו תעודות בחתימת מפקד העבודה מדובנו, האמאַרשטיין, והועד האוקראיני עם מאטאָיקו בראש הוא שטיפל בחלוקת התעודות הללו. עד־מהרה נודע שכל היהודים ברובנה ובערים אחרות שלא היו להם תעודות כאלה חוסלו, ואילו המאושרים, בעלי התעודות, הם ומשפחותיהם נשארו בחיים. התחילה התרוצצות פראית תוך יאוש אחר תעודות באמצעות היודאָנראט ומאטאָיקו עצמו, שהיה עורך את הרשימות ומגישן למשרד העבודה בדובנו והוא יכול היה לעשות הרבה כרצונו. היודאָנראט דרש הרבה כסף תמורת שתדלנותו בעד כל תעודה, שחלק ממנו שימש כמובן למתן שוחד, וכן מאטאָיקו עצמו. יצא איפוא שרבים מבין העובדים במקומות אחראים לא קיבלו תעודות, ואילו אנשים שעבדו במקומות לא חשובים כלל קיבלו תעודות. מה שלא יכול לעשות במצב ענינים זה המקצוע עשה השוחד בעזרת ה„עסקנים״ היהודים עצמם. כלל מספר התעודות שנתקבלו היה 400 בשביל 2600 נפש של יהודים!

לאחר „החלוקה״ האחרונה נעשה צפוף יותר בחלק השני של הגיטו ומרווח יותר בחלק הראשון. תושבי הגיטו ליד הנהר הרגישו כי ימיהם ספורים, אבל היודאָנראט שמר עליהם שאיש מהם לא יעבור חלילה לצד ה„יעילים״...

ב־27 במאי 1942 הגיעו אלינו שמועות שבדובנו הושמדו כל היהודים שלא היו להם תעודות עבודה, כלומר כל „הבלתי יעילים״.

לא הרחק מהעיר נמצא מחנה של שבויי מלחמה רוסים. הם היו מוצאים לכל מיני עבודות. כשהיו עוברים בעיר נראו כמזי רעב, להוטים אחרי בדלי סיגאריות שהיו אוספים מהארץ בדרכם, וסופגים בעד זה מכות רצח משומריהם הנאצים. והנה נודע לנו כי שבויים אלה הוצאו לחפור בורות גדולים הרחק שני קילומטרים מראדזיווילוב.

חיסול היהודים בארצות הכיבוש הנאצי היה מתבצע באופנים שונים. כך, למשל, באזורים הרוסיים, ששם היהודים לא הספיקו לברוח עם הצבא האדום, היו הגרמנים משמידים אותם בכל מיני אמצעים בו במקום. כך היה בקיוב, בחארקוב, ובערים אחרות. במערב אוקראינה היו הרוצחים קוטלים את קרבנותיהם תחילה ללא כל רשמיות, אחרי כן החלו כולאים אותם בגיטאות ומשמידים אותם „באורח רשמי״, ב„אקציות״, כלומר מוציאים אותם אל מחוץ לעיר ורוצחים אותם לתוך בורות מוכנים מראש. ואילו בגנראל־גוברנמנט, היינו בשטח הפולני שלפני המלחמה כולל גאליציה ובירתה קראקוב, היו מעבירים את היהודים למחנות השמדה בתאי גאזים, בעיקר.

המצב היה איפוא ברור ולא היה כל מקום לאשליות. כל מי שיכול השתדל להימצא באותם הימים מחוץ לגיטו, בעיקר במקומות עבודה שנחשבו כבטוחים ביותר. רע היה מאד בלילות, כי הכל היו חייבים לשוב הביתה. איש לא יכול כמובן לעצום עין, מהיותו דרוך כולו לקלוט כל רחש מבחוץ.

והנה בא הלילה של 29 במאי 1942.

יום קודם לכן השגנו אחי סוניה ואני, בהשתדלותו של מנהל המנסרה טושקובסקי, תעודות עבודה. התגוררנו עם הורינו בצד הנהר. עם קבלת התעודות ביקשנו לעבור לחלק השני של הגיטו עם אשתי ושני ילדי, אבל הדבר עלה לי בקושי רב בגלל התערבותם של השוטרים היהודים. סוף־סוף עלה בידי לעבור לצד „הקארא". כאן, בצד „המאושרים" כביכול, מצאתי את האנשים מתוחים מאד, מכינים להם מחבואים, והיו גם כאלה שהצליחו לא לשוב ממקום עבודתם לביתם כדי ללון מחוץ לגיטו.

בארבע לפנות בוקר נשמעו מצד רחוב הרכבת מצעדיהם הסואנים של חיילים. נראו כשלושים אנשי ס.ס. הולכים ומתקרבים אל שערי הגיטו, ואחריהם צועדים אנשי המשטרה האוקראינית המקומית וכן חוץ־עירונית. הם הקיפו את הגיטו, ומיד נשמעו הדי יריות, צעקות פראיות „יודן ראוס!" אנשי הס.ס. רצו מבית לבית ובמכות אכזריות גירשו את האומללים הזועקים ומיללים מאימה החוצה. הרוצחים דפקו את כולם לתוך חצר בית־הכנסת, עם שהם הולכים ומחלקים גברים לחוד ונשים וילדים לחוד. זקנים וחולים שלא יכלו ללכת נורו בו במקום והוטלו לתוך עגלות. זה היה גורלם של ישראל גנזלמן, ויקטוריה זאכס, ואחרים. אחרי כן הוציאו את הגברים בשורות צפופות והוליכום בכיוון לתחנת הרכבת. בשורה הראשונה נמצאו הרב ר' יצחק לרנר, פישל מרגליות, שמואל ויינשטיין, ישראל רייף, הירש לינדנר. המשטרה האוקראינית הביאה בשימוש כל אמצעי אכזרי לזירוז הליכתם של הנידונים למות. רבים היו שותתים דם מן המכות שהוכו, ורבים היו הכושלים בדרך, ביניהם לייב קוזולצ'וק ואחרים. אלה האחרונים נורו מיד והוטלו לתוך העגלות שנמצאו במאסף.

תחילה חשבו האנשים כי מובילים אותם אל הרכבת ובלב התעוררה תקוה כלשהי... להארכת היסורים והענויים. אבל משהגיעו למעבר הפסים ראו שמכוונים אותם ימינה, אל מערה היער שליד הכפר ראדזיווילוב גאיס. שם כבר נמצאו מוכנים בשבילם בורות גדולים ועמוקים, 50X20 מטר בערך.

אל מיבצע ההשמדה באו כל „הגדולים" מהעיירה והסביבה: בא־כח השלטון בדובנו המפקד אלטר האופטמן, מפקד משרד העבודה האמארשטיין, מפקד הס.ס.

קראמודה, סמלי הס.ס. פאט באנדלאַר ולובלינג, ראש הועד האוקראיני מאטאָיקו, ראש המשטרה האוקראינית גריצישאָן, בא־כח הקומאנדאטורה האוקראינית ווליאַניוק, המכונה אוהידא, ועוד.

המעגל מסביב לקרבנות האומללים הלך וצר והרוצחים ניגשו למלאכת הרצח שלהם בצעקות פרא ובמכות מגלבים. הם הכריחו את האומללים להתפשט ערומים, אחרי כן הריצום לתוך הבורות הפתוחים בעוד אנשי הס.ס. ממטירים עליהם ממכונות־יריה אש ועופרת. הקרבנות נפלו ישר לתוך הבורות כעמיר מאחרי הקוצר... היו בין הנופלים רבים שלא נפגעו, או שנפגעו וטרם מתו, אבל האדמה כיסתה את כולם ואלה שנשארו עדיין חיים נחנקו תחתיה. רק בחור יהודי אחד הצליח להימלט מגיא ההריגה בהסתתרו ערום בין ענפי אחד העצים.

הנשים והילדים נמצאו כל אותו זמן בחצר בית־הכנסת שהיתה מוקפת משטרה אוקראינית. צעקותיהם ויללותיהם קרעו לבבות. ביניהם נמצאה העלמה ליובה טישלמן שהיתה לה תעודה, אבל לא רצתה להיפרד מעל הוריה והחליטה לשתף את עצמה בגורלם. ישובים היו על הארץ, וכצאן ליד המטבחיים חיכו לטבחים שיקחום לשחיטה...

בשעה שמונה בבוקר השיגם גורלם, אותו גורל עצמו שהשיג שעה קודם לכן את בעליהן, בניהן ואחיהם. סימני הדם בדרך גילו להם כי בדרך זו עצמה עברו יקיריהם לפניהם. משהגיעו אל המקום ראו שני בורות, האחד מכוסה והשני ריק, מסויד. לא היה להם כל ספק בכך שזה — מוכן בשבילם. זעקות קורעות לב עלו השמימה, אבל שערי רחמים לא נפתחו... הנשים ערומות־למחצה יללו ובכו בכי מר. אחדות מהן יצאו מדעתן, כגון הגברת קריפס, בהחזיקה את ילדה בזרועותיה.

החיות בצורת אדם המזוינות והאכזריות השתלטו בנקל על קרבנותיהם, רצחום בדם קר, מילאו את הבור הריק וכיסוהו באדמה. לאחר שביצעו את משימתם הרצחנית בנשים ובילדים חסרי הישע, נכנסו הרוצחים תוך קורת־רוח אל בית־אוכל, כרו להם כרה גדולה, ובשעת אכילה וזלילה ערכו את הדין־וחשבון שלהם על הרצח וכל הנוכחים חתמו עליו. הדין־וחשבון על המתת 1540 יהודים בין ראדזיווילוב וברודי נחתם בשעה 12 בצהרים. אחר כך נכנס ראש הס.ס. לגיטו מספר 2 וציוה ליודאָנראט להגיש לרוצחים אלף סיגאריות. היודאָנראט מילא מיד אחר הפקודה וסיפק את הסיגאריות.

אחרי כן הביאו בעגלות איכרים את בגדי ההרוגים. בפקודתו של מאטאָיקו הכניסו את הבגדים לביתו של הרב יצחק לרנר וסגרו אותו. אם כי בחלק זה,

מספר 1, של הגיטו לא היה עוד איש, נמשכה השמירה עליו. קבוצת אנשים מהחלק השני של הגיטו נשלחה לנקות את הדם שטרם הספיק להקריש ולמחות כל זכר לעקבות הרצח המתועב, בעיקר ברחובות ובחצרות. גם אני הייתי בין המנקים. בהזדמנות ראשונה שניתנה לי נגשתי לבית מגורי הורי, חיפשתי אותם במחבוא שהתקנתי ושהיה מכוסה בנסורת שהבאתי מהמנסרה — לשוא, לא מצאתים עוד... פתיל חייהם נותק שעות אחדות קודם לכן והם מצאו את עצמם בקבר האחים הגדול שבמערה־היער ליד כפר גאַי לביאטינסקי.

מן הראוי לציין, כי בזמן חיסול חלק הגיטו מספר 1 נמצאו שני יהודים בבית־החולים, ביניהם זליג ויצר. מנהלת בית־החולים שהיתה אוקראינית העלימה אותם ולא מסרה אותם לגאֶסטאַפּוֹ.

איכרים סיפרו שעוד ביום השלישי לאחר הרצח ריתתה האדמה מעל קבר האחים ודם זרם ונשפך לתוך מערה־היער.

הצליחו להימלט מהשחיטה הזאת כארבעים איש, מהם אחדים שלא חזרו מהעבודה לגיטו. ביניהם היו: גלמן רודמן, בנימין גלר, יעקב־משה גולדברג, שעבדו יחד עמי במנסרה, שרה קארש. שניים האחרונים ניצלו ונשארו בחיים.

מצב הנותרים בגיטו הלך ורע מיום ליום. מיואשים ומדוכאים היו יוצאים הם בשורות צפופות לעבודה בליווי שוטרים יהודים או אוקראינים. הולכים היו באמצע הכביש, מאחר שליהודים אסור היה להלך במדרכות.

קואופראטיב של חייטים, שנוסד עוד לפני ה„אקציה" במטרה להגדיל את מספר ה„יעילים" לשם קבלת תעודות עבודה, השתכן בבית קיטס מחוץ לגיטו. ניהלו את העבודה יעקב שטרן ויוסף סטירט. לפי פקודה של מאטאיקו צריך היה הקואופראטיב לעבוד רק בשביל לא־יהודים. השתתפו בעבודה גם נשים, שקיבלו באופן זה רשות לצאת מהגיטו.

אשתי הצליחה להשיג עבודה אצל עורך־דין נוצרי בשם גורסקי כמתרגמת מאוקראינית לגרמנית. הוא היה גם שולח אותה בשליחויות אל הדואר. פעם ראה אותה המתרגם ממשרד הס.ס. והכירה לפי הטלאי הצהוב שלה. הוא הביא אותה אל משרד הס.ס. ושם היכה אותה הקצין קראוזה מכות אכזריות על אשר התהלכה מחוץ לגיטו.

התהלכו שמועות שמתכוננים לערוך „אקציה" לילדים שנשארו בחיים. התחילו האנשים מסתירים את הילדים. אני לקחתי עמי בהסתר את בני, בן השש, אל המנסרה ושם החבאתיו בין הקרשים, ואת הבן השני, בן הארבע, לקחה עמה אשתי. לא פעם נאלצתי לברוח עם בני תוך טיפוס מעל לגדרות אל מחוץ לעיר.

העצבים היו מתוחים מאד, והריגושיות דקה מאד, עד שקול עלה נידף ברוח נדמה היה לנו כרודף אחרינו.

ב־5 ביוני 1942 בא קצין העבודה מדובנו, האופטמן האמאָרשטיין, לגיטו לקחת פועלים למחנה העבודה ברובנה. נשלחו לשם כארבעים איש, אבל רק אחד, חאליבקי־סאלוף, נמלט משם חי. הוא סיפר כי כל הזמן עבדו הם במחנה סגור ליד רובנה. יום אחד הוקפו הם על־ידי אוקראינים ואנשי ס.ס., הוציאום מהמחנה ורצחום. אחר כך הוברר כי עוד אחדים ניצלו בנס.

ב־25 ביוני עברו את ראדזיווילוב הרוצחים אנשי ס.ס. שלקחו חלק באותה „אקציה". הם נכנסו לבית־האוכל של ואלדמן, שלחו לקרוא ליודאָנראט ודרשו „מתנת יד" תמורת הבטחת מנוחה לשלושה־ארבעה חדשים. רוצחים אלה דיברו גם רוסית רהוטה.

עד כה ועד כה החל שוד בגדי הקרבנות. מאטאָיקו ציוה על היודאָנראט למיין את הבגדים שהופשטו מעל ההרוגים, לבחור מביניהם את הטובים ביותר כדי לחלקם בין הלא־יהודים. היודאָנראט טיפל בזה במשך כמה שבועות, כשהוא הופך ובודק את כל התפרים. הכרתי את מכנסי אבי שנשא סגנו של מאטאָיקו ואסיל פוטשאַיאַבאָץ.

באותו זמן החלו מתפשטות כל מיני מחלות. המחסור והצפיפות מצד אחד, ואדישותם של האנשים לנקיון מצד שני חוללו מגיפות. היה גם מחסור במים, כי המשאבה של הבאר היחידה בחצרו של קופרמן התקלקלה לעתים קרובות. נוסף לכך נתהוותה שם ביצה גדולה שהקשתה על הגישה למקום.

חיסול יהדותה של ווהלין הלך והתקרב בצעדים נמרצים. אם עד אז דיברו על „אקציות", כלומר, השמדה חלקית מפעם לפעם, הנה התחילו עתה מדברים על השמדה טוטאלית. הערים והעיירות של ווהלין שתססו חיים יהודיים הלכו ונהפכו ל„יודן ריין", כלומר נקיים מיהודים.

גברת ואָבּר מסרה, כי ביום 14 ביולי 1942 נסעה בתעודה ארית לקראָמניץ להתראות שם עם אחותה פאָפי. שתיהן היו נשואות לרופאים. היא ראתה שם את יהודי קראָמניץ במספר אחד־עשר אלף איש מובלים דרך הרוגאטקה (המחסום) הדובנאית למקום הרצח שבו הושמדו.

באותו זמן הגיעה לעיירתנו פלוגת ס.ס. שנכנסה ביחד עם פלוגת הס.ס. המקומית והמשטרה האוקראינית אל הגיטו, ערכו חיפושים והוציאו בעגלות כל שאריות של מצרכי אוכל. עתה היה ברור כי אין לנו תקוה עוד, שכן כך בדיוק נהגו בכל המקומות לפני ההשמדה הטוטאלית. התחלנו מחפשים מקומות סתר

לעת צרה. מקומות רבים נמצאו לנו אצל איכרים שבידם הופקד רכוש רב של יהודים בעת כניסתם לגיטו. דאגנו להכין גם מעט מזון לכמה ימים. אחדים העבירו מיד את משפחותיהם למקומות אלה, והם עצמם חשבו להימלט ברגע האחרון. למותר לומר כי המסחר „במקומות" היה מפותח מאד, ומי שהיה לו איכר נאמן היה גם תקיף ובעל עצה, שאתו הסתודדו וגמרו את ה„עיסקה". היו גם מומחים לתעשית תעודות מזויפות; השיגו חותמת, טפסים מיוחדים, זייפו חתימות — ואז נחוץ היה רק אומץ־לב כדי לעבור מהגיטו אל החלק הארי ול„התאקלם" שם.

גם אני ומשפחתי השגנו תעודות אריות בשמות איוואן ומאריה איוואניוק. אבל לא הכל מצאו את לבם לצאת מהגיטו. רבים לא ידעו להחזיק מעמד במקומות הסתר שלהם, ורבים היו מוּכרים לאנשי המקומות והם מסרוּם לידי הגרמנים. הנבל קאשוּבה, שהכריח את הרב ר' יצחק לרנר לרקוד סביב מדורת ספרי התורה, הלשין גם על חברו מאזיה פוּדים כאשר הכירו בלבוב. אכן, לא כל בעלי התעודות האריות נשארו בחיים. אבל בכל זאת הצילו הן כמה וכמה אנשים ונשים. כך ניצלו ציריל קרמר, סלובה קרמר, פינקלשטין־באטלין, באֶלה בוים, יהושע גולדגארד ואשתו, פרומה פלדמן ומשפחתה, חנה קוזולצ'יק, ועוד.

באותו זמן החל הנוער נותן דעתו על ארגון התנגדות לרוצחים שלא להיות עוד מובלים כצאן לטבח. בין כך ובין כך, אמרו הם, אין לנו מה להפסיד, מוטב איפוא שנמות בכבוד. נשמעו קולות קוראים לקחת נקם ברוצחים, להיות לפארטיזאנים, לצאת ליערות ולפעול בקבוצות מזוינות נגד הגרמנים והאוקראינים גם יחד. הפעילים ביותר בענין זה היו בני הנוער מקואופראטיב החייטים. הם היו מתאספים בביתו של חוליאבקה אחרי העבודה בערבים ומתוכחים על עצם הרעיון ודרכי הפעולה האפשריות. המרחק מהיער היה רב. השנאה מצד האוכלוסיה של הסביבה היתה גדולה, וכן גדולה היתה ההתנגדות מצד היודאֶנראט והמשטרה היהודית וגם מצדו של וידאֶרהוֹרן, שכן הם עוד האמינו כי ניתן להישאר בחיים. סבורים היו ששפיכות דמים רק תזרז את החיסול הגמור. אולם הקושי העיקרי היוו בני המשפחות, שאותם אי־אפשר היה לקחת היערה.

היהודים שונאי היודאֶנראט עם יעקב פורמן, מוטיל ואלדמאן, יעקב שרר בראשו והמשטרה שלהם עם מונטאג וסירוֹטה, הסתופפו במעונו של הרב הצעיר ר' דוד רוטנברג שהשתכן בבית צ'ארדיניק. היו באים לכאן דתיים ולא־דתיים לשפוך לבם המר בתפילה בימים נוראים. המתפללים היו בוכים בכי מר באמירת „ונתנה תוקף", ופונים בלב שבור ליושב בשמים: „האמנם כה חטא עמך, רבונו של עולם, שכעסך נשפך עליהם עד כדי הישמדם מעולמך בידי מלך

אביון, אכזר ושואף דמים? ואם חטאנו, מחול לנו הפעם בזכות אבות, אל תכלה את שארית הפליטה הדוויה והמעונה האומרת ,קדיש׳ לזכר הקדושים שעונו ונרצחו כבר. מי יאמר ,קדיש׳ אחריהם אם תעמוד מנגד ולא תציל?״ הרהורים אלה, בין שבאו לידי ביטוי ובין שלא הועלו על דל שפתים, היו משותפים לכל הבאים לבית־הכנסת.

בחול המועד סוכות נערכו שתי רשימות על קלף: האחת — של קרבנות החלק הראשון של הגיטו, והשניה — של אלה שנשארו עדיין בגיטו וחייהם תלויים להם מנגד. הכניסו את שתי הרשימות לתוך כלי־זכוכית סגור הֶארמֶאטית וקברוהו בסביבת בית־הכנסת לזכרון עולם, שהיתה פה קהילה יהודית אשר הושמדה בידי ממשלת גרמניה הנאצית האכזרית ימח שמה בשנת ה׳תש״ב.

בסוף ספטמבר נודע, כי השבויים הרוסים חופרים שוב בורות באותו מקום, במערה־היער. שוב גבר היאוש ודכאון עמוק השתרר. רבים לא רצו לעמוד בכל הסבל האיום של הקרבנות הקודמים והחליטו לשלוח יד בנפשם. החלו מחפשים רעל, אם רעל ארסניק ואם יוד חריף צאֶנקאלי, ולעזוב את ארץ החיים המאוררים מהר ככל האפשר. הנאצים הגבירו את השמירה מסביב לגיטו ולא הניחו לאיש לצאת ממנו, כי נודע להם שרבים הם הבורחים. שעות מספר לפני ההסגר החמור הספקתי לצאת עם הילד שלי ואחרי באה גם אשתי עם הילד השני. ברחנו אל הריסות הגיטו מספר 1. הסתתרנו בעליה של צריף שדלתה היתה נעולה.

החלה רדיפה אחרי יהודים בורחים. המשטרה האוקראינית היכתה באכזריות איומה את כל הנתפסים, והחזירה אותם פצועים ושותתי דם אל הגיטו. בכל זאת הצליחו אחדים להימלט לברודי, איזור הגנראל־גוברנמנט, ששם עדיין חיו יהודים. חודש ימים לפני כן נערכה בברודי ה„אקציה״ הראשונה, שבה הובלו 3000 יהודים בקרונות סגורים, כלואים וצפופים, לבאֶלזאץ, אל תאי הגאזים. באותה „אקציה״ הושמדו הורי אשתי ואחיה ד״ר מיכאל גולדנשטין. אלה שברחו מן הגיטו והצליחו להסתתר במשך היום מעיני הרוצחים האוקראינים עברו בלילה את היער והגיעו לפנות בוקר לברודי. רבים נפלו בדרך בכדורי הרוצחים. כך נהרגו המשפחות קוסטיה מס־בורשטיין, אינספקטור־מארדר, ואחרות. ד״ר חאסט ואשתו הגיעו לברודי ובזרועותיהם ילדם המת. הוא נורה בדרך.

אחרי שירדנו מהעליה שבה הסתתרנו, הלכנו אל איכר מכר שגר בגיטו בחלק מספר 1. אמרתי כבר, כי אחרי שחלק זה של הגיטו חוסל הירשו לאיכרים להתישב בו. האיכר פאשולה לא הניח לנו להיכנס לביתו, אבל הראה לנו את הדרך למעבר הנחל כדי שנוכל להגיע לברודי, כי על הגשר השתוללו האוקראינים

ושוטרי הגבול. ליד הנחל מצאתי את הרב ר׳ דוד רוטנברג, את ר׳ יוחנן, חתנו של הרב ר׳ י. לרנר עם משפחתו, ביחד כ־15 איש. הסברתי להם כי משליכים הם את נפשם מנגד במקום זה, כי בכל רגע עלולים הם ליפול בידי הרוצחים, אבל הם החליטו להישאר שם בין העצים. אני הלכתי הלאה. נכנסתי ראשון המימה לבדוק את עומק המים. הם הגיעו עד הצואר. חזרתי ובידיים מורמות העברתי את הילדים ואחרי כן את אשתי. לא יכולנו להמשיך בהליכה כי הבגדים היו ספוגים מים, וכן נשקפה לנו סכנה בכפר לוויאטין שצריכים היינו לעבור בו. באותו רגע ניגשה אלינו אשה אוקראינית, ראתה אותנו במצבנו העלוב והכניסה אותנו אל מחסנה, כיסתה אותנו בלבנים שנמצאו שם ובקש. יום של פחד מות עבר על הנוצריה הטובה הזאת, כי הרוצח גריצישאָן עבר באותו זמן בכפר בחפשו אחר יהודים בורחים. למזלנו לא מצא אותנו. הנוצריה ביקשה אותנו אחרי כן לעזבה לנפשה כי יראה היתה; אבל בעלה, פועל רכבת, ששב מעבודתו הירשה לנו להישאר עד הערב, ואז הוליך אותנו דרך גנים אל המקום שבו היינו צריכים שוב לחצות בנחל. הוא גם נתן לנו חצי כיכר לחם צידה לדרך.

חצינו את הנחל, הפעם במקום צר ולא עמוק, ורטובים המשכנו דרכו בחושך בכיוון לברוֹדי. ראינו חייל הונגארי עומד על משמר מסילת־הברזל. הצלחנו לעקפו ולהסתתר בין עצי היער. לפנות בוקר הגענו בשלום לברוֹדי.

אחי הגדול אברהם, ששולח על־ידי היודֶנראט למחנות העבודה בויניצי כחשמלאי, השאיר אתנו את אשתו ושני ילדיו, רוניה בת החמש־עשרה ויצחק בן שלוש־עשרה. במכתביו משם ביקש הוא אותי שאדאג להם, אולם קצרה ידי לעשות הרבה. עשיתי, כמובן, ככל שיכולתי. הצלחתי לסדר אותם, כבני משפחה שאביהם נשלח לעבודה, במיכרה כבוּל, ובמרחק שמונה קילומטרים מהעיירה, ליד הגבול ברוֹדי־ראַדזיווילוב, לא הרחק מהכפר סיסטרטין. הזהרתי אותם, שברגע שישמעו איזו ידיעה רעה מהגיטו יברחו לברוֹדי, שנמצאה במרחק כששה קילומטרים ממקום עבודתם. כאשר התקרבה השוֹאה, רצה אשת אחי אסתר אל הגיטו, אל בתה, אשר ימים אחדים קודם לכן חזרה לשם. ברור, הן לא יכלו עוד לעזוב את הגיטו. אחי הצעיר סמך על חברו לבית־הספר הומָרה מהכפר באטקוֹב. הוא מסר לו כל מה שנשאר לו ועבר אליו עם אשתו וחותנתו. אני הזהרתיו ואמרתי לו כי הגוי הזה אינו רוצה אלא את רכושו, כך נראה הוא לי, אבל אחי האמין לו ולא שעה לאזהרתי. נפרדנו בליל גשם. אחרי חיסול הגיטו מסרוֹ דודו של אותו חבר למשטרה האוקראינית מהכפר ברזיץ שבמחוז קראָמניץ.

מצאנו בברוֹדי יהודים שהתגוררו עדיין בבתיהם ביחד עם עוד משפחות

שגורשו מן הבתים שברחובות המרכזיים של העיר. אנחנו, אשתי והילדים, החלטנו מתוך זהירות להסתדר במקומות שונים. לא היינו יוצאים החוצה, שלא ניתפש בידי המשטרה הראדזיווילובית שחיפשה יהודים מראדזיווילוב דוקא. כך הכירו אנשי המשטרה את רוזנבלום והוליכו אותו על פני הרחובות אל הגיטו מעוטר בכתובות־שמצה נגד היהודים, אחרי כן עינוהו במשך שעות עד שנפח את נשמתו. היה זה מעשה נקם בו בעד כתובות אנטי־היטלריות שנמצאו על מחסני תבואה שנכתבו בידי פועלים יהודים, ורוזנבלום היה מנהל העבודה שם. פועלי הקבוצה שלו לא נמצאו בזמן חיסול הגיטו, הם התחבאו במחסנים. אחרי כן, כאשר גילום, רצחום בו במקום.

ששה ימים לאחר הבריחה שלנו מהגיטו בא הקץ המר. חורבנו השלם של הגיטו אירע בעשירי ביוני 1942.

במשך הימים שלאחר מכן החלו מגיעים לברוֹדי פליטים בודדים, שמסרו פרטים על החיים שם בימים האחרונים. היו גם שליחים נוצרים שיצאו בשליחותו והביאו לנו פרטים על החיסול. כך נודע לנו כי יומים לפני החיסול איבד את עצמו לדעת מנהל החשבונות של קואופראטיב החייטים יוסף סטירד, ששרף לפני כן את הכסף ואת הפנקסים.

ב־5 באוקטובר נודע בגיטו כי רוצחי החלק הראשון של הגיטו שוב יושבים בבית־האוכל של ואלדמן, שותים יי״ש ומתכוננים לפעולה. כידוע מסייע היי״ש להשתוללותם של הפורעים והרוצחים. בבית־אוכל זה קיבלו את פני הרוצחים כל אלה שחיכו לרגע המקווה: המשטרה, ה„פולקס־דויטשה׳ מהסביבה, ושאר מלקקי הפינכה של הגרמנים, אשר הוכיחו את נאמנותם לנאצים בהכאת יהודים ורציחתם. כל אלה קיבלו עתה מקלות גומי ונשק וגם — שתיה לרוב...

שונה לגמרי היה עתה המצב בגיטו. המחיצות בין אנשי היודאֶנראט, המשטרה היהודית ו„סתם״ יהודים נעלמו בבת אחת. גזו איפוא כל החלומות של אלה אשר קיוו כי יצילו את עורם ויצאו שלמים ובריאים מהחורבן הגדול. כולם חיפשו עתה מקומות סתר לעצמם בעליות, במרתפים, והתרוצצו כעכברים הנמלטים מפני החתול הרודף אחריהם. המאושר היחידי היה זלמן גולדשמיד שתלה את עצמו בביתו... התארגנה קבוצת מתאבדים בזריקת רעל לתוך גופם. בראש הקבוצה הזאת עמד ד״ר ואֶבר, שהזריק תחילה לרוקח דובטשאק ואשתו, לסאשה בוים ובנה, לדוד מרגוליס ואשתו ולבסוף — לבנו יחידו, לאשתו, ולעצמו. החלשים מתו כעבור שעה, ואליו אחרים התענו הרבה.

איכרים סיפרו כי כמו ב„אקציה״ הקודמת הובלו האנשים על הנשים והילדים

באותה דרך. רבים נרצחו בדרך אל הבורות, הוטלו אל העגלות, ואחרי כן נזרקו לתוך הבורות הפתוחים. גם הפעם היו שם שני בורות, אבל הרוצחים החליטו כנראה לקבור את כולם, כתשע מאות נפש בבור אחד. נראה שכשלוש מאות איש הצליחו בכל זאת לברוח בימים האחרונים, אבל כמחצית הבורחים נתפשו ונרצחו, וגופותיהם נמסרו לואסילי הסנדלר שיקברן. הוא גם הביא לקבורה גופות נוספות של בורחים, כמו זו של ריבה גולדשמיד, ליבוב זאמברג ועוד.

סיפרו שאת המתורגמן וידאָרהורן עם משפחתו הביאו במכונית מיוחדת. הגרמנים רמזו לו לברוח, אבל הוא סירב ואמר שרוצה למות יחד עם כל היהודים. קצין אוסטרי לשעבר זה עמד יחד עם בני משפחתו וכל שאר היהודים ליד הבור הפתוח, כשהגברים אומרים „קדיש" בקול רם וקוראים „שמע ישראל!" והאמהות לוחצות את ילדיהן אל לבן ומיללות בבכי מר. הרוצחים ציוו על כולם להתפשט, ומיד החלו דוחפים את כולם לתוך הבורות כשהם יורים אחריהם במכונות־יריה. הקרבנות נפלו אלה על אלה, כשהם לוחצים את השוכבים תחתם, ואם היה מי שטרם נפח נשמתו, הרי נחנק מעומס ההרוגים אשר עליו.

נסתיימה המלאכה המתועבה, והרוצחים פנו שוב לבית־האוכל של ואלדמן לשתות ולזלול. ושוב נערך שם הדין־וחשבון על תשע מאות ההרוגים היהודים האחרונים מגיטו ראדזיווילוב. העיירה ראדזיווילוב היתה איפוא ל„יודן ריין".

כך הושמדה הקהילה היהודית בראדזיווילוב בידי הגרמנים־הנאצים הרוצחים בשנת תש"ב—תש"ג/1942.

ר' איציקל לרנר בדרכו האחרונה

(י"ג סיון תש"ב — חיסול הגיטו הראשון)

„אני הולך ואתם תלכו עמי — הכל ברצון שמים". אלה היו דבריו האחרונים של הרב ר' איציקל כשהובל בידי רוצחי הגאָסטאפו למקום הטבח ועמו שתים־עשרה מאות נשים, ילדים וזקנים.

הרבי ר' איציקל

לשם חזיון־הדמים, שעמדו חיות־הטרף לערוך, התירו לו ללבוש את בגדי החג. וכך, עוטה קאפוטה של משי, חובש שט־ריימל לראשו ועטוף בטלית, צעד מדודות ושוקט, כבדרכו לעבודת-הבורא, וסביבו פישל ודוד מארגוליס והאחים איציק ונ־חמיה גרינס, גם הם בדרך הנצח.

הרבי צעד גאה, פניו זכים כהולך לק־בל פני השכינה ושפתיו ממלמלות תפי־לה — אולי „גם כי אלך בגיא צלמות לא אירא רע כי אתה עמדי", ואולי היתה מחאה בפיו, על שהוא וצאן מרעיתו מו־בלים לטבח והיושב במרומים שותק, „השופט כל הארץ לא יעשה משפט".

בהגיעם לליוויאטין כבר היו שני בורות־ענק פוערים פיותיהם לבלעם. הרוצחים האוקראינים ציוו עליהם להתפשט ולרדת אל הבורות. מטחי מכונות־יריה, זעקות מות, קללות לראשי הרוצחים וקריאות „שמע ישראל" נתערבלו יחד. וגופות יקירנו, נושמים ונאנקים עדיין, כוסו עפר.

אלף ומאתים נפש אלה הובאו מגיטו מספר 1, שתחומו היה בסטארווק. הגיטו השני נמצא ברחוב הקצבים (יאַטקע גאַט), שגורל דומה פקדו 6 חדשים

אחריי־כן, בדרך נס הצליחו אך מתי־מעט למלט נפשם בשעת חיסולו של הגיטו השני. עם ניצולים מעטים אלה נימנה גם מספר הדברים האלה.

ארבע משפחות יהודיות נמצאות כיום (1951) בראדזיווילוב, שהיא עתה בתחום שלטון הסובייטים. אולי עוד נשמע על אודותם ביום מן הימים. לעת־עתה זוהי פריסת־השלום האחרונה מעיר מולדתנו.

אברהם בלום (ניו־יורק)

מפי יצחק רודמאן

ס ק י ר ה *

יחיאל פורוחוֹבניק היה בן שבע־עשרה כאשר פלשו הגרמנים לתחומי ברית־המועצות, ביוני 1941. כבן למשפחת עמלים סייע מנעוריו בידי אביו העגלון לפרנסת המשפחה. הוא היה חבר ב„החלוץ־הצעיר" בראדזיווילוב, שאף לצאת להכשרה ולעלות לארץ. המלחמה שיבשה את תכניותיו.

בימים הראשונים לכיבוש הגרמני נורה למוות בידי הפאשיסטים האוקראינים אחיו אברהם בשל השתייכותו לפעילי הסובייטים. על קבר אחיו נשבע יחיאל לנקום את דמו השפוך. אחרי־כן, כאשר כל משפחתו הושמדה בידי הגרמנים, ראה לפניו אך מטרה אחת: נקמה.

בשנות הכיבוש הנאצי נטל יחיאל פורוחובניק חלק בכל צורות המלחמה בגרמנים: בבונקרים, כפארטיזן, כ„יהודי היער" ואחרי כן כחייל בצבא האדום. הוא לא הניח את נשקו מידו עד אותה פעולה שבה איבד את רגלו הימנית.

הוא היה בין ראשוני הצעירים בעיר שניסו לארגן בגיטו התנגדות בנשק לאויב. לאחר השמדתם של יהודי העיר, כשאבדה משפחתו, ברח לברוֹדי, ובעת שהותו בבונקר קשר קשרים עם פארטיזנים, אירגן את הנוער בגיטו ברוֹדי, וחלק מהם הוֹציא אל היער. מעולם לא היה יחידי בקרב, בכל עת נמצאו עמו כאלה, אשר עם נשק ביד היו נכונים להגן על כבודו וגאותו של העם היהודי.

הוא היה מראשוני הנוער היהודי בשורות הפארטיזנים בסביבת ברוֹדי, ונטל חלק בכל הפעולות המסוכנות נגד הכנופיות הגרמניות והאוקראיניות. גם כשנפצע קשה ובמשך ששה שבועות שכב כשרגלו נקובה בכדורים, המשיך במתן הוראות לחבריו.

הוא היה אחד משלושת הנציגים של הפארטיזנים שעמדו במשא־ומתן עם מפקדת הדיביזיה האוקראינית הלאומית בדבר הפסקת האש, ביניהם לבין עצמם, שלא ילחמו זה בזה.

לא מעטים הם הגרמנים והאוקראינים שנקטלו בידיו. במיבצע מוצלח שאירגן,

---

* מתוך המיסמכים של „יד ושם". נרשם בידי מר י. אלפרוביץ' מפי מר יחיאל פורוחובניק.

השיג מזון בשביל ארבעים היהודים נפוחי־רעב, שהסתתרו באחד הבונקרים בברודי. ביאושם היו עיני הכל פונות אליו ובו הם ראו את מושיעם. אחרי־כן, כשנתגלה הבונקר על־ידי הגרמנים, עלה בידו למלט את היהודים אל היער, בהרגו בדרך כמה גרמנים.

צו הגורל הוא, כנראה, שלאחר שורת האבידות שסבלה פלוגת הפארטיזנים שלו, הוא נותר יחידי. עם נשק ביד תעה ביערות, כשבעקבותיו הרוצחים האוקראינים המקומיים והגרמנים. גרמני שעלה על עקבותיו נפל מידיו.

לאחר השחרור הצטרף לצבא הסובייטי ויצא ללחום בחזית. על מעשי־גבורתו הענקו לו שלוש פעמים אותות־הצטיינות צבאיים גבוהים: „הדגל האדום", „הכוכב האדום" ואורדן „התהילה" דרגה 1, וכן מדליות רבות. הוא היה סייר מתנדב בראש קבוצות חיילים. באחד הקרבות הקשים, בעמדו פנים אל פנים עם האויב, איבד את רגל ימינו. רק אז הפסיק את מלחמתו, בידיעה שקיים את נדרו.

לאחר שנסתיימה המלחמה, והוא בעל־מום, לא חיפש את השלווה. בבואו לראדזיווילוב ויתר על אפשרות היציאה לפולין בתוקף חוק הריפאטריאציה, וזה כדי לגלות את עקבותיהם של רוצחי משפחתו ויהודי העיר. לאחר חיפושים ממושכים גילה את חלקם. בדברי עדותו הוא מוסר את רשימת הרוצחים, שמסר לידי הנ.ק.וו.ד., ורק לאחר שאלה באו על ענשם נרגע.

בשנת 1957 הוא ניצל את ההזדמנות השניה שניתנה ועזב את רוסיה. הוא יצא עם אשתו הרוסיה ושתי בנותיו דרך פולין והגיע ארצה.

יחיאל פורוחובניק מעלה בדברי־עדותו שמותיהם של חברים רבים, שמסרו את חייהם במלחמה עם אויב הדמים. חשיבות רבה לאינפורמציה שהוא מוסר בדבר חלקם של יהודי ראדזיווילוב בתנועת הפארטיזנים, וכן על השתתפותם הפעילה של הרוצחים האוקראינים בהשמדתם של יהודי העיר.

מזכרונותיו של יחיאל פורוחובניק

בילדותי למדתי ב„חדר", ב„תרבות", ובבית־ספר עממי פולני, עד פרוץ המלחמה בין פולין לגרמניה בספטמבר 1939.

אבי ז"ל, יעקב־משה פורוחובניק, עבד בטחנת־קמח בראדזיווילוב, היתה לו עגלת־משא גדולה וארבעה־חמישה סוסים. הוא היה מוביל שקי קמח מהטחנה למחסניהם של סוחרי קמח. אני ואחי היינו עוזרים לאבא בעבודתו.

הנוער בראדזיווילוב היה מבקר במועדונים של הנוער הציוני. אני הייתי חבר

ב„החלוץ הצעיר". באסיפותינו שוחחנו על ארץ ישראל, חלמנו על הכשרה ועל עליה ארצה, אבל המלחמה שמה לאַל את כל תכניותינו.

כאשר פלשו הגרמנים לפולין, נכנסו הרוסים לאזורנו. הלכתי לעבוד כפועל שחור במנסרה. שם עבדתי עד פרוץ המלחמה בין גרמניה לרוסיה ביוני 1941.

בתקופת שלטון הרוסים בראדזיווילוב חלו שינויים גדולים במצבם של המפעלים הגדולים; המנסרות, טחנות־הקמח, המאפיות, החנויות ובתי־המלאכה עברו לרשות הממשלה. התארגנו כל מיני קואופרטיבים. השלטון העסיק בעבודה במוסדותיו השונים בעיקר אנשים משכבות הפועלים ואוהדי הסובייטים. כן הביעו אוקראינים רבים את נכונותם לעזור לסובייטים, אבל לא מעטים מביניהם היו אנטישמיים מובהקים, שבכל הזדמנות גילו את שנאתם ליהודים.

לראדזיווילוב הגיעו באותם הימים פליטים רבים מפולין. הם קיבלו ידיעות ממשפחותיהם שנשארו בשטחים שנכבשו לגרמנים, ועל התעללותם ביהודים. אף־על־פי־כן נרשמו רבים אצל הרוסים לשוב אל משפחותיהם, אולם המיליציה הסובייטית שילחה את כל הנרשמים לרוסיה. אכן, רעה לשעתה זו הפכה להם לטובה, כי הודות לכך נותרו בחיים.

כשפרצה המלחמה בין רוסיה לגרמניה, ב־22 ביוני 1941, קמה בהלה גדולה. הפליטים חששו — ובצדק — שהגרמנים יכלאו את כל היהודים בגיטו וסופם יהיה רע ומר. בני הנוער חיפשו דרכים להימלט, ובעיקר נמלטו היהודים שהיו פעילים בימי שלטון הרוסים. הסובייטים לא הספיקו להכריז על גיוס מפאת חוסר זמן, והצבא האדום נסוג בבהלה. היהודים ברחו לקרמניץ, אל הגבול הרוסי. אולם שומרי הגבול הרוסים חסמו בפניהם את המעבר והבורחים נאלצו לחזור לעיירה. בודדים בלבד הצליחו לעבור את הגבול.

הימים הראשונים לכיבוש הנאצי

בין אלה שברחו מראדזיווילוב היינו אני ואחי אברהם. אני חזרתי הביתה ואחי נשאר בקרמניץ, כי הוא היה פעיל אצל הסובייטים; מובן מאליו שאסור היה לו לחזור.

האוקראינים ערכו רשימה של יהודים שנימנו עם הפעילים אצל הסובייטים, ביניהם נמצא גם אחי אברהם. ואולם האוקראינים ששיתפו פעולה עם הסובייטים הפכו מיד את עורם ובכל מאודם התמסרו לגרמנים. הם אירגנו מיליציה משלהם, קיבלו זכויות מיוחדות מהגרמנים, והתחילו לבוא חשבון עם היהודים, וביחוד

עם הקומוניסטים, הקומסומולצים וכל הפעילים בימי השלטון הסובייטי. באמתלה זו הם פתחו גם בשוד היהודים וביזת רכושם.

מותו של אחי אברהם

כפי שכבר הזכרתי קודם, אחי נשאר בקרמניץ. שם הפיצו האוקראינים שמועה, שהיהודים הרגו בבית־הסוהר אוקראיני אחד, וקראו לנקום ביהודים. בין היהודים שנכלאו בבית־הסוהר בקרמניץ נמצא גם אחי. המון בן כמה מאות פורעים מוסתים ומשתוללים, מזוינים בקרדומות, סכינים, ואַלות, צרו על בית־הסוהר וערכו בו מרחץ דמים. אילו עשרות יהודים נהרגו שם. אחי הצליח לברוח מן הכלא וחזר הביתה, לראדזיווילוב.

בביתנו השתכנו שני קצינים גרמניים. אנו חשבנו, שהודות להם נהיה יותר בטוחים בחיינו. אולם באותו לילה, בעודי ישן יחד עם אחי בחדר אחד, הופיעו האוקראינים, דפקו בחלון ודרשו לפתוח. התלבשנו, אני ואחי, מוכנים לברוח בעד הפתח האחורי. אבי הלך לפתוח את הדלת ואחי פתח ראשון בריצה. אבל הבית היה מוקף שוטרים שפתחו עליו מיד באש, והוא נהרג בו במקום. אני עמדתי לרוץ בעקבותיו, אולם משראיתי אותו נופל נשארתי עומד במקומי.

גויתו נשארה מוטלת ליד מדרגות ביתנו. הקצינים הגרמניים לא נתנו להכניס את הגופה הביתה בנימוק, שהם יפתחו בחקירה נגד המשטרה שלא היתה רשאית, לדעתם, לירות באדם שלא עבר את סף הבית. אבל למחרת בערב באה המשטרה ונטלה את גופת אחי וקברוה בחולות מחוץ לעיר. בבוקר גילינו את קִברו. אבי הלך אל המשטרה וביקש רשות להעביר את הגופה לבית־הקברות היהודי, אולם ראש המשטרה האוקראיני, זאלאֶבסקי, שהיה מכרו הטוב של אבי, דחה את בקשתו. הסתכנו, הוצאנו בחרוף־נפש את הגופה והבאנוה לקבורה בבית־העלמין היהודי. בשעת הקבורה נוכחו עוד כמה אנשים. כשעמדנו לסתום את פי הקבר, הופיעה המשטרה ואסרה את כולנו. אחרי־כן שיחררו את כולם מלבדי. ימים אחדים עינו אותי, היכוני שאודה כי הייתי קומסומולץ, אולם אני לא נשברתי. משנוכחו לדעת כי לשוא עמלם, שיחררו אותי.

רצח האח זיעזע אותנו עד עמקי הנפש. כברק התפשטה הידיעה בכל העיירה. הוא היה מראשוני הקרבנות שנפלו מידי הנאצים בראדזיווילוב.

על קבר אחי נשבעתי לקחת נקם ברוצחים הפאשיסטים, הגרמנים והאוקראינים. את שבועתי זאת גם קיימתי אחרי־כן.

אני רוצה להוסיף, כי באותו לילה שרצחו את אחי, רצחה המשטרה האוקראינית עוד 30—40 יהודים, מהם שהיו פעילים בזמן הרוסים. בין אלה היו גם גיסו, אחי אשתו, של יצחק ויינשטיין, יקירה, מי שהיה „רב מטעם" בזמן הפולנים.

הגרמנים מגלים פרצופם

השבועות הראשונים לכיבוש הגרמנים עמדו בסימן הטרור הפראי מצד המשטרה האוקראינית. אחרי כן הופיעה בעיירה פלוגה של אנשי גֶאסטאפו. הם הקימו מפקדה, ושוב הוחל בפעולות שוד, השפלה ורצח. בפקודה הראשונה שהוציאו ניצטוו כל היהודים לענוד על הזרוע סרט לבן ובתוכו מגן־דוד כחול. נאסר על היהודים להלך על המדרכות, כן נאסר עליהם לבוא בקשרים עם האוכלוסיה הנוצרית.

2־3 שבועות לאחר מכן פירסמו פקודה, שכל התושבים היהודים, מנער ועד זקן, יתאספו בכיכר־השוק. שם מיינו הגרמנים את בעלי המקצועות לחוד ואת חסרי המקצוע לחוד. הכיכר היתה מוקפת פח מכל הצדדים, וחיילים ושוטרים שמרו מכל עבר. ובאותו זמן עצמו סובבו כנופיות על בתי היהודים ונטלו כל שמצא חן בעיניהם. לאחר שהורשו היהודים לחזור לבתיהם מצאום שדודים וריקים.

הועד היהודי שאורגן במצוות הגרמנים נדרש בשיטתיות להמציא להם מיסי־ענושים בממון, בכלי־כסף וזהב, ותכשיטים, לבד מאנשים לעבודות שחורות שונות. כך נשלחו כמה עשרות בעלי־מקצוע לוויניצה, ושם עבדו במחנה. בין המשולחים למחנה היה גם דודי נחמיה פורוחובניק (מת ב־1961.2.27 בישראל), שני האחים הנגרים ברש, שני האחים בלגובסקי, וולף קפלן (עתה בצ׳אֶליאַבינסק) ועוד, שכיום שוב איני זוכר את שמותיהם. להוציא יחידים — כולם מצאו שם את מותם.

שני גיטאות ל„יעילים" ול„בלתי־יעילים"

הגרמנים כלאו את היהודים בגיטו. הם הקיפו את איזור העוני של האוכלוסיה היהודית בגדר־תיל והציבו משמרות של שוטרים אוקראינים ויהודים. אחרי שהקימו את הגיטו חילקו את היהודים לשני סוגים: „יעילים" ו„בלתי־יעילים". ה„יעילים" — פועלים ובעלי מקצוע קיבלו תעודות מיוחדות ולהם הותר לגור עם משפחותיהם באיזור שנקרא „קארעע"; ואילו ה„בלתי־יעילים" — זקנים, נשים ילדים וחולים לא קיבלו כל תעודות והם רוכזו באיזור נפרד, „ליד הנהר". כמה יהודים היו בגיטו איני יודע. *

* על הפעולה הזאת מספר מר יצחק ויינשטיין, שהיא נערכה ב־28 לאוגוסט ולא שבועות אחדים לאחר כניסת הגרמנים, כפי שמספר פורוחובניק — המערכת.

אני ואחי קיבלנו תעודות של עובדים יעילים כי עבדתי במינסרה, ואחר כך, יחד עם אחי גרשון, בטחנת־קמח. לכן גם היתה משפחתנו מובטחת בקמח ובגריסים. עברנו לגור, יחד עם כל המשפחה, בגיטו שנועד ל„יעילים". בידי אף היה רשיון יציאה אל מחוץ לגיטו, כי הטחנה שבה עבדתי היתה בצד ה„אֲרי". החיים היו קשים, אבל איך שהוא ניתן להתקיים.

חיסול גיטו ה„בלתי־יעילים"

חדשים אחדים בלבד התקיים הגיטו ל"בלתי־יעילים". יום אחד, היה זה בסוף יוני 1942, השכם בבוקר, כאשר הכל היו עוד ישנים, הוקף לפתע הגיטו על־ידי גרמנים ושוטרים, וכל אלה שלא היו להם תעודות־עבודה ניצטוו לקחת אתם חפצים נחוצים ביותר. כולם סודרו בשורות, והחולים שלא יכלו ללכת הועלו על עגלות ומכוניות. לייביש קוזולצ'וק וחיים בנו, שגילו התנגדות וסירבו ללכת, נורו בו במקום. עוד יהודים אחדים שסירבו ללכת, נורו מיד, ואת גויותיהם לקחו הגרמנים אתם. כולם הובלו תחת משמר חזק אל חורשה הסמוכה לכפר לוויאטין הישן, ושם נורו כולם לתוך הבורות המוכנים בשבילם.

באותו יום, כלומר יום חיסול הגיטו, עבדתי בטחנה עם סוסים. ה„שקצים" סיפרו לי בפרוטרוט על מעשה ההשמדה. לפנות ערב יצאתי בלוית „שקץ" אחד, פיאָטרו קאסטיוק, רכובים על סוסים, למקום. הירויים בבורות פירפרו עדיין, שכבת האדמה שכיסתה עליהם עלתה וירדה, דם רב היה מסביב. קשה לי לקבוע, אם הצליח מישהו להימלט משם, אולם דומני שנער אחד, ראובן זייגר (כיום בברית־המועצות), הצליח לברוח מן הבורות. סיפרו, שהקרבנות נאלצו להתפשט ערומים, לשכב על הארץ, ואז המטירו הרוצחים עליהם אש ממכונות־יריה. אחר־כך נאלצה קבוצת אנשים שניה להשתטח על גבי הנרצחים, בזו אחר זו, שכבה על גבי שכבה, עד שנרצחו כולם. כך הושמד חלקם הגדול של יהודי ראדזיווילוב.

נסיון הנוער להתארגן

לאחר שחיסלו הגרמנים את גיטו ה„בלתי־יעילים", הבינו היהודים הנשארים שלא יעבור זמן רב והגרמנים יחסלו גם את ה„יעילים". הגיעו אלינו ידיעות ממקומות שונים בווהלין כי הגרמנים הרגו שם את כל היהודים בלי הבדל.

קבוצת נוער בגיטו ראדזיווילוב החליטה להתארגן: האחים פייפל, שלום ופנחס (פיפא) (שלום נהרג אחרי האקציה השניה ופנחס עתה בוינה), רויזן חיים —

(עתה באמריקה), ויקיר שמחה (סוניה) ואחרים. בראש הקבוצה עמד אשר צ׳אֶרקאַסקי. גם אני הייתי חבר הקבוצה הזאת.

היינו מתאספים ומחפשים דרכים להשיג נשק, מתווכחים על אָפני הלחימה שלנו, וכו׳. כולנו היינו בדעה, שאם יאמרו הגרמנים לחסל את הגיטו נתנגד להם בכוח ובנשק. החלטנו גם לארגן את שאר הנוער ולברוח ליערות, כדי להילחם כפארטיזנים עם הגרמנים.

חיסול הגיטו השני

לא עברו חמישה חדשים מאז חיסול הגיטו הראשון, כאשר הגיעה אלינו השמועה, שהגרמנים מתכוננים לחסל את כל יהודי ראדזיווילוב עד האחרון בהם. שמענו שחיי היהודים בברודי קלים יחסית מחיי היהודים במקומות אחרים, ולכן, כשהשתרר פחד החיסול הגמור והכל הרגישו שהימים בגיטו ספורים, התחילו רבים בורחים לברודי. רוב הבורחים לא היו קשורים עם משפחות. לא עברו אלא ימים אחדים, — היה זה כמדומני בסוף אוקטובר 1942 — פתאום הקיפו גרמנים ושוטרים את הגיטו וכמו ב„אקציה" הקודמת הובילו את כולם לאותו מקום. שם, מול קברות־האחים כבר היו בורות מוכנים, ולתוכם הומתו הנותרים מיהודי ראדזיווילוב. הגרמנים הכינו שני בורות, אבל מילאו רק אחד, השני נשאר ריק.

סיפרו, כי הגרמנים אמרו להשאיר בחיים את התורגמן וידרהורן, אבל הוא העדיף למות יחד עם משפחתו. ברצח המוני זה ניספו גם הורי, ואחותי.

לילה לפני ה„אקציה" השניה ברחתי עם חברי גניה רייזמן ועברנו את הגבול לברודי. הגרמנים הקימו גבול בין ברודי לראדזיווילוב שהפריד בין ווהלין לבין גאליציה, כפי שהיה לפני מלחמת העולם הראשונה. יהודים רבים נתפסו על הגבול ונורו בו במקום, אבל אני וחברי רייזמן עברנו בשלום ובאנו לברודי. ברצוני לציין, שהיודנראט של ברודי לא קיבל את היהודים שברחו מראדזיווילוב בסבר פנים יפות. כל אימת שהגאַסטאפּו דרשה מהיודנראט פועלים, שלח הועד מיהודי ראדזיווילוב דווקא. ביחוד השתולל בגיטו ברודי והתעמר ביהודי ראדזיווילוב סגן יושב־ראש היודנראט צוורלינג והשוטר היהודי רובין.

פעם, כשהגרמנים דרשו מהועד מספר מסוים של יהודים לשילוח (לא ידענו אם לעבודה או להשמדה), הוכנס ברשימה גם שמו של חברי חיים פלדמן. באותו קרון נמצא גם מנדל צוורלינג. שניהם נדברו לברוח בדרך תוך כדי נסיעה. עלה בידם

לחתוך בתער חור ליד הדלת ודרכו פתחו את הדלת; כך הצליחו רבים לקפוץ תוך כדי מהלך הרכבת ולחזור לברודי.

כשהגענו אני וחברי לברודי החלטנו לא ללכת לגיטו. התקשרנו עם חברנו הניק טישקר, ומתחת לבית שבו התגורר קודם חפרנו בונקר. בבונקר זה מצאו מקלט שלושים איש, רובם צעירים, ביניהם חמישה מראדזיווילוב: חיים פלדמן, ליב קריפיצר (ניספה), יעקב פאריצקי (עתה באנגליה), שמחה זאץ (עתה באמריקה), ואני.

הבונקר בברודי

הבונקר היה בנוי טוב ומצויד בכל הנחוץ. היו בו שתי יציאות, שתיהן מוסוות. מכאן עמדנו בקשר מתמיד עם חברים בגיטו ובמקומות מחבוא אחרים שבעיר.

כפי שכבר אמרתי, נמצא הבונקר בדירתו לשעבר של הח׳ הניק טישקר. עתה גרה במקום נוצריה והיא דאגה למזון בשבילנו. שהינו כאן בערך כחצי שנה. ידענו שלא נוכל להאריך את שהותנו עוד, ולכן תיכננו לעזוב את הבונקר ולצאת ליער. ידענו כי במרחק כשלושים קילומטר מברודי, ביערות לאשניוב, נמצאים פארטיזנים. החלטנו, שאני אצא ליערות לאשניוב להקים קשר עם הפארטיזנים.

אני בא בקשר עם הפארטיזנים

יצאתי מהבונקר וכעבור כמה ימים הגעתי בשלום ליערות לאשניוב. הצלחתי להגיע אל קבוצת פארטיזנים מזוינים, רובם שבויי מלחמה רוסים, פולנים ויהודים אחדים. בתחילה לא רחשו לי אמון וחקרו אותי. כעבור כמה שבועות קיבלתי אקדח והוטל עלי לחזור לגיטו ברודי ולהביא משם נוער לפארטיזנים. הקבוצה מנתה בסך הכל עשרים וכמה איש והיה צורך בחומר אנושי טוב להתפתחותה של התנועה הפארטיזנית, שתוכל ללחום בשני האויבים: הגרמנים והלאומנים האוקראינים גם יחד.

הוצאתי קבוצת יהודים מברודי ליער

היתה זו פעם ראשונה שהלכנו, אני עם חבר, בחור מלבוב (את שמו איני זוכר), עם נשק בידינו, לברודי להוציא קבוצת יהודים ליער. הבחור מלבוב פנה אל הגיטו ואני — אל הבונקר. שתי הקבוצות היו צריכות להיפגש במקום שקבענו.

כשהייתי כבר בבונקר, שמענו פתאום קריאה בגרמנית: יודן ראוס! — „יהודים, צאו״! אמרתי כבר כי בבונקר היתה יציאה סודית שניה. האנשים בבונקר פנו מיד לעבר היציאה הזאת כדי לברוח, ובאותו זמן החלו הגרמנים הורסים את הכניסה לבונקר. אני צעקתי „לא לצאת!״ ויריתי שלוש יריות לעבר הכניסה הסתומה, שהגרמנים התחילו בהריסתה. הגרמנים הופתעו לשמע היריות ובהלה אחזה אותם; סבורים היו שבבונקר נמצאת קבוצת פארטיזנים מזוינת היטב ונמלטו מן המקום. קפצתי ראשון החוצה, יריתי עוד כמה יריות בכיוון החיילים הבורחים, ונתתי פקודה לרוץ אחרי. ניצלתי את המהומה שקמה בין הגרמנים הבורחים והצלחתי להעביר את כל הקבוצה, עשרים ושמונה יהודים, דרך סימטאות צדדיות ומסביב לכנסיה בכיוון ליער. עברנו בשלום את העיר והגענו היערה.

החבר מלבוב נתפס אותו לילה בגיטו בשעת חיפוש פתאומי שערכה שם המשטרה וניספה.

מעשה גבורה של בחור מראדזיווילוב

רוצה אני להזכיר מעשה שאירע בתחילת 1943, בימים שישבתי בבונקר ברודי. הרש מאַרדר, בחור מראדזיווילוב, שברח בשעתו מן הגיטו בראדזיווילוב ונלחם כפארטיזן עם נשק ביד, נתפס בידי הגרמנים. הם הביאוהו לברודי וכלאוהו בבית־הסוהר, שנמצא תחת השמירה של אנשים ממכבי־אש. עלה בידו להחביא את אקדחו, וכשהובילוהו אל השופט החוקר, ירה בדרך בשומר המלווה אותו וברח לגיטו.

כשנודע הדבר לגרמנים, באו אל הגיטו לחפשו. הם הירשו למשטרה האוקראינית ולמכבי־האש לנקום ביהודים על מעשהו של מאַרדר. במשך מחצית השעה השתוללו הרוצחים בגיטו ברודי ויהודים רבים נפלו מידיהם.

מותו של מלשין פולני

כשהיינו בבונקר ושמענו את קריאת הגרמנים „יהודים, צאו!״ הכיר הח׳ טישקר בין קולות הגרמנים את קולו של השכן שלו הפולני יאנטשין. לאחר שיצאנו בשלום מהבונקר החלטנו לחסל את המלשין יאנטשין לפני שנסתלק היערה. טישקר, חיים פלדמן, שמחה זאץ, ליב קריפיצר ואני חזרנו לברודי ופנינו לביתו של יאנטשין. טישקר, שהיה שכנו, קרא לו החוצה. כשיצא, וראה מלבד טישקר עוד ארבעה אנשים, נבהל. טישקר פנה אליו ואמר: „היות והגרמנים גילו את הבונקר

והאנשים ברחו ליער, אנו זקוקים עתה למזון. אני מציע לך להביא לנו אוכל בשביל האנשים שהיו בבונקר". אמר יאנטשין: „בביתי יש לי רק בשר חזיר ועוד אי־אלו דברים, ואילו השכן אופה עכשיו לחם. אני מציע לכם איפוא להיכנס אל השכן ולקחת אצלו את הלחם, ובינתיים אוציא אליכם את בשר החזיר".

ידענו שאצל השכן, שאליו שלחנו יאנטשין, נמצאו אותה שעה גרמנים רבים שישבו ושתו יי"ש. אמרנו לו: „לך אתה אל השכן ובקש בשבילנו לחם". לא היה כל ספק בכך, שהוא יספר שם לגרמנים עלינו. אך פנה, בכיוון לפשפש, יריתי בו כמה כדורים, והנבל כרע תחתיו. מיהרנו להסתלק מן המקום. כשהגרמנים שמעו את היריות, זינקו מיד החוצה ופתחו ביריות, אבל אנו כבר הספקנו להתפזר ולרוץ אל קבוצתנו שחיכתה לנו ביער. הבאנו אותם אל הפארטיזנים.

סאקוביץ' ידיד היהודים

בהזדמנות זו ברצוני לומר אילו מלים על ידיד היהודים סאקוביץ'.

בהיותנו בבונקר בברודי קשר טישקר קשרים עם ליטאי אחד, ליטבינר סאקוביץ', קומוניסט ואוהב יהודים. הוא־הוא שדאג למזון לכל עשרים ושמונה היהודים שהיו בבונקר. הוא אירגן רשת של איכרים אוהדי יהודים, שהיו מביאים אליו בקביעות מצרכי אוכל בשביל היהודים. סאקוביץ' היה מוסר את המצרכים לשכנתו של טישקר והיא מסרתם לנו. בהמשך הדברים אספר עוד על סאקוביץ'.

הוצאנו מגיטו ברודי 20 יהודים

בהיותנו ביער, היה זה באביב 1943, הגיעונו שמועות שהגרמנים מתכוננים לחסל את הגיטו בברודי. בכל ווהלין לא היה קיים עוד באותם הימים אף לא גיטו אחד, הערים והעיירות היו „יודן־ריין". אני עם חבר אחד נכנסנו לגיטו בברודי והצלחנו להוציא לפני החיסול עשרים יהודים. הבאנו אותם אל הפארטיזנים.

בזמן חיסול הגיטו הצליחו יהודים נוספים להימלט, והם הצטרפו אלינו. פלוגתנו גדלה ומנתה כבר כמאה איש, רובם יהודים, וביניהם חמישה מראדזיווילוב: פלדמן, ליב קריפיצר, יעקב פוריצקי, שמחה זאץ ואני.

פעולות פארטיזניות

פלוגת הפארטיזנים שלנו היתה היחידה שפעלה באיזור ברודי. פעלנו נגד הגרמנים והלאומנים האוקראינים. לא עמדנו בקשר כלשהו עם מטה מרכזי של

הפארטיזנים ופעלנו באופן עצמאי לפי הבנתנו ועל אחריותנו. בראש הפלוגה עמד מי שהיה קאפיטן רוסי, שברח ממבצר בריסק. שמו לא ידעתי, וכינויו היה „טוֹבארישץ׳״ (חבר) ד׳.״

פלוגתנו היתה מחולקת לארבע קבוצות, 25 איש בכל קבוצה, ולכל קבוצה מפקד. אני הייתי מפקד הקבוצה שאליה השתייכו חמשת הראדזיווילובים. היער של לאשניוֹב השתרע לאורך 15—20 קילומטר ודרכו עברו כוחות צבא גרמניים וז׳אנדארמים. מתנפלים היינו על קבוצות קטנות של גרמנים, ואילו בקבוצות גדולות לא נגענו. ביצענו פעולות מקומיות, כגון השגת אוכל, נשק. הכחות הפארטיזניים העיקריים התרכזו במרחק כמאה קילומטר מאתנו, באיזור פּוֹלֶאסיה. כפי שאמרתי, לא היה לנו שום קשר אתם.

הדיביזיה האוקראינית הלאומית

בסביבה שלנו פעלה הדיביזיה האוקראינית, שאורגנה על־ידי הגרמנים. שם היה: „אוקראינסקאַיה דוֹבּרוֹווֹלסקאַיה דיביזיה״ (דיביזית המתנדבים האוקראינית). דיביזיה זו נלחמה בצבא האדום ובפארטיזנים הרוסיים. הדיביזיה כיחידה צבאית נמצאה בפיקודה של הס.ד., והגרמנים אימנו אותם כדי לשלחם לחזית, אבל הם סירבו לצאת לחזית. שאיפתם היתה להכריז על אוקראינה עצמאית, לכן התפזרו ביערות, ואחרי כן לחמו גם בגרמנים.

היו לנו אנשים משלנו בתוך הדיביזיה הזאת. במטה הדיביזיה היה אוקראיני בשם זאלוּז׳ני, שלמעשה היה ידיד הפארטיזנים. ממנו נודעו לנו תכניות הפעולה שלהם נגד הפארטיזנים. מטה הדיביזיה לא ידע את כוחנו הממשי, והם אף ביקשו לבוא בקשר אתנו, בידעם שאנו נלחמים בגרמנים — האויב המשותף שלנו. המפקד שלנו שלח משלחת של שלושה אנשים למטה הדיביזיה לנהל משא־ומתן שלא נילחם זה בזה. הייתי אחד מחברי המשלחת.

מטה דיביזיה חנה במרחק של כעשרה קילומטר מן העיירה לאשניוֹב, שלושים קילומטר מברוֹדי.

תוצאות המשא־ומתן היו טובות. סוּכּם שלא נילחם בינינו, והפלוגות שלנו ושלהם יפעלו באורח חפשי בכל האיזור. על הסיבה להידברות בינינו לבין מטה הדיביזיה למדנו מפי זאלוּז׳ני, והוא שהעמידנו גם על הצורך להקפיד ולהיזהר בדו״ח שמסרנו למפקד שלנו, כשחזרנו לאחר משא־ומתן של יוֹמיים, לא החסרנו גם את אזהרתו של זאלוּז׳ני, והיא: שהמטה האוקראיני הסכים להפסיק את

ההתנגשויות בינינו מתוך כוונה לעמוד על כוחנו האמיתי, ואחר לפרוק מעלינו את נשקנו ולהשמידנו.

אכן, אזהרה זו נתגלתה כחיונית מאד בשבילנו, והודות לה ידענו להיות מוכנים לקראת התקפות־פתע של האוקראינים.

בעית השגת האוכל בשביל אנשי הפלוגה היתה חמורה מאד. לא רצינו באיזור פעולתנו לקחת בכוח מזון מהאיכרים, שלא יראונו ככנופית שודדים, ולא נעורר שנאה מצידם אלינו. במקרה זה עשויים היו האיכרים לעזור לאוקראינים להשמידנו. לכן היינו נאלצים להשיג אוכל באזורים יותר מרוחקים, מה שגרם לפיזורו ופיצולו של כוחנו הדל בלאו הכי. כיתת הסיירים שלנו היתה באה בקשרים עם פולנים אחדים מאנשי המקום, והם מסרו לנו על המצב והלך־הרוחות באוכלוסיה המקומית.

כתוצאה משורה של פעולות מוצלחות ולא־מוצלחות סבלה הפלוגה שלנו אבידות גדולות.

בספטמבר 1943 הוקפנו לפתע על־ידי כוח שמנה 1500 חיילים גרמניים, ולא נותרה לנו כל דרך לפרוץ את טבעת הכיתור. מישהו כנראה בגד בנו. לחמנו בתוקף בכוחותינו האחרונים ובקרבות הקשים סבלנו אבידות רבות. גם המפקד נהרג. מכל הפלוגה נשארנו בחיים רק אחד־עשר איש, שמונה יהודים ושלושה רוסים. הייתי למפקד הקבוצה הקטנה הזאת.

הלאומנים האוקראינים בשמעם על אבדותינו החליטו לחסל אותנו עד האחרון בנו. הם החלו עורכים התקפות־פתע עלינו ומאלצים אותנו לנדוד ממקום למקום כדי לטשטש עקבותינו. באחד הקרבות עם האוקראינים נפצעתי קשה ברגלי, שנפגעה בארבעה כדורים. נאלצתי לשכב ששה שבועות עד שהחלמתי. שכבתי אצל מכר פולני, וחברי היקר חיים פלדמן שמר עלי ולא זז ממני אף רגע.

באותו זמן ביצעה הקבוצה שלנו פעולות שונות באיזור פוניקוביצה, שבו התגוררה אחותו של זאלוז׳ני שהזכרתי. גם היא היתה ידידת היהודים ומסורה בכל מאודה לפארטיזנים. היא סיפרה לנו על שני מנהיגים של האוקראינים הנמצאים בסביבה וגם הורתה על מקום מגוריהם.

מותו של לייב קריפיצר

ערכנו תכנית לחיסולם של שני מנהיגי האוקראינים. בראש הקבוצה — שנשלחה על ידי, כי פצעי טרם נרפאו — עמד מיקולאי מורטאשאֶנקו, איכר

מז׳יטומיר. משהגיעו אנשי הקבוצה למקום, הקיפו את הבית, פרצו פנימה והרגו ביריות את שני המנהיגים האוקראינים. הם נמלטו משם ללינת־לילה בבית אחותו של זאלוז׳ני. היה זה משגה חמור, כי האוקראינים, שהבחינו במעשה ההריגה, עקבו אחרי אנשינו וגילו שהללו מסתתרים בבית האשה. הם הודיעו על כך לחיל־המצב הגרמני בברודי, ואלה הופיעו מיד והקיפו את ביתה של הגברת זאלוז׳ני. בקרב קשה זה נפלו משלנו ארבעה אנשים, שני יהודים ושני רוסים, וביניהם המפקד מורטאשאֶנקו. לייב קריפיצר נפצע קשה, ותחת אש כבדה שהמטירו הגרמנים הוציאוהו החברים מהבית והביאוהו אלינו, למקום שבו הייתי אני וחיים פלדמן. אבל כשהגיעו אלינו, קריפיצר כבר לא היה בחיים; הוא נפח נפשו בדרך. קברנו אותו ביער. ככה נפל אחד מטובי בני ראדזיוויילוב.

נותרנו רק ששה. שלושה מאתנו נפלו אחרי־כן בקרבות שונים, ונותרנו רק חיים פלדמן ואליהו ואלאך מברודי, ואני.

אנו חוזרים לברודי

כשנותרנו אך שלושתנו שוב לא היה כל טעם להישאר ביער. נרדפנו על כל צעד ושעל ונטולים כל אמצעי קיום. לאליהו היתה אחות בברודי, שהסתתרה עם עוד ארבעים יהודים בבונקר. החלטנו לשוב לברודי ולהגיע לבונקר זה. אליהו ידע את מקומו, אבל הכניסה אליו היתה מוסווית כדבעי. הבונקר נמצא במרכז העיר, בבית בן ארבע קומות, ושם גרו פולנים ואוקראינים רבים. לאחר זמן־מה נתעורר חשד אצל הגרמנים שמתחת לבית מצוי בונקר שבו מסתתרים יהודים, אבל למרות כל מאמציהם לא הצליחו לגלות את הכניסה אליו, ולפוצץ את כל הבית לא רצו. הבונקר תוכנן על־ידי מהנדס יהודי כמיבנה מגורים דו־קומתיים, והוא היה מואר בחשמל ומצויד במתקני מים וביוב.

כשהגענו אל המקום גילינו עד־מהרה מתוך נסיוננו הפארטיזני את הכניסה לבונקר: ראינו מספר יהודים יוצאים משם להביא אוכל. עצרנו אותם. הם נבהלו ופנו חזרה לבונקר, ונכנסנו אתם יחד. מראה זוועתי נגלה לעינינו: ארבעים ויותר יהודים שכבו סרוחים ונפוחים מרעב בלי יכולת לזוז ממקומם. אחותו של אליהו ואלאך מיד הכירה אותנו ושמחה לקראתנו. בבונקר מצאנו גם יהודי מראדזיווילוב, את איטשע לרנר. אנו הבאנו עמנו נשק לבונקר.

לאחר כמה ימים התחלנו חושבים מה לעשות כדי לאפשר את קיומנו. עשיתי

מאמצים לבוא בקשר עם ידידנו סאקוביץ', האיכר שעמדנו אתו בקשרים בזמן שהוטעינו בבונקר של טישקר, וגם עם יאנק סטאכובסקי, חברו של טישקר מבית־הספר. הצלחתי להתקשר אתם והם הבטיחו את עזרתם במצרכי מזון במידת האפשר. אכן, כמות האוכל שסיפקו לנו לא הספיקה ל־40 ויותר איש. לאחר התיעצות סוערת החלטנו, שקבוצה בת שנים־עשר צעירים תבצע פעולה פארטיזנית. היהודים תושבי ברודי, שישבו בבונקר, סיפרו לנו שברחוב הרכבת גר אוקראיני עשיר, שלו שתי חנויות מכולת.

מיבצע שהצליח

בליל חג המולד של 1943—1944 יצאתי בראש קבוצת האנשים לביתו של האוקראיני. דפקנו בדלת ונכנסנו פנימה. פניתי אליו באוקראינית רהוטה (בהיותי ביער למדתי לדבר היטב אוקראינית) במלים אלה: „באנו בשם המחתרת האוקראינית. עליך לספק לנו כמות כזו וכזו של תרופות, מזון ובגדים. אני קובע לך זמן לספק לנו כל אלה. לפי שעה ניקח מה שאנו זקוקים לו עתה ולמועד נבוא לקחת את התרופות. אם תספרו למישהו על כל שאירע כאן — אתם מתחייבים בנפשכם וביתכם יעלה בעשן". האוקראיני ובני־ביתו נבהלו ואנו לקחנו כל שאפשר היה. האוקראיני לא גילה כמובן התנגדות ולא הפריע. לקחנו עמנו גם את הראדיו שלו. עמוסים מיטב מצרכי מזון חזרנו מהמיבצע המוצלח לבונקר. כשראו היהודים את שפע המזון שהבאנו, התחילו מחבקים ומנשקים אותנו. מאושרים היו שניתן להם לשבור את רעבונם.

אותו ערב שמענו בראדיו שהבאנו עמנו, כי החזית מתקרבת לסארני. השמחה היתה רבה, אבל לא לזמן רב.

הגרמנים גילו את הבונקר

חיים פלדמן ואחותו של אליהו ואלאך יצאו מהבונקר לצורך סידור כלשהו. אך יצאו, הבחינו בקבוצת גרמנים מזוינים. הגרמנים זינקו לעברם כדי לעצרם ושניהם נתבלבלו ולא ידעו אם לחזור לבונקר ועל ידי כך לגלות את כולם, או ליפול בידי הגרמנים. הם חזרו בריצה לבונקר, והגרמנים שפתחו מיד באש פצעו את חיים פלדמן ברגלו. הוא מיהר אלי, סיפר בקצרה על המקרה וכי הכניסה לבונקר נתגלתה לגרמנים. לא נותר זמן רב להרהר במצב, וצעקתי בקול: „על כולם לצאת מיד ביציאה השניה!" את חיים שהיה פצוע ברגלו הוצאתי על ידי.

כולם הצליחו לצאת, ולמזלנו ראינו שני איכרים גוררים מגררת־שלג. החרמתי את המגררה, השכבתי עליה את חיים והבאתיו לבית סאקוביץ׳, שם קיבל עזרה ראשונה. עלי לציין, כי בשעה שנמלטנו מהבונקר התפזרו רבים לכיוונים שונים, אולם קבוצה של חמישה־עשר איש הלכה בעקבותי לביתו של סאקוביץ׳. משראה סאקוביץ׳ קבוצה כה גדולה של יהודים, אמר שאין באפשרותו להסתיר את כולם, כי הוא חושש מפני הלשנה מצד השכנים, והוא ובני־משפחתו ישלמו בחייהם. ואמנם היה הצדק עמו, לכן החלטתי להוציא את הפצוע ואת כל קבוצת היהודים מברודי.

מותו של חיים פלדמן

הובלתי את הקבוצה בלילה על פני שטח גיטו ברודי לשעבר. באותם הימים כבר התקרבה החזית לברודי ועמדות הגרמנים נמצאו בסביבות העיר. נתקלנו לא הרחק מגיטו ברודי בקבוצת גרמנים מזוינים שהבחינו בנו ופתחו עלינו באש חזקה. נסוגונו אל חורבות הגיטו, והנה הופתענו גם כאן על־ידי גרמנים שפתחו עלינו באש. גררתי את חיים פלדמן במגררת־השלג עם שאני משיב ביריות לעבר הגרמנים. פתאום התרומם חיים וקפץ מהמגררה, וכשהוא קופץ על רגל אחת נעלם מעיני. התחבאנו בין החורבות. אחרי כן חיפשנו שעה ארוכה את חיים, אבל לא מצאנו אותו. הגרמנים התרוצצו וירו בלי הפסק. אין ספק שתפסו את חיים, כי לא יתכן שהצליח במצבו להרחיק הרבה. יותר לא שמעתי עליו — ודאי ניספה. אבדן חברי הטוב ביותר היתה בשבילי מכה קשה מאד. היינו חברים מסורים זה לזה מילדות. בימים ששכבתי פצוע לא זז ממיטתי משך ששה שבועות. גם אני גמלתי לו ככה, אבל ברגע הארור ההוא אבד לי לנצח.

מותה של ליזה קובר

כאשר פתחו הגרמנים עלינו באש בין חורבות הגיטו התפזרנו לכל עבר. ויחד נותרנו רק אליהו ואחותו, אני, ועוד צעירה ברודאית, ליזה קובר. באותו לילה חדרנו לאחד המרתפים והחלטנו להישאר שם משך כל היום ולמחרתו לצאת את ברודי ולחזור ליערות לאשניוב. כן החלטנו שאחותו של ואלאך תלך אל איכרים ממכריה להביא דבר־מה לאכול, ואנו נחכה לה במרתף.

„שקצים" אחדים שהבחינו בנו מסרו עלינו לגרמנים. שמענו במרתף איך מישהו

בחוץ מוסר באוקראינית על מקום סתרנו. הבינונו שאין להתמהמה עוד ויצאנו מהמרתף. ליזה ואני רצנו בכיוון אחד ואליהו בכיוון אחר. הגרמנים פתחו עלינו באש, וליזה קובר נפלה לארץ — כדור פגע בה וכולה שתתה דם. היא אמרה אלי: „רוץ והצל את עצמך, אני בין כך אבודה". הדבר אירע בינואר 1944.

הגרמנים רודפים אחרי

רצתי יחידי, אחרי שהשארתי את ליזה קובר הפצועה. הגרמנים רדפו אחרי וירו לכל עבר. לאחר ריצה של כמה עשרות מטרים, חמקתי לתוך בית הרוס — והגרמנים אחרי. התחבאתי אחורי עמוד, וכשפרץ הגרמני הראשון אחרי יריתי בו והוא נפל בו במקום. עליתי לקומה השניה כשאני יורה לאחורי, לעבר הגרמני שבעקבותי, וקפצתי מהקומה השניה אל הרחוב והתערבתי בתוך ההמון. הלכתי והפכתי בדעתי מה לעשות. החלטתי ללכת לסאקוביץ'. נקשתי על דלת ביתו והוא יצא החוצה. אמרתי לו שאני לבדי, והוא סיפר לי שבעיר אומרים כי פארטיזן אחד הרג גרמני. סיפרתי לו כל שהתרחש, והוא יעץ לי לעזוב את ביתו כל עוד לא מאוחר, כי הגרמנים והאוקראינים עוקבים אחרי הנעשה בביתו ובולשים אחריו.

מות ידיד היהודים זאלוז'ני

בלית ברירה חזרתי ליערות לאשניוב, שבסביבתם התגורר זאלוז'ני. הגעתי לביתו, ולהשתוממותי מצאתי את הבית פתוח לרוחה, ללא נפש חיה, והכל בפנים הרוס ושבור. הלכתי אל פולנים מכרים אחרים, אך גם אותם לא מצאתי בבתיהם. כפי שנודע לי אחרי כן, פחדו הפולנים ללון בבתיהם, כי אנשי כנופיות האוקראינים היו עורכים התנפלויות גם על הפולנים ורוצחים אותם. פולני אחד סיפר לי, כי ימים אחדים לפני כן רצחו האוקראינים את זאלוז'ני ואת כל בני משפחתו בגלל קשריו עם הפארטיזנים.

יחידי ביער — הייתי לאיש היער; בודד, ללא משפחה, ללא חברים וידידים. מצבי היה בכל רע. על כל צעד וצעד ארב לי המות. כמה חדשים נדדתי ממקום למקום, כשאני מתדפק בלילות על דלתו של אחד האיכרים ומבקש משהו לאכול. סוף־סוף עלו האוקראינים על עקבותי, אבל הייתי זהיר מאד והצלחתי להתחמק מידיהם.

הגאולה

הדבר אירע בין ה־15 ל־20 במארס 1944. שוטטתי יחידי ביער ופתאום שמעתי אנשים משוחחים רוסית. סבור הייתי שאוקראינים לאומנים לפני. רצתי להתחבא, אבל הם הבחינו בי. החלטתי, יהיה מה שיהיה — אלך לקראתם עם האקדח ביד. הרוסים כיוונו אלי את רוביהם, מוכנים לירות. פניתי אליהם ברוסית. בתחילה חשדו בי שאני מרגל גרמני והיכוני מכות נמרצות, והובילוני אל המטה שלהם. היה זה כבר חיל החלוץ של הצבא האדום.

לאחר חקירה מדוקדקת, ולאחר שהוכחתי להם מי אני, ביקשתי שיצרפוני אליהם, כי עז רצוני להילחם בגרמנים ולנקום נקמת דמם השפוך של בני משפחתי. הם אמרו לשלוח אותי אל העורף, אבל שיכנעתי אותם בהחלטתי האיתנה להישאר בחזית. בסופו של דבר צירפוני לגדודם שהשתייך לדיביזיה הטאשקנטית ה־192.

אני לוחם בשורות הצבא האדום

הצבא האדום הלך והתקדם, כשהוא הודף את הגרמנים מערבה ומשחרר יום־יום ערים ועיירות. הגרמנים גילו בנסיגתם התנגדות חזקה. באביב 1944 נתחדשה בקו־החזית שלנו ההתקפה, וכוחותינו התקרבו לברוֹדי בשחררם בדרך את גורוכוב וראדזיכוב. בקרבות לשחרורה של ברוֹדי נפלו אלפי קרבנות משני הצדדים. על ברוֹדי הגן כוח גרמני משורין חזק. חודש שלם נערכו שם קרבות קשים, עד שהופסקה ההתקפה בפקודת המטה הראשי.

במרחק ששה קילומטרים מברוֹדי השתרע על פני גבעה הכפר קוניושקוב, ומשם היו הגרמנים יורים על כוחותינו. גדודנו ניצטווה להוציא את הכפר מידיהם. חמש פעמים עבר הכפר מיד ליד. בהתקפה השישית מצדנו נהרג מפקד הפלוגה שלנו, ומכל הפלוגה נותרו בחיים רק ארבעה חיילים עם שתי מכונות־יריה. החלטנו לא לנטוש את המקום ולהחזיק בו בכל מחיר. הגרמנים ניסו כמה וכמה פעמים לתקוף אותנו, אבל בלי הצלחה. התגוננו בגבורה במשך עשרים וארבע שעות, עד שבאו כוחות חדשים. תודות למעשה הגבורה שלנו נשארה הנקודה בידינו. על פעולתנו זו קיבלנו ארבעתנו את אות ההצטיינות „סלאבה" („תהילה") ממדרגה א'. עמדנו עוד בקרבות רבים, עד הפסקתה של התקפת החורף.

לפני שנתחדשה התקפת הקיץ, ביולי 1944, נערכו עוד קרבות באיזור ברוֹדי, ואני השתתפתי ברבים מהם ופעמים רבות צוינתי לשבח. המפקדה הסובייטית

אמרה לשלוח אותי לבית־ספר לקצינים. היה זה ב־13 ביולי 1944, אבל באותו יום נודע לנו שלמחרתו עשויה להיפתח התקפת הקיץ, על כן ביקשתי לא לשלוח אותי לעורף לבית־הספר לקצינים אלא להשאירני בחזית. רציתי לקיים את נדרי לנקום את נקמת משפחתי שהושמדה. לא רציתי לעזוב את עמדות הקרב כל עוד אני יכול ללחום.

ב־14 ביולי 1944 נתחדשה התקפת הקיץ בקו־החזית שלנו. בבוקר השכם, כאשר הכל ציפו דרוכים וחסרי סבלנות לאות המיוחל, יצאנו לקרב. כוחות הארטילריה, השריון והאויריה המטירו אש כמחצית השעה והפציצו את עמדות הגרמנים, ולאחר ה„ריכוך" השתערו הכל על קוי הגרמנים. הגרמנים ירו אש־תופת ממכונות־יריה ומרגמות אל שורות חיל הרגלים שלנו. נבצר מהבטליון שלנו להתקדם. הבחנתי בנקודה שמשם באה האש החזקה. פניתי אל מפקד הבטליון באייב, שירשה לי להשתיק את המרגמה הגרמנית. המפקד הסכים. פתחתי יחד עם עוזרי אורלוב באש חזקה עליהם מאחור. היתה זו הפתעה גמורה לגרמנים. חיסלנו את עמדת המרגמה, והבטליון שלנו יכול להתקדם עתה בלא קושי. על מעשה זה זכיתי באות ההצטיינות „הכוכב האדום". הדיביזיה שלנו, היא הדיביזיה הטאשקנטית ה־192, שיחררה את ברודי, ואחריה עיירות וכפרים בסביבה, ואנו התקדמנו לעבר לבוב (למברג).

אבדתי את רגלי הימנית

מן ה־14 עד ה־17 ביולי לא נתקלנו בהתנגדות רצינית, אבל בסמוך ללבוב התרכזו כוחות גרמניים חזקים להגנה על העיר. כדי לעמוד על כוחו של האויב, הציע המפקד שלנו, גראצ'קו, לחיילים, שיתנדבו מרצונם החפשי לצאת לפעולות סיור. לא רבים היו המתנדבים, אבל אני התנדבתי.

המפקד העמיד לפקודתי קבוצת חיילים. קיבלנו הוראה לקבוע את מקום עמדות־האש של האויב. יצאתי בראש קבוצתי לסיור. הגרמנים ירו לכל עבר. כאשר התקדמנו, מצאנו את עצמנו פנים אל פנים עם הגרמנים ונתחולל בינינו קרב עז ומר. מאנשינו נפלו ונפצעו רבים. לפתע חשתי בחבטה עזה ברגלי הימנית, וכאילו אש צורבת אחזה בי, וכולי נשטפתי בדם. שלוש שעות שכבתי בשדה־הקרב שותת דם, כי החובשים לא הצליחו להגיע אלי בגלל האש החזקה שהומטרה על המקום שנמצא קרוב מדי לעמדות הגרמנים. לבסוף הצליחו אנשינו להדוף את הגרמנים. במצב קשה הובאתי לתחנת־השדה של העזרה הראשונה

הקרובה. רגלי הימנית היתה מנוקבת בכדורים והשמאלית גם כן פצועה קל. מנתח התחנה קטע מיד את הרגל הימנית מעל לברך. היה זה ב־17 ביולי 1944.

העברתי לבית־החולים הצבאי ברובנה, ושם שהיתי שבועיים. הגרמנים הפציצו את רובנה, וכל הפצועים קשה נשלחו ברכבת־חולים מיוחדת לקאווקאז. משך כל הדרך היה מצבי חמור; סבלתי מכאבים חזקים וחומי היה גבוה. מסיבה זו הוריד אותי הרופא המנתח של שיירת החולים בדרך לבית־החולים הצבאי מספר 4656 ברוסטוב.

הוכנסתי לחדר מבודד, איש מצוות הרופאים שם לא האמין שאחזיק מעמד ואשאר בחיים. בבית־חולים זה שכבתי כמעט שנה. במשך הזמן הזה הצלחתי להתאושש ולאזור כוח. שם גם נפגשתי עם חייל מהבטליון שלנו שנפצע ליד הנהר ויסלה. הוא סיפר לי, כי לאחר שנפצעתי בשדה־הקרב הירבה לספר עלי ולהלל אותי, וכי הומלצתי לקבל את אות ההצטיינות הגבוה „הדגל האדום".

ידיעות מראדזיווילוב

בבית־החולים נפגשתי עם מנדיל ויינשטיין מראדזיווילוב (עתה ברוסיה). הוא יצא לפני מבית־החולים ונסע לראדזיווילוב. אחרי כן חזר לבית־החולים וסיפר לי שיחידים משרידי הניצולים חזרו לראדזיווילוב, וביניהם גם דודי נחמיה פורוחובניק. הוא גם סיפר לי שכל יהודי ראדזיווילוב הנמצאים ברוסיה חושבים לצאת לפולין. אז החלטתי לצאת מבית־החולים ולחזור לראדזיווילוב. הפצע שלי טרם הגליד והרופא סירב להוציאני. פניתי למנהל בית־החולים, יהודי, המיור קל'מן יעקב. גיליתי לו את הסיבות שבגללן אני רוצה לצאת מבית־החולים. הוא הבין לרוחי והורה לשחררני.

בימים ששהיתי בבית־החולים נשאתי לאשה את גטרודה קאלאשניקובה.

חזרתי לראדזיווילוב

ב־28 באפריל 1945 הגעתי לראדזיווילוב, מצאתי שם את דודי נחמיה ואת היהודים האחרים שנותרו בחיים. כולם התכוננו לנסוע לפולין. דודי ואני ההלטנו לא לצאת לפולין. רציתי עוד לקחת נקם ברוצחים האוקראינים שהרגו את משפחותינו וגרמו כל־כך הרבה צרות צרורות ליהודים. החלטתי להתחקות אחרי הרוצחים האוקראינים ולמסור אותם לידי הנ.ק.ו.ד. לאחר מאמצים רבים וחיפושים מייגעים גיליתי חלק מן הרוצחים וביניהם את מיכאל זלאלסקי,

מפקד המשטרה העירונית בראדזיווילוב; את פימצ׳אק — סגנו; את טושנובסקי — עובד הס.ד.; ואת ז׳אדאנובסקי — מפקד המשטרה האיזורית.

כל אלה לקחו חלק בהשמדת יהודי ראדזיווילוב. הם נשפטו בבית־המשפט הצבאי הסובייטי לעשרים־וחמש שנות עבודת פרך, כל אחד ואחד מהם. חוץ מ„הגדולים" נשפטו גם „קטנים" מהמשטרה, כגון דאמקו ואחרים. לאחר שאלו באו על ענשם הרגשתי שקיימתי את נדרי ומילאתי את חובתי האנושית.

אחרי המלחמה עבדתי שנים אחדות ברוֹבנה ובאיזור עד 1949. ב־1946 נולדה בתי אירית וב־1949 נולדה הבת השניה טובה.

ב־1949 הוצע לי להיות מנהל מפעל בראדזיווילוב. בתפקיד זה עבדתי שנה וחצי, אבל קשה היה לי להמשיך ולהיות בעיר שבה הושמדו בני משפחתי וכל יהוּדי העיר. ביקשתי העברה למקום אחר ונשלחתי לזדוֹלבוּנוֹב, שם עבדתי בשנים 1951—1954. ב־1954 החלטנו, אני ואשתי, לעבור לאוּראל והשתקענו בצ׳אֶליאַבינסק. שם גרנו עד 1956. קיבלתי מכתב, שממנו נודע לי כי ניתנת האפשרות לחזור לפולין, החלטתי לצאת עם משפחתי לפולין כדי לעלות משם ארצה, ששם כבר נמצא דודי נחמיה, שעלה ב־1948.

שהינו בוורוצלאב שבפולין שבעה שבועות, ובסוף אפריל 1957 עלינו ארצה.

שוּכנתי בארץ עם משפחתי ב„שער העליה", ולאחר עשרה חדשים העבירה אותנו הסוכנות לחולון. עתה אני עובד בבית־החרושת „גלובוס" בתל־אביב.

לבסוף, לשם אינפורמציה ברצוני להוסיף, כי בראש הז׳אנדארמריה בראדזיווילוב עמד קראוזה.

סקירה *

איטה גון היתה בת 55 בפרוץ המלחמה בין גרמניה לברית־המועצות. בזמן הכיבוש הגרמני לא פעם עמדה על סף המות ורק בנס הצליחה להימלט, ביחוד בתקופה האחרונה לפני השחרור.

היא היתה מבית עשירים. אביה היה סוחר בעל עסקים גדולים. בילדותה למדה בבית־ספר תיכון. אחרי החתונה, בשנת 1905, ניהלה בעצמה עסקים, בית־חרושת למצות וחנות לכלי־בית. אחרי מות בעלה המשיכה לנהל את העסקים עד שנת 1939, עד בוא הרוסים.

העסקים התנהלו כסדרם, היא חיתה בעושר וחינכה יפה את שתי בנותיה. יהודי ראדזיווילוב זוכרים אותה כאשה אמידה ומכובדת, פקחית ומלאת מרץ, בעלת גישה מעשית לכל דבר. הודות לתכונותיה אלו הצליחה לעבור את התקופה השחורה של הכיבוש הגרמני ולהישאר בחיים.

למעשה, תקופת הגרמנים לגביה היתה אך המשך של הצרות והסבל שהיו מנת חלקה עוד מזמן הסובייטים.

עם כניסת הסובייטים נלקחו ממנה החנות ובית־החרושת למצות. בית־החרושת נהפך למאפיה, והיא עבדה בה כפועלת שחורה. כ„בורז'ויקה", היינו בורגנית, הציקו לה הסובייטים מאד. היא קיבלה דרכון עם „סעיף", כלומר, ציון לאזרח מדרגה שניה, ועלולה היתה להיגרש לסיביר עם משפחתה. הרבה לילות עברו עליה ללא שינה, כי כל דפיקה בדלת עוררה פחד מפני הנ.ק.ו.ד.** אחרי שהרבה עשרות הוגלו לסיביר. היא גם עמדה למשפט פעם על עזבה את העבודה למחצית השעה ללא נטילת רשות ונענשה על כך. כשנכנסו הגרמנים היא כבר היתה שבורה בגופה וברוחה. מאחר שהיתה ידועה כאשה עשירה, האוקראינים לא שכחו אותה וביקרו אצלה לעתים קרובות ושדדו כל מה שרצו.

---

* מתוך המיסמכים של „יד ושם". הסקירה והעדות נכתבו בידי מר אלפרוביץ' ביידיש, ותורגמו בידי מר צבי סלעי.

** ראשי תיבות של: „נארודני קומיסאריאט ונוטראניך דאֵל" — קומיסאריאט עממי לעניני פנים (בולשת).

גם הגרמנים לא פסחו עליה. היודאֶנראט והמשטרה היהודית מררו את חייה, ביחוד היושב־ראש של היודאֶנראט יעקב פורמן. תמיד דרשו ממנה כסף, זהב ודברי חפץ לעצמם ולגרמנים.

פעמים הצליחה להימלט מהמות, בחיסול גיטו ראדזיווילוב ובחיסול גיטו ברוֹדי. בשני המקרים עזר לה האיכר פיטרו מאראז. התקופה למן הבריחה מגיטו ברוֹדי עד השחרור היתה הקשה ביותר בשבילה: שבעה־עשר חדשים ללא גג לראשה נדדה ממקום למקום, בשדות, בביצות, ביערות, בכפור ובשלג, לבושה בלויות ורעבה ללחם. מאושרת היתה אם יכלה פעם ללון בדיר חזירים, באבוּס האוכל שלהם. במשך חדשים אחדים התחבאה עם נכדה בן התשע בתוך עץ נבוב, כשעל כל צעד ושעל אורבים לנפשות היהודים אוקראינים, גרמנים, משטרה, ואיכרים. הרבה מרץ, זהירות וערות רבה נחוצים היו שלא ליפול בצפרניהם. והיא לא היתה לבדה — חרדה לגורלו של נכדה היחיד שנשאר ממשפחתה. לא פעם השתלט עליה היאוש והיא נעשתה אדישה לחייה, אבל די היה לה לראות את נכדה ולחשוב על הצפוי לו בהעדרה שתתגבר בכוחותיה האחרונים על יאושה.

עתה היא בת 76, חיה אצל בתה בתל־אביב אשר עלתה ארצה בשנת 1925. זכרונות הימים העגומים מעוררים בה צער וכאב, ובמאמץ רב מסרה עדוּתה זו. השתדלתי לעורר אצלה זכרונות ותשובות לשאלותי. לפני שנה קיבלה תצלום מנכדה שהצילה; הוא נמצא עתה בברית המועצות ולומד בקונסרבטוריון ברוֹבנה. היא שומרת על התצלום כעל דבר שבקדושה.

עדות

תאריך ומקום הלידה: ראדזיווילוב, 1886.

המען: תל־אביב, שדרות דוד המלך 6.

ניספו ממשפחתה במלחמת העולם השניה: בתה שינטשה נארבן (נארבאן), נולדה בשנת 1908. יחד עמה ניספו בעלה ובתה בת ה־7. כן ניספו שם הרבה קרובים ממשפחתה.

איטה גון מספרת:

נולדתי בראדזיווילוב. אבי היה סוחר, בעל חנות לגלנטריה. למדתי בבית־

ספר תיכון רוסי. נישאתי בשנת 1905 לאהרון גון. הוא מת ב־1920. היו לנו שתי בנות: בתי צפורה ינאי, אשר אצלה אני חיה כעת; היא עלתה ארצה בשנת 1925. בתי השניה נישאה לחיים נארבאן. חיינו יחד עד שניספו.

כל השנים, בימי שלוט הרוסים ואחרי כן בזמן הפולנים, היתה לי חנות לכלי־בית וגם בית־חרושת גדול למצות. הייתי מספקת מצות לכל איזור ווהלין. לאחר מות בעלי ונישואי הבת ניהלנו יחד את העסקים עד שנכנסו הבולשביקים. הייתי אשה אמידה, בעלת בית גדול ומרוהט יפה, הילדות קיבלו חינוך טוב, בכלל חיינו חיי רווחה עד פרוץ המלחמה בין פולין לגרמניה. שבועות אחדים לאחר מכן נכנסו אלינו הרוסים.

החיים תחת הסובייטים

משנכנסו הרוסים החילונו אנחנו העשירים חיים בפחד תמיד, כי הם שילחו רבים לסיביר; גם אני חרדתי יום יום פן יגלוני עם משפחתי. כאשר החלו הרוסים מוציאים תעודות־זהות לאזרחים, ציינו בתעודותיהם של הסוחרים „סעיף" מיוחד (פאראגראף בלשונם); גם אני, בתי וחתני קיבלנו כמובן תעודות עם „פאראגראף". ראיתי כי מוטב לי שאמסור בעצמי להם את כל העסקים שלי, את בית־החרושת למצות ואת המחסן עם הקמח. ביקשתי רק שיתנו לי לעבוד אצלם, והם הסכימו. בבית־החרושת למצות החלו אופים לחם בשביל התושבים. היות ומחסן הקמח היה בביתי עשו אותי לאחראית בעד הקמח.

פעם יצאתי למחצית השעה ללא נטילת רשות ממנהל העבודה. פגש אותי אחד מ„הגדולים" שלהם, יהודי משלנו, ושאלני לאן אני הולכת באמצע העבודה. אמרתי לו. על כך הוא ענה לי: „את הלכת בזמן העבודה, את עושה סאבּוֹטאג׳. אני מעמיד אותך למשפט". במשפט הוא היה היושב־ראש ואמר שאני בּוּרז׳ויקה, כלומר בורגנית, ועושה סאבוטאג׳, ולכן הוא מציע להוריד ממשכורתי מאה ועשרים רובל, 25 אחוז בכל חודש במשך ששה חדשים, ואם זה יקרה עוד פעם יאסרו אותי.

הם רצו לקחת את ביתי, אבל עלה בידי להישאר בבית מאחר שחתני עבד כפועל שחור.

היה מחסור בכל, ליד החנויות היו תורים ארוכים ללחם ושאר מצרכים. היות ועבדתי במאפיה, הייתי מובטחת בלחם וגם נתתי לאחרים. היו יהודים שעבדו אצל הסובייטים והתנקמו בעשירים. הם עוררו את כעסם של הנוצרים

והגבירו את האנטישמיות, ובזמן הגרמנים התנקמו הנוצרים בעד זה ביהודים.

כפי שכבר אמרתי פחדתי יום־יום מפני גירוש, אבל הסובייטים היו עסוקים בגירוש הפקידים הפולנים ולפי שעה הניחו לנו. בינתיים, שיכנתי בביתי במשך תקופת הרוסים שני בחורים מסטאניסלאב שברחו ממחנה גרמני. האחד שמו סורצקי והשני זלזינגר, בחורים בעלי השכלה, אחד מורה לגרמנית והשני למד מתימטיקה. שניהם עזרו לי אחרי כן בזמן הגרמנים. ככה חיינו בפחד עד למלחמת רוסיה־גרמניה. בסוף יוני 1941 נכנסו הגרמנים. בזמן הראשון השתוללו האוקראינים. בתחילה התנקמו באלה שהיו פעילים אצל הסובייטים, קומוניסטים וקוֹמסוֹמוֹלים *. לפני שנכנסו הגרמנים ניסו „הפעילים" לברוח, אבל לא יכלו, כי הגרמנים כבר היו בדרכים והם היו מוכרחים לחזור. האוקראינים החלו הולכים מבית לבית ושודדים כל מה שראו. הגרמנים פקדו על היהודים לשאת על שרווליהם סרט לבן עם מגן־דוד כחול, אחרי־כן — טלאי צהוב מהגב ולפנים.

קרבנות היהודים הראשונים

הגרמנים אספו שלושים יהודים וציוו עליהם לחפור בורות ביער, ואחרי כן ירו בהם. ביניהם היה זלמן לויטן, מנהל חשבונות בטחנה, הרבינר יקירא, וצעיר אחד סיוני זילברמן.

הגרמנים מתעללים ביהודים

פעם נכנסו אלינו אנשי הגֶאסטאפּו, פתחו את הארונות והוציאו את הבגדים הטובים, אחרי־כן נכנסו למחסן הקמח שהשאירו הרוסים וציוו על חתני שיעמיס שק קמח על מכוניתם. אחרי שהעמיס את שק הקמח אמרו לו שיתרחץ וינקה את עצמו ליד הלב, כי הם רוצים לירות בלבו. הכל נגמר אז רק בפחד, כי הם עזבו את הבית בלי לירות בו.

פעם נכנס לביתי גרמני, עלה אל העליה, שבר שם שולחן־כתיבה, שדד כל מיני חפצים מהבית והלך. המצב היה נורא. לילות שלמים לא עצמנו עין, כי כל רשרוש מבחוץ עורר פחד מפני כנופיות השודדים.

פעם עברו שני אוקראינים וראו את חתני עומד בחוץ בלי הטלאי הצהוב, סחבו אותו למפקדה. שם היכו אותו קשה והשליכוהו למרתף. אני ראיתי הכל, וביקשתי משוטר אחד, מכר שלי, שיעזור לי לשחררו. הוא הבטיח לי לסדר את

* ראשי תיבות של „קוֹמוּניסטיצאֶסקי סוֹיוּז מוֹלוֹדיוֹז'י" — ברית הנוער הקומוניסטי.

הדבר, ואמנם כעבור זמן קצר שחררו את חתני. שוב נסתיים הכל בפחד בלבד.

היה זה, נדמה לי, בפברואר 1942; הגרמנים פקדו על היהודים לעבור במשך יום אחד לגיטו. חשבנו, אולי יותר טוב שנהיה כולנו יחד, הפחד לא יהיה כל כך גדול. כל אחד לקח מה שיכול. אני לקחתי הרבה מצרכי אוכל, שיכלו להספיק לכמה שנים. הגרמנים היו נכנסים לגיטו לעתים רחוקות. חתני עבד מחוץ לגיטו, היה מחלק פתקאות של הגרמנים והיה לו רשיון להלך חפשי בעיר, רק בלילה היה לן בגיטו. לפני המלחמה עבדה אצלי נוצריה, בת 13, הניה שאוקובסקי, שהיתה מאד מסורה לנו. יום יום היתה מתקרבת לגדר ומוסרת לנו חבילות אוכל, וביום חמישי היתה מביאה תרנגולת לשבת. פעם פגש אותה שוטר אוקראיני, היכה אותה וסחב אותה למפקדה. היא התחננה לפניו שיעזבנה לנפשה. הוא איים עליה שאם עוד פעם ימצא אותה ליד הגדר תשלם בחייה. אני נתתי לו חמשים זהובים, והוא עזבה. היא לא באה עוד.

בגיטו הייתי בחדר עם עוד אחד־עשר איש. היה צפוף מאד. עם האוכל הסתדרנו איך-שהוא ועזרתי גם לאחרים. כפי שכבר אמרתי היה לי מלאי של מזון וגם חתני היה מביא יום־יום משהו.

היודֶנראַט והמשטרה

סבלנו רבות מהיודֶנראט והמשטרה. יושב־ראש היודֶנראט, יעקב פורמן, היה אדם גס ורע מאד. הם פשטו מעלינו ממש את העור, בעיקר מאלה שהיו פעם עשירים. דרשו כסף, זהב ושאר דברים בשביל עצמם ובשביל הגרמנים. יעקב פורמן רצה שחתני יעבוד ביודֶנראַט, אבל הוא סירב. לא האמנתי שיהודים יכולים להיות כל כך רעים, גסים, ללא מצפון, מוכנים להוציא את פת הלחם האחרונה מהפה. אמת, הגרמנים דרשו יום־יום מהיודֶנראט כסף, זהב וכלי־זהב, והמשטרה היתה צריכה לאסוף כל זה. אני נתתי כל מה שהיה לי, אבל חילקו את הגיטו ל„יעילים" ו„בלתי־יעילים". ה„יעילים" קיבלו תעודות, האחרים לא קיבלו כל תעודות. חתני קיבל תעודה ואליו צירפו גם את משפחתו. אני לא קיבלתי תעודה, אבל נשארתי לגור אתם. כשהגיעו הידיעות על חיסול היהודים ה„בלתי יעילים" בדובּנוֹ וברוֹבנה ידענו מה מחכה לנו...

לפני החיסול אמר לי יעקב פורמן: „אין לך רשות לגור בגיטו. עליך לעבור אל ה„בלתי יעילים"." הוא ידע כבר שבעוד ימים ספורים יחסלו את הגיטו ורצה שאעבור לשם, אבל אני ידעתי שלעבור לשם משמע — ללכת לקראת המות.

ה„בלתי יעילים" חיו בפחד מתמיד. גם אלה שחיו בחלק הגיטו של ה„יעילים", אבל לא היו להם תעודות רעדו מפחד. גם לי, כפי שאמרתי, לא היתה תעודה, מה לעשות? סיפרתי קודם שבזמן הסובייטים הסתתרו אצלי שני בחורים, עתה עבדו הם אצל הגרמנים. אחד היה תורגמן והשני עבד במשרד. הם רצו מאד לעזור לי, אבל לא יכלו. כשהקיפו הגרמנים את חלק הגיטו של ה„בלתי יעילים", בא אלי סורצקי ואמר לי: „אל תפחדי אני אלון אצלך ואת תסתתרי בארון. כשהם יראו אותי לא יחפשו יותר". וכך היה. הגרמנים הוציאו את כל היהודים אל מאחורי העיר והרגו אותם, ואני נשארתי בחיים. אחדים שברחו משם סיפרו איך סחבו הגרמנים והאוקראינים מהבתים זקנים, חולים והעמיסו אותם על עגלות ומכוניות־משא והסיעום. אלה שהתנגדו נורו במקום. הגרמנים הבטיחו לא לנגוע ב„יעילים". גם הרבנים הפיחו תקוות שווא, אבל כולם ידעו שאין לסמוך על הבטחות הגרמנים, והתחילו מחפשים דרכי הצלה. באו במשא־ומתן עם איכרים מכרים שבעד כסף מלא החביאו אותם. מאושר היה האדם שהיה לו מכר טוב. בעל הבית שבו גרתי שאל את הבירגמיסטר (ראש העיר) מאַטיקוֹ, כמה זמן עוד נחיה בגיטו. הוא ענה, כי את פרי הקיץ עוד נאכל, אבל לא את פרי החורף. הבנו היטב משמעותן של מלים אלה.

אנו בורחים מהגיטו

באו איכרים וסיפרו שחופרים שוב בורות. לא רצינו להאמין. חשבנו שהאיכרים רוצים לזרוע פחד בין היהודים כדי שיחביאו אצלם את הכסף ואת הזהב. אמרו שהבורות הם לאיחסון תפוחי־אדמה לחורף. חיו באשליות, מפני שבברוֹדי היהודים לא סבלו עוד כל כך, גם גיטו לא היה עוד שם. חשבו, למה ירצו דווקא את יהודי ראדזיווילוב להרוג?

היה לי איכר מכּר פיטרוֹ מאראז, הוא אמר לי: „אל תפחדי, כשיהיה צורך אחביא אותך ומשפחתך אצלי". חתני אמר: „כמה זמן אפשר להתחבא אצל גוי? מי יודע כמה זמן תימשך המלחמה? הוא לא יוכל זמן רב להחביא אותנו". אבל ברירה אחרת לא היתה.

והנה הגיע הזמן. גרמנים ושוטרים הקיפו את הגיטו — ה„אקציה" התחילה. החלטנו לברוח אחד, אחד אל אחד האיכרים שמאראז אמר לנו. בלילה בא מאראז לקחת אותנו אליו. כשברחנו מהגיטו ראו אותנו בני משפחת איטשי טריביטש, הוא אשתו ושני ילדיו, והם אמרו: „לאן שאתם הולכים נלך גם אנו,

לא נעזוב אתכם". כשראה מאראז אותם, אמר שלא יוכל לקחת אלא את משפחתי בלבד. הוא לא נתן לנו להיכנס אליו והשאיר את כולנו ביער. פשוט פחד להסתיר כל כך הרבה אנשים. בזמן שהייתנו ביער הרגו הגרמנים את יהודי הגיטו.

בסביבה, בין האיכרים, פשטה שמועה שביער מסתתרים יהודים עשירים מברודי שיש להם הרבה כסף. פתאום הופיע איכר עם גרזן בידו ושאל: „מה אתם עושים פה ביער?" לא התבלבלתי ועניתי לו: „אנו נחים קצת, אנו הולכים לברודי", שלא יחשוב שאנו נשארים ביער. נתתי לו מאה מארק והוא הלך, אחריו בא שני עם אותו פזמון — והכל חזר חלילה.

כשבא מאראז, סיפרנו לו על האיכרים הבאים בכל פעם, והוא הסכים להעביר אותנו למקום אחר. משפחת טריביטש נשארה אתנו. המקום השני היה לא רחוק מברודי. מאראז אמר: „פה לא יגעו בכם לרעה". הוא גם הבטיח להביא אוכל. המקום החדש היה שדה־חציר של איכר עשיר, ובשדה היו ערימות חציר. למחרתו באו פועלים להפוך את החציר, פחדנו פן יראו אותנו וימסרונו לידי הגרמנים. כשבא מאראז, אמרנו לו שפה אי־אפשר להישאר: מוטב לנו ללכת לברודי, במקום שעוד חיים יהודים. מאראז הביא לנו אוכל, ואיכר אחד הביא אותנו בעד כסף אל הגבול. הגענו בשלום לברודי.

המצב בברודי כבר היה רע מאד, לא היה מה לאכול, והגרמנים סחטו מהיהודים, באיום של מוות, כל מה שהיה להם. רק גיטו עוד לא היה. כמה יהודים עשו להם מחבואים. בברודי נמצאה גיסת אחי, סלקי פוטאשניק. התגוררתי אצלה. אחרי כן עברנו לדירה אחרת. כעבור חמישה שבועות רוכזו היהודים בגיטו שוייהי. היה זה בפסח 1943, וביתנו היה בתוך הגיטו. מצבנו בגיטו ברודי היה רע מאד, לא היה מה לאכול, אי־אפשר היה לצאת להשיג אוכל, ומכרים לא היו לי. מישהו מסר ליודֶנראט שאני הייתי עשירה והם דרשו ממני שאמסור להם את כספי וזהבי. הם לא האמינו לי שאין לי כבר כלום, וכשלא היה לי מה לתת להם רצו לאסור את חתני, אבל הוא התחבא. מה עשו? אסרו את בתי והחזיקו אותה במאסר ששה ימים. איימו עלי שכל זמן שלא אמסור את כספי לא ישחררו אותה. יושב־ראש היודֶנראט, ברש, היה מכר שלי. פניתי אליו שישחררו את בתי, והוא ענה: „יבוא בעלה, נשחרר את בתך". לא היתה ברירה, חתני בה אליהם ואז שיחררו את בתי. כעבור זמן־מה שיחררו גם אותו.

הגרמנים דרשו מהיודֶנראט צעירים לעבודה. הם אספו יותר משלוש מאות צעירים, ביניהם גם חתני, ושלחו אותם למחנה אלבסקי. שם הרגו את כולם. זה היה בראשית 1943.

אחרי מות חתני נשארתי עם בתי ועם שני הנכדים. לפתע הקיפו הגרמנים את הגיטו. אני, בתי והנכדים, הסתתרנו בין שתי גדרות. היו שם תשעה־עשר יהודים. ראינו משם את הגרמנים מציתים את הבתים, סוחבים יהודים מהמחבואים, זורקים אותם לתוך האש ויורים עליהם. הסתתרנו שם ימים אחדים. כל רגע ראינו את המות לפנינו. היה אתנו שאר־בשרי שמואל שרר, והוא אמר שעלינו לברוח מפה. בלילה עזבנו את המקום והגענו חזרה אל מאראז. משראה הרבה אנשים, לא נתן לנו להיכנס והשאיר אותנו ביער. היינו שמונה אנשים. פתאום הקיפו גרמנים ושוטרים את היער והחלו מתקרבים אלינו. בתי והילדים פנו לברוח, אבל הגרמנים רצו אחריהם. אני כשלתי ונפלתי ארצה. הגרמנים לא שמו לב אלי והמשיכו ברדיפתם. הם תפסו את קרובי ומשפחתי והרגו אותם. אחרי כן הרגו גם את בתי ונכדי. הנכד השני, סוניה, בן התשע, הצליח להסתתר, והגרמנים לא ראו אותו. שכבתי עד הערב. מות יקירי שבר אותי לגמרי. חכיתי למותי, כי לא היה עוד כל ערך לחיי. כעבור כמה ימים מצא אותי מאראז וסיפר לי שמצא גם את נכדי סוניה. שמחתי שלכל הפחות נכדי ניצל.

מאראז לא יכול להחזיק אותנו אצלו, כי אשתו התנגדה, ולכן התחבאנו ביער בתוך עץ נבוב, והוא היה מביא לנו אוכל. קשה היה לגשת אל העץ, מסביב היו מים ובדי קושי היה הוא מגיע אלינו עם האוכל.

קשה לזכור כל מה שעבר עלי, ואני כבר עיפה, לכן אקצר.

פעם קרה שאיכרים הרגו ששה גרמנים. הגרמנים התפרעו והתנקמו בהם. נכנסו גם למאראז. כנראה הלשינו עליו, הרגו את אשתו, שרפו את ביתו, והוא בעצמו נמלט. נשארנו איפוא בלי עוזר ובלי אוכל. הייתי מוכרחה ללכת מבית לבית לבקש אוכל. הגויים היו אנטישמיים, ואני מתפלאה שלא מסרו אותנו לגרמנים ובעצמם לא הרגו אותנו. אני ונכדי נדדנו ככה, לנו בחוץ, בשלג, רעבים, לבושים בלואים. ימים עברו עלינו ללא אוכל. הרגשתי שכוחותי הולכים וכלים. הרבה פעמים לנתי עם נכדי באבוס, בדיר חזירים. לא פעם אמרתי לנכדי: „ילדי, אני כבר אבודה, לא אחזיק מעמד עוד, אבל אתה עודך צעיר, לך והצל את עצמך". אבל הוא לא רצה לעזוב אותי. אמר שגורלו קשור בגורלי. פעם נשארתי בלי כוחות לגמרי. זחלתי על ברכי כארבעה קילומטרים עד שהגעתי לכפר, ושם נשארתי שוכבת בשדה ובקשתי את מותי. ככה נדדתי שבעה־עשר חודש. הקשים ביותר היו שלושת־ארבעת החדשים האחרונים.

ה ג א ו ל ה

בינתיים התקרבה החזית לראדזיווילוב. היה זה באביב 1944. נכנסתי אל איכרה אחת לבקש אוכל. בתחילה לא נתנה לי להיכנס, אבל משהרגישה שהסובייטים מתקרבים, היתה לאחרת. נתנה לנו אוכל וגם מקום ללון, וגם הציעה לנו להישאר. נכנס איכר וסיפר שהרוסים בכפר, אבל הגרמנים בנסיגתם הציתו את הכפר. אני ונכדי הלכנו בכיוון ליער. איכר אחד הושיב את נכדי על עגלה מלאת חציר ואני הלכתי ברגל. בדרך באו הרוסים. הילד מצא חן בעיניהם ונתנו לו אוכל ובגדים, והוא נשאר אתם. הייתי שמחה מאד כי אהבו אותו. קראו לו „ילד הגדוד״.

באתי לראדזיווילוב. ביתי נחרב, נשרף. היו שם יהודים בודדים. לאחר כמה ימים עברתי לדובנו, שם מצאתי את שלמה גון, בן אחי בלי, עתה בתל־אביב. אצלו הייתי עד שנת 1946 ועברתי לפולין, לביטאם. משם נסעתי לאוסטריה. הייתי במחנה פליטים עד 1948, ומשם עליתי ארצה, אל בתי צפורה ינאי.

לפני שנה קיבלתי ידיעה שנכדי סוניה חי. גם קיבלתי מכתב ממנו עם תצלום אשתו ובנו. הוא בוולאדימיר וולינסק. לומד בקונסרבטוריון ברובנה. על התצלום שלו אני שומרת כעל אישון עיני.

בת ראדזיווילוב על עיירתה

ראדזיווילוב היהודית, שהקימה והחזיקה בית־ספר עברי גדול וחינכה לציון; העיירה שבתוכה מצא לו מקום „קיבוץ״ חלוצי בן מאה וחמישים איש בערך, וחבריו נתמכו במקום בעבודה ובסידורים שונים; הקהילה על מוסדות הציבור והחסד שהיו בה — ראדזיווילוב זו, כמוה כיתר אחיותיה בווהלין, נאנחה תחת לחץ המגף הנאצי עד שעברה ובטלה לגמרי מן העולם. יהודיה עונו עד שהובלו לטבח והושמדו בשתי שחיטות. מקום מנוחתם של בני ראדזיווילוב — בקברות־אחים גדולים אחורי העיירה.

הירידה החלה עוד בסוף 1939, כשנכנס לעיר הצבא הרוסי האדום וגירש את הפולנים. מאז נשתנו פני החיים תכלית שינוי. הרכוש הפרטי הוחרם על־ידי השלטון החדש, העסקים נסגרו ובוטלו או עברו לממשלה, העשירים של אתמול נעשו „יורדים״, וכמה חשודים במסחר פרטי הוגלו לפנים רוסיה. בית־הספר העברי הפך לאידישאי ומוריו הורחקו. הכל היו חייבים בעבודת־כפייה וממשכורתם

נוכו 15% לצרכי הממשלה. רבים עבדו גם מחוץ לעיירה. לא בנקל יכלו יהודי העיירה להסתגל למהלך החדש. אולם לא ארכו הימים וגם הרוסים יצאו מראדזיווילוב תחת לחץ הגרמנים. אך נכנסו הם לעיירה, מיד התחילה הפורענות.

ראשית־כל עברו הנאצים על פני העיירה ואספו מהבתים עשרים־וחמישה בחורים ובחורות יהודים, לפי רשימה — שכפי הנראה קיבלו אותה מהאוקראינים המקומיים — בתור מי־שהיו מקורבים לבולשביקים. הם הוצאו אל היער הסמוך לעיירה, נצטוו לחפור קבר לעצמם ונהרגו במקום. מעשה זה בלבד דיו היה שיטיל אימה על היהודים. אחרי־כן באו בזו אחר זו פקודות, דרישות וסחיטות תוך התעללות, עד שבאחד הימים חילקו את היהודים לבעלי־מקצוע ומחוסרי מקצוע, ואת האחרונים כלאו בגיטו.

ידיעות שהגיעו מערים אחרות סיפרו על מעשי הרצח של הנאצים ביהודים שסימרו את השערות. המצב הלך והחמיר. מה איפוא יכלו לעשות יהודי ראדזיווילוב ? להתחמק מהגיטו היה קשה מאד, כי מלבד הגרמנים עמדו גם האוקראינים על דם היהודים, מוכנים לתפוס כל יהודי נמלט ולהכותו נפש, או למסרו לידי הרוצחים. את בעלי־המקצוע ניצלו הגרמנים בעבודות שונות, והם נשאו את סבלם בתקוה שעל־ידי כך יינצלו מאבדון.

לבסוף הגיע תורם של בני ראדזיווילוב להשמדה. יום אחד — היה זה י״ג בסיון תש״ב (1942), הופיעו קלגסי הנאצים והוציאו מהגיטו 1500 איש מבין מחוסרי־המקצוע, זקנים וילדים, והובילום ברגל, גברים לחוד ונשים לחוד, לתחנת־הרכבת. שם הוקפו בגדר־תיל ושמירה מעולה של אוקראינים הופקדה עליהם. באותו יום הומתו כולם באכזריות. אחדים מהאומללים ניסו בדרך לברוח, אבל השוטרים האוקראינים ירו בהם וכמעט כולם נהרגו (רושמת הדברים האלה היתה בין הבורחים וניצלה בנס).

לא טוב יותר היה גם גורל בעלי־המקצוע. הם הוסיפו להתקיים אחרי השחיטה תוך עמל מפרך וסבל רב כמחצית השנה, ואז הגיע יומם שלהם המר — ה׳ תשרי תש״ג הוצאו כולם להורג.

היהודים שנשלחו בשעתם על־ידי הרוסים לעבוד מחוץ לראדזיווילוב נשארו בתחום הרוסי וכך ניצלו מהטבח הנאצי. יחידים שהצליחו להסתתר או להימלט מגיא־ההריגה של ראדזיווילוב הסתובבו בברודי ובכפרי הסביבה, ובחלקם נתפסו והושמדו.

בכמה מכפרי ווהלין מצאו יהודים מקלט אצל אנשי הכיתות האוונגליסטיות, אולם גם שם חיפשה ומצאה אותם יד האוקראינים. יצוין כי האוונגליסטים גילו

מסירות ליהודים שהסתתרו אצלם, ולא אחת סיכנו את עצמם בגלל היהודים. בדרך זו ניצלו ר' יוסיל הויזמן, ישיש בן 75; רוזה פיק, בת 30; שרה בת יצחק־ליב קרש, אחיו ואחותו; משה ובלהה ושפרה פולטורק, ועוד אחדים. שלושת האחרונים מצאו מחסה אצל באפטיסטים בכפר קופילובקה משנת 1942 עד שגורשו הגרמנים בשנת 1944. בכפר אחד יאניבקה הסתתרו כ־50 יהודים.

מעטים הם שרידי ראדזיווילוב ופניהם למולדת — לארץ ישראל.

שפרה פולטורק

ג ו ר ל

אותו בוקר ערפילי יצאתי בכיוון השער של הגיטו. אבי כבר לא היה אתנו. הגרמנים לקחוהו ולא החזירוהו. אחי, מוניה, גם הוא לא היה. הוא ברח מהגיטו, אך עקבותיו נעלמו ומאז לא ראיתיו.

בפתח הגיטו עמד שוטר ולא נתן לעבור. עמדתי מול הפתח מביטה נכחי. לאן? למרחב המשתרע לפני? . . .

פתאום נעצרה מכונית ויצא ממנה פולקסדויטשר. הוא פנה אלי בפולנית ואמר כי מוכן להעביר אותי למקום יותר בטוח, ואולי יצליח להציל את חיי. דרושה היתה החלטה מהירה ומידית!

אך איך? — ואני כה צעירה, חסרת ישע ונסיון. חששתי — הלא אינני מכירה אותו כלל! היססתי — כיצד אשאיר את אמי בודדה? בן רגע עברו אלפי מחשבות במוחי בערבוביה. מאבק פנימי קשה התחולל בקרבי. שאפתי לדרור. לזרוק מעלי את כבלי הגיטו. אולם רגשות הבת לאמה דחו את מחשבת הבריחה. עמדתי כמה דקות תוהה ולא ידעתי מה. ואז רצתי אל אמא והגדתי לה.

היא לא שקלה אף רגע, לא שאלה מי ומי האיש. היא הרגישה, באינסטינקט של אם, כי תוכל אולי להציל את חיי באמרה „הן". והיא אמרה — לעולם לא אשכח את מלותיה — : „רוצי אליו וסעי. ואלוהים ישמור את דרכך!"

רצתי אל השער, ובדרך התרוצצו בי משאלות שונות: הלואי ויחכה לי, והלואי שלא יהיה כבר. אבל הוא היה, הוא חיכה לי.

נסענו בלי להחליף מלה. לא העזתי לשאול אותו מי הוא ומה הוא. לא ידעתי לאן הוא מובילני ומה יהיה עתידי. אכן, מי מאתנו חשב על עתידו? חיי יום־יום חיינו. רק ההווה המר הוא שהציק לנו מאד.

נסענו לרוֹבנה. כאן הוא פתח במלים ספורות: אני יוז׳אֶק ואת אחותי. הגענו למקום. הוא הביא אותי למשפחה פולנית והציג אותי כאחותו. מורגש היה כי הוא חביב על בני הבית ההוא.

למזלי לא שאלוני לפרטים. למה באתי, ומדוע? ואני לתומי גם לא הכינותי לעצמי מלאי של תשובות למקרה שיתנפלו עלי במבול של שאלות שתי וערב.

הגיע יום ראשון בשבוע. הבנות בבית יוצאות לכנסיה ומציעות לי להצטרף אליהן. התחמקתי באמרי כי מעילי קרוע, ועל כן לא נעים לי לצאת. יוז׳אֶק בודאי יביא לי מעיל אחר. אם האמינו לי, אינני יודעת, על־כל־פנים התחמקתי מלכת.

יוז׳אֶק היה מופיע כמטאור, מביא משהו טוב ממצרכי אוכל, ונעלם כלעומת שבא.

יום אחד מסרו, כי יוז׳אֶק נתפס על־ידי הגאֶסטאפו ונאסר. ברחתי מהבית ללא צרור, אך עם מקל נדודים.

נתקלתי בהרבה תקלות בדרכי זרועת הסכנות, אולם יד הגורל הדריכתני וניצלתי מידי הנאצים.

היום, מפרספקטיבה של זמן כה רב, כשאני שואלת את עצמי, מי היה יוז׳אֶק זה? איני יכולה לא לחשוב, כי היה ללא ספק יהודי שהתחפש לפולני, כדי להציל את נפשו שלו ושל אחרים.

בלה פינקלשטיין — ראשין

שיינדל אוקס

הרעות והתלאות אשר מצאוני

מלחמת פולין — גרמניה

בשנת 1939 פרצה המלחמה ששילחה אש בעולם כולו.

צבא היטלר מתקדם בקצב מהיר וכובש את חבלי פולין. צבא הסובייטים יוצא „לעזרת פולין" ומשחרר את אוקראינה בהתאם לגבולות שהוסכם עליהם. בעלי, לייב זאץ, נקרא להתגייס יחד עם אחרים על־ידי השלטונות הרוסים. אני מקבלת ממנו מכתבים בלי שאדע היכן הוא נמצא. כעבור זמן מגיעה אלי ידיעה, שבעלי נמצא ליד לוּצק־קיוראָצאָ, יחד עם עוד אנשים מראדזיווילוב. אני ועוד נשים אחדות מחליטות לבקר אצל בעלינו. ביקורנו הפתאומי נהפך לתדהמה לנו — הם נשלחו משם הרחק־הרחק לרוסיה.

עיירתנו ראדזיוויל מלאה פליטים ממקומות רבים שנכבשו כבר לגרמנים. הם מספרים על הזוועות של הימים הראשונים לשלטון היטלר במקומותיהם, אולם איש אינו רוצה להאמין כי גם אלינו תגיע יד הרוצחים. אכן יום זה בא, בא.

בשנת 1941, ב־22 ביוני, פורצת המלחמה בין רוסיה לגרמניה. ערים ועיירות נכבשות בזו אחר זו. אזהרות הפליטים לא היו דברים בעלמא. אבל איש אינו רוצה להאמין עדיין כי הרע מכל רע עומד מאחורינו. הכל מתנחמים ומשלים את עצמם בדברי רוח: אמריקה ואנגליה לא יניחו להם להשמיד עם שלם... בינתים יש להם ליהודים בעיות חשובות יותר: להבטיח את הרכוש שלהם שכה עמלו עליו, הרכוש אשר הגויים „הטובים" ירשוהו אחרי כן.

עיירתנו נכבשה לגרמנים. הגויים מרימים ראש, הולכים יד ביד עם היטלר. הבהלה גדולה. יום יום ופקודותיו החדשות. היהודים מתחילים נותנים דעתם על דרכי הצלה. מחפשים „גויים טובים" בין מכריהם, ואלה כה נדירים. אחותי, סימה אוקס (רישניבקר), נתמזל מזלה: היא פגעה במקום הטוב ביותר, נושאת את חפציה אל הכומר הידוע לאנגין טאראנובסקי, מכרם הטוב. גויי העיירה והסביבה מפנקים את יצרם: הם באים יום־יום עם שקים ריקים וממלאים אותם מכל טוב משל היהודים ללא הפרעה. וכך מתחילה התקופה הסוערת מלאת

רעות ותלאות של מלחמת העולם השניה. חיי היהודים נעשים הפקר. שלטון העיר עובר לידי לאומנים אוקראינים המחזקים את ידי הגרמנים ונתונים לפיקוחם של אנשי ס.ס. הכומר טאראנובסקי מתמנה ראש העיר; „פולקסדויטשה" מאטאֶיקו — מנהיג ראשי; וכן בני־בליעל אוקראינים אחרים.

הפקודה הראשונה

על כל התושבים להאפיל את חלונות מגוריהם כך, שאף קרן אור אחת לא תבקע חוצה. אי־מילוי אחרי הפקודה יגרור עמו עונש מות. הקרבן הראשון הוא אברהם־יצחק חומוט, שהסיט בהסח־הדעת כלשהו את הוילון. גרמני שהבחין בכך ירה והמיתו בו במקום. לאחר ימים אחדים אספו הגרמנים קבוצת אנשים חפים מפשע ורצחום ביער ברודי. אֲבל ירד על העיירה. ברור, הסכנה אורבת לכולם. הקומנדאטורה הגרמנית ביחד עם האוקראינים מתחילים לקחת נקם ביהודים.

שוב פקודה חמורה: על היהודים לשאת על זרועם סרטים לבנים עם מגן־דוד רקום. לאחר זמן החליפו את הסרטים בטלאים צהובים, שיוכלו להכיר את היהודי ממרחק.

ושוב: כל היהודים, ללא הבדל גברים ונשים, חייבים למסור את טבעות הקידושין שלהם, פרוות, בגדיהם הטובים ביותר.

אחרי ש„שיחררו" אותנו מרכושנו, ניצלונו והעמידונו ככלי ריק, החלו מתאנים לנפשותינו. הקימו בשבילנו גיטו שהכיל שני חלקים, הקיפו אותו תיל דוקרני, ויום־יום החלו מוציאים אנשים לעבודה תחת משמרות של שוטרים. לאחר זמן־מה הגיעונו ידיעות, כי הגיטו של רובנה חוסל ואף יהודי אחד לא נשאר בחיים. לא כולם האמינו לבשורה הרעה. רבים באו אל סימה אוקס לשמוע מפיה על אשר קרה, מהיותה בידידות עם הכומר טאראנובסקי שהיה עתה ה„פרנס" שלנו. אשתו הטובה הידועה, בתו של הכומר בוראֶצקי, מתגנבת לתוך הגיטו וחוטפת שיחה עם אחותי. כל היהודים מאמינים כי אחותי תישאר בחיים, אחרי שהכומר ואשתו וגיסו הדוקטור בוראֶצקי מבטיחים להצילה. אחותי גם היא מתגנבת לעתים קרובות ויוצאת מן הגיטו אל ביתו של הכומר במטרה לשמוע אילו ידיעות חדשות, כי עתון לא נמצא ליהודי לקריאה ולראדיו אינו יכול להאזין, וכך משמשת היא מקור יחידי לחדשות. יהודי הגיטו מבקשים אותה לעתים קרובות לצאת ולקלוט חדשות, ובעצמם ממתינים הם בקוצר־רוח לשובה.

אולם למרבה הצער חזרה היא יום אחד מאצל הכומר ובפיה הבשורה הרעה, כי אנו היהודים החפים מפשע גורלנו נחרץ ואנו צפויים למות.

היה זה בדיוק לפני חג השבועות. יום טוב שלנו חל בעת אחת עם החגא שלהם. אנו שכבנו למעצבה, נפשנו התעטפה עלינו, ומחשבה אחת ויחידה ניקרה במוחנו: מאין יבוא עזרי? אנו מציצים החוצה — הכל חי, פורח, הגויים מתהלכים מקושטים בבגדי היהודים הטובים שגזלו ופניהם צוהלים. לבנו דוה למראה כל זאת, בשרנו נעשה חידודים חידודים, והיד קצרה מלעשות מה... בכביש, החוצה בין שני חלקי הגיטו, מטיילים להם שקצים קטנים, מיידים אבנים, מקלות, יורקים לעברנו, חורצים את לשונותיהם לעומתנו וקוראים: „כך ראוי לכם, יהודים, חייתם די!" אנו נושאים עינינו למרום ומקוים לישועה משמים, אולי יקרה נס, כפי שקרה תמיד בעתות של צרה ליהודים, ולוחשים תפילה: „רבונו של עולם, תן לנו כח לעמוד בכל הצרות העתידות עוד להתגולל עלינו". השמש שוקעת, הלילה יורד. חושך שורר בבתים, כי אסור להעלות אור, והחלונות צריכים להיות מוּלנים היטב־היטב, כדי שאור הלבנה והכוכבים לא יגיה את מחשכי נפשנו...

אנו מנמנמים קצת באפילה, אבל לבנו ער, כי אין איש ממנו יודע מה עלול לקרות. אנו מבחינים בזרקורים המאירים את החלק השני של הגיטו. עד־מהרה אנו מוקפים רוצחים צמאי־דם עם מקלות־גומי בידיהם, צועקים, מכים, ומגרשים את היהודים מן הגיטו. חולים, זקנים רצוצים, שאינם יכולים למהר בלכתם, נורים בו במקום. תינוקות, ילדים קטנים, נהפכים לכדורי־משחק בידיהם, מוטלים בכח עד שנופלים חללים. אנשים צעירים ובגיל העמידה נערכים ששה, ששה בשורה, ומובלים תחת משמר של גרמנים ואוקראינים מזוינים כצאן לטבחה. בקצוי העיר, בסוּחוֹדוֹלאָ, כבר נמצאו חפורים בורות. שם רצחו את כולם לתוך הבורות. פצועים וחיים עדיין נקברו יחד עם ההרוגים...

כך הלכו אבותינו, אחינו, אחיותינו וילדינו מבלי דעת לקראת השחיטה. ואנחנו, שנותרנו לפי שעה בחיים, ידענו כי אותו גורל עצמו מחכה לנו. אין תקוה עוד, ואין הצלה ליהודים.

אחרי חיסול החלק הראשון של הגיטו נמצא המקום זרוע כל מיני חפצים משל הקרבנות: מלבושים, נעליים, נעלי ילדים, שמלונות של ילדים זכים וטהורים, ספרים שונים, סידורי־תפילה שיהודים היו מתפללים בהם ומעתירים אל השמים שיעשה נס להם. אולם הנס לא בא, לא בא... החלו היהודים ששרדו מחפשים אחרי גויים מכרים, שיהיו מוכנים לבנות בשבילם בונקרים.

בין אלה שנשארו בחיים אחרי חיסול החלק הראשון של הגיטו נמצאו שתי האחיות לאה'קה וזאלדה הארא‏ש עם אמן דובה. הן התחבאו בעליית־גג. והנה הגיעה פקודה: לנקות היטב את מקום הגיטו שחוסל. אנשים מהחלק השני של הגיטו נשלחים תחת משמר שוטרים לעבודה המרוצצת. יצאו שתי האחיות עם האֵם ממקום מחבואן, התחברו עם העובדים והצטרפו לעבודה. בלב נשבר ובכי חנוק עסקו האנשים בסידור החפצים והמלבושים שהופשטו מעל הקרבנות, האחים והאחיות שנרצחו, ובמיונם בהתאם לדקדוקי־העניות הגרמניים. האדמה מזדעזעת תחתינו, השמים זועקים, וקדרות איומה תלויה מעל לראשינו. מי יודע מה מחכה לנו, מי יודע אם לא עתידים אלה שנותרו בחיים להתקנא במתיהם אשר ענוייהם ויסוריהם הם כבר מאחוריהם!

יום־יום מוציאים יהודים לעבודות שונות. הם יוצאים ותפילה אחת בלבם: ולואי ישובו בשלום!

יום אחד בא אל הגיטו דודו של השופט הגרמני ווֹלוֹדקה קוביט (עלי לציין, כי סאשה קוביט היה שופט גרמני בעיירתנו). הוא מבקר אצלנו ומציע את עזרתו להצלתנו. אני, שהכרתי את סאשה קוביט מזמן היותו מורה עת היה מבקר לעתים קרובות בביתנו, שמחה להצעתו ומוכנה ללכת עמו. אבל אחי אין לו אמון אליו. הוא מזהירני ואומר כי „סאשה קוביט אינו מורה עתה, כי אם שופט גרמני, ווֹלוֹדקה קוביט הריהו הגנב הידוע בעיירה, הוא יהיה הראשון שיסגירך לידי הגרמנים. תמימה את וחושבת שאפשר להאמין לכל אדם. אנו מוטב לנו ללכת עם יאשקה גופמאן, גויים רבים מכרים לו, והם הכינו בשבילו ובשביל כל משפחתו בונקר גדול. הם אוהבים אותו, כל השנים עבד הוא עם היערן וולאדק ועם עוד גוי אחד ואסיל ביער חוֹטין. גופמאן אומר כי זהו ,גשר ברזל׳, המקום היחידי שבו נזכה ונגיע לראות בישועה ולקחת נקם בעד אחינו ואחיותינו שנרצחו״.

יורד הלילה. אנו יוצאים לדרך. הולכת אני עם אחי יעקב אוקס, אשתו, ובתו הקטנה זוֹרה. כן הולכים עמנו יעקב גופמאן ובני משפחתו. הוא המדריך שלנו, שכן מכיר הוא את כל הסביבה. לאחר הליכה של כמה שעות הגענו אל המקום המיועד, טיפסנו על ארבעתנו בינות הענפים העבותים ונכנסנו אל הבונקר. גופמאן הזמין את בעלי הבית לכוס יי״ש אחרי שהצלחנו לעבור את הדרך בשלום. לפי שעה אנו מאושרים. הבונקר נוח, אנו יכולים לשוחח בינינו, יכולים לטייל חפשית ביער. הבונקר מוסווה יפה. הגוי ואסיל מתיחס אלינו יפה מאד, אוכל לא חסר לנו. יום־יום מביא הוא לנו חדשות טובות, הגרמנים

יפסידו את המלחמה, הרוסים מתקדמים, ולא יארכו הימים ואנחנו נשתחרר. ברם היום אל ייצא איש מן הבונקר, שקצים קטנים רועים את עדריהם בסביבה והם עלולים להבחין בנו ולהסגירנו. בינתים הוא עצמו נעלם. היהודים בבונקר אומרים כי הוא לא גוי — הוא מלאך. אני היחידה לא נתתי אמון בדבריו וניסיתי לצאת מן הבונקר. גופמאן כעס מאד וציוה לקרא אותי חזרה. משיצאתי מן הבונקר חשכו עיני: רואה אני ממרחק כי אנו מוקפים אנשי ס.ס. ואוקראינים המחזיקים כלי־יריה בידיהם. הספקתי עוד לצעוק: „יהודים הצילו את נפשותיכם!" אחי, שיצא לקרא לי לחזור יכול היה להספיק לברוח, אולם רצה להציל את אשתו וילדו. שמעתי צועקים אחרי: „האַלט! — עצור!" אבל אני רצה מתנשמת ומתנשפת הלאה. אני שומעת מרחוק קריאתו־צעקתו של אחי: „זאַרומיאָ ילדתי, ברחי!" בודדה, גלמודה, אני רצה באפילת הליל בתוך היער העבות. אין עוד איש עמי. היכן אני? מי אני? למען מי עלי להאריך חיי? מה תועלת יכולה אני להביא? בודדה גלמודה, אָן אפנה עתה? למי נחוצה אני? הכל אבוד, אבד ללא זכר...

לא, עלי ללכת ולהגיע אל המקום ולראות במו עיני את יקירי שאבדו. כן, שיינדה׳לה, — ממללת אני לעצמי תוך בלבול דעת — הן הולכת את לטרוף נפשך בכפך... הן שם נמצא ה„מלאך" של גופמאן ואסיל, הרוצח שהסגיר את כולנו בידי אנשי הס.ס. אני יודעת הכל, אבל איזה כח על־טבעי דוחפני הלאה, אני מוכרחה ללכת. הולכת אני אין־עינים, צועדת צעד קדימה וצעד אחורה ונשארת עומדת במקום אחד. נסערת, מיואשת, עיפה ויגעה, נפלתי אין אונים ביער ונרדמתי.

הטראגדיה האיומה האישית שלי

נביחה חזקה של כלבים עוררוני מתרדמתי העמוקה. מחשבתי הראשונה היתה ודאי קרה משהו ומיד לאחר מכן — ודאי מסתובבים כאן הרוצחים עם כלביהם ואורבים לנפשותינו, מחפשים כבר קרבנות חדשים. אולם איני יראה עוד את המות, אין לי עוד בשביל מי לחיות. אני ממשיכה ללכת ורואה... להקת כלבים קורעים נתחים מגופותיהם של נרצחים. אני מגיעה אל מקום הרצח ורואה את האסון הגדול שלי: כל אלה שהיו בבונקר שוכבים הרוגים, ביניהם אחי עם אשתו. לבי נשבר בקרבי, אני תולשת שערות ראשי — לשוא. אולם היכן ילדתו של אחי? אינה בין ההרוגים. הולכת אני ביער וצועקת: שמע ישראל,

אל אלוהים, היתכן? כלום אפשר שהילדה חיה? ליפול בידי הרוצחים ולהישאר בחיים? האומנם כה פקחית היא הילדה וכה חריפת־מח שידעה לשכב בין ההרוגים ובדרך זה להינצל? לא, לא יתכן.

היום נוטה לערוב, אני לבדי בין קרובי הנרצחים. אינני עוצמת עין, ממללת אני לעצמי מתוך כאב אנוש ולב שותת דם. אין ניחומים ואין שילומים לאסוני. — אור היום מתחיל בוקע... אני קמה לקראת המשך המאבק של יום־יום בעד הקיום. בודדה, גלמודה אני מסתובבת. מחשבה רודפת מחשבה. והכל מסביב לענין אחד: ילדתי, היכן ילדתי? ואולי, בלי דעת את הסכנה הצפויה לה רצה היא בחזרה אל הגוי הרוצח? עלי לרוץ מהר, שאם לא כן מאוחר יהיה. תועה אני ביער, בשדות. מענה אותי המחשבה, אולי בכל זאת אמצא את הילדה, נחמתי היחידה באסוני. קשה מאד היה לי למצוא את ביתו של הרוצח. סוף־סוף אני רואה ממרחק בית, ובחצר מסתובבת דמות של ילדה. אובד לי שיווי־משקלי הנפשי, איזה כח על־אנושי דוחפני קדימה, נס קורה לי ושערי שמים נפתחים לפני... אני שומעת את קול הילדה: „שיינדיניו, את חיה?" — „כן, יקירתי, אני חיה. עתה יש לי בשביל מי לחיות ולהיאבק!"

שמחתנו אין לה גבול. אנו צוחקות ובוכות ושוכחות לרגע היכן אנו נמצאות. אני מודה לאלוהים שהחזיר לי את אוצרי האבוד. ילדתי מלטפת פני בידיה הקטנות הרועדות. יש מי שינחמני. בצד עומד הרוצח ומסתכל בעיניו הפראיות תוך חיוך לגלגני בפגישה הטראגית. אין ספק כי הוא אומר בלבו „לא זמן רב תארך שמחתכם..." רואה אני הכרח לעצמי להיכנס בשיחה עמו ואומרת, כי אכן הצדק היה עמו בהזהירו אותנו לא לצאת מן הבונקר. אילו שמענו בקולו היו כולם נשארים בחיים. הרוצח מרוצה מהבנתי... אולם עתה, אומר הוא, לא יבואו עוד לחפש יהודים אצלי, ואתן יכולות לשבת בשלוה, כי המלחמה קרבה לקיצה והישועה קרובה לבוא. הוא מכין בשבילנו אוכל, שתיה, ומפנה לנו מקום בדיר העצים. עתה, אומר הוא, הריהו נוסע לראדזיוויל ובלילה בשובו יכניסנו הביתה שנתרחץ קצת. דבריו המתוקים לא הפתיעוני. ראיתי את ה„מלאך" בדמות רוצח, הבינותי מיד כי הוא נוסע העירה להודיע עלינו.

אחרי שנסע החלטנו לברוח. ברחנו אל השדות, הרחק מביתו, ומצאנו מחבוא בגדישי הקש. לא עצמנו עין ופקחנו אזנינו לכל רחש סביבנו. פתאום שמענו נביחה עזה של כלבים. הטינו אוזן — בדומית הליל קורא הרוצח ואסיל ברוסית בשמי: סוֹניאַ! סוֹניאַ! אנו יושבות קפואות תחתינו, דבוקות זו לזו, נשימתנו עצורה והלבבות פועמים בחזקה. אנו שומעות את קולות השוטרים

המקללים במרוצתם כחיות אחרי טרפן. הם יורים לכל עבר. אנו שוכבות אחוזות אימה נוראה וממללות תפילה בלי דעת אם יש בה כדי להצילנו. הפעם לא עלתה בידם, לא השיגו את טרפם. לאחר הבהלה הגדולה, היריות ונביחת הכלבים, עדיין נמצאנו שוכבות באימה בלי לזוז ממקומנו, בלי להגיד מלה זו לזו. משחלפו כמה שעות ושקט שרר בסביבה, והתרנגולים אף החלו מקרקרים, ידענו כי עוד מעט ויבקע השחר ואסור לנו להישאר כאן, עלינו לברוח הלאה. אולם לאן? כל הדרכים חסומות לפנינו, המות אורב לנו על כל צעד ושעל, ואף־על־פי־כן עלינו להיאבק על חיינו ולברוח לכל אשר ישאונו רגלינו. אנו רוצות לסור אל אחד האיכרים לבקש פת לחם, אולם הסכנה גדולה מדי. אנו הולכות לאיטנו, עוקפות את הכפרים שלא יבחינו בנו האיכרים. כך עבר עלינו היום. עם דמדומי ערב אנו נכנסות לבית־קברות של גויים. כאן נשארנו כל הלילה, מפחדות מפני המתים ובעת ובעונה אחת מפני הרוצחים החיים.

אור היום בוקע. אנו הולכות הלאה. רואות ממרחק ביקתה ופונות בכיוון אליה. הולך לקראתנו איכר, עיניו הרצחניות רושפות. אינו מניח לי לבקש לחם ממנו, פונה אלי בדברים אלה: „עודכן בחיים?" ומרים את גרזנו מעל לראשינו. אני צועקת אליו: „רגע אחד! רוצה אני לדבר עמך משהו. אם לא תמצא הצעתי חן בעיניך תעשה עמנו כרצונך. שמעני־נא, איכר יקר... אנו מתהלכות על פני הכפרים ומחפשות מחסה לעצמנו. אנו נמצאות בבאַראַניאָ, אצל איכר. יש לנו זהב רב. אם מסכים אתה, נישאר אצלך עד אחרי המלחמה. ניתן לך הכל. סע עמנו הכפרה, ניקח הכל משם ונהיה אצלך". הגוי הרוצח נתרכך, ההצעה נראתה לו. הלך והביא לנו לחם, מים. הסכים גם להוליך אותנו לבאַראַניאָ. הגענו עד נחל. הוא נשא והעביר את הילדה במים, אחרי כן אותי, והראה לנו באיזה כיוון ללכת. הוא עצמו יחכה איפוא לנו ליד הנחל, אבל אל לנו להשתהות שם. הולכות אנו ולבנו חרד, וכך אנו מגיעות לבאראניאָ. גויים מכרים מלפני המלחמה מקבלים את פנינו בדמעות שמחה. הם מצוים עלינו למהר ולעלות אל עליית־הגג בטרם יבחין בנו אחד השכנים. מביאים לנו אוכל, מרגיעים אותנו בדברי ניחומים שעוד נזכה ונגיע לזמנים טובים, אבל להחזיקנו אצלם הם מפחדים. הם מספרים לנו כי ראדזיווילוב נקיה מיהודים. רק בברוֹדי אין עדיין גיטו ונמצאים שם יהודים רבים מראדזיווילוב. אנו מחליטות ללכת לברוֹדי ולהטיל גורלנו עם כל היהודים אשר שם. לא היה עוד כח לנו להתענות ולהיאבק. לקחתי דברים עם הגוי ובקשתיו שיהיה המדריך שלנו בדרך. רואה אני כי הגוי אחוז אימה ועם זאת בעל לב, רוצה לעזור

לנו. הוא מספר לנו כי הגבול נשמר מאד על־ידי משמרות גרמניים. אנו מבינות הכל, אבל אנו נאלצות ללכת, אין לנו ברירה. הגוי הטוב יוצא אל אחד השכנים המכיר היטב את הדרכים ומבקש אותו שיעזור לו להעביר את „הסחורה הטריפה". אני והילדה מתחפשות ולובשות מלבושי גויות ארוכים, מצעפות ראשינו בצעיפים ונוטלות סלים בידינו, ויוצאות לדרך. שני האיכרים הטובים, האחד לפנינו והשני מאחורינו, עם כדים גדולים הולכים לקנות נפט בברודי לא הרחק מהגבול אנו נעצרות ליד עץ. הם הולכים בעצמם לבדוק את השטח. משהתרחקו הגרמנים מן המקום, עברנו ללא הפרעות את הגבול והגענו בשלום לברודי. באנו העירה — הבהלה גדולה, יהודים מתרוצצים, מחפשים מקומות מחבוא ביערות, בשדות, בבונקרים. יום־יום עורכים „אקציות", רוצחים יהודים. מתגלית לעיני אותה תמונה ידועה שכבר ראיתיה בכל מוראותיה.

מצאנו אילו קרובים. הם מקבלים אותנו בסבר פנים ואנו חשים שוב טעם של בית לפנים. באים ראדזיווילובים ומביאים לי את הידיעה, כי בן אחותי איזי ויסר חי. ראשי סחרחר עלי משמחה, אולם בלבי אני חושבת, מי יודע כמה זמן עוד יניחו לנו לחיות. ידידינו, שהיו תושבי ברודי, התקינו לעצמם מכבר בונקר, בטוחים היו כי ישארו בחיים.

יום אחד פגשתי כמה גויים מראדזיווילוב שבאו לברודי לקנות נפט. הבחנתי ביניהם את וולודקה קוביט. אמרתי כבר כי הוא הציע לנו עוד קודם לכן, בהיותנו בגיטו ראדזיווילוב, להצילנו, אולם אחי לא נתן אמון בדבריו. מאחר שאחיינו סאשה קוביט היה לפנים ידיד טוב שלי ומבקר לעתים קרובות בביתנו, ניצלתי את ההזדמנות ושלחתי באמצעות דודו מכתב אליו, שבו ביקשתי את עזרתו, כי הוא היחידי יש בכוחו להצילנו ממות. מכתבי הבכייני מצא כנראה הד בלב המאובן, שכן מיד למחרתו בא וולודקה קוביט לקחתנו אליו בהסכמתו של סאשה קוביט. אנשים פשוט קינאו בי. באותם ימים־של־גיהינום היה זה פשוט אושר.

ראשונה באה רעיה קסטלר מקראֶמניץ לבקשנו להניח לה להצטרף אלינו. כמו כן בן אחותי איזי ויסר. וולודקה קוביט חיכה כל היום. משהחשיך, אמר כי אנו יוצאים לדרך. הצעתי לידידי בברודי שילכו עמנו, אולם לצערנו לא התיחסו באמון אל המדריך שלנו. הם רק ברכונו בדרך צלחה, שנזכה לעבור ולהגיע בשלום. עברנו באישון ליל את הגבול ללא כל הפרעות. וולודקה קוביט לוקח אותנו ישר לביתו ומעלה אותנו אל עליית־הגג. אולם לשבת כאן משמע להשליך נפשנו מנגד. עלינו לחפש איפוא מקום אחר. נראה הדבר, כי „גויים

טובים" הודיעו לגרמנים שוולודקה קוביט מסתיר יהודים אצלו. לילה אחד הוקף הבית על ידי גרמנים הבולשים בכל הפינות, מענים ומכים את וולודקה קוביט, אבל זה אינו מודה באשמה ואינו מגלה אותנו. למזלנו נמצאנו אותה שעה בבונקר ארעי לא הרחק מהבית. מכיון שוולודקה היה כבר חשוד, נאלץ הוא להעבירנו למקום אחר עד שימצא בשבילנו בונקר אחר. תקצר היד מלתאר את אשר עשה וולודקה קוביט למעננו, כי בעשותו למען הצלתנו נמצא הוא שם נפשו בכפו. וולודקה לא שם לב לכך, כי ראה לפניו מטרה אחת: להציל את חיינו. הוא עזר גם ליהודים ראדזיווילובים רבים שנמצאו בבונקרים אחרים.

הסכנה הולכת וגדלה מיום אל יום. הגרמנים מפרסמים שוב פקודה חמורה: גוי שיושיט עזרה ליהודי דינו מות. אף־על־פי־כן הולך וולודקה קוביט מכפר לכפר ומחפש בשבילנו מקום בטוח. בידעו את כל הבונקרים שבהם מתחבאים יהודים, הוליך הוא אותנו אל הכפר „לאָוויאַטינסקי גאַיס". שם נפגשנו עם אייזיק טרייביטש ומשפחתו ואתם יחד נמצאנו עד בוא יום השחרור. וולודקה ביחד עם גויים אחרים התקינו בשבילנו בונקר חדש, אולם גם בו לא מצאנו מנוחה, כי המשטרה האוקראינית היתה עורכת מזמן לזמן חיפושים אחר יהודים. אכן לא אבדה תקותנו, כי יום־יום היה וולודקה בא ובשורה בפיו: קרוב־קרוב יום הגאולה. הוא היה גם טוען אל הגויים האחרים, כי אלה מהם העוזרים עתה ליהודים יבורכו ויבואו על שכרם בעד מעשיהם האנושיים.

הזמן חולף. וולודקה קוביט בא לעתים קרובות ומביא בשורות טובות, כי הרוסים הולכים ומתקדמים והגרמנים נוחלים מפלות. בבוקר יום אחד בא וולודקה ומספר, כי בראדזיוויל מסתובבות שתי צעירות המתחבאות במקומות שונים. הן נתונות בסכנה גדולה הן מצד הגרמנים הן מצד הבאַנדאָרובים *. אין הוא יודע מי הן, אבל בפעם הבאה יביא פתק מהן. באותו רגע לא היה איכפת לי מי ומי הן, העיקר שהן בנות ישראל. אם כי שילמתי די בעד כולם, לא יכולתי בכל זאת לאסוף אלינו עוד אנשים בלי הסכמתו של בעל הבית. מכיון שידעתי מפי מצילנו וולודקה כי לא רחוק מאתנו נמצא עוד בונקר אחד ובו יהודים שוולודקה דואג להם בדיוק כמו לנו, שלחתי אליהם באמצעותו של וולודקה את המכתב הבא:

אחים ואחיות! בעיירתנו ראדזיוויל מסתובבות שתי צעירות בלתי מוכרות לי. מחובתנו לעזור להן שלא תיפולנה חלילה בידי הרוצחים.

* כנופיות אוקראינים בהנהגתו של בנדארנקו.

סכנה גדולה נשקפת להן, ואנו היחידים שביכלתנו להצילן. אני מוכנה לקחת אחת מהן אלינו, אל הבונקר שלנו, ואני מאמינה כי גם אתם תסכימו לקחת אחת מהן אליכם ולהצילה. בזכות זו נינצל כולנו ונישאר בחיים.

בעת ובעונה אחת כתבתי מכתב גם אל הצעירות הבלתי מוכרות לי:

יקירותי הבלתי מוכרות! יכולות אתן ללכת עם האיש הזה ללא פחד. מראהו רע, אבל נפש של צדיק לו. יתן אלוהים ויעבירכן בשלום את הדרך.

וולודקה קוביט לא חיכה הרבה, הוא יצא עוד באותו לילה להביאן. נתברר שאלה היו שתי בנותיו של בנימין ליכטמאן. הפגישה היתה מזעזעת תוך בכי חרישי. הייתי מאושרה שעלה בידי להצילן. הבכירה דבורה נשארה עמנו עד השחרור, ואילו הצעירה יפה נמצאה בבונקר השני ביחד עם יצחק ויינשטיין, שמחה סימוגראן והירש קיפרמאן ומשפחותיהם.

וולודקה קוביט יושב ליד הראדיו ומאזין תוך מתיחות רבה לנצחונותיהם האחרונים של הרוסים בחזיתות. הוא בא מיד אלינו לשתפנו בשמחתו, כי הנה־הנה הולך ובא יום השחרור שלנו. פתאום שומעים אנו ממרחק רעמי תותחים. מרעישים מכל הצדדים. הגרמנים רצים כעכברים מורעלים ממקום למקום וצועקים בקולי־קולות: „שנאַלער, שנאַלער, דער רוס קאָמט! — חושו, חושו, הרוסי בא!" מצילנו וולודקה אינו יכול כבר לשוב לביתו, הוא יושב עמנו ומחכה למפלתם של הגרמנים ולשחרורנו על ידי הרוסים.

הגרמנים מוציאים את פקודתם האחרונה, שכל הגויים יעזבו את הכפר, כי כאן נמצא עתה קו־החזית. המטה הגרמני משתכן בבית שלנו. אנו נשארים עצורים בבונקר ללא יכולת לצאת. הפצצות מתפוצצות מעל לראשינו. הארץ ממש רועדת תחתינו. ראינו את עצמנו נקברים חיים תחת מפולת. כך נמשך המצב ימים אחדים, ועדיין לא יכולנו לצאת החוצה. בינתים הרעב והצמא מציקים לנו מאד.

באמצע הלילה החליט וולודקה לצאת החוצה. כעבור רגעים אחדים חזר והבשורה הטובה בפיו: הגרמנים נסוגו, אבל אסור לנו עדיין לצאת כי הרוסים טרם כבשו את הכפר. עברו ימים אחדים עד שהחלו מתגלגלים אלינו רעש מכוניות וטרטור של טאנקים, ובאותו זמן גם קלטה אזננו צלצולה של הלשון הרוסית. קשה היה לנו להאמין כי אמנם יכולים אנו לשמוח, כי אמנם הגיע יום השחרור. באותו זמן עצמו שוחררה גם עיירתנו ראדזיוויל.

אנו נפרדים מעל בעל הבית שלנו, מעל הבונקר, ומודים לו על החסד

הגדול שגמל לנו ועל כל אשר היטיב עמנו בימים האיומים שעברו עלינו. ואנו, כל אלה שנשארו בחיים אחר החורבן הגדול יוצאים ללכת אל עיירתנו ראדזיוויל ביחד עם מצילנו הנאמן והמדריך ווֹלוֹדקה. אנו נושמים לרווחה את האויר הצח, נהנים משמי התכלת הבהירים, מקרני־הפז של השמש המאירה, רוח חרישית מלטפת ומנחמת אותנו — סוף־סוף אנו חפשים! עלינו להתחיל חיינו מחדש.

אנו באים לראדזיוויל, רואים את החורבות של בתי היהודים — קשה להכיר את העיירה היהודית מלפנים. בתי היהודים תפוסים בידי נכרים, השתכנו בהם השכנים הגויים, אין זכר ליהודי פה. הכל זר לנו, אין אל מי לדבר ואין למי לספר. רק משפחתו של מצילנו מתעסקת בנו, מקבלים אותנו בשמחה לתוך ביתם, משל היינו אחיהם ואחיותיהם. ווֹלוֹדקה עורך סעודה גדולה, מגיש משקה, ואנו שותים לחיים, לחיי גאולתנו ושחרורנו! מחליפים ברכות ואיחולים להצלחה בחיים המחודשים, ווֹלוֹדקה קוביט, כוס היי"ש בידו, פונה אלינו בדברים הבאים:

ילדי היקרים שנותרתם בחיים! יודעים אתם יפה את אשר עשיתי למענכם כדי להצילכם. ניאָ זאַביוואַיטאָ וואַשאָוו ספּאַסיטאָליאַ — באשר תהיו אל תשכחו את מצילכם ווֹלוֹדקה קוביט!

ובישבי כך ליד השולחן התענינתי בפרטים מדרכה האחרונה של אחותי. מספרים לי על הכומר „הקדוש" לאנגין טאראנובסקי שגירש בעצם היום את אחותי סימה אוקס וילדה. בעלה, שאותו החזיקו כל הלילה במשטרה, בידעו את הצפוי לו הרעיל את עצמו. סימה אוקס וילדה הוסגרו בידי הרוצח העירוני דאָמקו שירצחם. מספרים על הרגע הטראגי ביותר כאשר הילד ליוסיק צעק. „אמא־מא, אמא־מא! מדוע רוצים להרגנו?" דמעות חונקות אותי, לבי נשבר בקרבי, כאבי אנוש.

אני עורכת זה לעומת זה את הכומר „הקדוש והעדין" טאראנובסקי עם הצלב הגדול שעל לבו, המטיף מוסר ודת ומצטט פסוקים מן התנ"ך, כמו „לא תרצח!", ונהפך לחיה אכזרית בדמות אדם; ואת הגוי הפשוט והעדין ווֹלוֹדקה קוביט, שנודע בעיר כגנב הגדול ביותר וגילה טוב־לב אנושי, רחמים ואהבה, ללא התחשבות בסכנה הצפויה לחייו הוא, כלפי היהודים המעונים והנידונים למות על לא עול בכפם. איני מוצאת תשובה לכך, הלב שותת דם, ותוגה עמוקה מסביב...

עתה, לעולם אל לנו לשכוח את אשר עוללו לנו הגרמנים־הרוצחים. אל

הילד ליוסיק אוקס

סימה אוקס

לנו לשכוח, כי גם אלה אשר נותרו בחיים אחרי החורבן הגדול והרצח האיום של ששת המליונים היהודים אינם אלא מתים־למחצה, חולים, שבורים ורצוצים, בדומה לעץ שנגדעו שרשיו. חובה עלינו לתאר את הטראגדיה הנוראה של עברנו למען הדור הצעיר, שיקראו ויזכרו את אשר עוללה החיה האכזרית ההיטלרית לעם היהודי בימי מלחמת העולם השניה.

אנחנו, אלה שנותרנו בחיים והגענו עד יום השחרור, הסתובבנו כזרים בעיירה שבה נולדנו וגדלנו, באין את מי לפקוד לשלום וללא כל עתיד. פוגשים אנו פה ושם בודדים שרידי משפחות גדולות עטופי יגון וצער ומרגישים כי מיותרים אנו כאן, כי לא נוכל להתחיל את חיינו מחדש במקום זה שדמי אחינו ואחיותינו צועקים אלינו מכל קיר, מכל שעל אדמה... סביבנו זאבים טורפים, המרחמים עלינו על כי... נשארנו בחיים. אנחנו נוסעים הלאה, הלאה ממקום ההריגה, דרך כפרים, ערים ועיירות, ובאים לארצנו הנכספת, ארץ ישראל, שבה כל אחד מאתנו מתחיל את חייו מחדש, בונה את ביתו ואת משפחתו.

גם האחיות ליכטמאן שנותרו יחד עמנו בחיים מאושרות הן בבנין ביתן ומשפחותיהן. לצערנו הרב הושבת אשרן של שתי האחיות: דבורה חלתה פתאום ומחלתה אנושה. יומים לפני מותה אמרה אלי: „שיינדה׳לה, הצלת אותי מיד הגרמנים, אולם עתה קצרה ידך מלהושיעני, גורלי נחתם״. היא שבקה חיים ללא עת. נשמור את זכרה תמיד עמנו.

אנו שרידי השואה יוצאי ראדזיווילוב ממשיכים מזמן לזמן להתאסף בביתי, לשוחח על הא ואל דא, בלי לשכוח אף לרגע את אשר עבר עלינו. אנו מעלים זכרונות מהעבר האיום, מהמקום שבו עזבנו את יקירינו ואהובינו לנצח. יהי זכרם ברוך!

עיבד: אריה איזן

שלמה ואסר ובני משפחתו

שלמה ואסר

בתו יוכבד

שלמה ואסר נולד בשנת 1888. הוא ניספה באורח לא ידוע.

בתו יוכבד, שכינוה סוניה, היתה חניכת בית־הספר „תרבות״ בראדזיווילוב ואחר כך סטודנטית באוניברסיטה של לבוב, נהרגה בידי הגרמנים ב־1941 בלבוב.

אחיו של שלמה, דוד ואסר, נרצח בתוך קבוצת צעירים למחרת פלישתם של הגרמנים אל העיירה.

האחות שרה, אשתו של משה הלפרן, שנהרג בראדזיוויל, ניצלה בנס, הגיעה לארצות הברית ומתה שם בשנת 1963.

האחות השניה, אשתו של שלמה, חיה בעכו.

תולדות הצלתה של שרה הלפרן

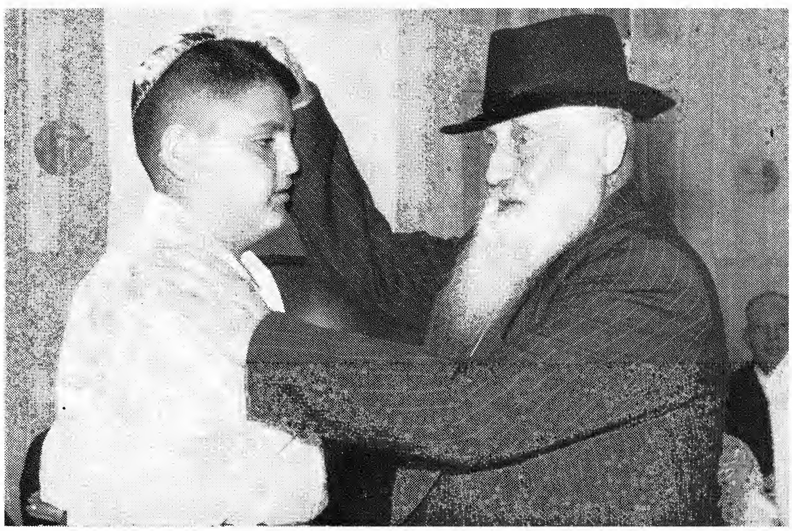
יחד עם כל בני משפחתה התחבאה שרה בבור ביער בעזרתו של האיכר איוואן קרוג. נודע לגרמנים כי קבוצת יהודים מתחבאים בבור, הקיפו את המקום וציוו על כולם לצאת, שאם לא — יהרגום. הכל צייתו לפקודה ויצאו, ומיד נרצחו ביריות. הגויות נשארו במקום באין קובר.

שרה התאוששה באישון לילה, זכרה את אשר קרה, ראתה את כולם שוכבים מתים, החלה זוחלת בכוחותיה האחרונים והגיעה עד ביתו של אחד האיכרים. זה הכניסה לביתו, חבש את פצעה, ואחר כך הביאה לברודי, אל אחיו של בעלה, רופא. הוא הכניסה לבית־החולים, עשה לה ניתוח בגרון והצילה. אולם זמן רב לא יכלה להישאר בבית־החולים, נאלצה לצאת משם ולחפש לעצמה מחסה. נדדה בשדות, עד שיום אחד מצאה איכר שיצא לעבודתו, ריחם עליה והעבירה למרתף שבביתו. שם נמצאה כבר אשה אחת עם ילדה. יום־יום היה האיכר מביא להם לחם ומרק. במקום זה היא נשארה עד יום השחרור.

אחרי שיצאה מן המרתף רצה בכיוון אל העיירה. נפגשה בדרכה עם הגברת איטה גון ויחדיו פנו לעבר דובנו, אחרי שלא מצאו דבר מכל מה שהיה להן בראדזיווילוב. שרה התעכבה כאן כמה שבועות, יצאה לפולין, ומשם דרך שטוטגארט שבגרמניה לארצות הברית.

נוראות החיים בימי הנאצים הטביעו את רישומן בה. היא חלתה, שותקה, ובשנת 1963 נפחה נפשה.

פון דער פארגאנגענהייט

ר׳ יוסף רויזמן מברך את שלמה, בנו של לייב אייזן, להיכנסו בעול המצוות
ר׳ יוסף רויזמאן באַגריסט שלמהן, דעם זון פון לייב אייזן צו דער בר־מצווה.

ראדיוויל אין מיין זכרון...*

מיט האַרץ־קלאַפּעניש פארנעם איך זיך ארויפברענגען אויפן פּאַפּיר מיינע דערינערונגען וועגן מיין געבוירן־שטאָט ראדיוויל. יעדן מענטש איז טייער דער פּלאַץ, ווו זיין וויגעלע איז געשטאנען, און אוודאי זעט דער פּלאַץ אויס פשוט פארהייליקט נאָכן אָפּלויף פון צענדליקער יאָרן, און שוין אוודאי און אוודאי נאָך אונזער גרויסן חורבן.

ראדיוויל שטייט פאר מיר ווילעבעדיק, ווי איך האָב די שטאָט געזען שוין אין די גאָר יונגסטע יאָרן מיינע. ביי אונז אין דער משפחה פלעג מען זיך וויצלען, אַז איך געדענק זאכן, וואָס זיינען געשען נאָך איידער איך בין געבוירן געוואָרן. צי דאָס איז באמת אזוי, ווייס איך נישט, אָבער די לאנדשאפט, די סביבה, די מנהגים האָב איך איינגעזאפּט אין זיך, ווי שוין געזאָגט, אין מיינע גאָר יונגע קינדער־יאָרן.

מיר דוכט זיך, אַז כדי צו האָבן א גענויע פאָרשטעלונג וועגן ראדיוויל, דארף מען די שטאָט זען פון צוויי פּונקטן: אַ ראדיוויל ווי אַ גרעניץ־שטאָט, מיט אַ גרויסער צאָלקאמער (טאמאָזשניא), ווי מ׳הט עס גערופן אין רוסיש. אין צאַרישן רוסלאַנד זיינען געווען 6 ערשטקלאַסיקע „טאמאָזשניעס״, און ראדיוויל איז געווען איינע פון זיי. ראדיוויל איז געווען געאָגראפיש אַ באקוועמער פּונקט פאר עקספּאָרט־אימפּאָרט. פון רוסלאַנד איז געגאנגען אין מערב אַ גרויסער עקספּאָרט פון לאנד־ווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן — פון תבואה, עופות, הייער. אָט ביי די בראַנזשעס זיינען געווען באשעפטיקט צענדליקע פאַמיליעס, וואָס האָבן געפירט אַ שיין באלעבאטיש לעבן. פון אויסלאנד — דורך בראָדי (אָדער בראָד ווי יידן האָבן עס גערופן), זיינען געגאנגען פארשיידענע סחורות, און עס האָבן עקזיסטירט אין ראדיוויל א גרעסערע צאָל משרדים פון צאָל־אַגענטן, וואָס האָבן דערלעדיקט די צאָל־אנגעלעגנהייטן (מכס). דאָס איז געווען אַ ענין פון גרויסן פארנעם און אין משרדים האָבן געארבעט א גרעסערע צאָל מיטארבעטער, מיט גוטע גאזשעס און געפירט אַ שיין לעבן. צוויי מאָל אין טאָג — אין דער פרי פון 10 ביז 12 און

* דער ארטיקל איז געפונען געוואָרן נישט פארענדיקט אין דעם עזבון פון דוד שיין ז״ל.

פאַרנאַכט פון 6 ביז 8, האָט עס אויפן וואָקזאַל געקאָכט ווי אין אַ קעסל, צוגן זיינען געקומען און אַוועק. עס איז געווען אַ גרויסע באַוועגונג פון פּאַסאַזשירן, און אַרום דעם אַלעמען האָבן זיך געדרייט, אַזוי צו זאָגן, אַביסל יידן — קליינע עקספּעדיטאָרן. עס איז אויך געווען אַביסל האַלב־אָפּיציעלע ארבעטן, אָבער יידן האָבן געמאַכט אַ לעבן, און טאַקע אַ בכבוד לעבן. אַחוץ דער באַן איז געווען אויך די קליינע גרעניץ, ווי מ׳האָט זי גערופן. ראַדיוויל איז געלעגן 4 קילאָמעטער פון דער עסטרייכישער גרעניץ, און פון דער גרעניץ ביז בראָד איז געווען 5 קילאָמעטער. דאָס הייסט, אַז צווישן ראַדיוויל און בראָד איז דער מרחק געווען 9 קילאָמעטער. דאָ פלעגן אויך יידן ציען פּרנסה, אין מער אָרעמען פאַרנעם. געווען אַ געוויסע צאָל יידן, וואָס פלעגן יעדן טאָג מיט אַ נעבעכדיקער קלאַטשע, אריינקומען קיין ראַדיוויל פון בראָד, און דורכגעפירט אַ יעגער פּאָרל וועש, אַ שוואַרצע „שפּיצן״־שאַל, אָדער „ליאָנער״־שאַל, ווי מ׳פלעגט זיי אָנרופן, און נאָך אַזעלכע זאַכן. צוריק האָט מען געפירט אַ הינדל, א פּאָר הייער, און נאָך אַזעלכע זאַכן. קיין גרויסע הצלחות זיינען דאָ, פאַרשטייט זיך, נישט געווען, אָבער דאָס איז געווען די פּרנסה און פון דעם האָט מען „געזשיפּעט״. גערופן האָט מען אָט די פּאָרער „שערגעניקעס״, אָדער „שערגעניצעס״, הגם קיינער האָט נישט געוווּסט וואָס דאָס וואָרט באַדייט.

מ׳דאַרף נאָך צוגעבן, אַז צוליב דער גרעניץ האָט אין ראַדיוויל סטאַנציאָנירט אַ פּולק „פּאָגראַניטשנאַי־סטראַזשי״ — גרעניץ־וואַך און אַ פּולק קאָזאַקן. זיינען אויך געווען, פאַרשטייט זיך „פּאָדריאַדטשיקעס״ — ליפעראַנטן, און דאָס האָט אויך געגעבן פּרנסה אַ היבשע צאָל משפּחות. בסך־הכל אַ פּרנסה־שטעטל, מיט אַ רואיק, געזעלשאַפטלעך, קולטורעל לעבן.

דער צווייטער „זייל״ — אַזוי צו זאָגן פון יידישן לעבן אין ראַדיוויל איז געווען „משה מענדל־גינזבורג״. ער האָט כשר פאַרדינט פאַראייביקט צו ווערן אין זכרון פון אַלע ראַדיווילער, און אים איז אין אונזער בוך געווידמעט אַ באַזונדער קאַפּיטל. זיין שטענדיק וווין־אָרט איז געווען פּעטערבורג (היינט לענינגראַד), אָבער אין ראַדיוויל האָט געוווינט זיין אַלטע מוטער, צו וועלכער ער איז געווען זייער צוגעבונדן ווי אויך אַ ברודער מיט זיין פאַמיליע (שמואל מעס), און א סך קרובים. גינזבורג, אָדער פשוט משה מענדל, ווי מ׳פלעג אים רופן פלעג כמעט יאָר־יערלעך קומען זיך זעען מיט דער משפּחה. עס איז דעמאָלט אין שטאָט געווען אַ יום־טובדיקע שטימונג. הגם זיין אַלטיטשקע מוטער — ראַסיע ז״ל — פלעג מיט אַ ברייטער האַנט טיילן אַ סך צדקה, און עס זיינען געווען

פאַמיליעס, וואָס האָבן פשוט געלעבט פון אָט דער שטיצע, פלעג דאָך די שטיצע טראָגן א ברייטרן כאַראַקטער בשעת גינזבורג׳ס זיין אויפן פלאַץ. מ׳קען זאָגן, אַז ער האָט אַ סך מענטשן פשוט „געשטעלט אויף די פיס״.

די אויבן דערמאָנטע צוויי פאַקטאָרן זיינען פאַקטיש געווען דער פונדאמענט פון דער עקאָנאָמישער לאגע פון דער שטאָט. אָבער עס איז אויך געווען, אין דער גאָרנישט אזא גרויסער שטאָט אַ גאנץ היבש אַנטוויקלטע אינדוסטרי. עס איז געגרינדעט געוואָרן דורך די זין פון שמואל מעס (פלימעניקעס פון גינזבורגן) אַ קנעפל־פאַבריק, עס האָט עקזיסטירט אַ פאַבריק פון שטולן (ווינער שטולן פלעגט מען זיי רופן), וואָס האָט געהערט צו זינדל זאקס. צוויי פאַבריקן אויס־צוארבעטן ליכט: 1) גאָלדגארט־ליבערמאַן, 2) סטרוימאַן־בראַנדווייין, און אויך אַ ביר־ברויערײַ.

דער אויסערלעכער אויסזען פון שטעטל האָט עדות געזאָגט אויף איר וווּילשטאנד. עס זיינען געווען שיינע הייזער, געהאַלטן אין א גוטן צושטאַנד, נישט נאָר אויף דער פרינציפּאַלער גאַס, די ליפּאָווע, נאָר צעוואָרפענע איבער דער גאנצער שטאָט. עס זיינען געווען, נעמענדיק אין אַכט די נישט גרויסע באפעלקערונג, מערערע אייגענע קאָטשן, אָדער „ווייעזדן״, ווי מ׳פלעג זיי רופן, מיט אָנטרייבערס אין שיינע, פארביקער קליידונג. דאָס אַלץ האָט צוגעגעבן דער שטאָט דעם קאָלאָריט פון וווּילטאָג און מ׳האָט נישט באַמערקט קיין טיפּישן יידישן דלות. הגם, פארשטייט זיך, עס איז אויך געווען, אַ געוויסער פּראָצענט קבצנים.

אין שטאָט זיינען געווען צוויי קלובן — איינער אַ געזעלשאַפטלעכער „גראַזשדאַנסקי״, אין הויז פון מאכאן דעם אַפּטייקער, און דער שאכמאַט־קלוב אין הויז פון יונה שיין. אָבער דאָס האָט ווייט נישט אויסגעשעפּט דאָס קולטורעלע לעבן פון דער שטאָט. עס איז שוין דעמאָלט, פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, געפירט געוואָרן א פארצווייגטע ציוניסטישע טעטיקייט, דאָס פארקויפן שקלים, פארשפּרייטן אַקציעס פון קאָלאָניאַל־באנק, פארשפּרייטן די ציוניסטישע פּרעסע, אין דער ערשטער ריי, פארשטייט זיך די „הצפירה״, אָבער אויך אַנדערע אויסגאבעס אין העברעאיש. מ׳דארף נעמען אין אַכט, לגבי דער נישט גרויסער באַפעלקערונג, זיינען דעמאָלט אין ראדיוויל געווען, פארהעלטניסמעסיק, אַ היבשע צאָל העברעאישע לערער. דאָס זיינען געווען — סענדער ספרים ז״ל, מ׳האָט אים גערופן סענדער קורא, ווייל ער איז געווען דער בעל־קורא אין דער גרויסער שול. עס איז געווען הר׳ אייזיק שטאף, אַ מענטש מיט איינגעבוירענע פּעדאגאָגישע פעאיקייטן; אויך

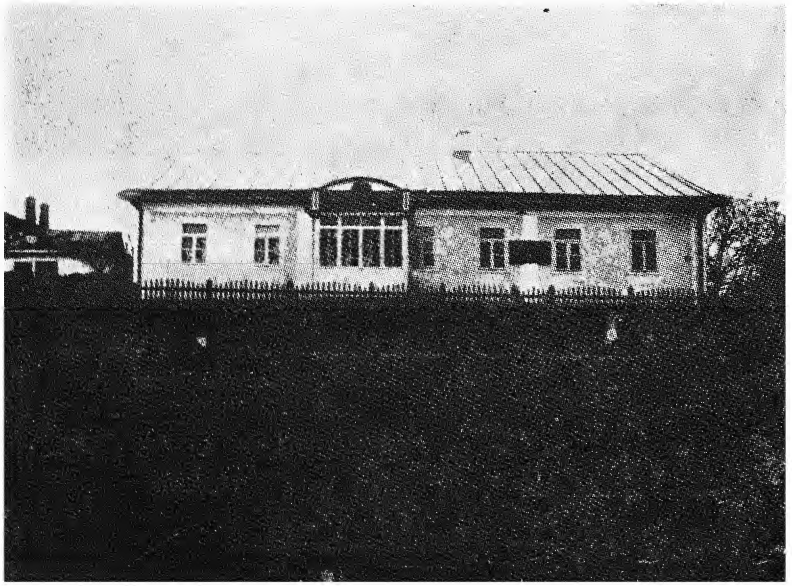
קבוצת מורים ותלמידים של בית־ספר עממי בהנהלת אברהם זץ
אַ גרופּע לערער און תלמידים פון פאָלקס־שול אונטער דער לייטונג פון א. זאץ

ילדי בית־ספר בטיול — שול־קינדער אויף אַ שפּאַציר

כ״ץ (איך געדענק נישט זיין ערשטן נאָמען), ער איז שוין געווען אַ מער מאָדערנער לערער; אויך בנימין פינקלשטיין ז״ל; און אביגדור מעלמאן (אביגדור שרייבער פלעג מען אים רופן). ער האָט איבערהויפּט געלערנט מיט מיידלעך. אין די שפּעטערע יאָרן איז צוגעקומען אברהם־יהודה פּאָלאָק פון בערעסטעשקע (אין ראדיוויל האָט מען אים בלויז געקענט אַלס אברהם יהודה). דער אברהם־יהודה און בנימין פינקלשטיין האָבן געפירט אַ פּיאָנערישע ארבעט אויפן געביט פון פארשפּרייטן די העברעאישע שפּראַך; זיי האָבן געגרינדעט קורסן פאר דערוואקסענע. דאָס איז געווען אַ וויכטיקער טייל פון דער ציוניסטישער ארבעט, ווי זי איז דעמאָלט אויפגעפאסט געוואָרן.

אַ גרויסע צאָל קינדער זיינען געפאָרן ממשיך זיין זייערע לימודים אין די נאָענטערע גרעסערע שטעט — דובנע, קרעמעניעץ, ראָוונע א. א., אָבער עס זיינען געווען אַ סך פאלן, ווען עלטערן האָבן אַוועקגעשיקט זייערע קינדער אין ווייטערע שטעט, כדי זיי זאָלן לערנען אין ספּעציעל יידישע שולן. איך אַליין צ. ב. בין אַוועקגעפאָרן קיין ווארשע און געלערנט אין דער קאָמערץ־שול פון קרינסקי;

בית־ספר יהודי ממלכתי לפני מלחמת העולם הראשונה
די יידיש־מלוכהשע שול פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה

משה גאָלגארד׳ס קינדער האָבן געלערנט אין דער ווילנער גימנאַזיע פון קאַגאַן. נאָכן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה איז די גימנאזיע פון קאַגאַן אַריבער קיין יעקאַטערינאָסלאוו (דנעפּראָפּעטראָווסק), און איך האָב דאָרטן

בית־ספר פולני עממי — אַ פּוילישע פאָלקס־שול

באַקומען מיין מאטורע (בגרות־צייגניש); און עס איז אפילו געווען אַ פאַל, ווען אַ יינגל פון ראדיוויל איז אַוועקגעפאָרן לערנען אין דער „הרצל״־גימנזיע אין תל־אביב. איז געווען הייסט עס אַ דראַנג צו בילדונג, ווי אויך צו געזעלשאַפטלעך־פּאָליטישער טעטיקייט. איך וואָלט זאָגן, אַז דער אינטעלעקטועלער ניוואָ פון דער ראדיווילער באפעלקערונג איז בכלל געווען אַ זייער באפרידיגנדיקער, באזונדער פון דער יוגנט.

אויב מ׳זאָל נעמען אין אַכט, אַז אויף דער פארהעלטנישמעסיק קליינער באפעלקערונג (...יידישע איינוווינער), זיינען געווען צוויי אומזיסטע רעגירונגס־פאָלק־שולן: איינע פאר יינגלעך און איינע פאר מיידלעך; אַחוץ דער מעגלעכקייט צו געניסן פון דער אלגעמיינער שול, וועלכע האָט עקזיסטירט אין שטאָט, פון דער האַנטווערקער־שול און א פריוואַטע פּראָ־גימנאַזיע פאַר מיידלעך, אַנגעפירט

דורך דער אייגנטימערין פרוי סווירסקא, קען מען דרייסט זאָגן, אז עס איז כמעט נישט געווען קיין יוגנטלעכער, וועלכער זאָל נישט באַזיצן קיין עלעמענטאַרע שול-בילדונג. דאָס האָט אין ווייטערדיקן עטאַפּ געגעבן אַ שטויס צו א פאראינטערע־סירונג מיט ליטעראטור, פּאָליטיש־סאָציאלע פראגן. דען אין דער קליינער קהילה זיינען געווען חוץ ציוניסטן אויך פּאַרטייען פון אַנדערע פּאָליטישע ריכטונגען, ווי „בונד", פועלי ציון א. א. אין שטאָט האָט מען פון זיי נישט שטאַרק געהאַלטן — מ׳פלעג זיי רופן „די שוואַרצע העמדלעך", אָבער זיי האָבן געלייענט, דיסקוטירט, און ווען נישט די פּאָליטישע ריכטונג, וואָלטן זיי באשטימט פארבליבן אַ סך צוריקגעשטאַנען. אַזוי פלעג מען דערציילן אין שטאָט אַ קוריאָז, אַז איינע אַ „בונדאָווקע", וועלכע האָט באמת זיך איבערגעגעבן דער פּאַרטיי־אַרבעט מיט לייב און לעבן ווי מ׳זאָגט, האָט בשעת אַ קריגעריי מיט איר „אָפּגעשטאנענער" מוטער אויסגעשריגן: „אָך און ווי איז צו מיינע יאָרן, אַז ניקאָלאַי איז מיין טאַטע און דו ביזט מיין מאַמע".

ס׳דארפן אויך דערמאָנט ווערן צו לויב די מלמדים פון שטאָט, וואָס האָבן געהאט אַ געוויסע השפעה אויף די ערשטע טריט אין לעבן פון די ראדיווילער קינדער. מ׳קען זאָגן, כמעט אויף זיכער, אַז די ווייט גרעסטע צאָל פון דער יוגנט האָט אָנגעהויבן פון חדר ד. ה. פון דרדקי מלמד. צוויי זיינען זיי געווען —

בית־ספר בהנהלת א. זץ, 1923 — פאָלקס־שול אונטער דער לייטונג פון א. זאץ

ר׳ מיכל מלמד ז״ל (ביי וועלכן איך האָב געלערנט) און ר׳ זלמן הירש (זיינער אַ אייניקל געפינט זיך אין לאַנד). נאָך ר׳ מיכל מלמד בין איך, און אויך אנדערע אין מיין עלטער, אָנגעקומען צו ר׳ ישראל־יונה, ווו מ׳האָט שוין געלערנט חומש מיט רש״י. אויף דער זעלבער שטופע איז אויך געשטאַנען דאָס חדר פון אבא מלמד, אָדער מער מאָדערנן איינגעריכטעט — אַ מין חדר מתוקן. דערנאָך בין איך, אַלץ מיט די איבעריקע יינגלעך אין מיין עלטער, אָנגעקומען צו מרדכי נפתלה׳ס (דער חזן שני פון דער גרויסער שול) ; ביי אים האָט מען שוין געשמאַק געלערנט תנ״ך. דאַן בין איך אָנגעקומען צו דוצי מלמד. דאָס איז שוין געווען אַ ספּעציעלער מלמד — אַזוי צו זאָגן — א לערן־אנשטאַלט מיט א העכערן ניוואָ, ווו מ׳האָט געלעגט דעם טראָפּ ספּעציעל אויף גמרא. ביי אים פלעג איך ממשיך זיין דאָס לערנען אין די זומער חדשים בשעת איך בין פון וואַרשע אַהיים געקומען אויף די זומער־פעריען. עס קען זיין, אַז איך האָב דורכגעלאָזט נעמען פון נאָך מלמדים, ווייל צום בעסטן געדענק איך די, ביי וועלכע איך האָב געלערנט. דאָך געדענק איך גוט נאָך צוויי נעמען פון בכובדע מלמדים, און דאָס זיינען געווען : ר׳ אהרל׳ה, די לעצטע יאָרן האָט ער פאַרבראַכט אין הקדש, און די געוועזענע תלמידים זיינע, ריכטיקער די משפחות פון זיינע תלמידים פלעגן אים שטיצן. איך געדענק אים צוליב דעם, ווייל מיין עלטערער ברודער — אַביש, איז אויך געווען פון זיינע תלמידים און איך פלעג אים באַזוכן אַלס שליח פון דער היים מיט אַ פּעקעלע... אויך געדענק איך דעם מלמד פון דער „הכערער מדריגה ר׳ איציק לייב. ער האָט געוווינט לעבן דער גרויסער שול, ביי דער זייט פון הויז פון רבי ר׳ איציקל זצ״ל.

איך קער זיך צו דער טעטיקייט פון די אינסטיטוציעס. אַ באַזונדער קאַפּיטל האָט אין ראַדיוויל פאַרנומען די סאָציאַלע הילף. די אַלע שיינע אינסטיטוציעס, וואָס גינזבורג האָט אויפגעבויט האָבן געהאַט זייערע ביודזשעטן, און אויב אפילו גינזבורג האָט זיי געשטיצט מיט אַ געוויסן סכום, איז דאָך די לאַסט געלעגן אויף דער באַפעלקערונג. אַזוי ווי די עקאָנאָמיש־פעסטערע שיכט פון דער יידישער באַפעלקערונג — אגב אַ גאַנץ היבשע — האָט גערן מאַניפעסטירט אירע מעג־לעכקייטן, האָט זיך אין שטאָט געשאַפן אַ נוסח פון רייכטום נישט נאָר אין שטוב ביי זיך, נאָר אויך אין אויסהאַלטן די אינסטיטוציעס. אַלס ביישפּיל וויל איך ברענגען דעם הקדש. מיר ווייסן אַלע ווי עס האָט אויסגעזען אַ הקדש אין די יידישע שטעטלעך, אָבער דער ראַדיווילער הקדש איז געווען אַ אויסנאַם. די

אָרעמעלייט האָבן באמת געהאט אַ גוטע אויפזיכט, אויף וויפל דאָס קאָן געזאָגט ווערן לגבי אַ הקדש.

ראדיוויל אלס גרעניץ־שטאָט האָט אויך געהאט אַ ספּעציפיש גרעניץ־סאָציאַלע פראגע. דורך ראדיוויל פלעג דורכגיין אַ גרויסער שטראָם עמיגראַנטן קיין אַמעריקע. אין ראדיוויל פלעגן זיי שוואַרצן די גרעניץ, און פון בראָד שוין פריי פאָרן קיין האמבורג, אָדער אַנטווערפּן. דאָרטן זיינען געווען יידישע הילפס־קאָמיטעטן, וועלכע פלעגן העלפן די עמיגראַנטן אָנקומען צו זייער ציל. עס איז אָבער געווען צווישן זיי אַ סך קראַנקע, ספּעציעל אויגן־קראַנקע, און אויף דעם האָט מען אין די אימיגראַנטן־לענדער שטאַרק מקפיד געווען. עס זיינען דעריבער אַ געוויסע היבשע צאָל פון זיי צוריקגעשיקט געוואָרן. מ׳פלעג זיי צושטעלן ביז דער גרעניץ אין בראָד, און דאַן פלעג די עסטרייכישע פּאָליציי זיי ברענגען צו דער פּאָליציי אין ראַדזיוויל, און פון דאַנען פלעגט מען זיי מיטן עטאַפּ אָפּשיקן אין זייערע וווין־ערטער. דער עלטערער דור געדענקט גוט וואָס דאָס האָט געהייסן „גיין מיטן עטאַפּ". מ׳פלעגט די מענטשן טרייבן פון איין דאָרף אין צווייטן צופוס (וועגענער האָט מען געגעבן נאָר פאַר אַלטע און קראַנקע, וואָס זיינען פשוט געפאַלן פון די פיס), און אין יעדן דאָרף פלעג דער סטראַסטע

אנשי ראדזיווילאָב במסיבה אצל סירוטה

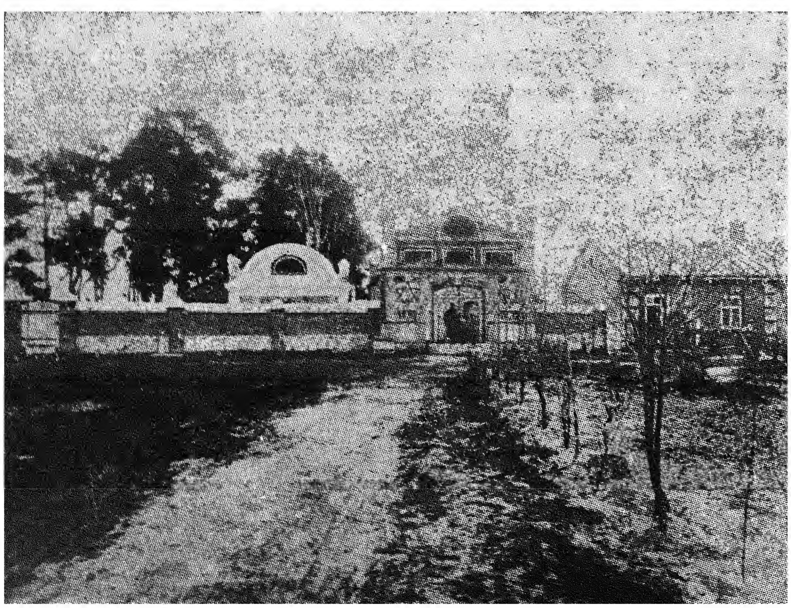
ראדיווילאָווער ביי איין קבלת־פּנים ביי סירוטה

איבערגעבן די גרופּע צום צווייטן סטאַראָסטע, וועלכער האָט זיי ווייטער באַגלייט ביזן נעכסטן דאָרף, און אַזוי ביז זייער וווין־אָרט. דאָס איז געווען פּשוט אַ טויט־אורטייל. באַזונדער טראַגיש איז געווען די לאַגע פון קינדער ווען מען האָט די גאַנצע פאַמיליע דורכגעלאָזט נאָר איין קינד צוריקגעשיקט. דער טייל סאָציאַלע הילף איז דעריבער געווען אַ שווערער, ווייל מ׳האָט געדאַרפט האָבן גרעסערע מיטלען. מ׳האָט די מענטשן געדאַרפט שטיצן מיט געלט, כדי זיי זאָלן זיך קאָנען קויפן עסן אין וועג, און אויך זיי באַזאָרגן מיט באַן־בילעטן. חוץ דעם האָט געדאַרפט פאַר זיי געגעבן ווערן אַ שריפטלעכע פאַרפליכטונג, אַז זיי וועלן צוריקקומען צו זיך אַהיים. און דאָ דאַרף דערמאָנט ווערן, אַז אין דער אַקציע האָט זיך באַטייליקט די גאַנצע באַפעלקערונג, און אַ גאָר גרויסן אָנטייל האָט אין דער הילף גענומען דווקא „עמך״. זיי פלעגן אריינעמען צו זיך אין שטוב מענטשן איבערצוגעכטיקן, געהאָלפן מיט שפּייז, געפירט צו דער באַן אָן באַצאָלונג. איך געדענק, אַז אויך ביי אונז האָט זיך אויפגעהאַלטן אַ לענגערע צייט אַ מיידעלע, דוכט זיך בערך 8—6 יאָר, ביז מ׳האָט זיך צונויפגעשריבן מיט אירן אַ זיידן אין געגנט פון זשיטאָמיר, וועלכער איז זי געקומען אַהיימנעמען.

אויך דאָס רעליגיעזע לעבן אין ראַדיוויל האָט געהאַט אַ גרויסן פאַרנעם. הגם עס זיינען נישט געווען ביי אונז קיין חסידים אין פולן זין פון וואָרט, ווי אין די פוילישע שטעט און שטעטלעך, איז אָבער אַלץ געווען שטרענג טראַדי־ציאָנעל־מאַיעסטעטיש.

מ׳דאַרף אָנהויבן פון דער גרויסער שול. לויט פאַראַנענע ידיעות איז זי געשטאַנען 104 יאָר, ד. ה. אַז זי איז געבויט געוואָרן אין יאָר 1811. אין יאָר 1915, בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה איז זי לויטן באַפעל פון אַ עסטרייכישן אָפיציר, צוליב סטראַטעגישע טעמים, אויפגעריסן געוואָרן. נאָך דער מלחמה, האָט מען די שול, מיט דער שטיצע פון גינזבורגן, צוריק אויפגעבויט, אָבער צו איר ערשטער פּראַכט איז זי שוין נישט געקומען. דאָס איז געווען אַ יקר המציאות פון דעם טיפּ הילצערנע שולן, וועלכע מ׳האָט ווייניק געטראָפן. זי איז געווען קאָלאָסאַל גרויס, זי האָט געהאַט די הויך פון אַ פיר־שטאָקיגע געביידע, מיט אַ פּראַכטפולן ארון קודש, און אין מיטן מיט אַ גרויסן בעלעמער. דאָס אויסמעבלירונג שיין און מאַיעסטעטיש, מאַסיוו, מיט גרויסע, קאָלאָסאַלע מעשענע קאַנדעלאַבערס. פון ביידע זייטן פון ארון קודש זיינען געווען צוויי זיץ־פּלעצער, פאַרמאַכטע פון די זייטן און מיט אַ דעכל — „בודקעלעך״ — פלעג מען זיי רופן. דאָס איז געווען, אַזוי צו זאָגן, ערן־פּלעצער. אין איינער אַזאַ

בודקעלע פלעג זיצן דער רעגירונגס־ראַבינער „קאַזיאָני ראַווין״, און אין דער צוויטער דער „נייער״ רב. די ווענט פון דער שול זיינען געווען קינסטלעריש געמאָלט מיט תנ״ך־בילדער, דער סופיט באַצירט מיט די 12 מזלות. דאָס איז באמת געווען אַ היכל הקודש. באַזונדער האָט זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון די שול אין די יום־טוב־טעג, באַזונדערס אין די ימים־נוראים. די פייערלעכע שטילקייט צו כל נדרי, די ערנסטע פנימער פון די שבת־יום־טוב־דיקע יידן, האָט געשאפן אַ אַטמאָספער פון פארכטיקייט און ציטערניש, אַ געפיל, אַז מ׳שטעלט זיך באמת צום יום הדין. און אָט גייט פּאַמעליך אַרויף אויפן בעלעמער דער חזן — יענקל דער זוויהילער (ער האָט געשטאַמט פון זוויהיל־נאָוואָגראַד־וואָלינסק) מיט זיין מאַיעסטעטישער פיגור, מיט דער ברייטער, ווייסער באָרד, אַרום אים אַ גאנץ באדייטנדיקער כאָר, אַלץ אין דערוואַרטונג, אלץ אין שפּאַנונג, און דאַן ווי אַ דונער דער קלאַפּ פון דעם שמש (שמואל שמש ז״ל) מיטן „פּראַטש״, און עס דערהערט זיך די מעכטיקע באַס שטימע פון יענקל דעם חזן — כל נדרי... פארשטייט זיך, אַז אין אלע יידישע שטעט און שטעטלעך, איז דער

בית העלמין — דער בית הקברות

כל־נדרי מאָמענט געווען אַ פייערלעכער, אָבער פאַר אַזאַ קליינער קהילה ווי ראַדיוויל, איז דאָס געווען אַ גרויסער פאַרנעם און אַ גרויסע פראַכט.

איך האָב אָנגעהויבן פון דער גרויסער שול, אָבער אין שטאָט זיינען געווען נאָך אַ סך בתי־מדרשים. קודם כל דער שפּאַנישער בית־המדרש (לעבן דעם בית־מדרש איז געווען אַ אַלטער בית־הקברות, וועלכער איז געווען אַ עדות, אַז יידן האָבן שוין געלעבט אין ראַדיוויל הונדערטער יאָרן, און זיינען אַהין אָנגעקומען נאָכן גירוש שפּאַניע). אין שפּאַניער בית־המדרש האָט געדאַוונט אַ טייל פו דער אַזוי גערופענער „אַריסטאָקראַטיע״.

דער גרויסער בית־המדרש, דער באַראַניער, די אָסטרער קלויז, דער שניידער בית־המדרש, און דאַן אַ גאַנצע ריי פון בתי־מדרשים ביי די רביים. אַ בית־מדרשביים רב ר׳ חיים זצ״ל (דער „אַלטער״ רב), ביים רבי ר׳ איציקל, ביים רבי ר׳ יוסעלע, ביים ר׳ לוי זצ״ל. עס איז אויך געווען דעם רבינ׳ס בית־המדרש. עס זיינען אויך געווען אַ טריסקער קלייזל, אַ אָליקער, אַ אָסטראָווער, דער באַראַניער בית־המדרש, דער זאַמד־בית־מדרש, און אויך אַ בית־המדרש, וואָס מ׳האָט גערופן זיסיע קאַפּס (איך ווייס נישט פון וואַנעט דער נאָמען שטאַמט). אַזוי אַרום איז צו זען, אַז אין שטאָט איז געווען אַ גרעסערע צאָל בתי־מדרשים, אַחוץ דער גרויסער שול און אַלע זיינען אַלע מאָל געווען גוט באַזעצט.

אַזוי אַרום קומען מיר צום אויספיר, אַז ראַדיוויל איז צווישן די הונדערטער און הונדערטער יידישע שטעטלעך געווען אַ געוויסער אָזיס, וואָס האָט זיך באַזירט אויף אַ רוהיקן, בכבודיקן עקאָנאָמישן לעבנס־שטייגער, סיי פון עקספּעדיטאָרן, סוחרים, האַנטווערקער, פרייע פּראָפעסיעס, מיט אַ פאַרצווייגט, קולטורעל לעבן. דאָס אַלץ איז דאָס ראַדיוויל פון דער צייט ביזן ערשטן וועלט־קריג אין 1914, פאַרשטייט זיך מיט אַלע ווירקונגען און געשעענישן פון יענער צייט.

ראַדזיווילער שול און דער ארון-קודש, וואָס איז געטראָפן געוואָרן פון אַ דונער *

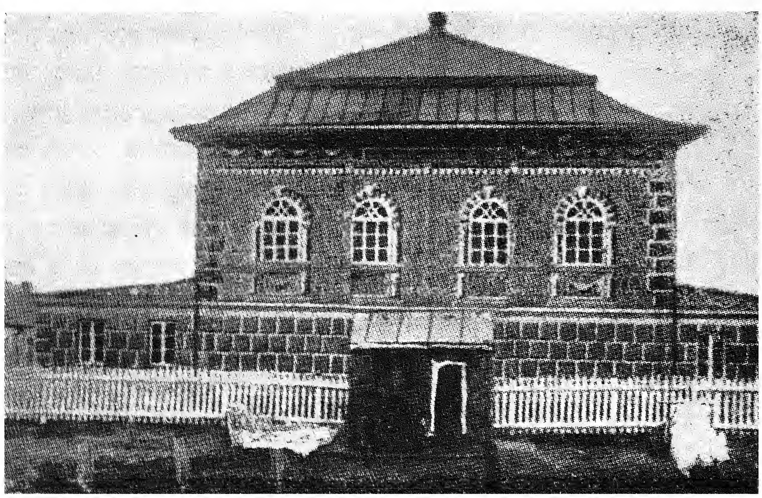
די גרויסע שול אין ראַדזיוויל האָט געשמט איבער גאַנץ אוקראַינע מיט איר אויסערגעוויינלעכער אַרכיטעקטור און זעלטענער אָריגינאַליטעט. הגם אַ הילצערנע, איז זי געווען געבויט זייער הויך, מיט פּרעכטיקע האַנט־געשניצטע געזימסלעך

* אויסצוג פון בוך „יידישע עטנאָגראַפיע און פאָלקלאָר פון אברהם רעכטמאַן. זכרונות וועגן דער עטנאָגראַפישער עקספּעדיציע, אָנגעפירט פון ש. אנסקי.

און געטאָקטע גאַניקלעך; מיט טרעפּ געדרייטע, וואָס האָבן געפירט צו דער ווייבערישער שול, און נאָך העכער אַרויף ביז צו די פענצטערלעך פונם פירעקיגן געשניצטן טורעמל, אויפן סאַמע דאַך. איבערן טורעמל איז געווען א רונדיקער קאָלפּאַק, וואָס האָט אויסגעזען ווי אַ גרויסע סאַמעטענע יארמולקע. אינווייניק זיינען אויפ׳ן סופיט געווען אויסגעמאָלט די צוועלף מזלות. די ווענט זענען געווען באַצירט מיט זעלטענע מאַאַלערייען, באַזירט אויף פּסוקים פון תנ״ך, ווי למשל: „ההרים רקדו כאלים גבעות כבני צאן״, „ידינו פרושות כנשרי שמים, ורגלינו קלות כאילות״, „סוס ורוכבו רמה בים״ און אנדערע.

און פונקט ווי די מאַלערייען אַזוי זיינען אויך די פּסוקים גופא געמאָלן געוואָרן אין פּרעכטיקע קאָלירן־קאָמבינאַציעס. די אותיות גרויסע, שיין אילומינירט. ס׳איז קענטיק, אַז דער אנאָנימער קינסטלער האָט שטאַרק ליב געהאט די גראַפישע קונסט, ווי ס׳איז צו באַמערקן פון די אַנדערע פּסוקים און תפילות, געשריבן אין כתיבה־תמה, מיט וועלכער ער האָט באַצירט אלע פיר ווענט פון דער אָריגינעלער שול.

אינ׳ם ראדזיווילער פנקס־הקהל איז געווען פאַרשריבן, אַז אין דער צייט פונם צדיק ר׳ איציקל ראדזיווילער איז ר׳ וועלוועלע זבאַרזשער, דער זון פון ר׳ יחיאל־מיכל זלאָטשעווער, געקומען אויף אַ שבת קיין ראדזיוויל, און האָט

בית־הכנסת הגדול החדש

געדאַוונט אין דער גרויסער שול. איז אים די שול שטאַרק געפעלן געוואָרן, ער האָט זיך גאָרנישט געקענט אָפּלויבן פון איר. נאָך שבת ווען ער איז אַוועקגעפאָרן, און ביים געזעגענען, ווי זיין מנהג איז געווען, געבענטשט די שטאָט, האָט ער אויך געבענטשט די שול, אַז זי זאָל קיינמאָל נישט חרוב ווערן, און קיין פייער זאָל אויף איר קיין שליטה נישט האָבן.

ווי ס׳האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן איז זיין ברכה שפּעטער מקוים געוואָרן בשלימות.

דאָס איז געווען אין יאָר תרמ״ג (1883), זונטאָג לסדר ואתחנן, צען אַזייגער אינדערפרי, האָט אַרויסגעבראָכן אַ העלישע שרפה. דאָס פייער האָט זיך גענומען פון אַ קצב׳ס הויז, וווּ מ׳האָט געפרעגלט שמאַלץ. דער טאָג איז געווען אַ זוניקער און אַ הייסער, האָבן די פלאַמען אַרומגעכאַפּט כמעט דאָס גאַנצע שטעטל. דאָס רוב ראַדזיווילער הייזער זיינען געווען הילצערנע, און אייניקע געדעקט מיט שטרוי, זענען די הייזלעך געווען די ערשטע אויפן פייער. זיי זיינען באַלד פאַרשרפט געוואָרן ביזן יסוד. די איבעריקע שטיבער, די געמויערטע, האָט גענומען לענגער, ביז אויך זיי זענען אַוועק מיטן פייער. גאַנצע צוויי מעת־לעת האָט דאָס פייער געבושעוועט. די ראַדזיווילער תושבים, קינד און קייט, מיטן ביסל געראַטעוועטן האָב און גוטס, האָבן זיך פאַרקליבן אויפן בית־עולם, וואָס איז געווען אַ ווייטער מהלך פון שטאָט. דאָס גאַנצע שטעטל איז דעמאָלט אָפּגעווישט געוואָרן, דאָס פייער האָט אַלץ פאַרצערט, געבליבן איז בלויז די אַלטע הילצערנע שוּל. זי איז אפילו נישט אָנגערירט געוואָרן פונם פייער.

אַלע אַנדערע מקומות קדושים ווי די הוּסיאַטינער קלויז, די טריסקער קלויז, דעם רבינ׳ס בית־המדרש, דאָס באַראַניער בית־מדרש, די אַלע בתי־תפילה, וואָס זיינען ממש געווען באהעפט מיט דער גרויסער שול — זיי אלע זיינען אַוועק מיטן פייער. אָבער די אלטע גרויס הילצערנע שול איז על פי נס געבליבן גאַנץ, נישט באַרירט. דאָס פייער האָט איבער איר קיין שליטה נישט געהאט.

עדי־ראיה האָבן דערנאָך דערציילט, אַז זיי האָבן מיט זייערע אייגענע אויגן געזעען, ווי בשעת די שריפה האָט זיך געהאַט פאַנאַנדערגעפלאַקערט, זיינען פון אלע פיר זייטן אָנגעפלויגן מחנות ווייסע טויבן. די טויבן האָבן זיך צעשטעלט איבערן גאַנצן דאַך פון דער שול, געפאָכטעט מיט זייערע פליגל און נישט דערלאָזט דאָס פייער צוצוקומען נאָענט.

***

די ראַדזיווילער זקנים ווייסן צו דערציילן וועגן נאָך אַ צווייטער מערקוויר־

דיקער געשעעניש, וואָס האָט שפּעטער פּאַסירט מיט דער זעלבער געבענטשטער שול.

דאָס איז געשען צען יאָר נאָך דער גרויסער שריפה. *

ראדזיוויל איז שוין דעמאָלט, מיט דער הילף פון אחינו בני־ישראל, רחמנים בני־רחמנים, צוריק אויפגעבויט געוואָרן. יידן האָבן זיך ווידער גענומען צו מסחר, און פרנסה איז געקומען בריוח. האָט קהל באשלאָסן, אַז לזכר פון דעם גרויסן נס, וואָס די שול איז ניצל געוואָרן פון דער שריפה, און אויך צוליב דעם, וואָס מ׳האָט אין איר געהאט אריינגענומען די אָפּגעראטעוועטע ספרי־תורה פון אנדערע מקומות קדושים, וואָס זיינען נישט ניצול געוואָרן, זאָל מען לאָזן מאַכן אַ נייעם, גרויסן ארון קודש, וואָס זאָל זיין לשם ולתפארת.

זענען די ראשי הקהל געפאָרן קיין קרעמעניץ און פון דאָרטן אַראָפּגעבראַכט אַ באַרימטן שניצער, וואָס איז געווען אַ מפורסם אין אלע תפוצות אוקראינע ווי אַ גרויסער אומן־יד.

אַ גאַנץ יאָר האָט דער קינסטלער־שניצער געאַרבעט אויפן ארון־קודש און עס איז אַרויסגעקומען אַ כלי־מפואר, אַ זעלטן שיין קונסטווערק: געשניצטע לייבן און לעמפּערטן, הירשן און הינדן, אָדלערס, טויבן, קליינע און גרויסע באשעפענישן און אַלערליי בלומען. מבינים פלעגן קומען פון ווייטע שטעט ספּעציעל אָנצוקוקן דעם ארון־קודש און צו באַוווּנדערן זיין געבוי און די איידעלע שניצערייען.

און דער שניצער, ווען ער האָט געהאט פאַרענדיקט זיין אַרבעט, האָט ער דעמאָלט אויסגעקריצט אויפן ארון־קודש, גאָר פון אונטן, דעם נאָמען זיינעם: עוזר ב״ר יחיאל, מעשה ידי להתפאר...

אין פינף חדשים אַרום, נאָכדעם ווי דער ארון־קודש איז שוין געווען פאַרענדיקט, דעם ערשטן טאָג שבועות, צווי אַ זייגער בייטאָג, האָט פּלוצים אויסגעבראָכן אַ שטארקער שלאַקס־רעגן, מיט דונערן און בליצן. האָט אַ דונער אַ קראַך געטון איבער דער שול, צעשפּאָלטן דעם קאָלפּאָק אויפן דאַך, אַריין אין שול אינעווייניק און אַרויסגעברענט פונעם ארון־קודש פון אונטן דעם נאָמען פונעם שניצער אינאיינעם מיטן „מעשה ידי להתפאר״.

איז מען אין אַ קורצער צייט ארום געוואָר געוואָרן, אַז דער זעלביקער

---

* צוליב דעם, וואָס עס פלעגן פאָרקומען אָפטע שריפות איז געווען אַ געוויינטלעכע זאַך אין שטעטלעך צו פאַרצייכענען די יאָרן לויט דער צאָל שריפות: אַזויפיל יאָר נאָך דער ערשטער שריפה, אַזויפיל יאָר נאָך דער צווייטער שריפה א. א. וו.

שניצער האָט געהאַט געמאַכט נאָך פריער, עטלעכע ענלעכע שניצערייען אין אַ קאַטאָלישן קלויסטער. האָט מען אין דעם געזעען אַ מין חילול־הקודש, און ס׳איז קלאָר געוואָרן פארוואָס מ׳האָט מז השמים אויסגעבערענט דעם נאָמען זיינעם אינאיינעם מיטן „מעשה ידי להתפאר״.

בעת די עקספעדיציע האָט באַזוכט ראדזיוויל איז שוין פון דער אַלטער שול קיין זכר נישט געווען. דער מיליאָנער ר׳ משה גינזבורג, באוווסט ווי דער פּאָרט־אַרטורער באַראָן, אַ געבוירענער אין ראדזיוויל, וועלכער איז דורך דער רוסיש־יאַפּאנישער מלחמה געוואָרן אַ מיליאָנער, האָט מיט אַ ברייטער האנט געשטיצט זיין געבוירנשטאָט ראדזיוויל און דאָרטן אויסגעבויט אַ ריי בנינים פאר וווילטע־טיקע אינסטיטוציעס, האָט ער צו יענער צייט אויך איבערגעבויט די אַלטע שול און זי אינגאַנצן „מאָדערניזירט״, סיי פון דרויסן, סיי פון אינעווייניק. די אַלטע מעשענע מנורות און הענג־לייכטער אַרויסגעוואָרפן און אויף זייער פּלאַץ איינגעשטעלט עלעקטרישע לאָמפּן. אויף די ווענט איז נישט פאַרבליבן קיין זכר פון די אַמאָליקע מאלערייען. אַזוי אַרום איז בידים אָפּגעווישט געוואָרן יעדער שפּור פונם אַמאָליקן יחוס פון אַלטערטימלעכן גלאַנץ און פּראַכט פון דער געבענטשטער ראדזיווילער אַלטער שול.

באמערקונג*

א. ראדיוויל האָט נישט געהייסן „ראדזיוויל״ נאָר ראדזיווילאָוו־וואָלין, ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה. שפּעטער ביי דער ממשלה פון די פּאָלאַקן האָט די שטאָט געהייסן „ראדזיווילווו קאָלאָ בראָדאָוו״, און יידן האָבן די שטאָט גערופן פּשוט „ראדיוויל״. אַזוי איז אויך באַצייכנט דאָס קאַפּיטל פון שלום־עליכם „מאָטל פּייסי דעם חזנ׳ס״. דאָרטן איז צווישן אַנדערן געשריבן „ראדזיוויל איז גרויס ווי אַ געניץ און מ׳גנבעט דאָרטן די גרעניץ״.

ב. די אַלטע שול איז בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה אויפגעריסן געוואָרן דורך די עסטרייכער צוליב סטראַטעגישע צוועקן. די שול האָט דעם

* לויט דער בקשה פון מר צ. זאגאַראָדער, האָב איך איבערגעשריבן דאָס קאַפּיטל פון בוך „יידישע עטנאָגראַפיע...״ פון רעכטמאַן, ווו עס ווערט דערציילט וועגן דער ראדיווילער גרויסער שול.

מיליטער געשטערט דעם אויסקוק ביז צו דעם אַזוי גערופענעם בראָדער וואַלד.

ווען איך בין נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה געקומען קיין ראַדיוויל האָט מען מיר געזאָגט, אַז אַ געוויסער יונגערמאַן האָט פון אַ באַהעלטעניש בשעת דער מלחמה, באַוויזן אָפּצופאָטאָגראַפירן דעם עסטרייכישן אָפיציר בשעת ער האָט אַרויסגעגעבן די פאַראָרדנונג אויפצורייסן די שול. איך האָב בשעתו די פאָטאָגראַפיע אַוועקגעשיקט קיין ווילנע אין יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט, און אַ קאָפּיע געפינט זיך אויך ביי מר זאגאָראָדער. עס פארשטייט זיך, אַז נאָכן אויפרייסן די שול מיט דינאמיט איז פארבליבן בלויז אַ לעדיקער פּלאַץ, און עס האָבן נישט געקענט פארבלייבן קיין סימנים אויף די ווענט פון דער שול.

עס איז אויך נישט ריכטיק, אַז מ׳האָט די „אלטע מנורות און הענג־לייכטער אַרויסגעוואָרפן״, ווי עס וויל האָבן דער מחבר פון בוך, ה. רעכטמאַן. דאָס איז נישט זיין שולד, ער האָט באַקומען נישט קיין ריכטיקע אינפאָרמאַציע, אָבער נאָכאַמאָל דאָס אייגענע, נאָכן ארויפרייסן די שול, זענען באַשטימט געבליבן די מנורות און הענג־לייכטערס. חוץ דעם האָט מיר דערציילט זעליג פערשטאָט, וועלכער איז די גאנצע צייט פון דער עסטרייכישער אָקופּאַציע געווען אין ראַדיוויל, אַז די קריסטלעכע איינוואוינער האָבן כסדר געגראָבן אויפן פּלאַץ פון דער געוועזענער שול, ווייל זיי האָבן געהאַלטן, אַז יידן האָבן דאָרטן באַגראָבן זייערע מאַיאָנטקעס. פאַרשטייט זיך, אַז אויך מסתמא די צעשמאָלצענע און צעבראָכענע הענגלייכטערס און אנדערע חפצים האָבן זיי אָפּגעירשנט.

אויך די געשיכטע פון אויפשטעלן די נייע שול, איז אַביסל פארקריפּלט. דער אמת זעט אויס אינגאַנצן אַנדערש. ווען די ערשטע פאַמיליעס האָבן זיך אומגעקערט קיין ראַדיוויל און געטראָפן אַ ליידיקן פּלאַץ, האָט מען אָנגעהויבן טראַכטן וועגן אויפשטעלן כאָטשבי אַ צייטווייליקע שול. איז דעמאָלט מיין פאָטער — משה שיין ז״ל, אַוועק צום בירגער־מייסטער אנטאָנאָוויטש (ער איז געווען אַ פּאָלקאָווניק פון דער גרעניץ־וואך, פאר דער מלחמה „פּאָלקאָווניק פּאָגראַניטשנוי סטראַזשי״), און ביי אים אויסגעפּוילט, אַז היות עס זיינען פאַרבליבן אין שטאָט באַראַקן פון אַ געוועזענעם מיליטערישן שפּיטאָל, זאָל ער די באַראַקן אַוועקשענקען

פאַר אַ שול. אנטאָנאָוויטש איז אנטקעגנגעקומען דער בקשה, און איך האָב די פולע רעכט צו זאָגן, אַז מיין פאָטער מיט זעליק פערשטאָט ז״ל, האָבן כמעט מיט די אייגענע הענט צונויפגעקלאַפּט דעם הילצערנעם באַראַק פאַר אַ שול.

שפּעטער מיט אַ צייט, ווען דאָס לעבן האָט זיך אַביסל נאָרמאַליזירט, האָט זיך געשאַפן אַ קאָמיטעט (דוכט זיך, אַז אין דער שפּיץ איז געשטאַנען שמואל פידעל ז״ל), און אַביסל מיט אייגענע שפּענדונגען און מיט די צען טויזנט דאָלאַר, וועלכע עס האָט געשיקט מ. גינזבורג ז״ל, איז אויפגעשטעלט געוואָרן די נייע שול, אָבער אויף פארשיידענע באַפּוצונגען זיינען נישט געווען קיין מיטלען, און נישט, ווייל איימיצער האָט חלילה וחס געוואָלט „בידים אָפּווישן דעם אַמאָליקן פּראַכט״.

רחל גורמאן

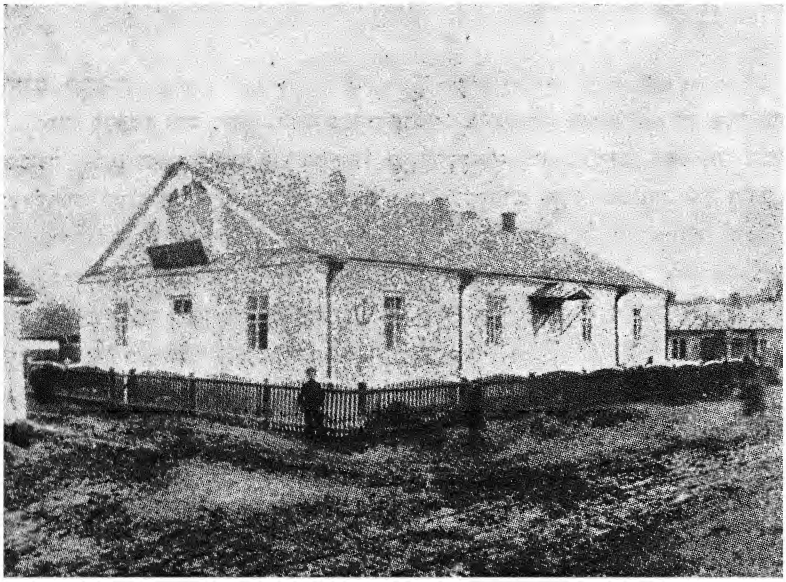
לייב אייזן

מיין שטעטל ראדזיוויל אין דער פארגאנגענהייט

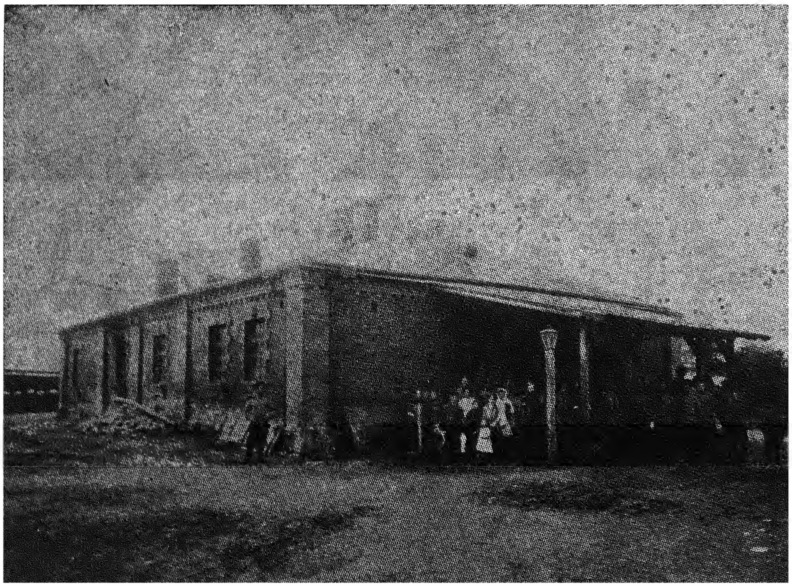
ראדזיוויל איז געווען די פריערדיקע גרענעץ־שטאָט פון רוסלאַנד מיט גאַליציע, 9 קילאָמעטער פון איר האָט זיך געפינען די באַוווסטע שטאָט בראָדי.

אַ שטאָט ווי אַלע שטעטלעך אויף וואָהלין, מיט אירע פערשידענע ציוניסטישע אָרגאניזאַציעס: ווי „החלוץ״, „השומר הצעיר״, גורדוניה, בית״ר, אַלגעמיינע ציונים, און אַנדערע, ווי אויך פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס, יתומים קאָמיטעט „לינת הצדק״, „מושב זקנים״, „הכנסת אורחים״, „בית לחם״ און אַנדערע. ס׳איז כדאי דאָ צו דערמאָנען און אויסרעכענען אַ טייל פון אַלע, וועלכע האָבן מיט איבערגעגעבנקייט דערצויגן אונזער יוגנט אין ציוניסטישן גייסט. אַן לויב ווערטער האָט אונזער שטעטל פאַרמאָגט אַן ערצויגענע און באוווסטזיניקע יוגנט אין פולן זין פון וואָרט, און שוין אין יאָר 1912 האָבן די ערשטע חלוצים פון אונזער שטעטל עולה געווען קיין ארץ־ישאל.

איך וויל דאָ אויסרעכענען און דערמאָנען די, וועלכע זענען געשטאַנען בראש פון די דאמאָלסדיקע איבערגעגעבענע פירער־ציוניסטן אין אונזער שטעטל.

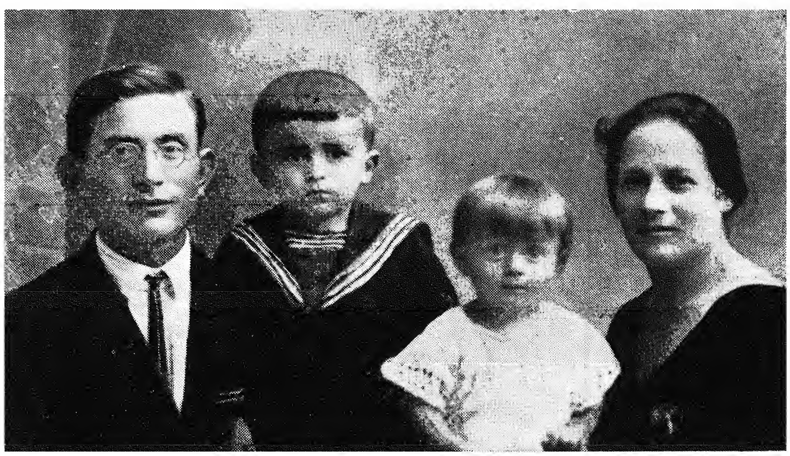
בית נכים — אינוואלידן הויז „האָספיטאַל"

בית־מרחץ

חיים קרעמן.

מען פלעגט אים רופן „דער פערברענטער ציוניסט”. דעמאָלט ווען אַסך פון אונזער יוגנט האָבן נישט פארשטאנען די אויפגאַבן פון ציוניזם, האָט ער ממש געקעמפט קעגן די אלע געגנער, וואָס האָבן געוואַרט אויף משיח׳ן אין גלות... ער אַליין האָט נישט זוכה געווען צו קומען אַהער און זען מיט זיינע אייגענע אויגן, אַז דער קאַמף איז נישט געווען אומזונסט. זיינע נאַכפאָלגער און תלמידים בויען דאָס לאַנד לויט ווי ער פלעגט דאָס פאַרשטעלן אין זיינע רעפעראטן אויף ציוניסטישע פאַרזאַמלונגען ביי אונז אין שטעטל.

חיים קרעמן, זיין פרוי ריבה, זיין זון זלמן און זיין טאָכטער גולדה

דוד׳קע שיין.

וועלכער האָט זיינע בעסטע יאָרן געווידמעט צו זען ביי אונז אין שטעטל אַ בעסערע און ערצויגענע ציוניסטישע יוגנד. בלב־ונפש האָט ער ביזן לעצטן אָטעם נישט פארגעסן זיינע שטעטישע. שוין זייענדיק דאָ אין ישראל, איז ער דער איניציאַטאָר פון שאַפן אַ „יזכור בוך” צו די טרויער אומגעקומענע קדושים פון אונזער שטעטל.

זיין פלוצליכדיקער טויט האָט אים אַוועקגענומען פון אונז פאר דער צייט.

משפחת זאגאָראָדר.

אלע האָבן געקענט די ערשטע ציוניסטישע משפחה ביי אונז אין שטעטל.

ביי ר׳ מנשה זאגאראדר אין שטיב איז געווען אַ אָפענע טיר פאַר אַלע פאַרשידענע שליחים פון ארץ־ישראל, און פאָרשטייער פון מרכז אין ווארשע, די ערשטע זאמלער פון די קרנות: קרן־קימת און קרן־היסוד. ער פלעגט אויך ארויסטרעטן מיט

צא״ג — ציוניסטישע אַקטיווע גרופּע
עומדים (מימין לשמאל): המורה גנזברג, צבי זגורודר, דבורה לבוב פראניה גולדגרט, שרה בלבן
יושבים (מימין לשמאל): רוזה סיטנר, זלאטה קגן, רוזה ליזאק, ברוניה בלבן, צבי גולדגרט

פאַרשידענע רעפעראַטן צו פארשפרייטן דעם ציון־געדאַנק צווישן די ראדזיווילער איינוווינער. אחוץ דעם איז ער געווען דער פארטרעטער פון אלע יידישע און העברעאישע צייטונגען, וואָס האָבן דערשינען אין פוילן און אין חוץ־לארץ.

געטריי און איבערגעגעבן אַלס ציוניסט, האָט ער אויך ערצויגן זיינע קינדער, וועלכע זענען אויסגעוואַקסן אין גייסט אַלס ציוניסטן אין פולן זין פון וואָרט, און אַלע עולה געווען קיין ישראל. ביז היינט איז זיי זון צבי זאגאראַדר אַ טיכטיקער געטרייער ציוניסט, אַן איבערגעגעבענער אָנפירער פון „ארגון יוצא ראדזיוויל״. ווייניק פון אונזערע לאַנדסלייט שאַצן אָפּ די ווערט פון זיין אויפגאַבע, וואָס ער האָט גענומען אויף זיך מיט עקשנות — דורכצופירן צום דערשיינען פון אונזער „יזכור בוך״, די איינציק געדעכעניש נאָך אונזערע קדושים.

קבוצת חלוצים
עומדים (מימין לשמאל): דוד פיק, גוטמן, מלר, גון גוטמן, קורצמר, נודלר.
יושבים (מימין לשמאל): קופרשטין, גינזבורג, מרדר, קרסנופולר, קורצמר, וורשבסקי, ברגובסקי

דוד׳קע גאָלדגארט (זהבי).

ווי איך געדענק אים, איינער פון די בעסטע פירער און לערער פון דער חלוצישער יוגנד ביי אונז אין שטעטל. ער האָט אַוועק געגעבן זיין יוגנד, צייט, און ענערגיע צו זיין דער וועג־ווייזער און דערציער פאַר אַ באַוווסטזיניקע און ציוניסטישע יוגנד, וואָס זאָל זיין גרייט עולה זיין קיין ארץ־ישראל.

גלייכצייטיק וויל איך אויך אויסרעכענען לויט מיין זכרון די אַלע ציוניסטישע משפחות און אָנפירערס פון די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס ביי אונז אין שטעטל:

משפחת זאגאָראָדר
„ משה גולדגארט
„ באלאבן
„ מכיל קורין
„ משה טעסלער

משפחת יואל לערנער
„ געלמאַן
„ ביריש גולדגארט
„ סויבל
יוזיק זאקס

משפחת שומקר
„ קיטייקשר
„ וואלציע סיגאַן
„ רויזמאן
„ קיפרמאן מאניס
„ קרעמן חיים
„ וויינשטיין
„ גראבשטין (סלעי)
„ מרגולית פישל
„ פעלדמאן (גלבוע)
„ מרגולית נחמן
„ סיראטה בנימין

משפחת מיכל יצחק
„ ווייל
„ חייט
„ סטרוימאן
„ גראבשטין יחיאל־דוד
„ זאַץ אברהם
„ דאניוק יאנקל
„ פאלטאראק
„ לאנדיס
„ זייליק־הערש פישמאַן
און אנדערע

בתי-מדרשים אין ראדזיוויל

די גרויסע שול (אוסטרא קלאזל)
רבי ר׳ לויס בית־המדרש (דאָס גרויסע בית־המדרש)
רבי ר׳ איציקעלס בית־המדרש
רבי ר׳ חאב׳ס בית־המדרש (שפאניער בית־המדרש)
רבי ר׳ דוד׳לס בית־המדרש
אוליקער בית־המדרש (טריסקער קלאזל)
באראניער בית־המדרש (דאָס קליינע שול׳כל)
מגיד בית־המדרש
זאַמד בית־המדרש
זיסיע קאפף׳ס בית־המדרש
שניידערישע בית־המדרש
ר׳ אלי וויטעלס בית־המדרש

דרדיקע מלמדים אין ראדזיוויל

ר׳ משה רויטמאן
ר׳ אשר מלמד
ר׳ מכיל מלמד
ר׳ זלמן הערש מלמד
ר׳ אלי בריזגאל (באַק)

ר׳ שמואל סינערעכעס
ר׳ביירל מלמד
ר׳ טוביה מלמד
ר׳ מוצל מלמד

גמרא מלמדים

שואל מלמד	ר׳ משה טארנאָפּאָלער
ר׳ איציק לייב מלמד	ר׳ אברהם סאסאווער
ר׳ אבא מלמד	ר׳ יואל לערנער
ר׳ דוד מארדער	ר׳ ישראל מלמד
ר׳ דודיע מלמד	

מיטגלידער פון ראדזיווילער „דראמאטישן קרייז״ ביזן יאָר 1928

שמואל שער	נחמן נודל
אלי חאמוט	יאנקל שרייער
באסקע בראנדווין	מכיל שפיזל
סלוווע קרעמער	ריוועלע מאנדל
באָריס קאלטון	מוניקע סטירט
חווה אייזן	פייגה פאקטאר
זיידע פערשטוט	מאטיס צוקערמאן
פייגה גרינבוים	טוביה יאקירא
לאה׳קע פאלעם	אברהם קויפמאן
מלך שטערן	ריאזע אייזן

מיטגלידער פון ניי־געשאפענעם „דראמאטישן קרייז״

שמואל פערשטוט	רחל׳ה פיק
משה גרינבלאט	יחזקאל רויזמאן
לייב אייזן	אסתר׳קע גרויסמאן
הערש פאמס	נעכע ציניידער
אברהם גרויסמאן	יוסקע סטירט
יצחק פורמאן	חנה פאלעם
שערצל זאץ	לייזער גרויסמאן
מאַנעס קיפערמאן	סערקע טרייביטש
לייב זאץ	יוסל קאראנט
איציקל נודלער	באָריס קאלטון

ראדזיווילאָווער טיפּן

בוריס יעפימאָוויטש קאָלטון

יעדער האָט אים געקענט מיט זיין ביבליאָטעק פון פאַרשיידענע טעאַטער־פּיעסן. נישט אַזוי לייכט האָט מען געקאָנט אויסבאָרגן ביי אים אַ פּיעסע צום שפּילן. ערשטנס האָט מען געדאַרפט איינלעגן אַ משכון — אַ זייגערל און 2 זלאָטעס, און אונטערשרייבן אַ התחייבות, און איבערציילן די בלעטלעך עס זאָל חלילה אַ בלעטל נישט פעהלן. חוץ דעם זיינען אַלע ביכלעך געווען אָפּגעצייכנט מיט אַ שטעמפּל און מיט אַ ספּעציעלן רוסישן אויפשריפט:

סיאַ קניגאַ מאָיאַ, באָך סווידיעטיעלעם אי יאַ,
קטאָ עטו קניגו אוקראַדיוט, טאָמו רוקאַ אופּאַדיאָט,
קטאָ מעניאַ ניע זנאַיעט, פּוסט פּראָטשיטאַיעט:
בוריס יעפימאָוויטש קאָלטון, אָגראָדאָווא 22.

יאָסעלע פּעסי-רודעס

נישט אַלע געדענקען אים. ער איז געווען אַ מדינה־גייער, און נישט יעדער האָט פאַרשטאַנען וואָס ער רעדט. ער האָט געוווינט אין מושב־זקנים פון „לינת־הצדק". ווען יאָסעלע האָט זיך געווענדעט מיט אַ בקשה צו דער פאַרוואַלטונג מ'זאָל אים שיקן אויף אַ קוראָרט, באַקומט ער אַ ענטפער, אז נאָר גאָר שוואַכע און קאַליקעס שיקט מען. פאַלט יאָסעלע אויף אַ געניאַלער המצאה: ער לאָזט זיך מאַכן אַ פּאָר שיך, פון וועלכע איינער איז מיט אַ הויכן קנאַפּל, לערנט זיך אויס צו הינקען אויף אַ פוס, און באַקומט אַ אויסזעען פון אַ „אמתער" קאַליקע. דער „לינת הצדק" האָט אים טאַקע געשיקט אויף אַ קוראָרט.

פּיניע שניידער

געווען אַ קליינער בעל־מלאכה, און אַ גרויסער קבצן, אַ בעל מטופל מיט קינדערלעך איינס קלענער פון צווייטן, וואָס האָט בלויז געטראַכט וועגן עסן. חנה־קיילע — זיין ווייב — פלעג מוזן צוהעלפן צו דער פּרנסה. זי האָט היבש געקעמפט אויף אַריינצוברענגען אַ לעבל ברויט אין שטוב, וואָס איז באַלד נאָך דער ערשטער פּאָרציע ליקווידירט געוואָרן...

חנה־קיילע איז געווען אַ שטענדיקע אַריינגייערין צו איר שכנתה רחל מילדער,

וועלכע פלעג זי אונטערשטיצן מיט וואָס נאָר מעגלעך, און פאר איר פלעג חנה־קיילע אויסגיסן איר ביטער האַרץ. אין דעם גרויסן אָרעמקייט האָט חנה־קיילע יעדעס יאָר געבראַכט אַ פריש נשמה׳לע אויף דער וועלט. און אַז רחל מילדער וויל זי איבערצייגן, אַז אין אַזאַ דלות־מצב וואָלט שוין געווען גענוג געקינדלט, ענטפערט זי נאַאיוו: „וואָס נאָך פאר אַ פערגעניגנס האָט מיין פיניע ביי מיר אחוץ דעם ?״

קוזמירקעכע

געהאט פיר זין מיט אַ טאָכטער איינס לענגער פארן צווייטן, געביפטע תבואה סוחרים, אלע האָבן גערעדט מיט אַ שפּריץ. פון קיין ראָמאנען פירן האָבן זיי נישט געוווסט. די שדכנים פלעגן אָפּשלאָגן די טירן — ס׳האָט געהייסן בעל־הבתישע שדוכים... די גאנצע דעה־זאָגערן איז געווען די מאַמע, און ווען דער שדכן יעקעלע שטיינבערג לעגט פאָר אַ שידוך נאָר מיט 1.000 דאָלאר נדן, זאָגט די מאַמע: „פאר דעם געלט קען ער קרענקען ביי מיר נאָך אַ פּאָר יאָר״...

קיינער האָט נישט געקענט אַזוי קעמפן קעגן נאטשאלניק פון שטייער־אַמט ווי קוזמירקעכע. אַלע מאָל ווען דער נאַטשאלניק איז געקומען אויף אַ קאָנטראָל און עס איז געווען אַ פולע שטוב מיט תבואה, האָט זי פאַרמאַכט דעם קוימען, און עס איז געוואָרן אַזאַ רויך, אַז עס איז נישט געווען מיט וואָס צו אָטעמען, און דער נאטשאלניק האָט געמוזט שטיין אויף דער גאַס און פארצייכענען וואָס זי האָט אים דיקטירט.

מלכ׳לה יונציכעס

געווען אַ כלה־מיידל, אָבער שוין נישט קיין יונגע, אריבער די שלושים, זי פלעגט שטענדיק זאָגן: „ווער ס׳וועט וועלן חתונה האָבן וועט קומען צו מיר״. לויט איך געדענק איז ביז צו דער מלחמה קיינער נישט געקומען...

ווען די רוסן זענען געקומען צו אונז אין יאָר 1939, האָט מלכ׳לה געהאנדלט מיט פארשידענע פארבאָטענע זאַכן, ווי בראָנפן, זייף און אנדערע. זייענדיק דורכן פענסטער, אַז מען קומט מאַכן אַ רעוויזיע, לעגט זי שנעל אריין די זייף אין איבערבעט און הענגט ארויס אויסלופטערן אויפן גאַס; די פלעשער בראָנפן און באליע פארדעקט מיט שמוציקע וועש; און אליין שטעט זי פארשוויצט און וואַשט מיטן גאנצן כוח צווינגנדיק דאביי אַ לידל. דער סוף איז געווען: נאָך אַ שעה זיכן האָט מען גאָר נישט געפינען.

בנימין וואַסער-טרעגער

נישט אַלע האָבן אים געקאַנט, געוווינט ביי קיטאַסן אין קעלער, געהאַט אַ ווייב און קינדער, געהייסן האָט זי דבורה׳לע. ער איז אויך געווען געבענטשט מיט זיין אייגנס, אַ שוויגער חאַקענטעכע האָט זי געהייסן. אַ יידענע נישט אַוועק צו מאַכן מיט דער האַנט. אַ געטרייע מאַמע — שטענדיק געשלאָפן מיט דער טאָכטער...

בנימין אַליין איז געווען בטבע אַ שווייגנדיקער און אַ שעמעוודיקער. און ווען דבורה׳לע געט שבת שפּאַצירן מיטן מאַן און טרעפט זיך מיט אירע אַמאָליקע באַקאַנטע, שטעלט זי פאָר איר מאַן זאָגנדיק דערביי: „זיי באַקאַנט, גיב די האַנט און זאָג בנימין״.

דאָס ווערטל האָט קורסירט אין ראַדזיוויל.

מאָטעלע טשעפּציק

געווען אַ שיק־יינגל, אַ יתום. גוטע מענטשן האָבן זיך פאַראינטערעסירט, אַז מען דאַרף טון אַ מצווה און חתונה מאַכן מאָטעלען מיט רחל׳ן, וואָס האָבן זיך פאַרליבט נאָכן ערשטן קוק... ביי שינציוקן אויף דער חתונה אונטערן פענסטער. די חתונה איז פאָרגעקומען מיט מזל. דער שרייבער פון די שורות האָט אויך אָנטיילגענומען און זיך באַטייליקט ביים צוגרייטן די חתונה, ווי אויך שפּעטער אויפן ברית, ווי ס׳געווען פאַרזאַמלט אַ גרויסער עולם. ווען ר׳ יוסל שוחט קוקט זיך אַרום אַז ס׳פעלט אויס מויל מעל, שיקט מען מאָטעלען ברענגען. קומט ער שנעל צוריק, אָבער אַנשטאָט מויל מעל ברענגט ער... מאַנע גראַפּלאַך.

ר׳ שיע פּישקעס

שטענדיק געווען אַ פריילעכער, אַ שמח־בחלקו. האָט ליב געהאַט צו טאָן אַ מצווה. ווען מאָטעלע טשעפּציק האָט חתונה, איז שיע דער הויפּט מחותן צו באַזאָרגן אַלעס כיד־המלך. ער פאָרט אַרום מיט זיין פערדל צונויפנעמען די אַלע נויטיקע פּראָדוקטן, וואָס גוטע מענטשן שפּענדן צו דעם צוועק.

און ווען שיע מאַכט חתונה זיין טאָכטער פאַר אַ געוויסן זאַנוועלע פון בראָד, איז צו זיין שמחה נישטאָ קיין סוף. ער הוליעט אַ גאַנצע וואָך און קאָן זיך נישט צושיידן מיטן פלעשל... זעט מען שיען אין 2 וואָכן אַרום פאַרבאַנדאַזשירט דעם

קאָפּ און מיט אונטערגעהאַקטע אויגן, פרעגט מען אים, „שיע וואָס איז געשען?"
ענטפערט ער „איך בין געווען ביים איידעם אויף שבת..."

ר׳ משה חדש

געווען אַ שמש אין באַראַניער בית־המדרש. ער פלעגט אויך גען מיט דער צדקה־פּישקע פון „חברה קדישא" און ראַדזיוווילער בעלי־בתים פלעגן אים אויך געבן צוצוטיילן איינלאַדונגען אויף חתונות און בריתן.

אין דער זעלבער וואָך ווען לייביש פּאַראַחוּבניק מאַכט חתונה זיין טאָכטער איז גלייכצייטיק געשטאָרבן לייביש קוזולציקס מוטער. ר׳ משה האָט געענדיקט מיט דער צדקה־פּישקע — דערמאָנט ער זיך אין די חתונה בילעטן, וואָס ליגן ביי אים אין קעשענע. דערזעט ער פּיוויש נאָרבאַן גען אין גאַס, קלאַפּט ער מיט דער פּישקע „געט צו מת־מצווה", און זאָגט גלייכצייטיק: „לייביש פּאַראַחוּבניק מיטן ווייב בעט אייך פּרייטיק מיט אייער גאַנצער משפּחה צו דער חופּה...

ר׳ משה־אהרון דער קבורות מאַן

געווען אויך אַ שמש אין מגיד׳ס בית־המדרש. אַ הערלעכער ייד אין אלע הינזיכטן. געהאַט אויסצושטען גרויסע צרות פון זיין גבאי ר׳ בנימין, וועלכער פלעגט זיך מיט אים שטענדיק אַרום קריגן. ר׳ משה־אהרון פלעגט שטעען אויפן באַלעמער מיט א שמעק־טאַבאַק אין האַנט, שטיל זיך צוהערן צו די זידלערייען, שמייכלען און נישט ענטפערנדיק קיין וואָרט. און ווען חברה ליצים פלעגן זאָגן: „ר׳ משה־אהרון וואָס שוויגט איר?" פלעגט ער ענטפערן: „ברענגט מיר אַ צעטל פון ביירל־וואָלפּ׳ן וועל איך מיט אים רעדן."

ווי באַוווסט האָט ביירל־וואָלף געגעבן צעטלען פון חברה קדישא...

ר׳ יאַנקעלע שמש

שטענדיק האָט איר אים געזען אַ פריילעכן, מיט א שמייכל אויפן פּנים און מיט א חכמה. אָנגעפירט מיט דער „בית־לחם" אינסטיטוציע, געזאַמלט געלט אויף צו העלפן נויט־באַדערפטיקע מענטשן.

ער איז געווען אַ שטענדיקער גאַסט ביי דאָבטשאַקן. און ווען דאָבטשאַק דער־ציילט אים אַז ס׳קומט אים אָן שווער אַריבער צו ברענגען זיין פרוי מיטן זון פון רוסלאַנד, נעמט זיך אונטער יאַנקעלע שמש דורכצופירן די זאַך. ער פאַרשווינדט אויף 2 וואָכן פון ראַדזיוויל, כלומרשט געפאָרן קיין טרוסקאַוויעץ, פאָרט אריבער

מיט אַ שמוגלער די גרענעץ, און ס׳געלונגט אים מיט גרויס מי צו ברענגען דאָבטשאַק׳ס פרוי מיטן זון.

דאָס איז געווען אין יענע יאָרן אַ סענזאַציע ביי אונז אין שטעטל.

שרה-ביילע די קצב׳טע

נישט יעדער האָט זי געקאַנט — געווען ממש אַ צדקת. ביי טאָג געאַרבעט אין יאַטקע, ביי נאַכט פאַראַכטן קאַלאַשן. נישט געוווּסט פון עולם הזה. אַ גמילות חסד בסתר איז געווען ביי איר די הויפּט מצווה. די אָרעמע אויפקויפערס פאַר די קצבים האָבן שוין געוווּסט, אַז שרה־ביילע וועט שוין זאָרגן ס׳זאָל זיין אַ פּאָר זלאָטעס צו פאָרן אויפן יריד קויפן אַ פּאָר שטיקלאַך. און ווען זי האָט נישט קיין געלד צו באָרגן, נעמט זי איר אייגענע זילבערנע לייכטער און געט צו גיטל וואסער פאַרזעצן... אַזוי ארום צו קענען טאָן די מצווה פון א גמילות חסד.

יעדן פרייטיק האָט איר געקאָנט זען גייען שרה־בייל׳ן מיטן גרויסן פאַרטוך, צונויף נעמען שטיקלאַך חלה פאַר אָרעמע און נויט־באַדערפטיקע משפחות.

צילה באדאקר

ס׳פעלן מיר אויס ליוב־ווערטער אויף ארויסצוזאָגן זיך וועגן דער אידעלער פרוי צילה באדאקר, וועלכע איז געווען געטריי איבערגעגעבן פאַר די אָרעמע שיכטן פון אונזער שטעטל. נישט אַלע האָבן דאָס געוווּסט. דעם שרייבער פון די שורות איז נישט איינמאָל אויסגעקומען זיך צו ווענדן אין אַ דרינגענדן פאַל וועגן אַ גרעסערער שטיצע פאַר א נויט־באַדערפטיקן. זי האָט אפילו נישט געפרעגט פאַר וועמען, נאָר מיט אַ ברייטער האַנט געגעבן יעדן וואָס האָט זיך צו איר געווענדעט נאָך הילף. אחוץ דעם האָט צילה באדאקר גענומען אָנטייל און מיטגעהאָלפן אלע פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס ביי אונז אין שטעטל.

ביילע-ריווע וויינשטיין

דאָס איז געווען אַ פרוי, ווי אַ מאַמע פאַר דער חלוצישער יוגנט ביי אונז אין שטעטל, וועלכע פלעגן זיך צונויפקומען ביי איר אין דער ענגער וווינונג אויף דער פּאָטשטייעווער גאַס, ארומרעדן פאַרשידענע פּראָבלעמען, מאַכן פאָרלעזונגען, דיסקוטירן אויף ציוניסטישע טעמעס. ס׳האָט זיך געפילט דאָרט אַ וואַרעמע אַטמאָספערע. עפּעס האָט זי אַרויסגעוויזן אַזאַ איבערגעגעבנקייט און געטריישאַפט צו דער יוגנט, וואָס אנדערע מאמעס האָבן דאָס נישט געקאָנט באַגרייפן און

פארשטיין. שטענדיק אַ צופרידענע, מיט א שמייכל אויפן פנים. ביז צו איר עולה זיין מיט דער גאנצער משפחה קיין ישראל.

מ. גרינבערג, א. לאנדסמאן, אַ תושב אין ריצ׳מונד, אַמעריקע, בויט אַ נחלה אין ישראל

עפּיזאָדן

די לעבעדיקע לויה

די געשיכטע איז זיך פערלאָפן נישט אין ראדזיוויל נאָר דווקא אין דער שטאָט בראָד, אין יאָר 1928.

פלוצלינג האָבן זיך באַוויזן נעקראָלאָגן אויף די ווענט פון די בראָדער גאַסן, אַז דער גרויסער סוחר און גביר ה׳ ד. איז געשטאָרבן פון אַ פלוצלימדיקן טויט, און די לויה קומט פאָר 3 אַזייגער נאָך מיטאָג.

די געשיכטע האָט זיך אָנגעהויבן פון אַ ייד אַ בלעכערניק, וואָס האָט געוווינט אין אַ קעלער מיט זיין פרוי און 5 קינדער אין נויט, אין אָרעמקייט, און נישט געהאט צו באַצאָלן דאָס געפאָדערטע דירה־געלט זיין בעל־הבית ה׳ ד.

דער דעמאָלט עקזיסטירנדע פראָפ. פאריין פון בראָדער ארבעטער קלאַס

האָט זיך פאַרינטערעסירט מיט דעם ענין, אויך אינטערוועניִרט ביים ה׳ ד. וועגן אויסמיידן די עקסמיסיע פון אויבן דערמאָנטן שכן, אָבער אָן רעזולטאַטן. אין אַ שיינעם פרימאָרגן איז דער ייד געזעסן אין דרויסן מיט זיין פאַמיליע אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ.

אַלס פּראָטעסט קעגן דער האַנדלונג פון דעם הויכגעשעצטן גביר איז באַשלאָסן געוואָרן איינצואָרדענען אַ לעבעדיקע לויה... מען האָט געבראַכט די מיטה פון בית־הקברות, און ביי אַ גרויס פאַרזאַמלטן עולם האָט זיך די לויה געצויגן דורך דער לעשנעווער גאַס, מארק גאַס, גאָלד גאַס און לעמבערגער גאַס, ביז צום הויז ווו דער בעל דבר האָט געוווינט. ס׳האָט זיך פאַרזאַמלט נאָך אַ גרעסערער עולם, וויסנדיקע און נישט וויסנדיקע, אָפּצוגעבן דעם לעצטן כבוד... פאָטאָגראַפיסטן האָבן געאַרבעט אויף אַלע כלים צו מאַכן וואָס מער בילדער, וואָס זאָלן פאַרקויפט ווערן צווישן די פאַרזאַמלטע. צוקומענדיק צום הויז פון ה׳ ד. האָט אַ ספּעציעלער חזן פון דער באַוועגונג געמאַכט אָן אל־מלא־רחמים...

אַ דעלעגאַציע פון 3 חברים פון פּראָפ.־פאַריין האָבן אונטערהאַנדלט און אַרויסבאַקומען פון ה׳ ד. 1000 זלאָטעס, וואָס איז געווען אין יענער צייט נישט קיין קליינע סומע. אַחוץ דעם זענען אַ סך בילדער פאַרקויפט געוואָרן, און דאָס אַלעס איז געגאַנגען פאַרן צוועק איינצואָרדענען דעם אָרעמען בלעכערניק מיט אַ דירה און אַרבעט.

די מעשה איז געווען אין יענער צייט אַ סענזאַציע אין בראָד און אין דער גאַנצער אומגעגנד.

פאַרקויפט עולם הבא פאַר אַ זעקל מעל...

אַלעס קאָן פּאַסירן אויף דער וועלט, בתוכם ביי אונז אין שטעטל ראַדזיוויל.

די געשיכטע וואָס איך באַשרייב דאָ איז זיך פאַרלאָפן דווקא אין 20־טן יאָרהונדערט, ווען די קולטור איז שוין געשטאַנען ביי אונז אויף אַ הויכן ניוואָ.

אין אַ קאַלטן זונטאָג־טאָג, ווען אַלע קרעמער און סוחרים פאַרזאַמלען זיך אין באַראַניער בית־המדרש, נישט אַזוי צום דאַווענען, נאָר סתם חאַפּן אַ שמועס וועגן פּאָליטיק, און בכלל הערן ווי יידן האַלטן אין דער וועלט. רעדט מען פאַרשידנס, מען אַמפּערט זיך איבער פּראָבלעמען וואָס האָבן נישט קיין שייכות צום יידישן פאָלק... ביז ווי דער שטייגער איז קומט מען אַרויף אויף דער טעמע עולם הבא.

די אַנטיילנעמער, יידן מיט פרייע קעפּ וואָס האָבן נישט קיין דאגות פּרנסה, קאָנען זיך פאַרגינען צו דיסקוטירן. דער תבואה־סוחר ר׳ ב. ט. וויל

באַווייזן אַז ס׳איז יאָ פאַראַן אַן עולם הבא, און מען דאַרף נאָר זוכה זיין דערצו איבער 120. סאַ׳יז אויך דאָ אַן השגחה עליונה, וואָס צאָלט יעדן מענטש פאַרן גוטן און פאַרן שלעכטן. דער קרעמער ר׳ ה. ק. איז נישט מסכים מיט ר׳ ב. אויספירונגען און שלאָגט פאָר אָפּצוקויפן ביי אים זיין חלק עולם הבא פאַר אַ זעקל ווייצן מעל... ר׳ ב. איז מסכים. מען גיט זיך תקיעת כף, און ר׳ ב. ט. צאָלט אויס 33 זלאָטעס (די ווערט פון אַ זעקל ווייצן מעל).

דער עולם ווילצט זיך, חוזקט און לאַכט פון דעם גרויסן אויפטו, און ה. ק. פאַרשטייט זיך האַלט דאָס פאַר אַ גרויסער חכמה, דערציילנדיק זיין מאַמען פון דער געשלאָסענער טראַנזאַקציע. די מאַמע פאַלט כמעט חלשות; זי פאָדערט פון אים זאָפאָרט געען צוריק און מבטל מאַכן דעם אָפּמאַך. ס׳קומט אָן געגוג שווער צו פועלן ביי ר׳ ב. ט. זיך אָפּצוזאָגן פון אַ דאָפּלטן עולם הבא... מענטשן האָבן זיך אַריינגעמישט, און מיט גרויס מי געפועלט פאַר 2 זעקלעך מעל אָפּצוזאָגן זיך פון תקיעת כף.

דאָס מעל איז צוטיילט געוואָרן צווישן אָרעמע לייט, און די איינוווינער פון שטעטל האָבן לאַנג נישט געקאָנט פאַרגעסן דעם גרויסן אויפטו...

אליך קאַן פּאַסירן

צווישן אלע געצעלטע גבירים פון אונ־זער שטעטל ראַדזיווילאָוו, האָט ר׳ לייביש פראַחאָבניק ז״ל פאַרנומען אַ חשובן פלאַץ. פאַרשטעט זיך, אַז ער האָט איינגעלעגט וועלטן, אַז זיין בן־יחיד מכיל זאָל נישט אַריינפאַלן אין גוישע הענט און באַפרייט ווערן פון מיליטער. און ווען מכיל שטעט צום פריזיוו, ווערט ערלייזדיקט ביים מיליטערישן דאָקטאָר ראַבטשענקאָ פון דובנא פאַרן פרייז פון 100 דאָלאַר אָנצושרייבן איין וואָרט: ניע זדאָלני, טויג נישט.

לייביש פראַחאָבניק און זיין פרוי

געשעט אָבער גלייכצייטיק אַ פאַרדריסלעכער טעות: אין שטעטל געפינט

זיך אויך אַ גוי מיטן נאָמען מיכאל פּאַראַחאָבניק, און צו זיין מזל ווערט ער באפרייט דער ערשטער. דער טעות איז באַלד אויפגעקלערט געוואָרן, אָבער שוין צו שפּעט.

ביי פארמאַכטע טירן מוז לייביש פּראָחאָבניק צוגעבן נאָך 100 דאָלאַר פארן שקץ, און ס'זאָל בלייבן אַ סוד...

די נייעס האָט זיך אָבער בליץ שנעל פארשפּרייט איבערן שטעטל.

נאָך עטלעכע טעג קומט אַריין דער גוי מיטן היטל אין דער האַנט באדאנקען זאָגנדיק: „ספּאסיבאָ פּאַני פּראָחאָבניק זאַ וואַשו לאַסקו".

ראדזיווילאָווער לאנדסלייט געדענקען דאָס אוודאי.

אן אָרעמאן מיט א שטייפן קראגן

(אמת'ער עפּיזאָד)

אַזוי האָט אויסגעזען אַ ייד, דווקא אַ לעמבערגער, וואָס האָט פארבלאָנדזשעט צו אונדז אין שטעטל, נישט חלילה צו בייטן נדבות, נאָר צו זאַמלען געלד פאַר „הכנסת כלה" — חתונה צו מאַכן זיין אייגענע טאָכטער.

קומענדיק קיין ראדזיוויל שטעקט ער אָפּ זיין ערשטן באַזוך ביי מיר לויט דער רעקאָמענדאציע פון ביירל לאָבער. ער באַגריסט זיך זעער העפליך, זאָגט זיין פאַמיליע נאָמען מיט א שמייכל, און ווענדעט זיך צו מיר: „איך בין נישט געקומען צו אייך נאָך אַ נדבה, נאָר בייטן מיר צו העלפן צו געבן עטלעכע אדרעסן פון מיהלן־אייגנטימער, ווייל איך בין פון דעם פאַך — געארבעט אלע מיינע יאָרן ביי פרנקלן אין מיהל אלס בוכהאַלטער. איך גלויב אַז אייך איז באַוווסט אַז די מיהל אין פּשעמישל איז אָפּגעברענט, און איך בין געבליבן אָן אַרבעט. איצט דאַרף איך חתונה מאַכן מיין טאָכטער, מוז איך אָנקומען צו מיינע פאַך־מענטשן וואָס וועלן מיר ארויסהעלפן אין א עת־צרה."

דאָס איז געווען די הקדמה פון אַ ייד אַן אינטעליגענטער אָרעמאַן מיט אַ שטייפן קראָגן און הדרת פנים מיט א דייטש־מארישער אויסשפּראַך. פארשטעט זיך ס'האָט נישט לאנג געדויערט דאָס צונויפשטעלן אַזאַ רשימה, דער ייד האָט זיך אַרויס געלאָזט איבער די מיהלן, יעדן אָנגערופן ביים פאַמיליע נאָמען לויט דער רשימה ס'זאָל מאַכן אַ בעסערן רושם. אונזערע שטאָט בעלי־הבתים האָבן זיך שיין געשטעלט און געגעבן מיט אַ ברייטער האַנט.

קומענדיק צוריק און אָפּעסנדיק אַ גוטן מיטאָג מיט אַ שלאַיעם־זופּע פון פריער באַשטעלט, האָט זיך מיין גאַסט צוגעלעגט אַביסל אָפּרוען. נאָכן אויפשטעין פאראינטערעסירט ער זיך צו ס׳איז דאָ נאָענט אַ בית־מדרש און צו ס׳דאַווענען רייכע בעלי־הבתים. ער דאַוונט מיט גרויס כוונה, כמעט ווי אַ רבי, און פארגעסט נישט צו באַטראַכטן דעם עולם. ער רעדט נישט מיט קיינעם, חאַפּט אַריין עטלעכע שלום עליכמ׳ס, קושט די מזוזה און געט אַהיים. דער נאַכטמאָל איז שוין געווען גרייט לויט דער באַשטעלונג. נאָכן עסן פאַרפירט ער מיט מיר אַ שמועס פון יענע פארגאנגענע יאָרן פון פארן 1־טן וועלט־מלחמה און נאָכן פארענדיקן דעם קריג. און ער הייבט אָן:

„דאָס איסט געוועזן אין יאָהרע פירצען אַלס יונגער מאַן האָב איך גענאָמען האַנדלען מיט פיה (בהמות), נישט קוקענדיק, וואָס בין געוועהן פון פאַך אַ שניידער. ס׳איז מיר אַוועק גאַנץ גוט, האָט מיר אָבער די מלחמה צעשטערט מיינע פלענער. אין צייט פאָן קריג שטעל איך צו פלייש צום מיליטער און מאַך גוטע געשעפטן, איך גלויב אַז ביי אייך אין שטעטל געפינען זיך אַסאַך קצבים. זי וועלן זאָ געפעליק זיין מיר גייבען זעהרע אַדרעסן”.

איך האָב ווידער צונויפגעשטעלט אַ רשימה פון אלע קצבים.

דעם 2־טן טאָג נאָכן אָפּעסן אַ גוטן פרישטיק האָט זיך מיין גאַסט אַרויסגעלאָזט איבער די יאַטקעס, גערעדט מיט די קצבים אַלס געניטער פאַכמאַן, און ווידער געקומען מיט אַ סומע געלד. אין אָוונט האָט מען ווידער ממשיך געווען אונזער געשפּרעך אויך אויף דער זעלבער טעמע. ער דערציילט ווייטער:

„ווען די רעוואָלוציע האָט אויסגעבראָכן אין יאָהרע זיבצען בין איך געוועהן אַ גרויסער אנהענגער פון אַרבייטער קלאַס, אָבער מיט דער צייט האָב זיך איבערצייגט און פארלאָרן די סימפּאַטיע צו זייער מאַרקס־ענגעלס פּראָגראַם, ווייל איך אַליין שטאַם פון אַרעליגיעזער פאַמיליע. איך נעם זיך דאַן צו מיין אַלט פאַך שניידעריי, אַזוי ביז יאָהרע 1922. איך גלויב אַז שניידער פעהלן נישט ביי אייך אין שטעטל. אויב ס׳איז אייך נישט צו שוועהר, גיבט מיר די אַדרעסן פון מיינע אַמאָליקע קאָלעגן, איך וועל זיי באַזוכן”.

אויך דעם 3־טן אָוונט האָבן מיר גערעדט וועגן נאָך דער מלחמה און די איצטיקע לאגע אין פוילן (ער איז געווען אויך באהאוונט אין פּאָליטיק). וויסנדיק אַז דאָס אלעס איז פארבינדן מיט זיין געלד־זאַמלונג, האָב איך דאָך ליב אויסגעהערט זיינע פאלשע דערציילונגען. ער דערציילט ווייטער מיט גרויס ערנסט:

„כ׳האָב געזעהן אַז פון שניידעריי קאָן מען צו גאָרנישט צוקומען. אויך מיין

גאָטזעליקע פרוי איז געווען קעגן דעם, האָב איך צו ביסלאַך אָנגעהויבן האַנדלען מיט ראַכוואַרג. אַלס גוטער פאַכמאַן פון דער בראַנזשע איז מיר גוט אוועק די געשעפטן און איך האָב געמאַכט אַ שיין לעבן. צו מיין גרויס באַדויערן האָט מיך מיין פרוי פאַרלאָזט אויף אייביק נאָך אַ שווערער קראַנקהייט איבער־לאָזנדיק מיך מיט 2 טעכטער אונד איין זאָהן. דאָ ביי אייך געפינען זיך עפּעס סוחרים פון ראָכוואַרג? איך גלויב אַז איהר וועט מיר צו ליעב טוהן און גייבן זייהרע אַדרעסן״.

איך שרייב ווידער און בין צופרידן פון זיינע אויסגעטראַכטע מעשיות, וואָס זענען צונויפגעשטעלט פאַכמעניש.

נאָכן באַארבעטן די ראָכוואַרג סוחרים רוט ער עטלעכע שטונדן. נאָך דעם לעגט ער מיר פאָר זיך דורכצושפּאַצירן. ער דערציילט ווידער פון זיין שטורמישע פאַרגאַנגענהייט אויך ווען ער האָט געאַרבעט ביי פרנקלן אין מיהל אלס בוכ־האַלטער און נאָך דער שריפה איז ער געבליבן ווי אויפן וואַסער. „נישט האָבנדיק זיך צו וואָס צו נעמען בין איך געוואָרן אַ חזן אין אַ קליין שוהללכל. די גבאים זענען נישט געוועהן צופרידן פון מיין עבר, און איך האָב געמוזט פאַרלאָזן מיין קורצן פּאָסטן. דערוויל האָט זיך מיין טאָכטער פאַרלאָבט מיט זעהר אַ פיינער יונג, אַ גוטער פאַכמאַן אין דער האָלץ בראַנזשע. אפשר וועל קאָנען זיך איינ־אָרדענען ביי איהם, וויל מיין גאָטזעליגער פאָטער האָט געהאט פאַרן קריג אַ טאַרטאַק, אַזוי אַז בין אויך ב׳אהוונט אין דער בראַנזשע. די קרעסן האָבן אַ שם מיט זעהרע גרויסע וועלדער. ביי אייך געפינען זיך טאַרטאַקן אויך? אפשר איז כדאי זיי צו באַזוכן? כ׳האָב אויך צוגעזאָגט נדן מיין טאָכטער ווי אויך אַן אויסשטייער, און דאָס האָט מיך געצוווּנגען צו פאָרן אויף דער וועלט צונויף נעמען געלד. איך גלויב אַז נאָך שבת וועל מיט גאָטעס הילף פערלאָזן אייער שטעטל. צו אייך, מיין העער, האָב איך נאָך איין ביטע: פיליכט קאָנט איהר שאַפן עטלעכע פאָרלעך זיי זאָלן צונויפנעמען אַ פּאָר זלאָטעס. ס׳זאָל אייך זיין פאַררעכנט פאר אַ מצווה, וויל מיר פּאַסט נישט ארומצוגעהן איבער די הייזער (פיעניאָנדזע ניעמאַם אַלע האנאר מאַם), פאָרט אַ דורכגעפאלענער סוחר״.

איך פּרווו פרעגן צי ס׳האָט זיך געלוינט צו קומען צו אונז אין שטעטל? ענטפערט ער געלאַסן, אַז 250 זלאָטעס איז גאַנץ שיין אין אַ פּאָר טעג צו שאַפן אין אַזאַ שטעטל. ער לויבט שטאַרק די אַלע, וואָס האָבן אים געהאָלפן און מיר פאַרשטעט זיך מער פון אַלע, וויל איך בין געווען דער בעל שמחה און ער האָט געפּראַוועט די חתונה... יאַ זוגט ער ווייטער, „איך וועל זיך נאָך זעהן דורכשמיסן

מיט אייערע בעלי־הבתים פון באראניער בית המדרש. איך גלויב אַז זיי וועלן מיטפיהלן און מיר ארויסהעלפן אין מיין יעצטיקער שווערער לאגע. אַמזאָנטאג פאר איך נאך דובנא, פילייכט האָבען זי באַקאַנטע, וואָס קאָנען גוט די שטאט?״

זונטיק פרי האָט מיין גאַסט פארלאָזט אונזער שטעטל אויף ווידער־זען מיט פיל דאנקען מיט אַ צוזאג מיך צו בייטן אויף דער חתונה. ר׳ ביירל לאָבער, פאר־שטעט זיך, איז געקומען בייטן פראָוויזיע פארן גאסט, וואָס ער האָט מיר געבראכט, צי איך בין יאָ געווען צופרידן צי נישט, באַצאָלן דארף מען. ער האָט מיר צוגעזאָגט צו ברענגען נאָך געסט...

די געשיכטע וואָס איז מיר פארבליבן אין זכרון האָט מיך געלערנט צו דערקענען מענטשן נישט לויט זייער אויסזען אָדער כאַראַקטער, נאָר לויט זייער רעדן און דערציילן...

לייב אייזן

נעמען און צונעמען אין ראדזיוויל

אבע קילע
אברהם הונטיק
אברהם חאָלאווקע
אברהם חיטריק
אברהם צאַפּ
אהרון פויגל
אטיעץ
אייזיק לץ
איצי קאָזיק
איצי מאלי
איצי קאָפּ
איציקל מזיק
אלטע קופקע
אלי באָק
אלי קאָבילע
אלי דער נאקעטער
ארקע פונץ
אשר חירגע

ביירישׁ מעליץ
דוד פארגיי
הערש קאזינא
הערשאלע שאנציוק
הערשל זארעמבע
הערש קרעפליק
וואָווע קאקינש
וועווע סטראָמפּ
חונא פאָזשארניק
חזן דיבוקל
חיים לייב קנאבעל
חיים קוציק

יאנעקע
יאָסעלע פעסערודע
יאָסעלע צאליוק
יוסל טשוליעס
יוסל ציזיס
יוסל שאָס

לאנגער לאָקש
לייב וואָראָנע
לייב מאק
לייב דונאי
לייב פאנעס
לייב קאָטער
לייבישקע בעל עגלה
לייזר׳ל פאָפּטשיק

מאָטקעלע פיפיק
מאָטל ביבקע
מאָטעלע טשעפּצ׳יק
מאמע די קיה לאכט
מנשה קארש
מנשה קאנטשיק
מנדל לקח
מרדכי לענזיק
מרדכי פאטיק
משה חדש
משה טשערדינעק
משה יופּעץ
משה פּיצי־טאטע

נוטע קויפּצי
נוטע מאנדיאדיע
ניעגראמאָטנע אדוואקאט
ניסיע קוציפּעריק

פּ. ח. ד.
פּאציעך
פּידהויצה
פּייגע פויגל
פּיקהולץ
פּישקע נבלה
פּרויעם קנאפּל

קוזמירקע
קוטשמע
קוצי ווייטיק
קראדיכע

רחל זשוקעוועכע

שאיע טוטל
שאיע לאָשעק
שיע מלאך
שלמה קאטאפּלע
שלמה צאן
שמואל סינאי
שמואל פּיוועץ

נעמען לויט שטעטלעך און דערפער

אברהם סאסאָווער
אברהם־יהודה ברעסטעטשקער
איצי סעסטראטינער

איציק־לייב טרובעצער

בנימין דער דובנער

דבורה בערעמלער
דוד הארחאָבער
דודיע פון דער גראָבעלקע
דודיע פאָלאָנער

וועלוול לעקסיניצער

חוה מערוויצער
חיים יאניבקער

יחיאל פערניאטינער
ישראל קריפיצער

לייב באראטינער

מאטיע באראניער
משה טאַרנאָפּאָלער
משה טיסליוועד

קלמן סיטנער

שיע פינם קריש
שלום חאָטינער
שלמה חעלעמער

לייב אייזן

אומקום און חורבן

משה קורין

אייביק אין מיין זכרון

אייביג בלייבט אין מיין זכרון,
אייביג האָב איך אין געדאַנק,
די נאָנטע פארגאנגענהייט
וואָס האָט פּאַסירט ערשט נישט לאַנג.

און איך זע דאָס אַזוי ווי היינט:
האָט געלעבט אַ שטעטל,
פול מיט יידן, אַלטע, יונגע,
און אַ סך קינדער שיינע, מלאי־חן.

און איך זע די שיינע בילדער
פון נאטור, וואַלד און טייך,
אָ ווי שיין, אָ ווי רייך
זענט איר פארבליבן אין מיין געדאנק.

עס וויל זיך צו מאָל ניט גלייבן
אַז דאָס אלעס איז שוין פאר מיר ניטאָ,
אַז די מענטשן, טייערע, שיינע,
זענען שוין ניט מער ביים לעבן.

אַ מערדערישע האַנט געפירט פון טיראנען,
האָט אָנרחמנותדיק, אין בעסטיאלן אופן,
אומגעבראַכט די מענטשן, די אלע,
וואָס זענען אונז טייער נאָך היינט.

און ווען מען טראכט נאָך איצט
ווי אַזוי האָט דאָס פּאַסירט,
ווי אַזוי דאָס איז געשען,
רייסט דאָס האַרץ פון טרויער און געוויין.

עס וויל זיך נאָך היינט ניט גלייבן
אַז מענטשן האָבן געקענט אַזוי פיל ליידן,
אַז מען האָט געזונטערהייט, ביים גאנצן זינען,
טאָג איין טאָג אויס געוואַרט אויפן טויט.

אין אַ שיינעם טאָג פון חודש תשרי,
די שענסטע טעג פון יאָר,
האָט מען אַלע געפירט צום גריב,
וועלכן מען האָט פאַר זיי צוגעגרייט.

געגאַנגען זענען אַלט און יונג,
אָרעם און רייך, אלע גלייך
פון גורל פאַרמשפּט,
דורך באַנדיטן געפירט.

די קינדער צו די מאַמעס געטוליעט,
די טאַטעס מיט די מאַמעס האַנט־ביי־האַנט,
אין די ערשטע רייען די פירער פון קהל
דעם רבי מיט דער תורה, מיט בעגלייטערס.

דעם גאנצן טרויערדיקן מאַרש
זע איך נאָך היינט אין געדאַנק,
און וועל דאָס קיינמאָל ניט פאַרגעסן
ביז דער ענדע פון מיין לעבן.

אייביג בלייבט אין מיין זכרון,
אייביג האָב איך אין געדאנק,
די נאָענטע פאַרגאַנגענהייט,
וואָס האָט פּאַסירט ערשט נישט לאַנג.

קרית-בורוכוב, מאַי 1966

ר׳ איציקל אויף זיין לעצטן וועג.*

„איך געה און איהר אללע וועט מיטגעהן מיט מיר — ס׳איז אלס מן השמים״. דאָס זיינען געווען די לעצטע ווערטער פון רבי ר׳ איציקל, ווען ער איז געפירט געוואָרן פון די געסטאַפּאָ מערדער צו דער שחיטה מיט 12 הונדערט פרויען, קינדער און זקנים.

די רוצחים האָבן אים דערלויבט פאר זייער בלוטיקן שפאס זיך צו פארפוצן אין מלבושי כבוד, יום־טובדיק, אין טלית, אין זיידענע קאַפּאָטע און שטריימל — פונקט ווי צו עבודת הבורא, שטיל און מיט געציילטע טריט האָט דער רבי מאַרשירט, אונטערגעפירט פון פישעל און דוד מארגאליס, איציק און נחמיה גרינס זין, וועלכע זיינען אויך אַוועק אין אייביקן וועג.

דער רבי איז געגאַנגען שטאָלץ, און געלייטערט ווי ער וואָלט געגאַנגען מקבל פנים זיין די שכינה, און געמורמלט א תפילה — פילייכט — „גם כי אלך בגיא צלמות לא אירא רע כי אתה עמדי״, „געענדיק אין שאָטן פון טויט האָב איך ניט מורא, ווייל דו ביסט מיט מיר״, און אפשר גאָר פּראָטעסטירט, וואָס ער מיט זיינע שעפּעלאָך ווערן געפירט צו דער שחיטה, און גאָט שווייגט, „השופט כל הארץ לא יעשה משפט״, „דער הימלישער ריכטער טוט אַליין אומרעכט״. צוקומנדיק צו ליוויאטען, האָבן צוויי גרויסע גרובער געווארט זיי איינצושלינגען. די אוקראַינישע גזלנים האָבן זיי באפוילן זיך אויסטאָן און אַריינגען אין די גריבער, אַ קנאַל פון אַ מאַשין געווער, אַ יאָמערדיג טויט־געשריי, אַ קללה פאר די מערדער, און אַ שמע ישראל — און האַלב טויטע קערפּערס פון אונזערע טייערסטע זיינען האַלב לעבעדיק באַגראָבן געוואָרן.

די 12 הונדערט מענטשן זיינען געווען פון געטאָ נומער 1, וואָס האָט זיך געפונען אויפן סטארוואק, די צווייטע געטאָ האָט זיך געפונען אויף דער יאטקע גאס, וועלכע האָט געהאט דאָס זעלבע אומגליקלעכע גורל פון דער ערשטער געטאָ מיט 6 חדשים שפּעטער, מיט דער גליקלעכער אויסנאַמע פון א פּאָר געציילטע מענטשן צווישן וועלכע עס האָט זיך געפונען דער דערציילער — יצחק רודמאַן!

איבערגעגעבן פון יצחק רודמאַן (מרדכי בראַניערס זון)

באַשריבן פון אברהם בלום.

---

* „ראדזיווילער ווהלינער פּראָגרעסיוו אסאָסיאיישן״ זשורנאַל ינואר 20, 1951, ניו־יאָרק.

סקירה *

יצחק ווינשטיין איז דער מחבר פון חורבן ראַדזיווילאָוו — אָט דער איינציקער און זייער וויכטיקער דאָקומענט וועגן אומקום פון ראַדזיווילאָווער יידישער קהילה.

ביים אָפּגעבן זיין דערקלערונג האָט ווינשטיין טיילוויז איבערגעחזרט אייניקע פּרטים, וועלכע ער האָט באַשריבן אין זיין חורבן ראַדזיווילאָוו. אָבער פיל פּרטים האָט ער דערציילט אויף ס׳ניי, און באַזונדער דער לעצטער טייל פון דער עדות איז נוגע דעם לעצטן פּעריאָד פאַר און נאָך דער באַפרייונג.

פאַרן קריג איז ער געווען אַ סוחר, געפירט גרויסע געשעפטן און געווען אַן אָנגעזעענער תושב אין ראַדזיווילאָוו.

אַ מענטש אַן אינטעליגענטער, מיט נישט פאַרענדיקטער הויכער בילדונג איז ער אין דער צייט פון דער סאָוויעטישער און דייטשער אָקופּאַציע פאַרוואַנדלט געוואָרן אין א שווארצן ארבעטער אין אַ טאַרטאַק.

אַ מענטש מיט אַ ניכטערער אָריענטאַציע, האָט ער געשטעלט פאַר זיך נאָר איין ציל: ראַטעווען זיך און זיין משפּחה. אין דער עדות ווערט גענוי דערציילט ווי אַזוי ס׳איז אים געלונגען אַרויסרעטן זיך, זיין פרוי און קינדער פון די נעגל פון טויט.

די גאַנצע צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע האָט ער זיך נישט געשטופּט צו פאַרנעמען עפּעס אַ באַקוועמן פּאָסטן אין יודנראַט, אָדער פּאָליצײַ, כאָטש אַזעלכע אָפּערטעס האָט ער פיל מאָל באַקומען.

כאַראַקטעריסטיש איז זיין ענטפער דעם ערשטן פּרעזעס פון יודן־ראַט ווידערהאָרן, ווען דער לעצטער האָט פאָרגעלייגט אים, אַז ער זאָל איבערנעמען זיין פּאָסטן: „מיין גאַנצן לעבן בין איך געווען אַ געבער, נישט קיין נעמער. איך וויל נישט זיין קיין אינסטרומענט פון דער געסטאַפּאָ און איך וועל נישט קענען צונעמען דעם לעצטן ביסן פון די יידן״.

אלס אילוסטראַציע פון דעם אויבן באַמערקטע איז כדאי צוצוגעבן וועגן אַ פאַקט, וועלכן ווינשטיין האָט געבעטן נישט צום פאַרעפנטלעכן: ווען זיין יינגערער ברודער סיוניע האָט אים פאַרטרויט אַ סוד, אַז ער וויל אַריינטרעטן אין דער יידישער פּאָליצײַ, כדי צו פאַרלייכטערן זיך דאָס לעבן „האָב איך אים אַראָפּגעלאָזן דריי פייערדיקע פּעטש און געזאָגט: ,דיין פוס זאָל נישט וואַגן איבערטרעטן דעם שוועל

* פון די דאָקומענטן פון „יד ושם״ — 9 — 1906/101.

פון אַט דער מנובלדיקער כנופיה, זאָלסט נישט וואגן באַפלעקן דיין געוויסן און באשמוצן דעם ריינעם נאָמען פון אונזער משפחה׳״. דערציילנדיק וועגן דעם פאקט האָט זיך וויינשטיין שטאַרק צעוויינט און ס׳האָט לאַנג געדויערט ביז ער איז געקומען צו זיך.

וויינשטיין האָט אויך געבעטן נישט פאַרעפנטלעכן דעם פאָלגנדיקן פאקט:

ווען ער האָט ביי די סאָוויעטן געארבעט אלס קאלקולאטאָר האָט ער נישט בכוונה עובר געווען אויף די סאָוויעטישע געזעצן און מען האָט אים געמאכט אַ משפט, באַקומען אַ שווערע שטראָף און ס׳האָט אים געדראָט מען זאָל אים און זיין משפחה ארויספירן צו די „ווייסע בערן״. אלס געוועזענעם „בורזשוי״ האָט מען אים „צוגעשפּילעט״ סאַבאָטאַזש און אַ דאַנק דעם, וואָס די מלחמה איז אויס־געבראָכן איז ער געבליבן אין ראדזיווילאָוו.

וויינשטיין איז איינער פון די ווינציק געראטעוועטע יידן פון ראדזיווילאָווער געטאָ. און גוט האָט ער געטאָן, וואָס אין 1948 האָט ער פארשריבן אַלץ, ווען ס׳איז נאָך אים געווען פריש אין זכרון וועגן לעבן און חורבן פון ראדזיווילאָווער קהילה.

ביי מיין פיל מאָליקן באַזוכן וויינשטיינען האָב איך נענטער דערקענט אָט דעם נאָבעלן מענטש, וועלכער רופט אַרויס צו זיך רעספעקט.

אָפּשאַצנדיק די וויכטיקייט פון אָפּגעבן זיין דערקלערונג פארן „יד ושם״, האָט ער פון מיר געפאָדערט יעדעס מאָל צו איבערלייענען דאָס פארשריבענע און קאָנטראָלירט צי זענען די פאקטן ריכטיק פארשריבן געוואָרן.

דעם לעצטן מאָל, ווען איך האָב אים באַזוכט, האָב איך אים געטראָפן עוסקן זיך ביים צונויפשטעלן אַ פּלאַן פון ראדזיווילאָווער געטאָ, און ער האָט מיר געבעטן, איך זאָל אים העלפן צו קאָנטאקטירן זיך מיט נאָך אַ פּאָר ראדזיווילאָווער, כדי צוזאַמען צונויפשטעלן אַ גענויעם פּלאַן פון געטאָ.

וויינשטיין איז אַ נייער עולה. ערשט מיט אַ קארגן יאָר איז ער געקומען אין לאַנד פון ענגלאַנד. דאָרט האָט ער איבערגעלאָזן זיינעם אַ זון. איין זון געפינט זיך דאָ אין לאַנד.

אויף מיין פראַגע, וועגן זיינע פּלענער אין דער צוקונפט? האָט וויינשטיין געענטפערט, אַז דערווייל גייט ער זיך אין אולפּן און שפּעטער וועט ער קלערן וועגן אַ תכלית.

נעמען דערמאָנטע אין דער עדות

ייִדן:

משה־דוד באַלאַבאַן
ישראל באַלאַבאַן
שלמה וואַסער
יעקב בוים
ברידער מילדר
מאַניע ווײַנשטיין
סיוניע ווײַנשטיין
נח גרינשטיין
לייב „ראַכענציעס"
הרב ר' יצחק לערנער
ווידערהאָרן
— ערשטער פּרעזעס פון ייד. קאָמיטעט
הערש ליזאַק
צווייטער פּרעזעס פון ייד. קאָמיטעט
יעקב פורמאַן
— פּרעזעס פון יודנראַט
פאַראַכאַוווניק

אברהם ווײַנשטיין
הירש לינדער
דובטשאַק — אַפּטייקער
ד"ר וועבער
יעקב קיטאַס
דוד מאַרגולעס
סאַשאַ בוים
זלמן גאָלדשמיד
שמחה סעמיגראַן
צבי קיפּערמאַן
מאַנדעל
יעקב גאָלדנשטיין
טרייביטש
שיינדל זאַץ
האַלבערשטאַט
בתיה גאָלדנשטיין

נישט ייִדן:

אוקראַינער —	Tuszakowski
בירגערמייסטער —	Matejko
קאָמענדאַנט פון דער פּאָליציי —	Misza Zaleski
דירעקטאָר פון טאַרטאַק —	Tuszakowski
פויערטע —	Marianna
אַדוואָקאַט —	Górski
	Fajszula
	Mitka
	Pietro
	Lina

אָרטשאַפטן דערמאָנטע אין דער עדות:

Polska:	**Z. S. R. R.**
Radziwiłłów	Winnica
Krzemieniec	**Niemcy:**
Brody	Ofgeiswer bei Kassel
Dubno	**Anglia:**
Równe	Nottingham

עדות

אַדרעס: תל־אביב, רח' קינג זשאָרזש 37, בית החלוצות

דאַטע און אָרט פון געבורט: 1902 Krzemieniec woj. Wołyńskie

באַרוף: סוחר

פון דער משפחה אומגעקומען אין דער צווייטער וועלט־מלחמה:

ע ל ט ע ר ן:

פאָטער — ר' שמואל־זאב ווײַנשטיין, **געב.** 1879, **אומגעקומען אין געטאָ** ראַדזיווילאָוו **דעם** 30־**טן מאַי** 1942.

מוטער — מרים־רחל ווײַנשטיין (**בערנשטיין**), **געב.** 1881, **אומגעקומען אין געטאָ** ראַדזיווילאָוו **דעם** 30־**טן מאַי** 1942.

ב ר י ד ע ר:

אברהם ווײַנשטיין, **געב.** 1901, **אומגעקומען אין דער שטאָט** וויניצא (Winnica) **סוף יולי, אָדער אָנהויב אויגוסט** 1942.

זײַן משפחה: פרוי — אסתר ווײַנשטיין, **טאָכטער** רוניה **און זון** יצחק. **אַלע אומגעקומען אין געטאָ** ראַדזיווילאָוו.

אליעזר (סוניע) ווײַנשטיין, **געבוירן אין** 1910, **אומגעקומען סוף דעצעמבער** 1942 **אין** בערעזשעץ (Bieresci) **פּאַוויאַט קרעמעניעץ צוזאַמען מיט זײַן פרוי און שוויגער.**

יצחק ווײַנשטיין דערציילט:

היות ווי וועגן יידישן לעבן אין ראַדזיווילאָוו פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָב איך ברייטער דערציילט (זע מײַנע זכרונות „חורבן ראַדזיווילאָוו", וועל איך זיך באַגרענעצן בלויז מיט קורצע באַמערקונגען אויף דער טעמע.

איך בין געבוירן אין יאָר 1902 אין קשעמיענעץ. אין יאָר 1922 האָט זיך

אונזער משפחה איבערגעפירט קיין ראדזיווילאָוו (Radziwilow). מיין פאָטער ר׳ שמואל־זאב ווײַנשטיין איז געווען אַ פּארמעגלעכער ייד, געפירט גאַנץ גרויסע געשעפטן. צווישן ביידע וועלט־מלחמות האָט מיין פאָטער געהאט אַ גרויסע מיל און פרנסה איז געווען בשפע.

מיין פאָטער איז געווען אַ פאָרגעשריטענער ייד און האָט געגעבן די קינדער אַ וועלטלעכע דערציונג.

אין די קינדער־יאָרן האָב איך זיך געלערנט אין חדר. שפּעטער ביזן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה 1914, האָב איך זיך געלערנט אין דער יעווריעיסקאָיע אוטשילישטשע אין קרעמעניעץ. שפעטער אין דער קאָמער־טשיסקאָיע אוטשילישטשע אין קרעמעניעץ. נאָכער האָב איך געענדיקט אַ קאזיאָננע אוקראינישע גימנאַזיע און איך האָב שטודירט אין לעמבערג און קראקאָווער אוניווערסיטעטן מאַטעמאַטיק און יוריספּרודענץ. ליידער האָב איך געמוזט איבער־רייסן דאָס שטודיום, כדי צו העלפן דעם פאָטער אין זיינע געשעפטס־ענינים.

אין 1926 האָב איך געעפנט אין ראדזיווילאָוו אַ געשעפט פון שרייב־צייג און גאַלאַנטעריע. דעם געשעפט האָב איך געפירט ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה 1939.

אין 1933 האָב איך חתונה געהאט מיט בתיה גאָלדנשטיין, אַ געבוירענע פון בראָדי. אין 1936 איז אונדז געבוירן געוואָרן דער עלטערער זון יוסף (ווױנט איצט אין ישראל). אין 1938 איז געבוירן געוואָרן דער צווייטער זון שמעון (ווױנט איצט אין ענגלאַנד).

פאר די פּוילישע צייטן, גענויער ביז 1936, האָבן די יידן אין ראדזיווילאָוו, אזוי ווי אין אלע אנדערע שטעטלעך אין אונדזער געגנט, געהאט פּרנסה. ס׳זענען געווען יידן פון פארשיידענע קאטעגאָריעס: סוחרים, האנטווערקער, קליינהענדלער. יעדער האָט זיך באַשעפטיקט מיט זיינע ענינים, ווער מיט אַרבעט, ווער מיט מסחר. נאָכן יאָר 1936, ווען די אנטיסעמיטישע כוואַליע האָט פארפלייצט פּוילן, האָט זיך די לאַגע פון די יידן אַ סך פארערגערט: די פּוילישע רעגירונג האָט אויפגעעפנט פּוילישע קראָמען, געהעצט דער פּוילישער און אוקראינישער באפעלקערונג קעגן די יידן, אָבער צו קיין אָפענע עקסצעסן איז ביי אונדז נישט דערגאנגען.

ווען ס׳איז אויסגעבראָכן דער פּויליש־דייטשער קריג, דעם 1־טן סעפּטעמבער 1939 איז אין שטעטל געוואָרן אַ בהלה: שוין די ערשטע טעג האָט מען געזען, אַז די פּוילישע אַרמיי איז נישט בכוח זיך קעגנשטעלן דער דייטשער אַרמיי. צו אונדז אין שטעטל זענען אָנגעקומען זייער פיל פּליטים פון מערב און צענטראל

פוילן. יעדן טאָג האָבן מיר דערוואַרט, אַז די דייטשן זאָלן פאַרנעמען ראַדזיווילאָוו. דער פּחד פון די יידן איז געווען גרויס. אָבער צום גליק האָבן די סאָוויעטן דעם 19־טן סעפּטעמבער פאַרנומען ראַדזיווילאָוו און די יידן האָבן פריייער אָפּגעאָטעמט.

דאָס לעבן אונטער דער סאָוויעטישער אָקופּאַציע

גלייך ווי די סאָוויעטן האָבן פאַרנומען ראַדזיווילאָוו און ס׳איז איינגעשטעלט געוואָרן די אדמיניסטראַטיווע מאַכט האָבן זיי אָנגעהויבן נאַציאָנאַליזירן די גרויסע געשעפטן, טאַרטאַקן, מילן. מיין פאָטער האָט געהאַט אין מיל 3 שותּפים: משה־דוד באַלאַבאַן, זיין זון ישראל און שלמה וואַסער. זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז די מיל איז גלייך נאַציאָנאַליזירט געוואָרן.

ווען די סאָוויעטן האָבן אָנגעהויבן אַרויספירן די געוו. אָסאַדניקעס און אַנדערע פאַרשיידענע פּוילישע באַאַמטע, האָבן זיי אויך אַרויסגעשיקט קיין סיביר יידישע פאַמיליעס. צווישן זיי מיין פאָטערס צוויי שותּפים, ישראל באַלאַבאַן און שלמה וואַסער. אַ חוץ דעם האָבן זיי אַרויסגעפירט יעקב בוים, דעם אייגנטימער פון טאַרטאַק, ניסל בוקשטיין, די ברידער מילדר, וואַסער, האַלבערשטאַט א. א.

איך האָב גלייך אָפּגעשאַצט די לאַגע און באַשלאָסן, אַז אַמבעסטן וועט זיין, ווען איך אַליין וועל פריייוויליק איבערגעבן מיין געשעפט, איידער די סאָוויעטן וועלן דאָס טאָן מיט צוואַנג. איך האָב דעם געשעפט איבערגעגעבן די סאָוויעטן און אַליין אַוועק אַרבעטן אַלס אַנגעשטעלטער צו דער סאָוויעטישער קאָאָפּעראַציע אַלס קאַלקולאַטאָר, שפּעטער אַלס עקאָנאָמיסט (פּלאַנאָוויק). אין מיין געשעפט האָבן די סאָוויעטן אַוועקגעשטעלט אַלס פאַרוואַלטער דעם אוקראַינער טושאַקאָווסקי. אָבער טושאַקאָווסקי האָט אָנגעהויבן פירן שוואַרצע געשעפטן, ד. ה. ער האָט אַ סך סחורות פאַרקויפט אויף לינקס און דאָס געלט געלייגט צו זיך אין קעשענע.

איך מוז באַמערקן, אַז פאַרן אויסברוך פון פּויליש־דייטשן קריג האָט געאַרבעט ביי מיר אין געשעפט אַן אָנגעשטעלטע מאַניע וויינשטיין. פאַר די סאָוויעטן איז זי געווען אַ גרויסע אַקטיוויסטין און זי איז אויסגעוויילט געוואָרן אין דער אָנפירונג פון די פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען.

מאַניע וויינשטיין האָט גוט געוווּסט וואָס פאַראַ סחורות און וויפל ס׳האָט זיך געפונען ביי מיר אין געשעפט. זי האָט אויך געוווּסט פון די שוואַרצע געשעפטן, וואָס ס׳האָט געפירט דער נייער באַלעבאָס פון געשעפט טושאַקאָווסקי. זי האָט עפנטלעך רעאַגירט אין דער פּראָקוראַטור, אין די פּאַרטיי־אָרגאַנען. אָבער ס׳האָט נישט געהאָלפן. טושאַקאָווסקי איז נישט באַזייטיקט געוואָרן פון דעם

פאָסטן און ער איז געבליבן באַלעבאָס פון געשעפט ביז ער האָט אויספאַרקויפט אַלע סחורות.

ווי איך האָב שוין פריער דערמאָנט בין איך אַוועק אַרבעטן אַלס קאַלקולאַטאָר, שפּעטער אַלס פּלאַנאָוויק אין דער לייטונג פון דער סאָוויעטישער קאָאָפּעראַציע. די לייטונג פון צענטראַל קאָאָפּעראַטיוו האָט געהאַט ביי אַ 20 אָפּטיילונגען אין שטאָט און אַ 30 אָפּטיילונגען אין די אַרומיקע דערפער.

ווען די סאָוויעטן האָבן אַדורכגעפירט די פּאַספּאָרטיזאַציע אין 1940 האָבן זיי נישט פאַרגעסן אין די פריערדיקע „בורזשויען" — די רייכע מענטשן האָבן באַקומען אַ פּאַספּאָרט מיט אַ „פּאַראַגראַף". די „פּאַראַגראַפּשטשיקעס" האָבן יעדן טאָג דערוואַרט, אַז מען וועט זיי סוף כל סוף אַרויספירן צו די „ווייסע בערן". צווישן דער קאַטעגאָריע געוועזענע בורזשויען בין איך אויך מיט מיין פאָטער געווען פאַררעכנט. זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז אַלס געוועזענער סוחר און פאַרמעגלעכער מענטש, האָבן די סאָוויעטן נישט מסכים געווען, אַז איך זאָל אַרבעטן אויף אַ פאַראַנטוואָרטלעכן פּאָסטן אין דער האַנדלס־קאָאָפּעראַציע און איך בין באַפרייט געוואָרן פון דער אַרבעט.

נישט האָבנדיק קיין אַנדער ברירה און וועלנדיק זיך „פּראָלעטאַריזירן", בין איך אַוועק אַרבעטן אַלס שוואַרצער אַרבעטער אין טאַרטאַק פון געוועזענעם באַלעבאָס יעקב בוים, וועלכן די סאָוויעטן האָבן אַרויסגעפירט קיין סיביר. אין טאַרטאַק איז אַוועק אַרבעטן אויך מיין ברודער, סיוניע וויינשטיין, גאָלדבערג (איצט אין ישראל) א. א. אין דעם טאַרטאַק האָב איך געאַרבעט ביזן אויסברוך פון דייטש־סאָוויעטישן קריג, 22־טן יוני 1941.

ביי מיין פאָטער האָבן די סאָוויעטן צוגענומען זיין הויז. ער איז אַריבער צוזאַמען מיט מיין מוטער וווינען אין אַ קליינעם צימערל אַנטקעגן דער גרויסער שול, נישט ווייט פון זיין געוו. שותף משה־דוד באַלאַבאַן.

די סאָוויעטן האָבן אַלץ איבערגעשטעלט אויף זייער שטייגער. די לינק־געשטימטע עלעמענטן האָבן מיטגעאַרבעט מיט דער סאָוויעטישער אַדמיניסטראַציע, הן קריסטן, הן יידן. ס'האָט זיך געלאָזט מערקן פון פעלן פּראָדוקטן, מלבושים. דאָס אַריינפירן פון שפּייז־אַרטיקלען אין די געשעפטן איז געווען אַ ווייט נישט באַפרידיקטע. אומעטום ביי די געשעפטן פלעגן שטיין ריזיקע רייען — „אָטשערעדן". דער עולם איז נישט געווען אַנטציקט פון אַזעלכע „פּאַריאַדקעס", אָבער מ'איז ווי עס איז מסכים געווען מיטן געדאַנק, אַז איידער די דייטשן — בעסער די סאָוויעטן. לכל הפחות האָט מען נישט דערוואַרט קיין פּאָגראָמען.

דאָס לעבן אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע

דעם 22־טן יוני 1941 איז אויסגעבראָכן די מלחמה צווישן דייטשלאַנד און ראטנפארבאנד. די דייטשע אַרמיי האָט גיך פאַרסירט פאָרויס און די דייטשן האָבן זיך דערנענטערט צו ראַדזיווילאָוו. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ פּאַניק צווישן דער יידישער באַפעלקערונג. די סאָוויעטן האָבן אין גרויס בהלה גענומען אַנטלויפן. אַ טייל יידן האָבן געפּרוווט אַנטלויפן אויף פערד, אַ טייל אויף ראָווערן. אָבער די דייטשן האָבן באָמבאַרדירט און איבערגעשניטן די וועגן און מ׳איז געווען געצוווּנגען צוריקקערן זיך.

דעם 29־טן יוני האָט די דייטשע אַרמיי אָקופּירט ראַדזיווילאָוו. די אוקראַינישע באַפעלקערונג האָט אויפגענומען די דייטשן מיט גרויס פרייד און זיי האָבן גלייך אָרגאַניזירט אַן אוקראַינישע זעלבסטפאַרוואַלטונג בראש מיט מאַטייקאַ, וועלכער האָט זיך דעקלאַרירט אַלס פאָלקס־דויטש.

די אוקראַינער האָבן אָנגעהויבן ראַבעווען יידישן האָב און גוטס. אַ חוץ דעם פלעגן זיי אָנווייזן די דייטשן אויף יידישע הייזער, ווו מען קען ראַבעווען. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ ווילדער טעראָר. די אוקראַינער האָבן אַרויסגעגעבן די דייטשן די יידן, וועלכע זענען געווען ביי די סאָוויעטן אַקטיוויסטן. צווישן די ערשטע קרבנות איז געווען די שוין דורך מיר פריער דערמאָנטע מאַניע ווינשטיין.

איך וויל באַמערקן, אַז איידער די דייטשן זענען אַריין אין ראַדזיווילאָוו האָב איך מיט מיינע צוויי ברידער, מיט דער הסכמה פון אונדזערע משפחות, באַשלאָסן צו אַנטלויפן, ווייל מען האָט געזאָגט, אַז די דייטשן כאַפּן ספּעציעל מענער. אָבער ווי געזאָגט, איז לויפן שוין נישט געווען מעגלעך, אפילו גרינשטיין, וועלכער האָט געהאט אַן אייגענעם פערד און וואָגן, איז נאָכן אַנטלויפן געווען געצוווּנגען זיך צוריקקערן, ווייל די דייטשן זענען שוין פאַרלאָפן פאָרויס.

די ערשטע גזירות

די דייטשע מאַכט האָט אָפיציעל אָנערקענט די אוקראַינישע זעלבסטפאַר־וואַלטונג און די דייטשן האָבן דער פאַרוואַלטונג געגעבן ברייטע פולמאַכטן.

אָנפאַנג יולי 1941 האָט דער דייטשער געביטס־קאָמיסאַר פון דובנא (Dubno) באַשטימט אַ דייטשן קאָמענדאַנט אין ראַדזיווילאָוו. מיט אים זענען אָנגעקומען עטלעכע ס.ס.־לייט און ס׳האָט זיך געשאַפן די דייטשע קאָמענדאַטור. די קאָמענ־דאַטור האָט גלייך אַרויסגעגעבן עטלעכע אַנטיסעמיטישע פאַראָרדענונגען:

1. יידן מוזן אָנטאָן ווייסע אָרעם־בענדער מיט בלויע מגן־דוד׳ס.
2. יידן טאָרן נישט פארלאָזן די שטאָט אָן אַ דערלויבעניש.

פאַר נישט אויספירן די פאראָרדענונגען האָט געדראָט טויט־שטראָף.

די יידן האָבן גלייך פארשטאַנען, אַז דאָס יידישע לעבן ווערט הפקר, אָבער, אַז בלויז מיט די פאראָרדענונגען וועט זיך עס נאָך נישט ענדיקן.

דעם 15־טן יולי 1941 איז אָנגעקומען אַ גרופּע געסטאַפּאָווצעס און האָט געבעטן דער אוקראַינישער זעלבסטפאַרוואַלטונג צונויפשטעלן 2 רשימות: 1 — ספּעציעל שעדלעכע יידן; 2 — פארמעגלעכע יידן.

צו דער ערשטער ליסטע האָבן די אוקראַינער פאררעכנט די יידן מיט וועלכע זיי האָבן פריער געהאט פּערזענלעכע חשבונות, געוועזענע סאָוויעטישע אַקטיוויסטן, ווי מאַניע וויינשטיין א. א.

צו דער צווייטער ליסטע האָט מען פאררעכנט איבערהויפּט פארמעגלעכע יידן און אויך אַזעלכע, וועלכע האָבן איבערגעגעבן זייערע פארמעגנס פארבאהאלטן די אוקראַינער און אויף אַזאַ אופן האָט מען געוואָלט פון זיי פּטור ווערן. צווישן אנדערע האָבן זיך אויף דער צווייטער ליסטע געפונען: זלמן לעוויטאַן, שמעון מאַרדער, דוד וואַסער, אסתר גרויסמאַן, די ברידער חאַמוט א.א.

דעם זעלבן טאָג האָט די געסטאַפּאָ אַוועקגעטריבן אַ גרופּע יידן מיט לאָפּאַטעס אין בראָדער וואַלד, כדי צו אויסגראָבן אַ גרוב, נישט ווייט פון דער באַן־ליניע בראָדי־ראַדזיווילאָוו. די יידן האָט מען שפּעטער דערשאָסן. וועגן דעם האָט איבערגעגעבן איינער אַ געראַטעוועטער, וועמען ס׳איז געלונגען צו אנטלויפן, לייב ראַכענציעס.

אויף צו מאָרגנס איז אַ באַנדע אוקראַינער אַריין אין דער גרויסער שול, אַרויסגעוואָרפן די ספרי־תורות אויפן גאַס און זיי אונטערגעצונדן. דעם רב פון שטעטל הרב יצחק לערנער האָבן די באַנדיטן געצוווּנגען צו טאַנצן אַרום פייער.

דער ערשטער יידישער קאָמיטעט

אין אָנבליק פון דער געשפּאַנטער לאַגע האָט זיך אָרגאַניזירט אַ יידישער קאָמיטעט, וועלכער האָט זיך געוואָלט משתדל זיין מיט דער דייטשער מאַכט, כדי דאָס יידישע לעבן זאָל נישט זיין הפקר. בראש פון דעם קאָמיטעט איז געשטאַנען ווידערהאָרן.

ווידערהאָרן איז געווען אַ ייד פון אונגאַרן, געקענט גוט דייטש, אונגאַריש און אַנדערע שפּראַכן. כאָטש אַ ייד אַן אסימילירטער האָט ער געהאט אַ ריין

יידיש האַרץ און געהאַט אַ ריינעם געוויסן. ווידערהאָרן האָט זיך געשטעלט בראש פון קאָמיטעט מיינענדיק, אַז מיט פאָרשטייער פון אַן אָרגאַניזירטער יידישער קערפערשאַפט וועלן זיך די דייטשן רעכענען און וועלן אין אַ געוויסער מאָס צוימען די גוואלדטאטן פון די אוקראַינער. אין א שטיקל צייט אַרום, ווען ווידערהאָרן האָט זיך איבערצייגט, אַז דער קאָמיטעט איז בלויז אַ װערקצייג אין די דייטשע הענט, בכדי אַרויספרעסן פון יידן געלט, ווערטזאַכן און העלפן דער דייטשער מאַכט אויספילן זייערע באַפעלן, האָט ער, וועלנדיק בלייבן ביי אַ ריינעם געוויסן, זיך אָפּגעזאָגט פון דעם אַמט.

ווידערהאָרן איז געוועזן מיינער אַ פערזענלעכער פריינד. ער האָט זיך פריער צו מיר געווענדעט איך זאָל איבערנעמען זיין אַמט אלס פרעזעס פון קאָמיטעט. איך האָב אים געענטפערט: „צי קענסטו מיר נישט, אַז איך מיט מיין כאַראַקטער וויל נישט און קען נישט זיין קיין געהאָרכזאַמער אויספירער פון דייטשע באַפעלן." איך האָב אָפּגעוואָרפן זיין פראָפּאָזיציע. דאן האָט ווידערהאָרן געשיקט צו מיר דעם דעמאָלטיקן קאָמענדאנט פון דער אוקראַינישער פאָליציי מישא זאלעווסקי (Misza Zalewski), וועלכער איז געוועזן מיין ברודערס אַ שול־חבר, אַז ער זאָל אויף מיר ווירקן. איך האָב דעם קאָמענדאנט געענטפערט:

— מיין גאַנץ לעבן בין איך געוועזן אַ געבער און נישט קיין נעמער. און קען נישט צונעמען ביי די יידן זייער לעצטן ביסן פון מויל.

— טאָ וועמען זאָל איך באַשטימען? — האָט דער קאָמענדאַנט געפרעגט.

סוף כל סוף האָט ער געזען, אז ער קען מיט מיר גאָרניט מאַכן, האָט ער באשטימט אלס פרעזעס הערש ליזאק. אָבער ער איז נישט געוועזן דער פּאַסנדער קאַנדידאַט און אין עטלעכע טעג אַרום האָט די פירונג באַשטימט אלס פרעזעס יעקב פורמאַן.

דער ראַדזיוויל אָווער יידן־ראַט

די דייטשן האָבן געוואָלט אויסברייטערן די פולמאַכטן פון קאָמיטעט און האָבן פאָראָרדנט, אַז ס׳זאָל דער קאָמיטעט רעאָרגאניזירט ווערן אַלס יודנראַט. דער 15־טער אויגוסט איז דער טאָג, ווען ס׳איז נולד געוואָרן דער ראדזי־ ווילאָווער יודנראַט.

דער פרעזעס יעקב פורמאַן איז געוועזן דער פּאַסנדער קאַנדידאַט פאר אַזאַ אינסטיטוציע.

אַ מענטש — אַן עגאָאיסט, מיט אַ שטאַרקן כאַראַקטער, האָט ער געהאַט זיינע

חשבונות: אויפֿן חשבון פֿון דעם אַלגעמיינעם חורבן האָט ער געוואָלט אויסבעסערן זיך זיין לעבן און דאָס לעבן פֿון זיין משפּחה. אלס פּרעזעס, האָט ער געמיינט, וועט ער ראטעווען זיך דאָס לעבן; נישט וויכטיק וואָס ער וועט טאָן — אבי לעבן בלייבן. פֿארשטענדלעך, אַז פֿורמאַן איז געווען ווייט פֿון סענטימענטן און איז געווען אַ געהאָרכזאַמער אינסטרומענט פֿון דער געסטאַפּאָ.

דער יודנראט האָט געארבעט מיט פֿלייס. אלע באפֿעלן פֿון דער דייטשער מאַכט האָט דער אויסגעפֿילט אָן קיין שום פֿארשפּעטיקונג.

דער יודנראט האָט אָנגעהויבן אויספּאָמפּען ביי דער יידישער באַפֿעלקערונג זייער האָב און גוטס. איבערגעבנדיק די דייטשן די קאָנטריבוציע האָט מען אויך נישט פֿארגעסן צו איבערלאָזן פֿאר זיך באדייטנדע סומעס געלט און ווערטפֿולע זאַכן.

די יידישע פּאָליציי איז געווען אַ געהאָרכזאַמער אינסטרומענט פֿונעם יודנראַט. זיי פֿלעגן אַרויסטרייבן יידן פֿון די הייזער צו דער אַרבעט, רעקווירירן פֿארשיידענע ווערטזאַכן און געווילדעוועט.

ווייטערדיקע גזירות

גזירות זענען געקומען איינע נאָך די אנדערע. (ברייטער וועגן זיי האָב איך באַשריבן אין מיינע זכרונות, זע חורבן ראדזיווילאָוו).

דעם 20־סטן דעצעמבער 1941 איז געקומען אַ פֿאראָרדענונג פֿון דובנער געביטס־קאָמיסאַר צו פֿארבייטן די ווייסע ארעמבענדער אויף געלע לאַטעס. דעם 2־טן פֿעברואַר 1942 האָט די געסטאַפּאָ באַפֿוילן אָפּצוגעבן די קדושין־רינגלעך.

דער יודנראַט האָט לויטן באַפֿעל פֿון געסטאַפּאָ באַפֿוילן אָפּקלייבן אַ טייל ארבעטער און מען האָט זיי אַוועקגעשיקט אין ארבעטס־לאַגער קיין וויניצע. דאָרט האָט מען זיי שפּעטער אומגעבראַכט. וועגן דעם האָט דערציילט דער איינציקער לעבן געבליבענער פֿון די ראדזיווילאָווער יידן פּאראכאָווניק. צווישן די ארויסגעשיקטע יידן אין וויניצע איז אויך געווען מיין יינגערער ברודער אברהם וויינשטיין.

דעם 5־טן מערץ 1942 זענען אין שטאָט אָנגעפֿאָרן אַ סך פֿורן מיט פֿויערים און דייטשן. די יידן האָבן געמיינט, אַז עס גרייט זיך עפּעס אָן אַקציע. אַ סך יידן האָבן זיך פֿארשטעקט אין לעכער, ווער — ווו ס׳האָט געקענט. שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס האָט מען זיך געגרייט צו אַ רויב־אַקציע. די דייטשן און אוקראַינער זענען געגאַנגען פֿון שטוב צו שטוב און צוגענומען אַלץ, וואָס

האָט נאָך געהאט עפּעס אַ ווערט. אָנגעפירט מיט דער רויב־אַקציע האָט דער שוין פריער דערמאָנטער בירגערמייסטער מאטייקאָ.

דער געטאָ

דעם 9־טן אַפּריל 1942 איז געקומען אַ באַפעל, אַז אין משך פון איין טאָג זאָלן די יידן פאַרלאָזן זייערע וווין־ערטער און זיך איבערציען אין די באשטימטע פאר זיי קווארטאלן, אין די געסלעך פון דער יידישער אָרעמקייט.

צו יענער צייט האָט מען באפוילן, אַז אלע יידן פון דער אומגעגנט פון ראדזיווילאָוו זאָלן פאַרלאָזן זייערע ערטער און זיך אריבערציען קיין ראדזיווילאָוו אין געטאָ. אַזוי אַרום, אַז אין ראדזיווילאָווער געטאָ האָט צו יענער צייט זיך רעגיסטרירט אַ באַפעלקערונג פון 2,600 נפשות.

דער יודנראט האָט געהאט נישט קיין לייכטע ארבעט צו פאנאנדערטיילן די פּלעצער. דער שטח איז געווען אַ קליינער, דעריבער האָט מען געמאַכט פּריטשעס. אַ חוץ דעם איז מען געשלאָפן אויף בוידעמער, אין קעלערן, ווו ס׳האָט זיך נאָר געלאָזן.

צוליב דער אויסערגעוויינלעכער ענגשאַפט, שלעכטע סאַניטארע באדינגונגען און שלעכטע דערנערונג, האָבן זיך פארשפּרייט אין געטאָ פארשיידענע קראַנקהייטן. עפּידעמיעס זענען געוואָרן אַ טאָג־טעגלעכע דערשיינונג. דעם געטאָ האָבן באַוואַכט די יידישע און אוקראינישע פּאָליציי און איז געווען ארומגעצוימט מיט שטעכל־דראָטן.

אפּראָוויזאַציע

די יידן פלעגן גיין צו פארשיידענע ארבעטן מחוץ דעם געטאָ. יעדער איינער האָט געקענט מיטברענגען עפּעס עסן. אַ חוץ דעם האָט מען צוגעהאַנדלט מיט דער קריסטלעכער באַפעלקערונג. אין געטאָ פלעגט מען אויף פארשיידענע אופנים אריינשמוגלען עסנוואַרג. די יידישע פּאָליציי האָט צוגעהאנדלט מיט דער אוקרא־אינישער פּאָליציי. באַקאַנטע פויערים פלעגן אַריבערוואַרפן פעקלעך שפּייז איבער די דראָטן. און די ערשטע צייט האָט מען קיין הונגער נישט געשפּירט. שפּעטער איז די לאַגע געוואָרן אַ סך ערגער, ווען די פּאָליציי האָט אָנגעהויבן פארפאָלגן די קריסטן, וואָס פלעגן זיך דערנענטערן צו די דראָטן.

איך פלעג מיט שפּענער פון טארטאק אַריינברענגען עסנוואַרג אין געטאָ. אַ חוץ דעם פלעגט מיין געוועזענע ניאניע מאריאנא מיר אָפּוואַרטן, ווען איך פלעג

גיין צו דער ארבעט אין טארטאק און פלעגט מיר איבערגעבן עסן פאר מיין משפחה. מאריאנא איז געווען אַן עלטערע קריסטין און די צייט האָט איר נישט געביטן. זי איז געווען אַ יידן־פריינד און נישטקוקנדיק אויף די שווערע פאָלגן, וואָס האָבן איר דערוואַרט פלעגט זי אונדז העלפן מיט וואָס זי האָט נאָר געקענט.

פאַראַנאַנדערטיילונג פון געטאָ

די דייטשן האָבן באַפוילן דעם יודנראַט פאַרנאַנדערטיילן דעם געטאָ אויף „נוצלעכע" און „נישט נוצלעכע".

די „נוצלעכע" האָבן באַדאַרפט באַקומען ספּעציעלע „שיינען" און באַוווינען דעם שטח פון געטאָ וואָס מען האָט גערופן ביי אונדז „קארעע".

די „נישט נוצלעכע" האָבן קיין שיינען נישט באַקומען און האָבן באַדאַרפט באַוווינען דעם שטח „צום טייך".

ווען דער יודנראַט האָט אָנגעהויבן צונויפשטעלן די רשימה פון די „נוצלעכע", האָט זיך אָנגעהויבן אַ געיעג נאָך „שיינען". אין גאַנג זענען אַוועק אַלע מיטלען, נישט אָן דער הילף פון יודנראַט. ס'האָט זיך באַקומען, אַז פיל „נוצלעכע" האָבן קיין שיינען נישט באַקומען, און ספּעציאַליסטן, וואָס האָבן אויסגעפירט פאַראַנט־וואָרטלעכע אַרבעטן האָבן געמוזט אַריבערגיין „צום טייך".

אויף אַ באַפעלקערונג פון 2600 יידן, וואָס האָבן זיך געפונען אין ראַדזיווילאָ־ווער געטאָ, האָבן שיינען באַקומען בלויז 400. די איבעריקע 2200 זיינען געווען באַשטימט אויף אַ גיכן אומקום.

אַז די „נישט נוצלעכע" וועלן אומגעברענגט ווערן האָבן באַשטעטיקט די ידיעות, וואָס זענען אָנגעקומען פון ראָוונע און אומגעגנט, אַז די יידן, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין שיינען זענען דערשאָסן געוואָרן.

440 גליקלעכע „באַשיינטע" זענען פאַרבליבן אין „קאַרעע"; 2,200 זענען אַוועק „צום טייך".

איך מיט מיין יינגערן ברודער סיוניע האָבן באַקומען שיינען אַ דאַנק דער פאַרמיטלונג פון טארטאַק דירעקטאָר טושאַקאָווסקי, וועלכער האָט אונדז אַרויס־געגעבן ספּראַווקעס, אַז מיר זענען אַרבעטער אין טארטאַק.

מיינע עלטערן האָבן נאַטירלעך קיין שיינען נישט באַקומען און זענען אַריבערגעפירט געוואָרן פון „קאַרעע"־זייט „צום טייך", ווו איך האָב פריער געוווינט.

אַ קורצע צייט זענען מיר געווען צוזאַמען שוין האָבנדיק דעם „שיין" אין קעשענע.

די ליקווידאַציע פון געטאָ „צום טייך"

דער אומגליק איז אָנגעקומען גאַנץ אומדערוואַרט. מיר איז קוים געלונגען אַרויסנעמען מיין פרוי אוןביידע שלאָפנדיקע קינדער אויף די הענט. מיר זענען צוגעלאָפן צום טויער פון געטאָ. די פּאָליציי האָט אונדז נישט געוואָלט דורכלאָזן טראָץ דעם, וואָס איך האָב באַוויזן מיין אַרבעט־שיין. נאָך לענגערע זידלערייען האָט מען אונדז אַדורכגעלאָזט.

ווען מיר זענען אריבער אויף דער „גליקלעכער זייט" האָט זיך געשפּירט די נערוועזיטעט פון די יידן. אלע זענען געווען אויף דער וואַך.

דעם 29־סטן יוני 1942 האָבן גרופּן ס.ס.־לייט אַרומגערינגלט דעם געטאָ פון די „נישט נוצלעכע". ס'האָט זיך אָנגעהויבן די אַקציע. באַוואָפנט פון קאָפּ ביז די פיס זענען זיי געגאַנגען פון שטוב צו שטוב און אַרויסגעטריבן אויפן גאַס. ווּעמען זיי האָבן געפונען פארבאהאלטן האָט מען דערשאָסן אויפן אָרט.

אלעמען האָט מען געטריבן צום שול־הויף. דאָרט האָט מען אָפּגעקליבן מענער באַזונדער, פרויען און קינדער באַזונדער. צווישן די מענער זענען געווען: דער רב פון ראַדזיווילאָוו, הרב יצחק לערנער ז"ל; מיין פאָטער ר' שמואל וויינשטיין ז"ל; ישראל רייף; הירש לינדער און פיל אַנדערע אונגעזעענע בעלי־בתים פון שטעטל ז"ל.

די דערשאָסענע אויפן פּלאַץ האָט מען אָנגעלאָדן אויף פויערישע פורלעך און געפירט צום וואַלד. די מענער האָט מען אונטער אַ שטרענגער וואַך געטריבן צו דער באַן. שפּעטער האָט מען געזען, אַז מען האָט זיי אומגעקערט אין דער ריכטונג צו דער „פּאָליאַנע" ביים וועלדל, וואָס פירט צו די „ראַדזיווילאָווער גאַיעס". דאָרט זענען שוין געווען צוגעגרייטע גריבער, וואָס עס האָבן אויסגעגראָבן די רוסישע קריגס־געפאַנגענע.

ביי די גריבער האָט מען זיי אַלע ארומגערינגלט, באַפוילן זיך אויסטאָן נאַקעט און די ס.ס. האָט פון מאַשין־געווער אָנגעהויבן שיסן. ווּעמען ס'האָט געטראָפן אַ קויל, ווּעמען נישט, אַלעמען האָט מען אַריינגעוואָרפן אין גרוב און פון אויבן „אדורכגעשטעפּט" מיט מאַשין־געווער.

נאָך דעם ווי די דייטשן האָבן אויסגעשאָסן די מענער האָבן זיי זיך צוריק־געקערט אין געטאָ און דאָס זעלבע איבערגעחזרט מיט די פרויען און קינדער.

מען האָט זיי געפירט מיט דעם זעלבן וועג צו דעם קבר פון די מענער, ווו ס׳האָט אויף זיי געוואַרט אַ פאַרטיקע גרוב. 2 קברים, איינע אַנטקעגן דער צווייטער, געפינען זיך ביי דער „פּאָליאַנע״ אין די ראַדזיווילאָווער „גאַיעס״.

אַזוי האָבן די דייטשן ליקווידירט דעם געטאָ פון די „נישט נוצלעכע״.

אין דער „אַקציע״ האָב איך פאַרלוירן מיינע טייערע עלטערן. נאָך דער „אַקציע״ האָבן די דייטשן אַוועקגעטריבן אַ גרופּע מענטשן פון „נוצלעכן״ געטאָ אויף אָפּצוואַשן די פלעקן פון בלוט. צווישן דער גרופּע האָב איך זיך געפונען. ביי דער ערשטער געלעגנהייט בין איך אַוועקגעלאָפן צו מיין דירה, ווו מיינע עלטערן האָבן זיך געפונען. איך האָב זיי געזוכט אין דער באַהעלטעניש, וואָס איך האָב פריער צוגעגרייט און פאַרמאַסקירט. איך האָב געהאָפט, אפשר איז זיי געלונגען זיך אויסבאַהאַלטן. אָבער אומזיסט. זיי זענען אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע יידן ביי דער ליקווידאַציע פון געטאָ.

דער געטאָ פון די „נוצלעכע״

נאָך דעם ווי ס׳איז ליקווידירט געוואָרן דער געטאָ פון די „נישט נוצלעכע״ בין איך געבליבן מיט מיין פרוי און צוויי זין. אין געטאָ האָט געווילדעוועט דער יודנראַט צוזאַמען מיט דער יידישער פּאָליציי.

צעבראָכענע פיזיש און מאָראַליש, פאַרלירנדיק די נאָענטסטע, האָט יעדער איינער געשטעלט די פראַגע: וואָס וועט זיין ווייטער? ווי לאַנג וועט מען נאָך לאָזן לעבן. יעדער איינציקער האָט פאַרשטאַנען, אַז די דייטשן האָבן געשענקט דאָס לעבן נישט אויף לאַנג און דעריבער האָט יעדער איינער אָנגעהויבן זוכן אויסוועגן. אַנטלויפן אין די וועלדער איז נישט געווען מעגלעך, ווייל די קריסטלעכע באַפעלקערונג איז געווען אַנטיסעמיטיש געשטימט און ביי יעדער געלעגנהייט וואָלטן זיי אַרויסגעגעבן די יידן.

ס׳זענען געבוירן געוואָרן פּלענער ווי אַזוי צו גראָבן באַהעלטענישן. ווער ס׳האָט געהאַט עפּעס אַ „גוטן״ קריסט האָט געהאָפט אויף זיין הילף. יידן האָבן זיך געסודעט. יעדער האָט אויסבאַהאַלטן זיינע פּלענער פאַרן צווייטן. מ׳האָט אָנגעהויבן פאַבריצירן „אַרישע פּאַפּירן״ פאַר געזאַלצענע פרייזן. אַזעלכע פּאַפּירן איז מיר געלונגען צו באַקומען צוזאַמען מיט מיין פרוי, וועלכע האָט צו יענער צייט געאַרבעט אַלס דאָלמעטשערין ביי אַ קריסטלעכן אַדוואָקאַט גורסקי. זי פלעגט אָפט גיין אויף דער פּאָסט. איין מאָל איז זי שטאַרק צעשלאָגן געוואָרן פון דעם קאָמענדאַנט קראַוזע (Krause) פאַרן אַרומדרייען זיך איבערן שטאָט.

די ליקווידאַציע פון צווייטן געטאָ

ס'האָבן זיך דערנענטערט ביטערע טעג. ס'זענען דערגאַנגען צו אונדז ידיעות, אַז די דייטשן גרייטן זיך אומברענגען די קינדער פון געטאָ. מיר האָבן אָנגעהויבן מורא צו האָבן איבערלאָזן די קינדער אין געטאָ, ווען איך מיט מיין פרוי פלעגן אַוועקגיין צו דער אַרבעט. דעריבער האָבן מיר באַשלאָסן, אַז יעדער פון אונדז וועט מיטנעמען מיט זיך צו דער אַרבעט אַ קינד.

איך פלעג איין זון מיטנעמען מיט זיך. ווען איך פלעג קומען אין טאַרטאַק צו דער אַרבעט, פלעג איך אים פאַרשטעקן צווישן די ברעטער. דאָס זעלבע פלעגט טאָן מיין פרוי מיטן צווייטן קינד.

צו יענער צייט זענען דערגאַנגען צו אונדז ידיעות, אַז ס'האָט זיך אָנגעהויבן די פולשטענדיקע ליקווידאַציע פון וואָלינער יידן.

סוף סעפּטעמבער 1942 האָט זיך פאַרשפּרייט אַ ידיעה, אַז די רוסישע קריגס־געפאַנגענע גראָבן ווידער שוין גריבער. ס'איז פאַר קיינעם נישט געבליבן קיין ספק, אַז דאָס גראָבט מען גריבער פאַר אונדז. מיר האָבן נישט געוואוסט, מען האָט געדאַרפט באַשליסן וואָס צו טאָן.

אַ גרופּע יידן האָבן צונויפגעשטעלט אַ רשימה פון די פריער דערמאָרדעטע יידן און אַ רשימה פון די לעבעדיקע, געשריבן עס אויף פּאַרמעט, אַריינגעלייגט אין גלעזערנע סלאָען און באַגראָבן עס אין דער נאָענט פון דער גרויסער שול, כדי מען זאָל ווען עס איז קענען זיך דערוויסן וועגן אומקום פון דער ראַדזיווילאָווער קהילה.

דעם 29־סטן סעפּטעמבער 1942 האָבן די דייטשן און אוקראַינישע פּאָליציי זיך אָנגעהויבן קאָנצענטרירן אַרום דעם געטאָ. פילנדיק די סכנה, איז מיר געלונגען מיטנעמען איין קינד און איך האָב מיט מיין פרוי אָפּגערעדט, אַז זי וועט נעמען דאָס צווייטע קינד און מיר וועלן זיך טרעפן אויף אַן אָפּגערעדטן אָרט אין דעם געוועזענעם געטאָ פון די „נישט נוצלעכע". אַזוי איז געווען: מיר האָבן זיך געטראָפן אויף אַ בוידעם פון אַ קעמערל.

אין דער צייט ווען דער געטאָ איז שוין געווען אַרומגערינגלט זענען אַ גרופּע יידן, נישט זעענדיק קיין אנדער אויסוועג, באַגאַנגען זעלבסטמאָרד דורך פאַרסמען זיך. ד"ר וועבער האָט געמאַכט גיפט־איינשפּריצונגען דעם אַפּטייקער דובטשאַק און זיין פרוי, שפּעטער יעקב קיטאַס מיט דער פרוי, סאַשאַ בוים מיט איר זון, דוד מאַרגולעס מיט זיין פרוי. צום סוף האָט ד"ר וועבער אַריינגעשפּריצט דאָזעס

סם זיין פרוי און זיין איינציקן קינד און דאן זיך אַליין. זלמן גאָלדשמיד איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד דורך אויפהענגען זיך. אַזוי איז אומגעקומען די גרופּע יידן, וועלכע האָט נישט געוואָלט אומקומען פון די דייטשן.

די דייטשן האָבן זיך אַריינגעריסן אין געטאָ און פּונקט ווי מיט 4 חדשים צוריק האָבן זיי געטריבן, דאָס מאָל מענער, פרויען און קינדער צוזאַמען צו יענע גריבער אויף דער פּאָליאַנע.

אמת, פאַר דער שחיטה איז אַ פּאָר הונדערט יידן געלונגען צו אַנטלויפן, אָבער אַ טייל איז געכאַפּט געוואָרן צוריק און איז דערשאָסן געוואָרן.

איך מוז באַמערקן, אַז ביי דער ליקווידאַציע פון די „נוצלעכע" יידן האָט מען געבראַכט אויף אַ מאַשין דעם געוו. פּרעזעס פון ערשטן קאָמיטעט ווידערהאָרן. די דייטשן האָבן אים געגעבן (נישט אָפיציעל) אַ מעגלעכקייט צו אַנטלויפן, אָבער דער נאָבעלער מענטש מיטן ריינעם געוויסן האָט זיך אָפּגעזאָגט און איז אומגעקומען צוזאַמען מיט זיינע עלטערן, פרוי און צוויי קינדער.

מיר אַנטלויפן קיין בראָדי

אין דער צייט בין איך מיט מיין פרוי און קינדער געזעסן פאַרבאַהאַלטן אויפן בוידעם. אָבער דאָרטן זיצן האָבן מיר לענגער נישט געקענט. דער איינציקער אויסוועג איז געווען אַנטלויפן קיין בראָד, וווּ מיין פרוי האָט געהאַט אַ שוועסטער.

אַ טייל יידן, וועמען ס'איז געלונגען אַנטלויפן פאַר דער אַקציע, האָט זיך ווי עס דערשלאָגן קיין בראָד. אַ טייל איז געפאַלן פון קוילן אין וועג.

ווען איך מיט מיין משפּחה האָבן פאַרלאָזן דעם בוידעם, בין איך אַוועק צום פויער פּיישולא וועלכער האָט געוווינט אויף דער טעריטאָריע פון דעם „נישט נוצלעכן" געטאָ. (נאָך דער ליקווידאַציע איז קריסטן דערלויבט געווען זיך צוריקקערן אין דעם פּוסטן געטאָ צו זייערע געוועזענע דירות). דער פויער האָט אונדז נישט אַריינגעלאָזן, אָבער ער האָט אונדז אָנגעוויזן דעם וועג קיין בראָדי איבערן טייך. דורכן בריק האָט מען נישט געקענט דורכגיין, ווייל ער איז געווען געהיט דורך פּאָליציי.

ביים טייך האָב איך געטראָפן אַ גרופּע יידן צוזאַמען מיט דעם רב'ס זין הרב דודל ראָטענבערג. איך האָב צוערשט אַריבערגעטראָגן אויף מיינע הענטביידע קינדער, שפּעטער דער פרוי. דאָס וואַסער האָט מיר געגרייכט ביזן האַלדז. אַ קריסטין זעענדיק אונדזער מצב, ווי מיר זענען געווען נאַס, האָט אונדז אַריינגעלאָזן צו זיך אין שטוב. דאָרט זענען מיר איבערגעזעסן ביז דער נאַכט.

איר מאַן האָט אונדז געגעבן אַ שטיק ברויט און מיר זענען צום צווייטן מאָל אַדורכגעגאַנגען דעם טייך. צומאָרגנס זענען מיר בשלום אָנגעקומען קיין בראָד.

אין בראָדי

אין בראָדי איז די לאַגע פאַר יידן געווען נישט אַזוי געפערלעך. אייניקע יידן האָבן אפילו געוווינט אין זייערע הייזער צוזאַמען מיט זייערע פאַמיליעס. צוליב פאָרזיכטיקייט טעמים האָב איך מיט מיין פרוי זיך איינגעטיילט מיט די קינדער, כדי מיר זאָלן נישט זיין צוזאַמען. צו יענער צייט פלעגט קיין בראָדי אַראָפּקומען די ראַדזיוויליאָווער פּאָליציי זוכן אַנטלאָפענע יידן פון ראַדזיוויליאָוו.

דאָ אין בראָדי, 6 טעג נאָכן אַנטלויפן, האָבן מיר זיך דערוווּסט די גענויע פּרטים וועגן דער ליקווידאַציע פון דעם „נוצלעכן" געטאָ, וועגן וועלכע איך האָב פריער דערציילט. די ליקווידאַציע איז פאָרגעקומען דעם 6־טן אָקטאָבער 1942.

מיין פרוי מיט אַ קינד האָט זיך געפונען אין דער וווינונג פון איר שוועסטער. ווען איך פלעג קומען איר באַזוכן, האָב איך געזען, אַז דער פּלעמעניק פּאָרעט זיך עפּעס און זוכט אַ פּלאַץ אויף באַהאַלטן זיך. איך האָב מיט אים אָפּגערעדט, אַז ער זאָל אויך אונדז מיטנעמען אין דער באַהעלטעניש.

אין בראָדי האָט זיך צו יענער צייט געגרייט אַ דריטע „אַקציע". ס'איז שוין געווען סוף אָקטאָבער 1942. פאַר דער „אַקציע" זענען מיר אַלע אַוועק צו אַ באַקאַנטן פּויער, אַן אוקראַינער, און ער האָט אונדז אויסבאַהאַלטן אויף אַ בוידעם פון אַ טאַרטאַק.

אין דער צייט איז פאָרגעקומען די אַקציע. זיצנדיק אויפן בוידעם האָבן מיר אָבסערווירט ווי די דייטשן האָבן געכאַפּט יידן, פאַרשפּאַרט זיי אין לאַסט־וואַגאָנען און ערגעץ אַוועקגעפירט. מיר האָבן געזען ווי די יידן האָבן זיך אויסגעטאָן האַלב נאַקעט, און ווען איינער אַ זשאַנדאַר האָט געוואָלט באַפרייען פון וואַגאָן זיינעם אַ ייד, האָט ער אים שוין פון וואַגאָן אַרויסגעשלעפּט אַ האַלב נאַקעטן און אַ פאַרחלשטן.

אין דער באַהעלטעניש אויפן בוידעם פון טאַרטאַק אין בראָדי

אויפן בוידעם זענען מיר געווען באַהאַלטן 12 יידן. וועגן אונדזער באַהעלטעניש האָט אפילו נישט געוווּסט דער דירעקטאָר פון טאַרטאַק אַליין. אין דער צייט פון דער אַקציע, ווען דייטשע זשאַנדאַרן האָבן אומעטום געזוכט פאַרבאַהאַלטענע יידן, זיינען זיי געקומען אויך אין טאַרטאַק זוכן יידן, אָבער דער דירעקטאָר איז

אַרויס און ער האָט זיי פאַרזיכערט, אַז אויף דער טעריטאָריע פון טאַרטאַק זענען קיין יידן נישטאָ. זענען די זשאַנדאַרן אַוועק.

זיצן לאַנג אויפן בוידעם האָבן מיר נישט געקענט. ס׳האָט אויסגעפעלט עסנוואַרג. אַ חוץ דעם איז צווישן אונדז געווען אַ פּיצל קינד. איין מאָל, ווען דאָס קינד האָט געמוזט ערליידיקן זיינע נאַטירלעכע באַדערפעניש, האָט ער „באַנעצט" אַן אַרבעטער פון טאַרטאַק — אַ פּויער. דער פּויער האָט געמיינט, אַז עס רינט פון דאַך. ער איז אַרויף אויפן בוידעם אַ קוק טאָן פון וואַנען עס רינט. איך האָב געזען אַז ס׳איז שלעכט, ער וועט אונדז אַלעמען דערזען אויפן בוידעם און אַנטדעקן אונדזער „מעלינע". איך האָב געהאַט מיט זיך אַ פלאַש בראָנפן. איך בין אַרויס צו אים אַנטקעגן מיט דער פלאַש בראָנפן און געזאָגט: „דו זעסט מיר זיצן דאָ באַהאַלטן 12 יידן. אונדזער גורל איז אין דיינע הענט. דו קענסט אונדז אַלעמען אַרויסגעבן די דייטשן און דאַן זענען מיר פאַרלאָרן. נאָר אויב דו גלויבסט אין גאָט און דו האָסט אַ ריינעם געוויסן מיט אַ מענטשלעך האַרץ — טאָרסטו עס נישט טאָן. באַטראַכט זיך גוט איידער דו גייסט אונדז אומברענגען. אונדזער גורל איז אַ געחסמעטער, אָבער דערווייל האָבן מיר נאָך אַ פונק פון האָפענונג, אַז מיר וועלן אפשר איבערלעבן." דער פּויער האָט צוגענומען דאָס פלעשל בראָנפן און ער האָט אונדז נישט אַרויסגעגעבן די דייטשן.

מיר פאַרלאָזן אונדזער בוידעם

איך האָב זיך אָפּגעגעבן אַ דין וחשבון, אַז זיצן אויף אַ בוידעם אין בראָדי איז פאַר אונדז קיין פלאַן נישט, און כ׳האָב פּלאַנירט ווי צו פאַרלאָזן בראָדי.

נאָך זייענדיק אין ראַדזיווילאָווער געטאָ האָב איך זיך דערוועדט מיט אַ „מאַכער" פון די פּלעצער, ווו מען קען זיך אויסבאַהאַלטן. דער „מאַכער" איז געווען שמחה סעמיגראַן. ער צוזאַמען מיט אַ פאַמיליע צבי קיפּערמאַן זיינען אַרויס פון געטאָ באַצייטנס און זיך אויסבאַהאַלטן ביי באַקאַנטע פּויערים. איך האָב פאַרלוירן מיט זיי דעם קאָנטאַקט. נאָר ער האָט מיר באַצייטנס אָנגעגעבן נאָמען פון אַ קריסט מיטקאַ, וועלכער האָט געדאַרפט וועגן מיר זאָרגן גלייך ווי פאַר זיי. אבער ווו געפינט מען דעם מיטקא?

איך האָב געבעטן דעם קריסט, וואָס האָט אונדז אויסבאַהאַלטן אויפן בוידעם, ער זאָל מיר קאָנטאַקטירן מיט דעם מיטקא פון ראַדזיווילאָוו, לויט די אָנגעגעבענע סימנים. דער פּויער האָט דאָס געטאָן און אין אַ שטיקל צייט אַרום איז טאַקע געקומען דער מיטקא. אָבער ער האָט מיר דערקלערט, אַז ער קען מיר נישט

נעמען צוזאמען מיט מיין פאַמיליע, נאָר מיר אליין דערווייל, שפּעטער וועט ער איבערפירן מיין פאַמיליע. איך בין מסכים געווען דערויף. מיטקא האָט זיך קאָנטאקטירט מיט אַ פויער, וועלכער האָט מיר אַוועקגעזעצט אויף זיינעם אַ וועגעלע און אַוועקגעפירט אויף אַ כוטאָר,* אויף האַלב־וועג צווישן ראַדזיווילאָוו — דובנא. שפּעטער טאַקע האָט דער פויער אויך געבראַכט מיין פאַמיליע בשלום צו מיר. איך האָב אויך פאַרגעלייגט דער פאַמיליע מאַנדעל, אַז דער פויער זאָל זיי איבערפירן צו אונדז, אָבער זיי האָבן נישט געוואָלט ריזיקירן און האָבן זיך אָפּגעזאָגט פון מיין פּראָפּאָזיציע.

אין אַ פּרישער באַהעלטעניש

איך מיטן פויער האָבן אָנגעהויבן גראָבן אַ גרוב אין שטאַל, ווו ס'זיינען געשטאַנען אַ קו, אַ ציג און אַ חזיר. די גרוב האָבן מיר געגראָבן אויף דעם פּלאַץ, ווו ס'איז געשטאַנען דער חזיר. די גרוב האָבן מיר אויסגעגראָבן 2 מעטער די לענג, אַ מעטער די ברייט, און די הויך איבער אַ מעטער. אָט די גרוב האָט געדאַרפט זיין אונדזער היים, אונדזער באַהעלטעניש פאַר 4 מענטשן.

אויפן גרוב האָבן מיר אַוועקגעשטעלט, צונויפגעקלאַפּט פון ברעטלעך, אַ הילצערנעם קאַנוס. לעבן קאַנוס איז געשטאַנען אַ גרויסע קאַריטע אָנגעלייגט מיט עסן פאַרן חזיר. ווען דער פויער, אָדער זיין פרוי פלעגן דאַרפן אונדז אַריינגעטראָגן עסן, פלעגן זיי אויפהויבן דעם קאַנוס און אונדז איבערגעבן דאָס עסן. פון צייט צו צייט פלעג איך מיט אַ קינד ארויסגיין פון גרוב און אוועקגיין שלאָפן צום פויער, כדי אויסצולייגן דעם קערפּער. אויפן הויף אויף דער „וואך" איז געשטאַנען אַ גרויסער הונט, און ווען דער הונט פלעגט אָנהויבן צו בילן האָבן מיר פאַרשטאַנען, אַז עמעצער דערנענטערט זיך צום כוטאָר און מיר פלעגן אויף גיך אַריינקריכן צוריק אין גרוב. פאַרן אויסבאַהאלטן אונדז און פאַרן עסן האָבן איך דעם פויער פיין באַצאָלט.

היות אונדזער באַהעלטעניש איז געווען אויף א כוטאָר, פלעגן פון צייט צו צייט פאַרבלאָנדזשען יידן, וועלכע פלעגן בראָדיען אין דער געגנט און זוכן שפּייז.

איין מאָל האָבן אזעלכע יידן באַמערקט ביים פויער מיין שלאָפעריקן קינד. די פויערטע האָט געטענהט, אַז דאָס איז דאָס קינד פון איר שוועסטער, אָבער ווען דאָס קינד האָט זיך אויפגעכאַפּט און געבעטן דער פויערטע אַוועקפירן

* אַן אָפּגעזונדערט פויערישער הויז אין פעלד.

דערליידיקן די נאַטירלעכע באַדערפעונישן, האָבן די יידן פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז אַ יידיש קינד.

איין מאָל האָט אַ ייד געבעטן דער פויערטע, אַז זי זאָל אים דערלויבן איבערנעכטיקן. די פויערטע האָט אים נישט געוואָלט צונעמען. איך האָב זיך אָפּגעזאָגט פון מיין עסן און געבעטן אָנקאָרמענען דעם ייד. די פויערטע האָט געגעבן דעם ייד אָפּצועסן, אָבער האָט אים געבעטן ער זאָל שנעל פאַרלאָזן דעם פלאַץ.

מיר פאַרלאָזן די באַהעלטעניש

אַזוי בין איך מיט מיין משפחה אָפּגעלעגן אין דער באַהעלטעניש 7 מאָנאַטן. אין מאַי 1943 האָבן מיר געמוזט פאַרלאָזן דעם פלאַץ צוליב אַ צופאַל, וואָס אַ שכנטע, אַ פויערטע האָט באַמערקט מיין פרוי. דער פויער, מיין באַלעבאָס, האָט שוין אויך געוואָלט פון אונדז פטור ווערן, אָבער ער איז געווען אנטשטענדיק און האָט מיר אָפּגעטראַנספּאָרטירט צוריק צו מיטקען. מיטקא האָט מיר אָנגעוויזן אַ נייעם צייטווייליקן אַדרעס, נישט ווייט פון דעם אָרט, ווו ס'זענען געווען אויס־באַהאַלטן סעמיגראַן און צבי קיפּערמאַן. דער פלאַץ איז געווען נישט ווייט פון די מאַסן־קברים פון די ראַדזיווילאָווער יידן.

אויף אַ נייעם פלאַץ

ביי דעם נייעם באַלעבאָס האָבן מיר זיך באַזאָרגט אַ גרעסערן סכראַן אין אַ שייער פון תבואה. פון דאַנען האָב איך געשיקט דעם פויער פּעטראַ, ער זאָל זיך דערוויסן דעם גורל פון מיין שוואָגער יעקב גאָלדנשטיין אין בראָדי.

יעקב גאָלדנשטיין איז געווען אַן עלעקטראָטעכניקער און איינער פון די ווינציק לעבן געבליבענע יידן נאָך דער ליקווידאַציע פון בראָדער געטאָ. איך האָב געשיקט 2 שליחים צו אים און זיין פרוי, ליידער האָט מען שוין גאָלדנשטיינען נישט געטראָפן. מ'האָט אים געכאַפּט און דערשאָסן. זיין פרוי האָט דער פויער אונדז יאָ געבראַכט. זי איז געווען באַהאַלטן ביי אַ קריסטין מיטן נאָמען לינא (איצט איז די קריסטין אין ישראל).

דאָס איז געווען נאָך דער סטאַלינגראַדער מפּלה פון די דייטשן. מיר האָבן זיך דערוווּסט, אַז אין דעם שייער ווו מיר ליגן באַהאַלטן ווילן די דייטשן אריינשטעלן פערד. מיר האָבן זאָפאָרט גלייך געמוזט פאַרלאָזן דעם פלאַץ. לויטן דזשענטעלמענישן אָפּמאַך זענען מיר אַוועק צו דעם סכראַן פון סעמיגראַן און

קיפערמאַן. דאָרט האָבן מיר זיך שוין צונויפגעקליבן 12 מענטשן. ס׳איז געווען זייער ענג. אַ חוץ דעם איז סעמיגראַן געווען קראַנק אויף טובערקולאָז. צוליב דער ענגשאַפט האָב איך נישט געוואָלט בלייבן אין דעם סכראַן, מורא האָבנדיק, אַז מיר קענען זיך אָנשטעקן מיט טובערקולאָז. איך בין געווען געצוווּנגען צו זוכן אַ פרישן פּלאַץ.

אין דער צייט האָבן זיך שוין די רוסן דערנענטערט צו אונדז. די רוסישע אַרמיי איז שוין געשטאַנען דריי קילאָמעטער פון אונדזער פּלאַץ. דאָרט איז געשטאַנען דער פראָנט. איך בין ארויס זוכן אַ נייעם סכראַן און געטראָפן טרייביטש (איצט אין אַמעריקע) און שיינדל זאַץ (לעבט איצט אין תל־אביב). זיי האָבן מיר אָנגעוויזן אַ פּלאַץ, ווו מען קען זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ קעלער.

די באפרייאונג

איך האָב איבערגעלאָזן מיין פרוי און קינדער אין דעם סכראַן פון סעמיגראַן און אַליין בין איך אַוועק מיט אַ יונגן פויער, 18 יאָר אַלט, זוכן אַ נייעם סכראַן. דער פויער האָט זיך אויך אויסבאהאלטן פון די דייטשן. ער האָט מורא געהאט מען זאָל אים נישט אַוועקשיקן אין דייטשלאנד.

אין דער צייט האָבן זיך די רוסן גערוקט פאָרויס, און דער סכראַן פון סעמיגראַן און קיפערמאַן, ווו ס׳האָט זיך געפונען מיין פרוי און קינדער, איז שוין געווען פארנומען פון די רוסן.

דאָס דאָרף איז 7 מאָל איבערגעגאנגען פון האַנט צו האַנט. עס זענען געפאלן אַ סך געהרגעטע פוןביידע צדדים. ווען איך האָב שוין דערהערט רוסיש ריידן בין איך מיטן שקץ אַרויס. די רוסן האָבן אונדז געצוווּנגען צו באגראָבן די מתים. איך האָב אים געבעטן, אַז ער זאָל שפּעטער קומען מיט אַ מעלדונג, אַז מיין פרוי און קינדער ווארטן אויף מיר. און אזוי איז געווען. ווען ער האָט איבערגעגעבן, אַז מיין פאַמיליע ווארט אויף מיר, האָבן מיר די רוסן אָפּגעלאָזט.

אָבער צוגיין צו דעם סכראַן, ווו ס׳האָט זיך געפונען מיין פאמיליע איז געווען גאָרנישט אַזוי פּשוט. די דייטשן האָבן אָרגאַניזירט אַ קאָנטר־אָפענסיווע און דער וועג איז געווען באשאָסן. די רוסן האָבן אָפּגעטראָטן. איך האָב געבעטן די רוסישע סאָלדאַטן זיי זאָלן מיר נישט איבערלאָזן און מיטנעמען אויף אַ פור, ווייל איך האָב שוין נישט געהאט קיין כוח צו גיין, אָבער זיי האָבן זיך אָפּגעזאָגט.

צונויפקלייבנדיק די לעצטע ביסל כוחות, אַ הונגעריקער, אַ מידער, בין איך אַוועק אין דער ריכטונג פון סכראַן, ווו מיין פרוי און קינדער האָבן זיך

געפונען. ווען איך האָב זיך דערקלויבן צום פּלאַץ פון סכראן, האָב איך מיין פאַמיליע און די איבעריקע דאָרט נישט געפונען. דאָרט זענען שוין געווען אנדערע פויערים, וועלכע האָבן געוואַרט אויף די רעזולטאַטן פון דער שלאַכט. דאָס זענען געווען פּאַרטיזאַנער. זיי האָבן מיר געבעטן אַריינגיין אין סכראן, כדי איך זאָל נישט ווערן באַמערקט דורך די שכנים. איך האָב זיי געפאָלגט און אַריין אין סכראן.

אין סכראן זענען מיר באַפאַלן אינזעקטן, פליי, און מיר שטאַרק געביסן. איך האָב פארשטאַנען, אַז מיין פרוי און די איבעריקע: קיפערמאן, סעמיגראן, זענען אַוועק קיין ראדזיווילאָוו. איך האָב אָנגעקלאַפּט צום באַלעבאָס און ער האָט מיר געעפנט דעם סכראן. נאָך גרויסע מאַטערניש בין איך אין עטלעכע שעה ארום אָנגעקומען קיין ראדזיווילאָוו, וואָס איז שוין געווען באַפרייט דורך די רוסן.

אין ראדזיווילאָוו האָב איך געטראָפן נישט ווייט פון דער גרויסער שול אַ פוסטע דירה, וווּ ס'זענען געווען דאָס ביסל געראַטעוועטע יידן: סעמיגראן מיט זיין פאַמיליע; קיפערמאן מיט זיין פאַמיליע; טרייביטש; שיינדל זאַק; אָקס מיט אַ פלימעניצע; פעלדמאן. יעדן טאָג פלעגט קיין ראדזיווילאָוו קומען ווער פון די אָפּגעראַטעוועטע יידן.

נאָך דער באַפרייאונג

די סאָוויעטן האָבן אַלע מענער פארשריבן צו די פייערלעשער. קיין ראדזי־ווילאָוו האָט זיך צוריקגעקערט די זעלבע אַדמיניסטראַטיווע מאַכט, וואָס איז געווען פאַר דער מלחמה.

די סאָוויעטן האָבן אָנגעהויבן אַרויסשיקן קיין סיביר אוקראַינער און יידן. איך האָב געזען, אַז אויך מיר דראָט ארויסגעשיקט צו ווערן קיין סיביר, האָב איך זיך געווענדעט צו אַ שקץ, אַ געוועזענער שול־חבר פון מיין ברודער סיוניע, וועלכער איז געוואָרן דער פארוואַלטער פון פין־אָטדעל (פינאַנס־אָפּטיילונג) און איך האָב אים געבעטן, ער זאָל מיר צונעמען ארבעטן צו זיך. ער האָט מיר געענטפערט, אַז אַ געוועזענעם בורזשוי וועט ער נישט אַריינגעמען אין אַ סאָוויעטישער אינסטיטוציע. איך האָב אים געראַטן, אַז וועגן מיין ענין זאָל ער זיך ווענדן צום סעקרעטאַר פון דער פּאַרטיי. דער סעקרעטאַר האָט געגעבן זיין הסכמה. איך האָב אָנגעפאַנגען ארבעטן.

אין איניקע טעג שפּעטער איז אָנגעקומען אַ מעלדונג, אַז מען זאָל שיקן עמעצן אויף אַ קורס קיין חארקאָוו. איך האָב געגעבן מיין הסכמה צו פאָרן אויף

דעם קורס מיטן תנאי, אַז מיין פֿאַמיליע זאָל מען אריבערפירן קיין ראָוונע. די סאָוויעטן האָבן אויף דעם מסכים געווען.

ענדיקנדיק אַ דריי חדשימדיקן קורס אין חאַרקאָוו האָב איך זיך צוריקגעקערט צו מיין משפחה קיין ראָוונע. מען האָט מיר געשיקט ארבעטן אין אָבלאסטנוי פינקאָמיטעט *. איך האָב באַקומען אַ וווינונג אין אַ געוו. יידישע הויז.

אין ראָוונע האָב איך געלעבט ביז ס׳האָט זיך אָנגעהויבן די רעפּאַטריאַציע קיין פוילן.

קיין פוילן בין איך אַרויסגעפאָרן נאָכן ענדיקן די מלחמה, זיך באזעצט אין ביטאָם (Bytom), ווו כ׳האָב געלעבט ביז זומער 1946. זומער 1946 בין איך ארויסגעפאָרן קיין דייטשלאנד און זיך באזעצט אין Ofgeiswer bei Kassel. דאָרט האָב איך געארבעט אין אַ לאגער, ווו ס׳האָבן זיך געפונען 2.500 יידישע פליטים.

אין דעם פליטים־לאגער האָט מען מיר אויסגעקליבן אלס איינעם פון די 5 ריכטער פון געריכט, וועלכער פלעגט דערליידיקן פארשיידענע סכסוכים צווישן די פליטים, אַדמיניסטראַציע, א.א.וו. קיין מגע־משא מיט די דייטשן האָבן מיר נישט געהאט.

אין נאָוועמבער בין איך צוזאַמען מיט מיין משפחה אַוועקגעפאָרן קיין ענגלאנד, זיך באַזעצט אין דער שטאָט נאָטינגאם. די ערשטע 6 יאָר האָב איך געארבעט אלס מילנער. שפּעטער האָב איך געעפנט אַן אייגענעם געשעפט.

אין 1953 איז געשטאָרבן מיין פרוי אין עלטער פון 50 יאָר.

מיין עלטערער זון יוסף איז פון ענגלאַנד עולה געווען קיין ישראל אין 1956. דער יינגערער זון שמעון איז געבליבן אין ענגלאנד.

אין אויגוסט 1961 בין איך געקומען קיין ישראל.

אויפגעגומען: י. אלפעראָוויטש, מאַי 1962.

---

* קרייז פינאנס-קאָמיטעט.

סקירה און באמערקונגען

יחיאל פאראכאָווניק איז אלט געווען 17 יאָר, ווען ס'איז אויסגעבראָכן דער קריג צווישן דייטשלאַנד און ראַטנפאַרבאַנד, יוני 1941.

אַ זון פון אַ פּראָלעטארישער משפחה (זיין פאָטער איז געווען אַ בעל־עגלה), האָט ער פון דער פריסטער יוגנט געהאָלפן דעם פאָטער מפרנס זיין די משפחה.

ער איז געווען אַ מיטגליד פון „החלוץ הצעיר" אין ראדזיווילאָוו, געטרוימט צו פאָרן אויף הכשרה און שפּעטער עולה זיין קיין ארץ־ישראל. די מלחמה האָט צעשטערט אַלע זיינע פּלענער.

אין די ערשטע טעג פון דער דייטשער אָקופּאַציע האָבן די אוקראַינישע פאַשיסטן דערשאָסן זיין ברודער אברהם פאַר זיין אָנגעהעריקייט צו דעם סאָוויעטישן אַקטיוו. ביים פרישן קבר פון זיין אומגעקומענעם ברודער האָט ער געשווירן נקמה נעמען פאַר די אומשולדיק פארגאָסענע בלוט פון זיין ברודער. שפּעטער ווען די דייטשן האָבן דערמאָרדעט זיין גאַנצע משפחה: עלטערן, ברידער און שוועסטער, האָט ער געזען פאַר זיך נאָר איין ציל: נקמה.

יחיאל פאראכאָווניק האָט אין דער צייט פון דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע דורכגעמאַכט אַלע פאָרמען פון קאַמף קעגן נאַציזם: געקעמפט אין בונקערס, פּאַרטיזאַנער, אלס „וואַלד־ייד", און שפּעטער אין דער סאָוויעטישער אַרמיי. ער האָט נישט אַרויסגעלאָזן פון האַנט דאָס געווער ביז ער האָט פארלאָרן זיין רעכטע פוס.

ער איז געווען איינער פון די ערשטע צווישן דער ראדזיווילאָווער יוגנט, וועלכע האָט זיך געפּרוווט אָרגאַניזירן אין געטאָ צו שטעלן אַ באַוואָפנטן ווידערשטאַנד דעם שונא. נאָכן אומקום פון די ראדזיווילאָווער יידן, ווען ער האָט פארלוירן זיין משפּחה איז ער אנטלאָפן קיין בראָדי, און זיצנדיק מיט נאָך יידן אין אַ בונקער, האָט ער גלייך אָנגעבונדן אַ קאָנטאַקט מיט פּאַרטיזאנער, אָרגאניזירט די בראָדער יוגנט אין געטאָ און אַ טייל פון זיי אַרויסגעפירט אין וואַלד. אין קאַמף איז ער קיינמאָל ניט געווען אַליין. ער האָט זיך שטענדיק גרופּירט אַרום די, וועלכע זענען געווען גרייט מיט געווער אין

האַנט פאַרטיידיקן דעם כבוד און שטאָלץ פון יידישן פאָלק.

אין די פאַרטיזאנער רייען איז ער געווען איינער פון די ערשטע פון דער יידישער יוגנט אין בראָדער געגנט. ער האָט אָנטיילגענומען אין אלע געפערלעכסטע אָפעראציעס קעגן דייטשע און אוקראינישע באַנדעס.

אפילו ווען ער איז שווער פארוווּנדעט געוואָרן און זעקס וואָכן געלעגן מיט אַ דורכגעשאָסענעם פוס אין אַ פויערישע כאטע, איז ער געווען אין ברען פון קאַמף. ער האָט געגעבן זיינע חברים נויטיקע אינסטרוקציעס און אָנווייזונגען.

ער איז געווען איינער פון די דריי דעלעגאטן מצד די פארטיזאַנער, וועלכע האָבן געפירט אונטערהאַנדלונגען מיט דער אָנפירונג פון דער אוקראינישער נאַציאָנאַליסטישער דעוויזיע וועגן איבעררייסן דעם פייער, נישט קעמפן איינע קעגן די צווייטע.

אין ברען פון קאַמף איז ער שטענדיק געווען פון די ערשטע, אויף די סאמע געפערלעכסטע פאָזיציעס. ער האָט געזען דעם טויט פון זיינע חברים, וועלכע זענען געפאלן לעבן אים און מיט נאָך מער ברען און צאָרן האָט ער געשלאָגן דעם שונא. אויף זיין חשבון איז נישט קיין קליינע צאָל אומגעבראכטע דורך אים דייטשן און אוקראינער.

ער איז געווען דער אָרגאַניזאַטאָר פון אַ געלונגענע אָפעראציע צו באקומען שפייז פאר די 40 געשוואָלענע פון הונגער יידן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין אַ בונקער אין בראָדי. די אויגן פון די פארצווייפלטע יידן זענען געווען געווענדעט נאָר צו אים און אין אים האָבן זיי געזען זייער רעטער. שפעטער, ווען דער בונקער איז אנטדעקט געוואָרן פון די דייטשן, האָט ער אויף אַ קונציקן אופן ארויסגעפירט די יידן אין וואַלד, הרגענדיק אויפן וועג עטלעכע דייטשן.

דער גורל האָט געוואָלט, אַז נאָך אלע פארלוסטן, וועלכע זיין פאַרטיזאנער־אָטריאַד האָט געליטן, איז ער געבליבן איינער אַליין. מיט געווער אין האַנט האָט ער ארומגעבלאנקעט אין די וועלדער, זייענדיק פארפאָלגט פון די אָרטיקע אוקראינישע באַנדעס און דייטשן. ער האָט אנטלויפנדיק דערהרגעט אַ דייטש, וועלכער האָט זיך נאָך אים נאָכגעיאָגט.

נאָך דער באַפרייונג האָט ער זיך גלייך אָנגעשלאָסן אין אַ מיליטערישער סאָוויעטישער טייל און איז גלייך אַוועק אויפן פראָנט. פאר זיינע העלדן־טאַטן האָט ער דריי מאָל באַקומען הויכע מיליטערישע אויסצייכענונגען: „רויטע פאָן", רויטער שטערן" און אָרדן „רוס" 1־טע קאַטעגאָריע און פיל אַנדערע מעדאלן. ער איז געווען פון די ערשטע, וועלכער האָט זיך פרייוויליק געמאָלדן

גיין בראש מיט אַ גרופּע זעלנער אין דער אויסשפּירונג. אין אַ שווערער שלאַכט, זייענדיק פּנים אל פּנים מיטן שונא האָט ער פאַרלוירן זיין רעכטע פוס. ערשט דאַן האָט ער איבערגעריסן דעם קאַמף, אָבער געוועזן צופרידן, וואָס ער האָט זיין נדר מקיים געווען.

נאָך דער מלחמה, שוין אלס אינוואַליד, אָן אַ פוס, האָט ער נישט גערוט: קומענדיק קיין ראַדזיווילאָוו, האָט ער זיך אָפּגעזאָגט פון דער רעפּאַטריאַציע קיין פּוילן, כדי צו געפינען די מערדער פון זיין משפחה און ראַדזיווילאָווער יידן. נאָך לאַנגע זוכענישן האָט ער אַ טייל געפונען, וועלכע ער האָט איבערגעגעבן אין די הענט פון דער נ.ק.וו.ד. און ווען זיי האָבן באַקומען זייער פּסק־דין האָט ער זיך דאַן באַרואיקט.

אין 1957 האָט ער אויסגענוצט די צווייטע געלעגנהייט פאַרלאָזן רוסלאַנד. מיט זיין רוסישער פרוי און 2 טעכטער, דורך פּוילן, איז ער דעם זעלבן יאָר געקומען אין לאַנד.

דאָס אָבסאָרבירן זיך אין לאַנד איז געווען נישט לייכט. זיין רוסישע פרוי, וועלכע ער האָט פריער דערציילט וועגן יידישן לאַנד ניסים ונפלאות, האָט זיך גיך אנטוישט, נישט געפינענדיק דאָ אַ וואַרעמע סביבה, האָט זי פאַרלאָזן דאָס לאַנד, אַוועקגעפאָרן צוריק קיין ראַטנפאַרבאַנד.

זיי זענען זיך צעגאַנגען אויף אַ גוטן אופן: זיי האָבן זיך צעטיילט מיט די קינדער. די פרוי האָט גענומען די יינגערע טאָכטער, מיט אים איז איבערגעבליבן די עלטערע.

דאָס לעבן איז אים שווער. ער אַרבעט אויף אַ פאַבריק, קומט אַהיים אַ מידער. זיין טאָכטער, וועלכע איז איצט אַלט 16 יאָר איז די באַלעבאָסטע אין שטוב. זי קאָכט און וואַשט און אין די אָוונטן לערנט זי זיך אין אַ מיטל־שול.

מיט זיין פרוי און טאָכטער פון ראַטנפאַרבאַנד שטייט ער אין פאַרבינדונג. ער באַקומט פ:ן זיי מתנות און ער שיקט זיי פון דאנען פּעקלעך.

אים פאַרדריסט, וואָס ער האָט דערלאָזן דערצו, אַז זיין משפחה זאָל קינסטלעך צעריסן ווערן. ער בענקט נאָך דער פרוי און טאָכטער. זיין טאָכטער דאָ, בענקט נאַטירלעך נאָך דער מוטער און שוועסטער.

אויף מיין פראַגע צי קלערט ער ווען עס איז זיך פאַראייניקן מיט זיין פרוי און קינד, האָט ער קיין קלאָרן ענטפער נישט געגעבן. ער האָט געזאָגט: „בעסער וואָלט געווען פאַר מיר, ווען מיין פרוי וואָלט זיך אָפּגעזאָגט פון מיר אויפן שלעכטן אופן, אָבער מיר זענען זיך פאַראַנדערגעגאַנגען בלויז דערפאַר, וואָס זי

האָט זיך נישט געקענט אַקלימאַטיזירן אין לאַנד און איך האָב נישט געקענט זיך קעגנשטעלן איר באַשלוס פארלאָזן דאָס לאַנד. איך מיט דער טאָכטער האָבן איר באַגלייט מיט דער טאָכטער אין חיפה. און ערשט דאַן, ווען די שיף איז אָפּגעשווומען, האָב איך פארשטאַנען, אַז איך בין באַגאַנגען אַ גרויסן פעלער". פון זיין ענטפער האָב איך פארשטאַנען, אַז די משפחה וועט זיך סוף כל סוף פאראייניקן. אויף וואָס פאַראַ אופן? איך בין חושד, אַז סוף כל סוף וועט ער מיט דער טאָכטער פארלאָזן דאָס לאַנד און זיך אומקערן צו זיין פרוי און קינד.

אין דער עדות שפּיגלט זיך אָפּ אויף אַ בולטן אופן דער שווערער געראנגל פון די יידן פון ראַדזיווילאָוו און בראָדי פארן קיום הנפש אין דער צייט פון דער נאַצישער אָקופּאַציע.

י. פּאַראַכאָוויק גיט אָן פיל נעמען פון חברים, וועלכע האָבן אָפּגעגעבן זייערע לעבנס אין קאַמף מיטן בלוטיקן שונא. מיר געפינען אויך וויכטיקע אינפאָרמאַציעס וועגן דעם אָנטייל פון די ראַדזיווילאָווער יידן אין דער פּאַרטי־זאַנער באַוועגונג, און מיט פיל פאַקטן באַשטעטיקט פּאַראַכאָוויק דעם אַקטיוון אָנטייל פון די אוקראַינישע באַנדיטן אין אויסמאָרדן די אָרטיקע יידן.

עדות

דאַטע און אָרט פון געבורט: 1924 ראַדזיווילאָוו.

באַרוף: פאַבריק־אַרבעטער.

אַדרעס: חולון, רחוב התנאים 24/4.

פון דער משפחה זענען אומגעקומען אין דער צווייטער וועלט־מלחמה:

עלטערן:

פּאָטער — יעקב־משה פּאַראַכאָוויק, געבוירן 1885, אומגעקומען אין געטאָ ראַדזיווילאָוו אין דער צייט פון דער ליקווידאַציע פון צווייטן געטאָ, אָקטאָבער 1942.

מוטער: יהודית פּאַראַכאָוויק (פון שטוב יערגיס), געבוירן אין 1895, אומגעקומען צוזאַמען מיטן פאָטער ביי דער ליקווידאַציע פון צווייטן געטאָ, אָקטאָבער 1942.

ברידער: גרשון פּאַראַכאָוויק, געבוירן 1914, אומגעקומען אין געטאָ ראַדזיווילאָוו

* פון דאָקומענטן פון „יד ושם" — פ — 1907/182.

אין דער צייט פון דער ליקווידאציע פון צווייטן געטאָ, אָקטאָבער 1942.
שמערל פאראכאָווניק, געבוירן אין 1918. אומגעקומען אויפן פראָנט. דאַטע נישט באַוווּסט.
אברהם פאראכאָווניק, געבוירן אין 1922. איינער פון די ערשטע קרבנות אין ראדזיווילאָוו. דערשאָסן פון די דייטשן אין די ערשטע טעג נאָך זייער אָקופּאַציע.
שוועסטער: טויבע פאַראַכאָווניק, געבוירן אין 1912. אומגעקומען צוזאַמען מיט די עלטערן אין דער צייט פון דער ליקווידאַציע פון צווייטן געטאָ, אָקטאָבער 1942.

יחיאל פאַראַכאָווניק דערציילט:

אין די קינדער־יאָרן האָב איך געלערנט אין שול „תרבות", שפּעטער אין דער פּוילישער פאָווּשעכנער־שול. געלערנט האָב איך זיך ביזן אויסברוך פון פּויליש־דייטשן קריג, סעפּטעמבער 1939.

דער גרעסטער טייל יוגנטלעכע פון ראדזיווילאָוו פלעגט באַזוכן די לאָקאַלן פון די ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס. איך, צום ביישפּיל, בין געווען אַ מיטגליד פון „החלוץ הצעיר". אויף די פאַרזאַמלונגען פלעגן מיר האָבן שמועסן וועגן ארץ־ישראל. יעדער איינער פון אונדז האָט געטרוימט צו פאָרן אויף הכשרה און שפּעטער עולה זיין קיין ארץ־ישראל, אָבער די מלחמה האָט אַלע אונדזערע פּלענער צעשטערט.

מיין פאָטער, יעקב־משה פאַראַכאָווניק, איז געווען באַשעפטיקט אין אַ מיל אין ראדזיווילאָוו. ער האָט געהאַט אַ שפּאַן פון 4—5 פערד און פלעגט איבערפירן מעל פון מיל צו די מעל־קראָמען. איך, אַזוי ווי די אַנדערע מיינע ברידער, פלעג העלפן דעם פאָטער אין דער ארבעט.

ווען ס'איז אויסגעבראָכן די פּויליש־דייטשע מלחמה און אין סעפּטעמבער 1939 זענען אַריין צו אונדז די רוסן, בין איך אַוועק ארבעטן אלס שווארצער ארבעטער אויף אַ טארטאק און כ'האָב דאָרט געארבעט ביזן אויסברוך פון דייטש־סאָוויעטישן קריג, יוני 1941.

פאַר דעם סאָוויעטישן פּעריאָד זענען אין ראדזיווילאָוו פאָרגעקומען געוויסע ענדערונגען: די גרעסערע אונטערנעמונגען, ווי: טארטאקן, מילן, פּיעקארניעס, קראָמען, האַנטווערקער־ווארשטאַטן זענען אַריבער אין רשות פון דער מלוכה. ס'האָבן זיך אָרגאַניזירט פארשיידענע קאָאָפּעראַטיוון (אַרטעלן). די סאָוויעטישע

מאַכט־אָרגאַנען האָבן אנגאזשירט אויף ארבעט אין פארשיידענע אנטשטאלטן, אינסטיטוציעס איבערהויפט מענטשן פון די ארבעטער־מאסן און מיט אַפּראָ־סאָוויעטישער שטימונג. אַ חוץ דעם האָבן זיך געפונען פיל אוקראַינער, וועלכע האָבן אויסגעדריקט זייער גרייטקייט צו העלפן דער סאָוויעטישער מאַכט. צווישן אַזעלכע אוקראַינער־אַקטיוויסטן האָבן זיך געפונען נישט קיין קליינע צאָל גרויסע אנטיסעמיטן, וועלכע האָבן ביי יעדער געלעגנהייט אויסגענוצט זייער שנאה צו די יידן.

אין ראַדזיוויליאָוו האָט זיך געפונען אַ באַדייטנדיקע צאָל יידישע פּליטים (ביעזשענצעס) פון פּוילן. זיי האָבן שוין געהאט גרוסן פון זייערע משפחות, וועלכע זענען געבליבן ביי די דייטשן, ווי אזוי די דייטשן איזדיעקעווען זיך איבער די יידן. אַ גרויסער טייל פון די פּליטים האָט זיך פארשריבן ביי די סאָוויעטן אויף צוריקפאָרן צו זייערע משפחות און די סאָוויעטישע מיליץ האָט שפּעטער די אלע רעגיסטרירטע ארויסגעפירט קיין רוסלאַנד און אַ דאַנק דעם זענען זיי לעבן געבליבן.

ווען ס'איז אויסגעבראָכן די דייטש־סאָוויעטישע מלחמה, דעם 22־סטן יוני 1941, האָט זיך אָנגעהויבן אַ בהלה. די פּליטים האָבן געסטראַשעט, אַז די דייטשן וועלן אַריינוואַרפן די יידן אין אַ געטאָ און ס'וועט זיין שלעכט. די יוגנט האָט אָנגעהויבן צו אנטלויפן, איבערהויפּט זענען געלאָפן די יידן, וועלכע האָבן געבילדעט דעם סאָוויעטישן אַקטיוו. קיין מאָביליזאַציע האָבן די סאָוויעטן נישט באַוויזן צו מאַכן, זיי האָבן נישט געהאט קיין צייט, די רויטע אַרמיי איז אין בהלה אָפּגעטראָטן. די יידן זענען געלאָפן קיין קרעמעניץ און פון דאָרט צו דער גרענעץ. אָבער די רוסישע גרענעץ־וואַך האָט קיינעם נישט דורכגעלאָזט און מ'איז געווען געצוווּנגען זיך אומקערן צוריק אין שטעטל. בלויז איינציקע איז יאָ געלונגען זיך אַדורכרייסן.

די ערשטע טעג פון דער דייטשער אָקופּאַציע

צווישן די וועלכע זענען אנטלאָפן פון ראַדזיוויליאָוו בין איך געווען און מיין ברודער אברהם. איך האָב זיך צוריקגעקערט אַ היים און דער ברודער איז געבליבן אין קרעמעניץ. פאַר די סאָוויעטן איז ער געווען אַן אַקטיוויסט און ס'איז פארשטענדלעך, אַז צוריקקערן זיך קיין ראַדזיוויליאָוו האָט ער נישט געקענט.

ווען די דייטשן זענען אַריין אין ראַדזיוויליאָוו האָבן די אוקראַינער צונויפּ־

געשטעלט אַ רשימה פון די יידן פון געוועזענעם סאָוויעטישן אַקטיוו און נאַטירלעך איז מיין ברודער געווען אויף דער ליסטע.

די אוקראַינער, וועלכע האָבן פריער מיטגעאַרבעט מיט דער סאָוויעטן מאַכט, האָבן גלייך איבערגעביטן דעם פּעלץ און בלב ובנפש זיך איבערגעגעבן העלפן די דייטשן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ ראַבעווען פון יידישן האָב און גוטס. זיי האָבן געבילדעט אַ „סאַמאָפּראַוולעניע" (אַ זעלבסטבאַשטימונגס מאַכט), און האָבן באַקומען פון די דייטשן ברייטע פולמאַכטן. זיי האָבן זיך אָנגעהויבן אָפּרעכענען מיט די יידן, אויף וועלכע זיי האָבן געהאַט אַן „אויג", ספּעציעל האָבן זיי זיך נוקם געווען אין די געוועזענע קאָמוניסטן, קאָמסאָמאָלצעס און סתם סאָוויעטישע אַקטיוויסטן.

דער טויט פון מיין ברודער אברהם

ווי איך האָב שוין פריער דערמאָנט איז מיין ברודער אברהם געבליבן אין קרעמעניץ און זיך נישט צוריקגעקערט קיין ראַדזיווילאָוו. די אוקראַינער האָבן אין קרעמעניץ אַרויסגעלאָזן אַ פּאַגלאַסקע, אַז די יידן האָבן אין דער קרעמעניצער תפיסה געהרגעט אַן אוקראַינער און גערופן זיך נוקם זיין אָן די יידן. צווישן די אַרעסטירטע יידן אין דער קרעמעניצער תפיסה האָט זיך אויך געפונען מיין ברודער, וועלכן די דייטשן האָבן אַרעסטירט צוזאַמען מיט אַנדערע קרעמע־ניצער יידן. אַ המון פון אַ פּאָר הונדערט צעווילדעוועטע, צעיושעטע אוקראַינער, באַוואָפנטע מיט העק, מעסערס און שטעקנס האָבן באַלאַגערט די קרעמעניצער תפיסה און האָבן געמאַכט אַ בלוט־באָד. מ'האָט געהרגעט צום טויט פיל צענדליקער יידן. מיין ברודער איז געלונגען אַנטלויפן פון דער תפיסה אין מאָמענט פון פּאָגראָם און איז געקומען אַ היים קיין ראַדזיווילאָוו.

ביי אונדז אין שטוב זענען איינגעשטאַנען צוויי דייטשע אָפיצירן און מיר האָבן געמיינט, אַז אַ דאַנק זיי וועלן מיר זיין מער געזיכערט מיטן לעבן. אָבער ווען די אוקראַינישע פּאָליציי האָט אָנגעהויבן זוכן און אַרעסטירן די געוועזענע קאָמוניסטן און קאָמסאָמאָלצעס האָבן זיי, נאַטירלעך, געהאַט אויף דער רשימה מיין ברודער אברהם און שפּעט אין אָוונט זענען זיי געקומען אים צונעמען.

איך בין געשלאָפן צוזאַמען מיטן ברודער אברהם, ווען די אוקראַינישע פּאָליציי האָט אָנגעקלאַפּט אין פענצטער מען זאָל עפענען. איך מיטן ברודער האָבן זיך אָנגעטאָן און געווען גרייט צו אנטלויפן דורך דער הינטערשטער טיר. מיין פאָטער איז געגאַנגען עפענען. דער ברודער האָט אין דעם מאָמענט דער

ערשטער געגומען אנטלויפן, אָבער די שטוב איז געווען אַרומגערינגלט פון דער פּאָליציי. אין דעם מאָמענט, ווען ער האָט געפּרווט זיך אַדורכרייסן דורכן טיר, האָבן די פּאָליציאַנטן געעפנט אויף אים א פייער. ער איז געפאלן גלייך טויט אויפן אָרט. איך האָב געוואָלט לויפן גלייך נאָך אים, נאָר זעענדיק, אַז דער ברודער איז שוין טויט, בין איך געבליבן אויפן אָרט.

דער טויט פון ברודער האָט אונדז טיף דערשיטערט. בליץ שנעל האָט זיך די ידיעה פארשפּרייט איבערן שטעטל. ער איז געווען איינער פון די ערשטע נאַצישע קרבנות אין ראדזיווילאָוו. דער טויטער קערפּער פון ברודער איז געבליבן ליגן ביי די טרעפּ פון שטוב.

די דייטשע אָפיצירן, וועלכע זענען ביי אונדז איינגעשטאנען האָבן נישט דערלויבט אַריינצונעמען דעם טויטן ברודער אין שטוב, מאָטיווירנדיק מיט דעם, אַז זיי וועלן אָנהויבן אַן אויספאָרשונג קעגן דער פּאָליציי, וועלכע האָט נישט געהאט קיין רעכט צו שיסן, לויט זייער מיינונג, אַ מענטשן, וועלכער איז נישט אריבערגעטראָטן דעם שוועל פון שטוב. אָבער אויף מאָרגן ביינאַכט איז געקומען די פּאָליציי און מען האָט דעם טויטן קערפּער פון מיין ברודער צוגענומען, אוועקגעפירט הינטערן שטאָט אין די זאמדן און דאָרט באגראָבן.

אויף מאָרגן פרי האָבן מיר געפונען דעם קבר פון ברודער. מיין פאָטער איז אַוועק אין דער פּאָליציי און געבעטן אַ דערלויבניש, מיר זאָלן דעם ברודער איבערפירן אויפן יידישן בית־הקברות, אָבער דער קאָמענדאנט פון דער אוקראַינישער פּאָליציי זאלעווסקי (Zalewski), כאָטש דעם פאָטערס פריער אַ גוטער באַקאַנטער, האָט אָפּגעזאָגט געבן די דערלויבניש. דאַן האָבן מיר ריזיקירט און מיר האָבן אויף דער אייגענער אחריות אויסגעגראָבן דעם ברודער און איבערגעפירט אויפן יידישן בית־הקברות און מקבר געווען אויפן יידישן אופן. ביים מקבר זיין איז אויך צווישן אַנדערע געווען אָנוועזנד דב גרינשטיין (וווינט איצט אין רמת־גן).

ווען מיר האָבן געהאלטן שוין ביים פארשיטן דעם קבר איז אָנגעקומען פּאָליציי און מען האָט אונדז אלעמען אַרעסטירט. שפּעטער האָט מען אַלעמען, אַ חוץ מיך, אָפּגעלאָזן אַ היים. עטלעכע טעג האָט מען מיך געפּייניקט, געשלאָגן, אַז איך זאָל זיך מודה זיין, אַז איך בין געווען אַ קאָמסאָמאָלעץ, אָבער איך האָב זיך נישט מודה געווען. זעענדיק, אַז זיי קענען מיט מיר גאָרנישט מאַכן, האָט מען מיר אָפּגעלאָזט אַ היים. ביים קבר פון מיין טויטן ברודער האָב איך געשווירן

נקמה נעמען אָן די פֿאַשיסטן: אוקראַינער און דייטשן און שפּעטער טאַקע האָב איך מיין נדר מקיים געווען.

איך וויל באַטאָנען, אַז אין דער נאַכט, ווען די אוקראַינישע פּאָליציי האָט געשאָסן מיין ברודער, האָט די פּאָליציי אויך דערשאָסן אַ 30—40 יידן פון ראַדזיווילאָוו, אַמערסטן פון געוו. סאָוויעטישן אַקטיוו. צווישן די דערשאָסענע איז אויך געווען יאַקירא, ער איז פאַר די פּוילישע צייטן געווען אַ קאַזיאָנער ראַבינער.

די דייטשן ווייזן זייער פּרצוף

די ערשטע וואָכן פון דער דייטשער אָקופּאַציע איז אַדורך אונטער דעם ווילדן טעראָר פון דער אוקראַינישער פּאָליציי. שפּעטער האָט זיך באַוויזן אין שטעטל אַן אָפּטיילונג פון געסטאַפּאָ, וועלכע האָט אָרגאַניזירט אַ קאָמענדאַטור און ס'האָט זיך אָנגעהויבן אַ סדרה פון פרישע רויבערייען, באַליידיקונגען און מאָרדן.

צוערשט האָט די קאָמענדאַטור אַרויסגעגעבן אַ פאַראָרדענונג, אַז די יידן מוזן אָנטאָן אויף די אָרעמס ווייסע בענדער מיט אַ בלויען מגן־דוד. די יידן איז פאַרבאָטן געוואָרן גיין אויף טראָטואַרן, קאָנטאַקטירן זיך מיט דער קריסט־לעכער באַפעלקערונג.

בערך אַ 2—3 וואָכן נאָכן אַריינמאַרשירן פון די דייטשן, האָבן זיי באַפוילן, די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג, קליין און גרויס, זיך צונויפזאַמלען אויפן מאַרק־פּלאַץ. ס'האָט געדאַרפט עפּעס פּאַרקומען. די דייטשן האָבן סאָרטירט מאַנסבילשע באַזונדער, נישט פאַכמענער באַזונדער. דער מאַרק איז געווען אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן מיט דייטשן און פּאָליציי. אין דער צייט זענען געגאַנגען באַנדעס און האָבן געשלעפּט פון די יידישע הייזער, וואָס זיי איז נאָר געפעלן געוואָרן. עפּעס האָט פּאַסירט, מען האָט אַלעמען אָפּגעלאָזן און מען איז אָפּגעקומען בלויז מיט שרעק. די יידן אומקערנדיק זיך אַ היים האָבן געטראָפן צעראַבירטע הייזער. די סיבה פאַרוואָס מען האָט פריי געלאָזן איז נישט געווען באַוווּסט.*

פון יידישן קאָמיטעט, וואָס איז געשאַפן געוואָרן האָבן די דייטשן סיסטעמאַטיש געפאָדערט קאָנטריבוציע: געלט, גאָלד און ווערטפולע זאַכן. אַ חוץ דעם האָבן די דייטשן געפאָדערט יידן אויף פאַרשיידענע שווערע אַרבעטן. די דייטשן האָבן

---

* וועגן דעם זעלבן פאַקט דערציילט יצחק וויינשטיין, אַז דאָס איז געווען דעם 28-סטן אויגוסט און נישט אַ פאַר וואָכן נאָכן אַריינמאַרשירן פון די דייטשן, ווי פּאַראַכאָווניק גיט אָן — י. א.

אָפּגעקליבן אַ פּאָר צענדליק פּאַך־לייט און זיי אָפּגעטראַנספּאָרטירט קיין וויניצע. דאָרט האָבן זיי געאַרבעט אין אַ לאַגער. צווישן די אַוועקגעשיקטע אין לאַגער האָט זיך געפֿונען מיין פֿעטער נחמיה פּאָראָכאָווניק (געשטאָרבן 27.2.61 אין ישראל), ביידע ברידער סטאָליאַרעס באַראַש, צוויי ברידער בערגאָווסקי, קאַפּלאַן וואָלף (געפֿינט זיך איצט אין טשעליאַבינסק, רוסלאַנד), און נאָך אייניקע, וועלכע איך געדענק שוין נישט. אַ חוץ אייניקע האָט זיך פֿון לאַגער קיינער נישט צוריקגעקערט. אַלע זענען דאָרט, אין וויניצע אומגעקומען.

2 געטאָס : פֿאַר „נוצלעכע" און „נישט נוצלעכע"

די דייטשן האָבן פֿאַראָרדנט אַז אין ראַדזיווילאָוו ווערט איינגעפֿירט פֿאַר די יידן אַ געטאָ. דערביי האָבן זיי אָפּגעטיילט פֿאַרן געטאָ אַ ספּעציעלן ראַיאָן, וווּ ס'האָט פֿריער געלעבט די יידישע אָרעמקייט. דער געטאָ איז ארומגעצוימט געוואָרן מיט שטעכל־דראָט און איז באַוואַכט געוואָרן דורך דער אוקראַינישער און יידישער פּאָליציי.

נאָך דעם ווי ס'איז געשאַפֿן געוואָרן דער געטאָ האָבן די דייטשן פֿאַראַנדער־געטיילט דער יידישער באַפֿעלקערונג אויף צוויי קאַטעגאָריעס: אויף „נוצלעכע" און „נישט נוצלעכע". די נוצלעכע אַרבעטער, פֿאַכמענער, האָבן באַקומען ספּעציעלע שיינען און זיי איז דערלויבט געוואָרן צו נעמען זייערע משפּחות און באַוווינען דעם ראַיאָן, וואָס מען האָט ביי אונדז גערופֿן „קאַרעע"; די נישט נוצלעכע — אַלטע לייט, פֿרויען, קינדער און קראַנקע מענטשן האָבן קיין שיינען נישט באַקומען און זיי האָבן געלעבט אין אַ באַזונדערן ראַיאָן „צום טייך". וויפֿיל יידן ס'האָבן געלעבט אין געטאָ קען איך נישט זאָגן.

די ערשטע צייט האָב איך געאַרבעט אין טאַרטאַק, שפּעטער בין איך אַוועק אַרבעטן מיט מיין ברודער גרשון אין אַ מיל. מיט מעל און גרויפּנס איז אונדזער משפּחה געווען באַזאָרגט. איך מיטן ברודער גרשון האָבן באַקומען שיינען אַלס נוציקע אַרבעטער און מיר האָבן גענומען אונדזער משפּחה און אַוועק וווינען אין דעם געטאָ פֿאַר די נוצלעכע. איך האָב אפֿילו געהאַט אַ דערלויבעניש צו גיין מחוץ דעם געטאָ, ווייל איך פֿלעג אַרבעטן אין מיל, וואָס האָט זיך געפֿונען אויף דער „אַרישער" זייט.

דאָס לעבן איז געווען נישט אַזוי לייכט, אָבער מען האָט זיך ווי עס איז אַן עצה געגעבן.

די ליקווידאַציע פון „נישט נוצלעכן" געטאָ

סך הכל אַ פּאָר חדשים האָט עקזיסטירט דער „נישט נוצלעכער" געטאָ. סוף יוני 1942, פּאַרטאָג, ווען אַלע זענען געשלאָפן, איז פּלוצלינג אַרומגערינגלט געוואָרן דער געטאָ דורך דייטשן און פּאָליציי. די אַלע, וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין ארבעט־שיינען האָט מען געהייסן מיטנעמען אייניקע ווערט־זאַכן, אַלעמען האָט מען אויסגעשטעלט אין רייען. די קראַנקע, וועלכע האָבן נישט געקענט גיין האָט מען אַוועקגעזעצט אויף פורן און מאַשינען. איין פאַמיליע קאזיולטשיק לייבוש און זיין זון חיים האָבן זיך קעגנגעשטעלט נישט געוואָלט גיין, די דייטשן האָבן זיי גלייך דערשאָסן אויפן אָרט. די דייטשן האָבן אויך דערשאָסן נאָך אייניקע, וועלכע האָבן זיך אָפּגעזאָגט צו גיין. די טויטע קערפּערס האָבן זיי גענומען מיט זיך.

אלע יידן פון דעם „נישט נוצלעכן" געטאָ האָט מען אונטער אַ שטרענגער וואַך אַוועקגעפירט אין אַ וועלדל, נישט ווייט פון דאָרף לעוויאַטין, נישט ווייט פון אַלטן סטאַדיאָן. דאָרט זענען שוין געווען אויסגעגראָבענע גריבער און מען האָט אַלעמען דערשאָסן.

יענעם טאָג, ד.ה. אין דעם טאָג פון דער אַקציע האָב איך געאַרבעט אין מיל ביי פערד. די שקצים האָבן מיר דערציילט גענוי, ווי אַזוי ס'איז פאָרגעקומען די „אַקציע". פאַרנאַכט בין איך מיט אַ שקץ פּיעטראָ קאָסטיוק (Pietro Kostiuk) רייטנדיק אויף פערד אַוועקגעפאָרן צו די גריבער. די מענטשן אין די גריבער האָבן זיך נאָך געוואָרפן, די ערד האָט זיך געהויבן, בלוט האָט געשפּראָצט פון דער ערד. ס'איז מיר שווער צו זאָגן צי עמעצן איז געלונגען צו אנטלויפן פון דער עקזעקוציע, נאָר מיר דוכט, אַז אַ יינגל ראובן זייגער (געפינט זיך איצט אין ראַטנפאַרבאַנד) איז יאָ געלונגען צו אנטלויפן פון די גריבער. מען דערציילט, אַז מ'האָט די יידן געצוווּנגען זיך אויסטאָן נאַקעט, געלייגט איין שיכט אויפן צווייטן, דורכגעשאָסן מיט מאַשין־געווער איין פאַרטיע נאָך דער אנדערער, ביז אַלע זענען געווען טויט. אַזוי איז אומגעקומען דער גרעסטער טייל ראדזיווילאָווער יידן.

דער פּרווו פון דער יוגנט צו אָרגאַניזירן זיך

נאָך דעם ווי די דייטשן האָבן ליקווידירט דעם „נישט נוצלעכן" געטאָ האָבן די יידן פאַרשטאַנען, אַז ס'וועט נישט לאַנג דויערן און די דייטשן וועלן אויך ליקווידירן די נוצלעכע יידן. ס'זענען דערגאַנגען צו אונדז ידיעות אַז דאָ

און דאָרט אין וואַלין הרגענען די דייטשן אויס דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג אָן אונטערשיד.

ס׳האָט זיך אָרגאַניזירט אַ גרופּע יוגנטלעכע פון ראַדזיוויללאָווער געטאָ: די ברידער פייפל — שלום און פנחס (פּיפּאַ) (שלום איז געהרג׳עט געוואָרן נאָך דער צווייטער אַקציע און פנחס לעבט אין ווין); רויזן חיים (איצט אין אמעריקע); יאַקירא שמחה (סיוניע) און נאָך אַנדערע. דער אָנפירער פון דער גרופּע איז געווען טשערקאָווסקי אשר. איך האָב זיך געפונען צווישן דער גרופּע.

מיר פלעגן זיך צונויפקלייבן און דיסקוטירן אויף וואָס פאַראַ אופן צו באַקומען געווער, פאָרמען פון קאַמף א. א. וו. יעדער פון אונדז איז געווען ביי דער מיינונג אַז אין פאַל, ווען די דייטשן וועלן ליקווידירן דעם געטאָ זאָלן מיר שטעלן אַ באַוואָפנטן ווידערשטאַנד. מיר האָבן אויך געדאַרפט אָרגאַניזירן די איבעריקע יוגנט און אנטלויפן אין וואַלד קעמפן מיט די דייטשן אלס פאַרטיזאַנער.

די ליקווידאַציע פון צווייטן געטאָ

עס זענען נישט דורכגעגאַנגען קיין 5 חדשים נאָך דער ליקווידאַציע פון דעם „נישט נוצלעכן" געטאָ, ווי פלוצלינג איז דערגאַנגען צו אונדז די ידיעה, אַז די דייטשן ווילן ענטגילטיק ליקווידירן די ראַדזיווילאָווער יידן.

מיר האָבן שוין געהערט, אַז די יידן אין בראָדי לעבן פאַרהעלטניסמעסיק לייכטער, ווי אין אַנדערע שטעט. דעריבער ווען ס׳איז געוואָרן אומרואיק און מ׳האָט געפילט, אַז די טעג פון לעבן אין געטאָ זענען געציילטע, זענען אַ סך יידן אנטלאָפן קיין בראָדי. אין גרעסטן טייל איז געלאָפן די יוגנט, איבערהויפּט די, וועלכע איז נישט געווען פאַרבונדן מיט משפחות.

אין עטלעכע טעג אַרום, דוכט זיך סוף אָקטאָבער 1942, ד.ה. נאָך דעם ווי אַ טייל יידן איז געלונגען אנטלויפן קיין בראָדי, האָבן פלוצלינג די פּאָליציי און די דייטשן אַרומגערינגלט דעם געטאָ און פּונקט ווי אין דער ערשטער אַקציע, האָט מען אלע יידן אַוועקגעטריבן אויף דעם פּלאַץ אנטקעגן די פריערדיקע מאַסן־קברים. דאָרט זענען שוין געווען פאַרטיקע, אויסגעגראָבענע גריבער און מען האָט די איבעריקע ראַדזיווילאָווער יידן דערשאָסן. די דייטשן האָבן אויס־געגראָבן 2 גריבער, אָבער פאַרפולט האָט מען בלויז איין גרוב, די צווייטע גרוב איז נאָך ביזן היינטיקן טאָג אַ פּוסטע.

מען דערציילט, אַז די דייטשן האָבן געוואָלט לאָזן לעבן ביי דער צווייטער

אַקציע דעם דאָלמעטשער ווידערהאָרן, אָבער ער האָט זיך אָפּגעזאָגט און האָט געוואָלט אומקומען צוזאַמען מיט זיין משפּחה.

ביי דער ליקווידאַציע פון צווייטן געטאָ זענען אומגעקומען מיינע עלטערן, ברידער און שוועסטער.

איך אנטלויף קיין בראָדי

אַ נאַכט פאַר דער צווייטער אַקציע בין איך מיט מיין חבר געניע רייזמאַן אנטלאָפן דורך דער גרענעץ קיין בראָדי. די דייטשן האָבן צווישן בראָדי און ראדזיווילאָוו געשאַפן אַ גרענעץ, וואָס האָט אָפּגעטיילט וואָלין און גאליציע, אַזוי ווי ס'איז געווען פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה.

פיל יידן, וואָס זענען געלאָפן פון ראדזיווילאָווער געטאָ קיין בראָדי, זענען געכאַפּט געוואָרן און מען האָט זיי גלייך דערשאָסן.

איך מיטן חבר רייזמאַן זענען בשלום אָנגעקומען קיין בראָדי. איך וויל באמערקן, אַז דער בראָדער יודנראַט האָט גאָרנישט פריינטלעך אויפגענומען די אנטלאָפענע ראדזיווילאָווער יידן.

יעדעס מאָל, ווען די געסטאַפּאָ האָט געפאָדערט פון בראָדער יודנראַט אַרבעטער, פלעגט דער יודנראַט נאָר צושטעלן ראדזיווילאָווער יידן. באַזונדערס האָבן געווילדעוועט אין בראָדער געטאָ און האָט שיקאַנירט די ראדזיווילאָווער יידן דער פאַרטרעטער פון פרעזעס פון יודנראַט צווערלינג און אַ יידישער פּאָליציאַנט רובין.

איין מאָל, ווען די דייטשן האָבן געפאָדערט אַ טייל יידן פון בראָדער יודנראַט אויף אַרויסצושיקן (מען האָט נישט געוווּסט צי אויף אַרבעט, אָדער אויף טויט), האָט דער בראָדער יודנראַט אין דער רשימה פון די אַרויסגעשיקטע אַריינגעשטעלט מיין חבר חיים פעלדמאַן. אין דעם וואַגאָן איז אויך געווען מענדל צווערלינג. זיי האָבן זיך צונויפגערעדט, אַז אין גאַנג פון צוג וועלן זיי אויסשניידן אַ לאָך אין וואַגאָן און וועלן אַנטלויפן. אַזוי איז געווען: מיט אַ ראזיר־מעסער האָט מען אויסגעשניטן אַ לאָך לעבן דער טיר, מען האָט געעפנט די טיר און א סך איז געלונגען צו ארויסשפרינגען פון וואַגאָן און זיי האָבן זיך צוריקגעקערט קיין בראָדי.

ווען איך מיט מיין חבר זענען אָנגעקומען קיין בראָדי האָבן מיר נישט געוואָלט גיין אין געטאָ. מיר האָבן זיך פאַרשטעקט מיט אונדזערן אַ חבר

טישקער הענעך און ביי אים, אין זיין געווען הויז, האָבן מיר אויסגעגראָבן אַ בונקער. אין דעם בונקער האָבן זיך געפונען 30 מאַן, מערסטן טייל יוגנטלעכע; צווישן זיי 5 ראַדזיווילאָווער: איך, חיים פעלדמאַן, לייב קריפיצער (אומגעקומען), פאַריצקי יעקב (לעבט איצט אין ענגלאַנד) און זאַץ שמחה (לעבט אין אַמעריקע).

דער בונקער אין בראָדי

דער בונקער איז געווען גוט געמאַכט, באַזאָרגט מיט אַלץ, וואָס מען האָט געדאַרפט. ס'זענען געווען 2 אַרויסגענג,ביידע פאַרמאַסקירטע. פונעם בונקער האָבן מיר שטענדיק געהאַט אַ קאָנטאַקט מיט חברים פון געטאָ און אַנדערע מענטשן, וועלכע זענען געווען אין שטאָט.

ווי איך האָב שוין געזאָגט האָט זיך דער בונקער געפונען אין דער געוועזענער דירה פון הענעך טישקער. דאָרט האָט געלעבט אַ קריסטין, וואָס פלעגט אונז באַזאָרגן מיט שפּייז. אין דעם בונקער האָבן מיר זיך געפונען בערך אַ האַלב יאָר צייט. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז זיצן לאַנג אין בונקער וועלן מיר נישט קענען, האָבן מיר געפּלאַנט צו פאַרלאָזן דעם בונקער און אַוועקגיין אין וואַלד. מיר האָבן שוין געוווסט, אַז בערך אַ 30 קמ. פון בראָדי, אין די לעשניאָווער וועלדער באַזירן זיך פּאַרטיזאַנער. מיר האָבן באַשלאָסן, אַז איך זאָל אַרויס פון בונקער, גיין אָפּזוכן די פּאַרטיזאַנער אין די לעשניאָווער וועלדער.

איך שטעל איין אַ קאָנטאַקט מיט די פּאַרטיזאַנער

איך בין אַרויס פון בונקער און אין עטלעכע טעג אַרום בין איך בשלום אָנגעקומען אין די לעשניאָווער וועלדער. מיר איז געלונגען אָפּגעפינען אַ גרופּע באַוואָפנטע פּאַרטיזאַנער, אממערסטן געוועזענע רוסישע קריגס־געפאַנגענע, פּאָליאַקן און עטלעכע יידן. צוערשט האָבן זיי נישט געהאַט קיין צוטרוי צו מיר. מען האָט מיר אויסגעפאָרשט און אָפּזייענדיק מיט זיי אַ פּאָר וואָכן, האָב איך באַקומען אַ רעוואָלווער און זיי האָבן מיר געגעבן אַן אויפגאַבע: אַוועקגיין אין בראָדער געטאָ און פון דאָרט ברענגען אַ טייל יוגנט צו די פּאַרטיזאַנער. די גרופּע פּאַרטיזאַנער האָט געציילט עטלעכע און צוואַנציק מאַן און ס'האָט זיך געפאָדערט אַ גוטער מענטשן־מאַטעריאַל, כדי צו אַנטוויקלען די פּאַרטיזאַנער באַוועגונג, וועלכע האָט געקעמפט מיט 2 שונאים — מיט די דייטשן און אוקראַינישע נאַציאָנאַליסטן.

איך פיר אַרויס פון בראָדי אַ גרופּע יידן אין וואַלד

צום ערשטן מאָל בין איך און אַ לעמבערגער חבר (די פאַמיליע געדענק איך נישט) באַוואָפנטע אַוועק קיין בראָדי בכדי אַרויסצופירן אַ גרופּע יידן אין וואלד. דער לעמבערגער חבר איז אַוועק אין בראָדער געטאָ, כדי אַרויסצופירן פון דאָרט אַ גרופּע יידן און איך בין אַוועק אין בונקער, כדי פון דאָרט אַרויספירן אלע יידן אין וואַלד.ביידע גרופּן האָבן זיך געדאַרפט טרעפן אין איין פּלאַץ. ווען איך בין שוין געזעסן אין דעם בונקער, האָבן מיר פּלוצלינג דערהערט אַ געשריי פון די דייטשן: „יודן ראוס!!" ווי איך האָב שוין פריער געזאָגט איז אין בונקער געווען אַ זאַפּאַסנער אַרויסגאַנג. די יידן האָבן זיך אַ קער געטאָן צו דעם אַרויסגאַנג און געוואָלט אנטלויפן; די דייטשן האָבן אין דער צייט אָנגעהויבן אויסהאַקן אַ פאַר־מויערטע פענצטערל פון בונקער. איך האָב באַלד אַ געשריי געטאָן: „האַלט, נישט אַרויסגיין!" איך האָב גלייך געגעבן 3 שאָסן אין דער ריכטונג, ווו די דייטשן האָבן געהאַקט דאָס פאַרמויערטע פענצטערל.

די דייטשן האָבן זיך אויף די שאָסן נישט געריכט, ס׳איז ביי זיי פאָרגעקומען אַ צעמישונג. זיי האָבן געמיינט, אַז אין בונקער געפינט זיך אַ גוט באַוואָפנטע גרופּע פּאַרטיזאַנער. זיי זענען זיך גלייך צעלאָפן. איך בין אַרויסגעלאָפן דער ערשטער, געגעבן נאָך עטלעכע שאָסן נאָך די אנטלאָפענע דייטשן און פּאָליציי. כ׳האָב באַפוילן אַלעמען לויפן נאָך מיר.

אויסנוצנדיק די צעמישונג פון די דייטשן, וואָס זענען זיך צעלאָפן, איז מיר געלונגען די גאַנצע גרופּע 28 יידן אַדורכפירן דורך דער שטאָט. איך האָב זיי געפירט דורך זייטיקע געסלעך, פאַרביי דעם קלויסטער, אין דער ריכטונג צום וואַלד. אַזוי זענען מיר בשלום אַדורך די שטאָט בראָדי און אָנגעקומען אין וואַלד.

דער לעמבערגער חבר, וואָס איז אַוועק אין בראָדער געטאָ אַרויספירן אַ גרופּע יוגנטלעכע איז געכאַפּט געוואָרן אין דער נאַכט דורך פּאָליציי, וואָס האָט דורכגעפירט אַ פּלוצלינגדיקע אַבלאַווע און איז אומגעקומען.

דער העלדן-טאָט פון אַ ראַדזיוויילאָווער בחור

איך וויל דערמאָנען, אַז אין דער צייט, ווען איך בין נאָך געזעסן אין בונקער אין בראָדי, האָבן מיר געהאַט אַ פאַל, ווען איינער אַ ראַדזיווילאָווער בחור הערש מאַרדער, וואָס איז זיינער צייט אנטלאָפן פון ראַדזיווילאָווער געטאָ און געקעמפט שוין אַלס פּאַרטיזאַן מיט געווער אין האַנט, איז געכאַפּט געוואָרן פון די דייטשן.

זיי האָבן אים געבראכט קיין בראָדי אין תפיסה. דער בראָדער תפיסה האָבן באַוואַכט פייערלעשער.

זיצנדיק אין תפיסה איז אים געלונגען אויסבאַהאַלטן זיין רעוואָלווער. איין מאָל, ווען מען האָט אים געפירט אויף אַן אויספאָרשונג צום אויספאָרשונגס ריכטער, האָט ער אויפן וועג דערשאָסן דעם וועכטער און איז אנטלאָפן אין בראָדער געטאָ.

ווען די דייטשן האָבן זיך וועגן דעם דערוווּסט, זענען זיי געקומען אין בראָדער געטאָ אים זוכן. די דייטשן האָבן דערלויבט דער אוקראַינישער פּאָליציי און די פייערלעשער זיך נוקם זיין אין די יידן פאר דעם דערשאָסענעם וועכטער. אַ האַלבע שעה האָבן די באַנדיטן געבושעוועט אין בראָדער געטאָ און ס׳זענען דאַן אומגעקומען אַ סך יידן. דאָס איז געווען אָנהויב 1943

דער טויט פון אַ פּוילישן פּראָוואָקאַטאָר

ווען מיר זענען געזעסן אין בונקער, אין דעם מאָמענט, ווען די דייטשן האָבן אָנגעהויבן שרייען „יודן ראוס!”, האָט צווישן די דייטשע געשרייען דערקענט טישקער דעם קול פון זיין שכן, דעם פּאָליאַק יאַנטשין. נאָך דעם ווי מיר זענען דאַן אַרויס בשלום פון בונקער, האָבן מיר באַשלאָסן צו אָפּרוימען דעם פּראָוואָקאַטאָר יאַנטשין איידער מיר זענען אַוועק אין וואַלד.

איך, טישקער, חיים פעלדמאַן, שמחה זאַץ און לייב קריפּיצר האָבן זיך צוריקגעקערט קיין בראָדי, אַוועק צו יאַנטשינס דירה. טישקער, וואָס איז געווען יאַנטשינס אַ שכן, האָט אים אַרויסגערופן פון שטוב. ווען יאַנטשין איז אַרויס פון שטוב און האָט דערזען, אַז אַ חוץ טישקערן געפינען זיך נאָך 4 פּערזאָן, האָט ער זיך דערשראָקן. טישקער האָט אים געזאָגט: „היות, ווי די דייטשן האָבן אַנטדעקט דעם בונקער און די מענטשן געפינען זיך אין וואַלד, נויטיקן מיר זיך אין שפּייז. איך לייג דיר פאָר, אַז דו זאָלסט אַרויסטראָגן עסן פאר די מענטשן, וועלכע זענען געווען אין בונקער”.

יאַנטשין האָט געענטפערט: „ביי מיר אין שטוב האָב איך בלויז חזיר און אַנדערע עסנוואַרג, אָבער מיין שכן האָט איצט אָפּגעבאַקן ברויט, איז לייג איך אייך פאָר אַריינגיין צום שכן און נעמען ביי אים ברויט און איך וועל דערווייל ברענגען חזיר. (מיר האָבן געוווּסט, אַז ביי דעם שכן, ווו יאַנטשין האָט אונדז געשיקט, זיצן סך דייטשן און טרינקען בראָנפן). מיר האָבן יאַנטשינען געזאָגט: „גיי דו אַליין אַריין צום שכן און בעט ברויט”. (מיר האָבן פארשטאַנען,

אַז ער וועט גערן אַריין צום שכן און דערציילן וועגן אונדז די דייטשן). ווען יאנטשין האָט זיך פארקערעוועט שוין צום טירל, ביים אַרויסגאַנג, האָב איך אין אים אויסגעשאָסן, געגעבן עטלעכע קוילן (בלויז איך אַליין האָב געהאט אַ רעוואָלווער). איך האָב דעם מנובל אַוועקגעלייגט גלייך אויפן אָרט. מיר האָבן גלייך געמאַכט פליטה.

ווען די דייטשן האָבן דערהערט אַ שיסעריי אויף דער גאַס, זענען זיי אַרויסגעלאָפן פון שטוב, געעפנט אַ שיסעריי, אָבער מיר זענען זיך שוין צעלאָפן. יאנשין איז געלעגן אַ טויטער. מיר האָבן אונדזערס אָפּגעטאָן.

צעפרידענע פון דער אָפּגעטוענער מלאָכה, וואָס מיר האָבן ליקווידירט אַ פּראָוואָקאַטאָר, זענען מיר אַוועק צו אונדזער גרופּע, וואָס האָט אויף אונדז געוואַרט אין וואַלד, און איך האָב זיי אַוועקגעפירט צו די פּאַרטיזאַנער.

דער יידן־פריינד סאָקאָוויטש

איך וויל דאָ ביי דער געלעגנהייט זאָגן אַ פּאָר ווערטער וועגן דעם יידן־פריינד סאָקאָוויטש.

זיצנדיק אין בונקער אין בראָדי האָט טישקער אָנגעבונדן אַ קאָנטאַקט מיט אַ באַקאַנטן ליטווינער סאָקאָוויטש. ער איז געווען אַ קאָמוניסט און אַ גרויסער פריינד פון יידן. ער איז טאַקע געווען דער הויפּט באַשפּייזער פון די 28 יידן, וואָס זענען געזעסן אין בונקער. ער האָט אָרגאַניזירט אַ נעץ פון יידן־פריינדלעכע פויערים, וועלכע פלעגן אים סיסטעמאַטיש צופירן עסנוואַרג פאַר די יידן. סאָקאָוויטש פלעגט דאָס איבערגעבן טישקערס שכנטע און זי פלעגט אונדז איבערגעבן דאָס עסנוואַרג. שפּעטער וועל איך דערציילן ברייטער וועגן סאָקאָוויטשן.

מיר פירן אַרויס פון בראָדער געטאָ 20 יידן

זייענדיק אין וואַלד, פרילינג 1943, זענען צו אונדז דערגאַנגען ידיעות, אַז די דייטשן קלייבן זיך צו ליקווידירן דעם בראָדער געטאָ. אין גאַנץ וואָלין האָט שוין צו יענער צייט קיין געטאָ נישט עקזיסטירט און אַלע שטעט און שטעטלעך אין וואָלין, אַ חוץ בראָדי, זענען שוין געווען „יודן־ריין״.

איך בין אַוועק מיט אַ חבר אין בראָדער געטאָ און אונדז איז געלונגען אַרויספירן פאַר דער ליקווידאַציע אַ 20 יידן פון געטאָ צו די פּאַרטיזאַנער.

אין דער צייט פון דער ליקווידאַציע פון בראָדער געטאָ איז אַ טייל יידן געלונגען צו אַנטלויפן און זיי זענען שפּעטער צוגעשטאַנען צו אונדז. אונדזער

אָטריאַד איז זיך צעוואקסן קרוב צו 100 מאַן אין גרעסטן טייל יידן. אין דעם אָטריאַד האָבן מיר זיך געפונען 5 ראדזיווילאָווער: איך, פעלדמאַן, לייב קריפיצער, יעקב פאריצקי און שמחה זאק.

מיין פּאַרטיזאַנישע טעטיקייט

אונדזער פּאַרטיזאַנער אָטריאַד איז געווען דער איינציקער, וואָס האָט אָפּערירט אין דער געגנט אַרום בראָדי. מיר האָבן געקעמפט מיט דייטשן און אוקראַינישע נאַציאָנאַליסטן. מיר האָבן קיין פארבינדונג מיט אַ צענטראַלן פּאַרטיזאַנער־שטאַב נישט געהאַט און געהאַנדלט לויטן אייגענעם איינזען און אויף די אייגענע אחריות. בראש פון אונדזער אָטריאַד איז געשטאַנען אַ געוועזענער רוסישער קאַפּיטאַן, וואָס איז אנטלאָפן פון דער בריסקער פעסטונג (זיין פאַמיליע ווייס איך נישט, זיין פסעוודנים איז געווען „טאָוואַרישטש ד״).

אונדזער אָטריאַד איז געווען צעטיילט אויף 4 גרופּן, צו 25 מאַן אין יעדער גרופּע. יעדע גרופּע האָט געהאַט איר קאָמאַנדיר. איך בין געווען אַ קאָמאַנדיר פון אַזאַ גרופּע. אין מיין גרופּע זענען געווען אלע פריער אויסגערעכנטע 5 ראדזיווילאָווער יידן.

היות דער לעשניאָווער וואַלד האָט זיך געצויגן אַ 15—20 קמ. און דורכן וואלד פלעגן אַדורכפאָרן דייטשע אַבאָזן, זשאנדאַרן, פלעגן מיר אָנפאַלן אויף קליינע דייטשע גארניזאָנען און פּאָליציי (אויף גרויסע גארניזאָנען פלעגן מיר נישט אָנפאַלן). מיר פלעגן אַדורכפירן לאָקאַלע אָפּעראַציעס, שאַפן זיך שפּייז, געווער. די הויפּט פּאַרטיזאַנישע כוחות זענען געווען באַזירט אַ 100 קמ. פון אונדז, ד. ה. אין דער געגנט פון פּאָלעסיע. מיר האָבן, ווי איך האָב פריער געזאָגט, קיין פארבינדונג מיט זיי נישט געהאַט.

די אוקראַינישע נאַציאָנאַליסטישע דיוויזיע

אין אונדזער געגנט איז געווען טעטיק די דורך די דייטשן אָרגאַניזירטע אוקראַינישע נאַציאָנאַליסטישע דיוויזיע וועלכע האָט זיך נאָמינירט „אוקראַינס־קאַיאַ דאָבראָוואָלטשעסקאַיאַ דיוויזיאַ״. די דיוויזיע האָט געקעמפט קעגן דער רויטער אַרמיי און געפירט קאַמפן מיט די רוסישע פּאַרטיזאַנער. די דיוויזיע איז געווען אַ מיליטערישע פאָרמאַציע אונטער דער אָנפירונג פון דער ס. ד.

די דייטשן האָבן זיי אויסגעשולט, כדי צו שיקן אויפן פראָנט, אָבער אויפן פראָנט האָבן זיי נישט געוואָלט גיין און געוואָלט פּראָקלאַמירן אַ זעלבסטשטענדיקע

אוקראַינע. זיי זענען זיך צעלאָפן אין די וועלדער און שפּעטער אויך געקעמפט קעגן די דייטשן.

מיר האָבן געהאט אויך אונדזערע מענטשן אין דער דיוויזיע. אין דעם שטאַב פון דער דיוויזיע האָט זיך געפונען אַן אוקראַינער זאַלוזשני (Załuźny). פּאַקטיש איז ער געווען אַ פריינד פון דער פּאַרטיזאַנער באַוועגונג. פון אים פלעגן מיר זיך דערוויסן וועגן זייערע אָפּעראַטיווע פּלענער קעגן די פּאַרטיזאַנער.

דער שטאַב פון דער אוקראַינישער דיוויזיע האָט נישט געוווסט אונדזער פּאַקטישן כוח און זיי האָבן אפילו געוואָלט איינשטעלן מיט אונדז אַ פאַרבינדונג, וויסנדיק, אַז מיר קעמפן קעגן די דייטשן — דעם אַלגעמיינעם שונא.

אונדזער קאָמאַנדיר האָט אַרויסגעשיקט אַ דעלעגאַציע פון 3 מאַן מיט אַ שליחות צו דעם שטאַב פון דער דיוויזיע, מיר זאָלן נישט קעמפן איינע קעגן די צווייטע. צווישן די דריי מאַן פון דער דעלעגאַציע בין איך אויך געווען.

דער שטאַב פון דער אוקראַינישער דיוויזיע האָט זיך געפונען אַן ערך 10 קמ. פון דעם שטעטל לעשניוו, 30 קמ. פון בראָדי. אונדזערע פאַרהאַנדלונגען האָבן געגעבן גוטע רעזולטאַטן: מיר האָבן זיך צונויפגערעדט, אַז מיר וועלן נישט קעמפן איינע קעגן די צווייטע. אונדזערע און זייערע גרופּן האָבן אָפּערירט פראַנק און פריי אין דער געגנט.

וועגן דער כוונה, פאַר וואָס די אָנפירונג פון דער אוקראַינישער דיוויזיע איז מסכים געווען זיך צונויפרעדן מיט אונדז וועגן אַ פאַרייניקונג האָט אונדז אַרויסגעגעבן זאַלוזשני. ער האָט אונדז אינפאָרמירט, אַז מיר זאָלן זיין פאָרזיכטיק. אין דעם באַריכט, וואָס מיר האָבן אָפּגעגעבן אונדזער קאָמאַנדיר נאָך דער צווייטאָגיקער באַראַטונג מיט די אוקראַינער האָבן מיר אויך אינפאָרמירט אים, אַז זאַלוזשני האָט אונדז געוואָרנט, אַז דער אוקראַינישער שטאַב איז מסכים געווען אָפּצושטעלן די קריגס־אָפּעראַציעס איינע קעגן די צווייטע מיט דער כוונה, זיך צו דערוויסן וועגן אונדזער פאַקטישן כוח, צונעמען ביי אונדז דאָס געווער און שפּעטער אונדז פאַרניכטן.

אָט די וואָרנונג פון זאַלוזשני האָט זיך שפּעטער באַשטעטיקט. און אַ דאַנק אים האָבן מיר באַצייטנס זיך צוגעגרייט אויף עווענטועלע אומגעריכטע אָנפאַלן מצד די אוקראַינער.

די פראַגע פון באַשפּייזן אונדזער אָטריאַד איז געווען זייער אַ שווערע. אין דער געגנט, ווו מיר האָבן אָפּערירט, כדי נישט ארויסרופן אַ שנאה מצד די פּויערים, האָבן מיר מיט כוח נישט געוואָלט צונעמען זייערע פּראָדוקטן, וואָס

וואָלט גלייכצייטיק אַרויסגערופן אַ פּאַניק צווישן דער אָרטיקער באַפעלקערונג און מען וואָלט אונדז טראַקטירט נישט ווי פּאַרטיזאַנער, נאָר ווי פּשוטע באַנדעס. דאָס וואָלט געגעבן אַ מעגלעכקייט די פּויערים העלפן די אוקראַינער, כדי אונדז צו פאַרניכטן. צוליב די אויבן אויסגערעכנטע טעמים זענען מיר געווען געצוווּנגען צוּאָפּערירן אויף ווירטשאַפטלעכע אָפּעראַציעס אויף ווייטע שטחים. דאָס האָט צעצויגן און צעברעקלט אונדזער אַזוי אויך נישט גרויסן כוח.

אונדזער אויסשפּיר־גרופּע האָט איינגעשטעלט קאָנטאַקטן מיט אייניקע אָרטיקע פּאָליאַקן, וואָס זענען געוואָרן שפּעטער אונדזערע פאַרבינדלער און זיי פלעגן אונדז אינפאָרמירן וועגן דער שטימונג פון דער אָרטיקער באַפעלקערונג.

נאָך פאַרשיידענע געלונגענע און נישט געלונגענע אָפּעראַציעס האָט אונדזער אָטריאַד געליטן גרויסע פאַרלוסטן. אין סעפּטעמבער 1943 האָבן 2500 דייטשן אונדז פלוצלינג אַרומגערינגלט. זיי האָבן בלאָקירט אונדזער אָרט און מיר האָבן נישט געהאַט קיין מעגלעכקייט זיך אַרויסרייסן פון דער אַרומרינגלונג. וואַרשיינלעך האָט אונדז עמעצער פאַרראַטן. מיר האָבן מיט די לעצטע כוחות זיך קעגנגעשטעלט דעם אָנגרייפנדיקן שונא. אין די שווערע שלאַכטן האָבן מיר געליטן גרויסע פאַרלוסטן. ס'איז אומגעקומען אונדזער קאָמאַנדיר פון אָטריאַד. פונעם גאַנצן אָטריאַד זענען מיר געבליבן בלויז 11 פּאַרטיזאַנער — 8 יידן און 3 רוסן.

איך בין געווען דער קאָמאַנדיר פון דער קליינער גרופּע.

די אוקראַינישע נאַציאָנאַליסטן, דערוויסנדיק זיך וועגן אונדזערע פאַרלוסטן האָבן באַשלאָסן צו ליקווידירן אונדזער גרופּע, עס זאָל קיין זכר נישט בלייבן פון אונדז. זיי פלעגן מאַכן אומגעריכטע אָנפאַלן און מיר זענען געווען געצוווּנגען גיין פון פּלאַץ צו פּלאַץ, כדי צו פאַרווישן די שפּורן.

איך ווער פאַרוווּנדעט

אין איינע פון די שלאַכטן מיט די אוקראַינער בין איך שווער פאַרוווּנדעט געוואָרן אין פוס. איך האָב באַקומען 4 קוילן און איך האָב געמוזט אָפּליגן 6 וואָכן ביז איך בין געקומען צו זיך. געלעגן בין איך ביי באַקאַנטע פּאָליאַקן אונטער דער אויפזיכט פון מיין טייערן חבר חיים פעלדמאַן, וועלכער איז נישט אָפּגעטראָטן פון מיר אויף קיין איין מינוט.

אין דער צייט, ווען איך בין געלעגן פאַרוווּנדעט איז אונדזער גרופּע אַוועק אויספירן פאַרשיידענע אויפגאַבן אין דער געגנט פּאַניעקאָוויצע (Poniekowice).

אין דער געגנט פאניעקאָוויצע האָט זיך געפונען די שוועסטער פון דעם שוין באַקאַנטן זאלוזשני, אויך אַ יידן־פריינד און אַן איבערגעגעבענע מיט לייב און לעבן די פאַרטיזאַנער. זי האָט אונדז אינפאָרמירט, אַז אין דער געגנט געפינען זיך 2 אוקראַינישע פירער און האָט אָנגעוויזן דאָס אָרט, וווּ זיי האָבן זיך געפונען.

דער טויט פונעם ראַדזיווילאָווער בחור לייב קריפּיצער

מיר האָבן אויסגעאַרבעט אַ פּלאַן ווי אַזוי צו ליקווידירן די 2 אוקראַינישע פירער. וויסנדיק שוין דעם אָרט, וווּ זיי געפינען זיך, האָב איך אַרויס־געשיקט אונדזער גרופּע אונטער דער אָנפירונג פון מיקאָלאַי מאַרטשענקאָ (Mikolay Murczenko), אַ פויער פון זשיטאָמיר (איך בין נאָך געלעגן א פאַר־ווונדעטער), צו הרגענען די אוקראַינישע פירער.

נאָך דעם ווי אונדזער גרופּע איז געלונגען צוקומען צו דעם אָרט, וווּ די אוקראַינער האָבן זיך געפונען, האָבן זיי אַרומגערינגלט דאָס הויז און אַריינרײַ־סנדיק זיך איר שטוב האָבן זיי דערשאָסן די 2 אוקראַינישע פירער. נאָך דער שטיקל אַרבעט זענען זיי אַוועק צו דער פרוי זאלוזשני איבערנעכטיקן.

די אוקראַינער פון דער געגנט, וועלכע האָבן געזען ווי אונדזער גרופּע האָט געהרגעט די אוקראַינישע פירער, האָבן נאָכגעשפּיאָנירט און געזען ווי די גאַנצע גרופּע איז אַריין אין הויז פון דער פרוי זאלוזשני. דאָס איז געווען אַ פעלער. זיי האָבן גלייך געגעבן צו וויסן די דייטשן פון בראָדער גאַרניזאָן, וועלכע זענען תיכף געקומען און אַרומגערינגלט דאָס הויז פון דער פרוי זאלוזשני.

אין אַ שווערן קאַמף זענען פון אונדזער גרופּע אומגעקומען 4 מענטשן — 2 רוסן און 2 יידן. ס'איז אומגעקומען דער קאָמאַנדיר מאַרטשענקאָ, לייב קריפּיצער איז שווער פאַרוווּנדעט געוואָרן און אונטער א שטאַרקן דייטשן פייער האָבן אים די חברים אַרויסגעטראָגן פון שטוב און געבראַכט צו אונדז, וווּ איך מיט חיים פעלדמאַנען האָבן זיך געפונען. אָבער ווען זיי זענען אָנגעקומען צו אונדז האָט שוין לייב קריפּיצער נישט געלעבט. ער איז געשטאָרבן אויפן וועג. מיר האָבן אים באַהאַלטן אין וואַלד. אַזוי איז אומגעקומען איינער פון די בעסטע פון ראַדזיווילאָוו, לייב קריפּיצער.

מיר זענען געבליבן אַ גרופּקע פון 6 מענטשן. דריי פון אונדז זענען שפּעטער אין פאַרשיידענע שלאַכטן אומגעקומען. מיר זענען געבליבן זאַלבעדריט — דריי יידישע בחורים: איך, חיים פעלדמאַן און אליהו וואַלאַך פון בראָדי.

מיר קערן זיך אום קיין בראָדי

ווען מיר זענען שוין געבליבן זאלבעדריט האָט נישט געהאט קיין זין צו בלייבן אין וואלד. מיר זענען אויף יעדן טריט און שריט פארפאָלגט געוואָרן און מיר האָבן נישט געהאט קיין עקזיסטענץ מעגלעכקייטן.

אליהו וואָלאך האָט געהאט אַ שוועסטער אין בראָדי, וועלכע האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ בונקער צוזאמען מיט נאָך 40 יידן. מיר האָבן באשלאָסן אַוועקגיין קיין בראָדי און אָפזוכן דעם בונקער. אליהו וואָלאך האָט געוווסט דעם אָרט פון בונקער, אָבער דער אַריינגאַנג איז געווען גוט פאַרמאַסקירט.

דער בונקער אין בראָדי

דער בונקער האָט זיך געפונען אין סאַמע צענטער בראָדי, אין אַ גרויסן הויז פון 4 שטאָק. דאָרט האָבן געלעבט פיל פּאָליאַקן און אוקראַינער. די דייטשן האָבן זיך שפּעטער משער געווען, אַז הינטער דעם הויז געפינט זיך אַ בונקער און ס׳באַהאַלטן זיך אויס יידן, אָבער זיי האָבן בשום אופן נישט געקענט אָפּגעפינען דעם אַריינגאַנג אין בונקער און אויפרייסן דאָס גאַנצע הויז האָבן זיי נישט געוואָלט.

דער בונקער איז געווען פריער פּלאַנירט פון אַ יידישן אינזשיניער. אין בונקער האָבן זיך געפונען וווינונגען פון 2 שטאָק, באלויכטן מיט עלעקטרישן שטראָם, ס׳איז געווען וואַסער, קאַנאַליזאַציע.

ווען מיר זענען אָנגעקומען צו דעם אָרט פון דעם בונקער, האָבן מיר לויט אונדזער פּאַרטיזאַנישער דערפארונג אנטדעקט דעם אַריינגאַנג אין בונקער: ס׳זענען אַרויס עטלעכע יידן, כדי צו אַריינברענגען שפּייז. מיר האָבן פארהאלטן די מענטשן, זיי האָבן זיך דערשראָקן און געוואָלט אַריינגיין צוריק אין בונקער, מיר זענען שוין אַריין אַלע צוזאַמען. אַ שרעקלעך בילד האָט זיך פאר אונדז אנטדעקט: עטלעכע און פערציק יידן זענען געלעגן האַלב געשוואָלענע פון הונגער און זיך נישט געקענט רירן פון אָרט.

אליהו וואָלאכס שוועסטער האָט אונדז גלייך דערקענט און האָט זיך זייער דערפרייט מיט אונדזער קומען. אין דעם בונקער האָט זיך אויך געפונען דער ראדזיווילאָווער ייד איטשע לערנער.

מיר זענען אַריין אין בונקער מיט געווער. אָפּזיצנדיק אין בונקער עטלעכע טעג, האָבן מיר גענומען אויסאַרבעטן אַ פּלאַן וואָס ווייטער צו טאָן, ווי אַזוי צו דערמעגלעכן אונדזער עקזיסטענץ.

איך האָב גלייך געמאַכט אָנשטרענגונגען צו קאָנטאַקטירן זיך מיט אונדזער פריינד און סימפּאַטיקער סאקאָוויטש (Sakowicz), אַ פויער מיט וועלכן מיר זענען געשטאַנען פריער אין פאַרבינדונג, אין דעם בונקער פון טישקער און מיט יאנעק סטאכאָווסקי (Janek Stachowski), טישקערס אַ שול־חבר.

מיר איז געלונגען צו געפינען מיט זיי אַ פאַרבינדונג און זיי האָבן געגעבן זייער הסכמה צו העלפן אונדז מיט שפּייז אין די ראַמען פון זייערע מעגלעכקייטן.

די שפּייז, וואָס זיי האָבן אונדז צוגעשטעלט האָט לחלוטין נישט געקענט באַשפּייזן עטלעכע און פערציק פּערזאָן. נאָך אַ שטורמישער באַראַטונג האָבן מיר באַשלאָסן, אַז אַ גרופּע פון יונגע חברה, 12 פּערזאָן, זאָלן דורכפירן אַ פּאַרטיזאַנישע אָפּעראַציע.

די בראָדער יידן, וועלכע זענען געזעסן אין בונקער האָבן אונדז דערציילט, אַז אויף דער באַן־גאַס אין בראָדי לעבט אַ רייכער אוקראַינער וואָס האָט 2 געוועלבער פון שפּייז־פּראָדוקטן.

אַ געלונגענע אָפּעראַציע

אין דער סילוועסטער־נאַכט פון 1943/44 בין איך בראש פון דער גרופּע אַוועק צו דעם אוקראַינער. מיר האָבן אָנגעקלאַפּט אין טיר און זענען אַריין אין שטוב. איך האָב זיך געווענדעט אויף אַ ריין אוקראַאינישן לשון (אין וואַלד האָב איך זיך גוט אויסגעלערנט ריידן אוקראַיניש) מיט די ווערטער: „מיר זענען געקומען פון דער אוקראַינישער אונטערגרונט־באַוועגונג. איר זענט אויפגעפאָדערט צו־שטעלן אונדז אַזוי פיל און אַזוי פיל מעדיקאַמענטן, שפּייז, מלבושים. איך גיב אייך צייט אין וועלכער איר דאַרפט דאָס אַלץ צושטעלן. דערווייל וועלן מיר נעמען אַלץ, וואָס מיר באַדאַרפן. אין דעם אָנגעוויזענעם טערמין וועלן מיר קומען נאָך די מעדיקאַמענטן. אין פאַל, ווען איר וועט וועגן דעם עמעצן דערציילן — באַצאָלט איר אַלע מיטן לעבן און אייער הויז וועט אַוועק מיטן רויך".

דער אוקראַינער מיט זיין משפחה האָט זיך דערשראָקן. מיר האָבן גענומען אַלץ, וואָס האָט זיך געלאָזט. דער אוקראַינער האָט, פאַרשטענדלעך, נישט געשטערט, נישט געשטעלט קיין ווידערשטאַנד. מיר האָבן אויך צוגענומען ביי אים דעם ראַדיאָ. אָנגעלאָדענע מיט פיל גוטע עסנווארג האָבן מיר זיך צוריקגעקערט פון דער געלונגענער אָפּעראַציע אין בונקער. ווען די יידן האָבן דערזען, אַז מיר האָבן געבראַכט אַזוי פיל עסנווארג, האָבן זיי זיך געוואָרפן אויף אונדז

קושן. די מענטשן זענען געווען גליקלעך, וואָס זיי האָבן געקענט שטילן דעם הונגער.

מיר האָבן אָנגעשטעלט דעם ראַדיאָ און מיר האָבן געהערט, אַז דער פראָנט דערנענטערט זיך צו סארנע (Sarny). די שמחה איז געווען גרויס, אָבער נישט אויף לאַנג.

די דייטשן אַנטדעקן דעם בונקער

מיין חבר חיים פעלדמאַן איז צוזאַמען מיט דער שוועסטער פון אליהו וואָלאך אַרויס פון בונקער, געוואָלט עפּעס דערליידיקן. אין דעם מאָמענט האָבן זיי באַמערקט אַ גרופּע באַוואָפנטע דייטשן. די דייטשן האָבן זיך אַ יאָג געטאָן, כדי זיי צו פארהאלטן. זיי האָבן זיך פארלוירן און נישט געוווּסט, וואָס צו טאָן: אריינלויפן אין בונקער און ארויסגעבן אלעמען, אָדער ראטעווען אלעמען און זיך איבערגעבן לעבעדיקע די דייטשן? זיי האָבן אויסגעקליבן דאָס ערשטע: אַריינגעשפּרונגען אין בונקער. די דייטשן האָבן געעפנט אַ פייער און חיים פעלדמאַן איז פארוווּנדעט געוואָרן אין פוס. ער איז צוגעלאָפן צו מיר און האָט מיר קורץ איבערגעגעבן, וואָס ס'האָט פּאַסירט: דער אריינגאַנג פון בונקער איז אנטדעקט געוואָרן פון די דייטשן. לאַנג טראכטן איז נישט געווען וואָס. איך האָב א געשריי געטאָן: „אַלע פארלאָזן דעם בונקער דורך דעם זאפּאסנעם ארויסגאנג!" היות חיים פעלדמאַן איז געווען פארוווּנדעט אין פוס, האָב איך אים, פארשטייט זיך, דאָרט נישט איבערגעלאָזן. איך האָב אים אַרויסגעשלעפּט אויף די הענט פון בונקער. אלע זענען ארויס דורכן זאפּאסנעם ארויסגאנג. צום גליק האָבן מיר באַמערקט, אַז 2 פויערים פירן אַן אייזערנעם שליטל. אַזוי ווי איך האָב געהאַט געווער, האָב איך צוגענומען ביי זיי דאָס שליטל, אַוועקגעלייגט פעלדמאַנען און אַוועקגעפירט אים צו סאקאָוויטשן, ווו מיר האָבן אים געגעבן די ערשטע הילף.

איך וויל באַמערקן, אַז ווען די יידן זענען אנטלאָפן פון בונקער, האָבן זיי זיך פאנאנדער געשאָטן אין פארשיידענע זייטן. אַ גרופּע פון 15 יידן זענען נאָכגעלאָפן נאָך מיר צו סאקאָוויטש.

ווען די דייטשן האָבן זיך אַריינגעריסן אין בונקער, האָבן זיי דאָרט שוין קיינעם נישט געטראָפן און האָבן מיט גראַנאַטן אויפגעריסן דעם בונקער.

ווען מיר זענען אָנגעקומען צו סאקאָוויטשן און ער האָט דערזען אַזוי פיל יידן, האָט ער געזאָגט, אַז ער קען נישט אויסבאהאלטן אַזוי פיל יידן, אַ חוץ דעם האָט ער מורא פאר אַ מסירה פון די שכנים, וועלכע קענען לייכט זיך

דערוויסן, אַז ער באַהאַלט אויס יידן און ער מיט זיין משפחה קענען באַצאָלן מיטן לעבן. ער איז געווען גערעכט. איך האָב באשלאָסן ארויספירן דעם פארוווּנדעטן חיים פעלדמאַן צוזאַמען מיט דער גרופּע יידן פון בראָדי.

דער טויט פון מיין חבר חיים פעלדמאַן

איך האָב געפירט די גרופּע בייננאַכט דורך דער טעריטאָריע פון געוועזענעם בראָדער געטאָ. אין דער צייט האָט זיך דער פראָנט שוין דערנענטערט צו בראָדי און די דייטשע פּאָזיציעס האָבן זיך געפונען אַרום דער שטאָט. נישט ווייט פון דער טעריטאָריע פון בראָדער געטאָ האָבן מיר זיך אָנגעשטויסן אויף אַ באַוואָפנטע גרופּע דייטשן, וועלכע האָבן אונדז באַמערקט און געעפנט אויף אונדז אַ שטאַרקן פייער. מיר האָבן זיך צוריקגעצויגן צו די חורבות פון געטאָ. אָבער גאַנץ אומדער־וואַרט האָבן מיר אויך אויף דער טעריטאָריע פון געטאָ זיך אָנגעשטויסן אויף דייטשן. איך האָב געפירט פעלדמאַנען אויף אַ שליטל, די דייטשן האָבן געעפנט אויף אונדז אַ פייער. איך האָב זיך אָפּגעשאָסן. אין דעם מאָמענט איז פעלדמאַן אַראָפּגעשפּרונגען אויף איין פוס פון שליטל און איז ערגעץ פארשוווּנדן געוואָרן. מיר האָבן זיך באַהאַלטן אונטער די חורבות פון געטאָ. שפּעטער האָבן מיר לאַנג געזוכט פעלדמאַנען, אָבער מיר האָבן אים נישט געפונען. די דייטשן זענען געלאָפן און געשאָסן אָן אויפהער. וואַרשיינלעך האָבן זיי פעלדמאַנען געכאַפּט, ווייל אויף איין פוס האָט ער נישט געקענט לויפן. מער האָב איך פון פעלדמאַנען נישט געהערט. ער איז דאַמאָלסט זיכער אומגעקומען.

דאָס פארלירן מיין בעסטן חבר חיים פעלדמאַן איז פאר מיר געווען דער גרעסטער פארלוסט אין מיין לעבן. מיר זענען געווען טרייע חברים פון קינדהייט אָן, און ווי איך האָב שוין פריער באַמערקט, ווען איך בין דאַמאָלט פארוווּנדעט געוואָרן אין פוס, איז פעלדמאַן 6 וואָכן פון מיר נישט אָפּגעטראָטן. דאָס זעלבע האָב איך געטאָן מיט פעלדמאַנען, אָבער אין דער פארשאָלטענער מינוט האָב איך אים דאָן פארלוירן אויף אייביק.

דער טויט פון ליזע קאָבער

ווען די דייטשן האָבן אויף דער טעריטאָריע פון בראָדער געטאָ געעפנט אויף אונדז אַ פייער, האָט זיך אונדזער גרופּע פראַנאַנדער געשאָטן. מיר זענען געבליבן בלויז: אליהו וואָלאַך מיט זיין שוועסטער און אויך אַ בראָדער מיידל ליזע קאָבער.

די זעלבע נאַכט האָבן מיר זיך אַריינבאַקומען אין אַ קעלער און מיר האָבן באַשלאָסן איבערזיצן דעם טאָג אין קעלער, אויף צו מאָרגנס פאַרלאָזן בראָדי און אַוועק צוריק אין די לעשניאָווער וועלדער. מיר האָבן באַשלאָסן, אַז וואָלאַכ׳ס שוועסטער זאָל אַוועקגיין צו באַקאַנטע פויערים און ברענגען עפּעס עסן. מיר וועלן אויף איר וואַרטן אין קעלער.

אונדז האָבן באַמערקט שקצים און זיי האָבן איבערגעגעבן וועגן אונדז די דייטשן. זיצנדיק אין קעלער האָבן מיר געהערט, אַז אין דרויסן האָט מען אויף אוקראַיניש אָנגעוויזן דאָס אָרט פון קעלער, וווּ מיר זענען געלעגן באַהאַלטן. מיר האָבן געזען, אַז לאַנג וואַרטן איז נישטאָ וואָס. מיר זענען אַרויסגעגאַנגען פון קעלער. איך מיט ליזע קאָבער זענען געלאָפן אין איין ריכטונג און אליהו וואָלאַך אין דער צווייטער. לויפנדיק האָבן די דייטשן געעפנט אויף אונדז אַ פייער. אין דעם מאָמענט איז ליזע קאָבער אַנידערגעפאַלן. איר האָט געטראָפן אַ קויל און זי האָט שטאַרק געבלוטיקט. זי האָט מיר געזאָגט: „לויף, ראַטעווע זיך, איך בין שוין סיי ווי אַ פאַרלוירענע״. זי איז געבליבן ליגן אויפן פּלאַץ און איז אומגעקומען. דאָס איז געווען אין יאַנואַר 1944.

די דייטשן יאָגן זיך נאָך מיר

איך בין געלאָפן איינער אַליין, איבערלאָזנדיק אַ פאַרווונדעטע ליזע קאָבער. די דייטשן האָבן זיך נאָכגעיאָגט נאָך מיר, שיסנדיק אויף אַלע זייטן. אָפּלויפנדיק עטלעכע צענדליקע מעטער בין איך אַריינגעלאָפן אין אַ צעשטערט הויז, די דייטשן נאָך מיר. איך בין געבליבן שטיין הינטער אַן עמוד פון הויז. ווען דער ערשטער דייטש איז אַריינגעלאָפן, האָב איך אין אים אויסגעשאָסן און אים אַוועקגעלייגט באַלד אויפן אָרט. איך בין ארויסגעשפּרונגען אויפן צווייטן שטאָק פון הויז און זיך אָפּגעשאָסן. די דייטשן נאָך מיר. איך האָב אַראָפּגעפויזעט פון צווייטן שטאָק, אַראָפּגעשפּרונגען אויף דער גאַס און זיך אויסגעמישט צוזאַמען מיטן המון.

איך האָב געקלערט וואָס טוט מען? איך האָב באַשלאָסן אַוועקגיין צו סאקאָוויטשן. איך האָב אָנגעקלאפּט צו אים. ער איז אַרויס. איך האָב אים געזאָגט, אַז איך בין איינער אַליין. סאקאָוויטש האָט מיר דערציילט, אַז אין שטאָט שמועסט מען, אַז עפּעס אַ פּאַרטיזאַנער האָט דערשאָסן אַ דייטש. איך האָב אים דערציילט די גאנצע געשיכטע. סאקאָוויטש האָט מיר געראַטן, כל־זמן

ס׳איז נישט שפעט, פארלאָזן זיין הויז, ווייל זיין הויז ווערט סיסטעמאטיש נאָכגעשפּיאָנירט פון אוקראַינער און דייטשן.

דער טויט פון יידן־פריינד זאלוזשני

נישט האָבנדיק קיין אַנדער ברירה בין איך אַוועק צוריק אין די לעשניאָווער וועלדער. דאָרט נישט ווייט האָט דאָך געוווינט זאלוזשני. איך בין אַוועק צו אים, אָבער צו מיין גרויסער דערשטוינונג האָב איך געטראָפן אַן אָפן הויז. אינעווייניק איז געווען אַלץ צעשטערט, צעבראָכן. קיינער איז אין שטוב נישט געווען. איך בין אַוועק צו באַקאַנטע פּאָליאַקן און איך האָב אויך זיי נישט געטראָפן. ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן האָבן די פּאָליאַקן מורא געהאט צו נעכטיקן אין זייערע הייזער, ווייל די אוקראַינישע באַנדעס פלעגן אויך אָנפאלן אויף פּאָליאַקן און זיי דערמאָרדן. אַ פּאָליאַק האָט מיר דערציילט, אַז מיט עטלעכע טעג צוריק האָבן די אוקראַינישע נאַציאָנאַליסטן דערמאָרדעט זאלוזשני און זיין גאַנצע משפחה פאר זיינע קאָנטאַקטן מיט די פּאַרטיזאנער.

איינער אַליין אין וואַלד

איך בין געוואָרן אַ וואַלד־מענטש. איינער אַליין, אָן אַ משפחה אָן חברים און פריינד. ס׳איז מיר געוואָרן זייער שלעכט. אויף יעדן שריט און טריט האָט געלויערט אויף מיר דער טויט. אַ פּאָר חדשים האָב איך געבראָדיעט פון אָרט צו אָרט. ביינאַכט פלעג איך אָנקלאַפּן צו א פויער בעטן עפּעס עסן. סוף כל סוף זענען די אוקראַינער געפאלן אויף מיינע שפּורן אָבער איך בין געווען זייער פאָרזיכטיק און ס׳איז מיר געלונגען זיך ארויסדרייען פון זייערע לאַפּעס.

די באפרייונג

דאָס איז געווען דעם 15־טן אָדער 20־סטן מערץ 1944. איך האָב געבראָדיעט אַליין אין וואַלד. פּלוצלינג האָב איך דערהערט רוסיש ריידן. איך האָב געמיינט אַז דאָס זענען אוקראַינישע נאַציאָנאַליסטן. איך האָב זיך גענומען אויסבאַהאַלטן, אָבער זיי האָבן מיר באַמערקט. איך האָב באַשלאָסן, וואָס עס זאָל נישט זיין, גיין אנטקעגן אָנגעשטעלט דעם רעוואָלווער. די רוסן האָבן אויף מיר אָנגעשטעלט זייערע ביקסן, גרייט צו שיסן. איך האָב זיך געווענדעט צו זיי אויף רוסיש. לכתחילה האָבן זיי מיך אָנגענומען פאר א דייטשן שפּיאָן. זיי האָבן מיך אויפן

וועג שטאַרק צעשלאָגן און אַוועקגעפירט צו זייער שטאַב. דאָס איז שוין געווען דער אַוואַנגאַרד פון דער סאָוויעטישער אַרמיי.

נאָך אַ דעטאַלער אויספאָרשונג האָב איך זיי דערקלערט ווער איך בין און איך האָב געבעטן זיי זאָלן מיך אַנשליסן אין זייער טייל, ווייל איך וויל קעמפן קעגן די דייטשן, נקמה נעמען פאַר די פאַרגאָסענע בלוט פון מיין אומגעקומענער משפחה. זיי האָבן מיך געוואָלט שיקן אין הינטערלאַנד, אָבער איך האָב זיי איבערצייגט אַז איך בין דעצידירט צו בלייבן אויפן פראָנט. סוף כל סוף האָבן זיי מיך אָנגעשלאָסן אין זייער טייל, די 192 טאַשקענטסקאַיאַ דיוויזיאַ, 194 סטרעלקאָווי פאָלק.

אלס קעמפער אין דער סאָוויעטישער אַרמיי

די סאָוויעטישע אַרמיי האָט געטריבן די דייטשן אויף מערב, באַפרייענדיק יעדן טאָג שטעט און שטעטלעך. די דייטשן האָבן אָפּטרעטנדיק געשטעלט אַ פאַרביסענעם ווידערשטאַנד.

אין פרילינג 1944 האָט זיך אויף אונדזער אָפּשניט באַנייט די אָפּענסיווע און אונדזער טייל האָט זיך דערנעענטערט צו בראָדי, באַפרייענדיק אויפן וועג גאָראָכוו (Gorochów) און ראַדזיעכוו (Radziechów).

אין די שלאַכטן פאַר באַפרייען בראָדי זענען געפאַלן טויזנטער קרבנות פון ביידע זייטן. די שטאָט בראָדי האָט פאַרטיידיקט אַ שטאַרקע געפּאַנצערטע דייטשע אַרמיי. אַ גאַנצן חודש האָט אונדזער אַרמיי געפירט שווערע קעמפן פאַר באַפרייען בראָדי. שפּעטער איז אָנגעקומען אַ באַפעל פון גענעראַל־שטאַב אָפּשטעלן די אָפּענסיווע.

איך ווער אויסגעצייכנט צום ערשטן מאָל

אַ 6 קמ. פון בראָדי האָט זיך געפונען אַ דאָרף קאָניושקוו (Koniuszków). דער דאָרף איז געלעגן אויסגעשטרייט אויף אַ באַרג און פון דאָרט האָבן די דייטשן באַשאָסן אונדזערע טיילן.

אונדזער פּאָלק האָט באַקומען אַ באַפעל אָפּצוקלאַפּן דעם דאָרף ביי די דייטשן. 5 מאָל איז דער פּונקט איבערגעגאַנגען פון האַנט צו האַנט. צום זעקסטן מאָל, ווען אונדזער פּאָלק איז אַוועק אין שלאַכט איז אומגעקומען דער קאָמאַנדיר ראָטע (קאמפאניע). פון דער גאנצער ראָטע זענען מיר איבערגעבליבן 4 זעלנער מיט 2 קוילנוואַרפער. מיר האָבן באַשלאָסן פאַר יעדן פּרייז נישט

פארלאָזן דעם פּלאַץ און איינהאַלטן דעם פונקט. די דייטשן האָבן עטלעכע מאָל געפּרוווט אונדז אַטאַקירן, אָבער אָן דערפאָלג. מיר האָבן זיך העלדיש פאַרטיידיקט אין משך פון 24 שעה ביז ס׳זענען אָנגעקומען פרישע כוחות. אַ דאַנק אונדזער העלדישער האַלטונג איז דער פונקט פאַרבליבן אין אונדזערע הענט.

פאַר דער אָפּעראַציע זענען מיר אַלע 4 אויסגעצייכנט געוואָרן מיטן אורדער „סלאַווא" פּערוווי סטעפּעני (ערשטער גראַדע). מיר האָבן נאָך געפירט פיל קאַמפן ביז ס׳האָט זיך אָפּגעשטעלט די ווינטער־אָפענסיווע.

ביז דער באַנייאונג פון דער זומער־אָפענסיווע, ד. ה. יולי 1944, האָבן מיר געפירט קאַמפן אין דער געגנט פון בראָדי. אין דער צייט האָב איך זיך פיל מאָל אויסגעצייכנט און די סאָוויעטישע קאָמאַנדשאַפט האָט מיך געוואָלט אַוועקשיקן אין אַן אָפיצירן־שול. דאָס איז געווען דעם 13־טן יולי 1944. אָבער אין דעם זעלבן טאָג איז אונדז באַוווּסט געוואָרן, אַז מאָרגן, ד. ה. דעם 14־טן יולי 1944, הויבט זיך אָן די זומער־אָפענסיווע. איך האָב נישט געגעבן מיין הסכמה אויף שיקן מיר אין הינטערלאַנד אין אַן אָפיצירן־שול און איך האָב געבעטן מען זאָל מיך איבערלאָזן אויפן פראָנט. איך האָב געוואָלט מקיים זיין מיין נדר: נקמה נעמען פאַר מיין אומגעקומענער משפּחה. איך האָב נישט געוואָלט פאַרלאָזן די פּאָזיציעס כל־זמן איך האָב נאָך אַ מעגלעכקייט.

איך ווער אויסגעצייכנט צום צווייטן מאָל

דעם 14־טן יולי 1944 האָט זיך באַנייט די זומער־אָפענסיווע אויף אונדזער פראָנט־אָפּשניט. פאַרטאָג, ווען אַלע האָבן שוין מיט אומגעדולד געוואַרט אויף דעם לאַנג דערוואַרטעטן צייכן, זענען מיר אַרויס אין שלאַכט. אונדזער אַרטילעריע, טאַנקן, אַוויאַציע, און פאַרשיידענע אַנדערע טיילן האָבן אין משך פון אַ האַלבער שעה געשפּיגן מיט פייער, באָמבאַרדירט די דייטשע פּאָזיציעס. נאָך דער „באָמביאַזשקע" זענען אַלע טיילן אַוועק אין אַטאַק. די דייטשן האָבן שטאַרק באַשאָסן אונדזער פּיעכאָטע פון קוילנוואַרפער און מינענוואַרפער.

אונדזער באַטאַליאָן האָט זיך נישט געקענט רוקן פאָרויס. דאַן האָב איך באַמערקט דעם פונקט פון וואַנען די דייטשן האָבן געהאַגלט מיט פייער. איך האָב זיך געווענדעט צום באַטאַליאָן־קאָמאַנדיר באַיעוו, ער זאָל מיר ערלויבן איך זאָל שטום מאַכן דעם דייטשן קוילנוואַרפער. דער קאָמאַנדיר האָט געגעבן זיין הסכמה. איך האָב צוגעפּויזעט צו דעם פייער־פונקט און צוזאַמען מיט מיין געהילף אָרלאָוו האָבן מיר פון דער הינטערשטער זייט געעפנט אַ שטאַרקן

פייער. פאַר די דייטשן איז דאָס געקומען אינגאַנצן אומדערוואַרט. מיר האָבן פאַרניכטעט דעם דייטשן קוילנוואַרפער. דאַן האָט זיך אונדזער באַטאַליאָן אָן שווערקייטן גערוקט פאָרויס. פאַר דער אָפּעראַציע בין איך צום צווייטן מאָל אויסגעצייכנט געוואָרן מיט אָרדער „קראַסנאַיאַ זוויעזדאַ״. אונדזער 192 טאַנק־קענטסקע דיוויזיע האָט באַפרייט בראָדי און אַנדערע שטעט, שטעטלעך און דערפער. מיר זענען אַוועק צו דער ריכטונג פון לעמבערג.

איך פאַרליר מיין רעכטע פוס

פון 14—17 יולי האָבן מיר זיך נישט אָנגעשטויסן אויף קיין ערנסטן ווידערשטאַנד. לעבן לעמבערג האָבן מיר זיך אָנגעטראָפן אויף שטאַרקע דייטשע כוחות, וועלכע האָבן פאַרטיידיקט די שטאָט.

וועלנדיק וויסן וואָס פאַראַ כוחות ס׳געפינען זיך ביים שונא האָט דער קאָמאַנדיר פון אונדזער טייל גרעטשקאָ, פאַרגעלייגט ס׳זאָלן זיך אָנגעבן פריי־וויליקע, וועלכע זאָלן גיין אין אויסשפּירונג. פרייוויליקע האָבן זיך אַסך נישט געמאָלדן, אָבער איך האָב זיך געמאָלדן אַלס פרייוויליקער.

דער קאָמאַנדיר האָט מיר אָנפאַרטרויט אַ זוואָד (פּלוטאָן) זעלנער, און איך בין בראש מיטן זוואָד אַוועק אין דער אויסשפּירונג. די דייטשן האָבן געשאָסן פון אַלע זייטן. איך האָב באַקומען אַ באַפעל: אַריינדרינגען אין דעם שונא׳ס פּאָזיציעס און פאַרפיקסירן זייערע פייער־פּונקטן. ווען מיר האָבן זיך דערנעענטערט פנים אל פנים מיט די דייטשן, האָט זיך אָנגעהויבן צווישן אונדז אַ פאַרביטערטע שלאַכט. פון אונדזער זייט זענען געפאַלן פיל קרבנות, טויטע און פאַרוווּנדעטע.

פּלוצלינג האָב איך דערפילט אַ שטאַרקן קלאַפּ אין דער רעכטער פוס. ס׳האָט מיך אָנגעהויבן צו ברענען און איך בין פאַרגאָסן געוואָרן מיט בלוט. דריי שעה בין איך געלעגן אויפן שלאַכטפעלד, אָפּגייענדיק אין בלוט. די סאַניטאַרן האָבן נישט געקענט צוגיין צו מיר. די דייטשן האָבן שטאַרק בעשאָסן דעם פלאַץ, אַ חוץ דעם איז דער פלאַץ געווען זייער נאָענט פון די דייטשע פּאָזיציעס. ענדלעך איז אונדזער טייל געלונגען אָפּצושטויסן די דייטשן. די סאַניטאַרן האָבן מיך אָפּגעפונען און אין אַ שווערן צושטאַנד אַוועקגעפירט אין דעם נאָענטן מעדסאַנבאַט* מיין רעכטע פוס איז געווען דורכגעשאָסן פון

* מעדיצינישן סאַניטאַרישן באַטאַליאָן.

קוילן, אויך די לינקע פוס איז געווען לייכט פאַרוווּנדעט. אין מעדסאַנבאַט האָט מיר אַ כירורג גלייך אַמפּוטירט די רעכטע פוס, העכער איבערן קני. דאָס איז געווען דעם 17־טן יולי 1944.

מען עוואַקוּאירט מיך אין הינטערלאַנד

נאָך דעם ווי מען האָט מיך אַמפּוטירט די פוס, האָט מען מיך געפירט אין אַ מיליטערישן שפּיטאָל אין ראָוונע. דאָרט בין איך אָפּגעלעגן 2 וואָכן. די דייטשע אַוויאַציע האָט שטאַרק באָמבאַרדירט ראָוונע און אַלע שווער פאַרוווּנדעטע האָט מען עוואַקוּאירט מיט אַ סאַניטאַרן־צוג קיין קאָווקז. איך האָב זיך די גאַנצע צייט געפונען אין זייער שווערן צושטאַנד. איך האָב געהאַט שטאַרקע ווייטאָקן און אַ הויכע טעמפּעראַטור.

נישט דערפאָרנדיק צו קאָווקאַז, זייענדיק אין אַ זייער שווערן מצב, האָט מיך דער כירורג פון סאַניטאַרן־צוג איבערגעגעבן אין אַ מיליטערישן שפּיטאָל אין ראָסטאָוו. דער נומער פון שפּיטאָל 4656. מען האָט מיר גלייך אַוועקגעלייגט אין אַן איזאָליאַטאָר, און קיינער פון מעדיצינישן פּערסאָנאַל האָט נישט געגלויבט, אַז איך וועל דורכלעבן דעם שווערן קריזיס.

אין דעם שפּיטאָל בין איך געלעגן אַ קאַרגן יאָר. פאַר דער צייט איז מיר געלונגען צו קומען צו די כוחות. אין דעם שפּיטאָל האָב איך זיך געטראָפן מיט אַזעלנער פון אונדזער באַטאַליאָן, וועלכער איז פאַרוווּנדעט געוואָרן ביים טייך ווּיסלאַ. ער האָט מיר דערציילט, אַז נאָך דעם ווי איך בין פאַרוווּנדעט געוואָרן אויפן שלאַכט־פעלד, האָט מען אין אונדזער טייל פיל גערעדט וועגן מיר, דערציילט שבחים, און ער האָט מיר איבערגעגעבן, אַז מען האָט מיר צוגעשטעלט צו דער הויכער אויסצייכענונג אָרדער „קראַסנאַיאַ זנאַמיאַ״.

גרויסן פון ראַדזיוויִלאָוו

אין דעם שפּיטאָל האָב איך זיך אויך געטראָפן מיט אונדזער אַ ראַדזיוויִ־לאָווער בחור מענדל וויינשטיין (געפינט זיך איצט אין רוסלאַנד). ער האָט זיך פריער פאַר מיר אויסגעשריבן פון שפּיטאָל און איז אַוועקגעפאָרן קיין ראַדזי־ווילאָוו. ער האָט זיך שפּעטער צוריקגעקערט אין שפּיטאָל און ער האָט מיר איבערגעגעבן, אַז אייניקע לעבן געבליבענע פון דעם חורבן ראַדזיוויִלאָווער יידן האָבן זיך צוריק געקערט קיין ראַדזיוויִלאָוו. צווישן זיי אויך מיין פעטער נחמיה פּאַראַכאָווניק (מיין פאָטערס ברודער, געשטאָרבן אין חיפה דעם 27־סטן נאָוועמבער

1961). מענדל וויינשטיין האָט מיר אויך דערציילט, אַז אלע ראדזיווילאָווער יידן ווילן פאַרלאָזן רוסלאַנד און זיך רעפאטריאירן קיין פוילן. דאַן האָב איך באַשלאָסן זיך אויסשרייבן פון שפיטאָל און אַוועקפאָרן קיין ראדזיווילאָוו. די וווּנד איז נאָך געווען פריש און איז נישט געווען אינגאנצן פארהיילט. דער דאָקטאָר האָט זיך אָפּגעזאָגט מיך אויסשרייבן פון שפיטאָל. איך האָב זיך געווענדעט צום נאטשאלניק פון שפיטאָל, אַ ייד, מאיאָר קעלמאַן יעקב. איך האָב אים דערציילט פארוואָס איך וויל זיך אויסשרייבן פון שפיטאָל. ער האָט מיך גוט פארשטאנען און ער האָט געגעבן אַ באַפעל מיך אויסצושרייבן פון שפיטאָל.

אין דער צייט וואָס איך בין געלעגן אין שפיטאָל האָב איך חתונה געהאט מיט גערטרודא קאלאשניקאָווא.

צוריק אין ראדזיווילאָוו

דעם 28־סטן אַפּריל 1945 בין איך אָנגעקומען קיין ראדזיווילאָוו און איך האָב דאָרט געטראָפן מיין פעטער נחמיה און אלע איבעריקע יידן, וועלכע האָבן זיך געראטעוועט פון טויט. אלע האָבן זיך געקליבן אַוועקפאָרן קיין פוילן. איך מיטן פעטער האָבן באַשלאָסן נישט צו פאָרן קיין פוילן. איך האָב נאָך געוואָלט נעמען נקמה אָן די אוקראינישע באַנדיטן, וועלכע האָבן אויסגעמאָרדעט אונדזערע משפחות און אָנגעטאָן פיל צרות די יידן.

איך האָב באַשלאָסן אויף דער אייגענער האַנט אָפּגעפינען אַ טייל אוקראינער מערדער און זיי איבערגעבן אין די הענט פון דער נ.ק.וו.ד.

איך האָב נאָך פיל אָנגעשטרענגטער מי און זוכעניש אָפּגעפונען אַ טייל מערדער, צווישן זיי:

Zuleski Michał קאָמענדאַנט פון דער שטאָט פּאָליציי אין ראדזיווילאָוו; Jefimczuk זיין פארטרעטער; Tuszakowski מיטארבעטער פון דער ס. ד.; Zudanowski קאָמענדאנט פון ראיאָן פּאָליציי. די אלע האָבן אָנטייל גענומען אין אויסמאָרדן די ראדזיווילאָווער יידן און זענען דורכן סאָוויעטישן מיליטערישן טריבונאַל פארמשפט געוואָרן יעדערער אויף 25 יאָר קאטאָרגע.

אַ חוץ די „קעפּ" זענען אויך פארמשפט געוואָרן „קלענערע" פּאָליציאנטן, ווי דעמקאָ (Demko) און אנדערע.

נאָך דעם ווי זיי אלע זענען פארמשפט געוואָרן האָב איך געפילט, אַז איך האָב מקיים געווען מיין נדר — איך האָב אויסגעפילט מיין מענטשלעכן חוב.

נאָך דער מלחמה

נאָך דער מלחמה האָב איך עטלעכע יאָר געאַרבעט אין דובנע, ראָוונער געגנט, ביז 1949. אין יאָר 1946 איז מיר געבוירן געוואָרן די טאָכטער אירית. אין 1949 איז געבוירן געוואָרן מיין צווייטע טאָכטער טובה.

אין 1949 האָט מען מיר פאַרגעלייגט ארבעט אלס דירעקטאָר פון זאגאָט־שיב־סיריאַ* אין ראדזיווילאָוו. אויף דעם פּאָסטן האָב איך אין ראדזיווילאָוו געאַרבעט אנדערהאַלבן יאָר, אָבער איך האָב אין דער שטאָט נישט געקענט לעבן. דאָ איז דאָך אומגעקומען מיין טייערע משפחה און אלע ראדזיווילאָווער יידן. איך האָב געבעטן מען זאָל מיר איבערפירן אויף אַ צווייטן פּלאַץ. מען האָט מיך געשיקט ארבעטן קיין זדאָלבונאָוו. אין זדאָלבונאָוו האָב איך געאַרבעט אין די יאָרן 1951—1954. אין 1954 האָב איך מיט מיין פרוי באַשלאָסן אָוועקפאָרן קיין אוראל. מיר האָבן זיך באזעצט אין דער שטאָט טשעליאַבינסק. אין דער שטאָט האָב איך געלעבט ביזן יאָר 1956. אין דער צייט האָב איך באַקומען אַ בריוו, אַז עס האָט זיך באַנייט די רעפּאטריאַציע קיין פּוילן. איך האָב באשלאָסן צוזאמען מיט מיין משפחה אָוועקפאָרן קיין פּוילן.

אין פעברואר 1957 האָבן מיר פארלאָזן רוסלאַנד און געקומען קיין פּוילן מיטן צוועק צו פאָרן קיין ישראל, ווו ס'האָט זיך געפונען מיין פעטער נחמיה פאַראַכאָוניק, וועלכער איז נאָך געקומען אין לאַנד אין 1948.

אין פּוילן האָבן מיר זיך באַזעצט אין ווראָצלאוו. אין דער שטאָט האָבן מיר געלעבט 7 וואָכן און סוף אַפּריל 1957 האָבן מיר פארלאָזן פּוילן און זענען אָנגעקומען אין לאַנד.

קומענדיק אין ישראל האָב איך זיך געפונען מיט מיין משפחה 10 חדשים אין שער העליה, שפּעטער האָט אונדז די סוכנות איבערגעפירט קיין חולון.

איצט בין איך אַן אינוואליד און איך ארבעט אין דער פאבריק „גלובוס", אין תל־אביב.

לשם אינפאָרמאַציע וויל איך צום סוף צוגעבן, אַז דער אָנפירער פון דער הויפּט־זשאַנדאַרמעריע אין ראדזיווילאָוו איז געווען קראַוזער (Krauser).

אויפגענומען: י. אלפעראָוויטש

---

* פעראַרבייטונג פון רוי־מאַטעריאַלן.

דאָס געזאַנג פון אונזער טרויער

ס'קומט דער פרילינג נישט ווייט פון זומער,
די זון באַלייכט מיט אירע גאָלדענע שטראַלן,
די פויגעלעך אויף די ביימער זינגען זייער שירה צו גאָט,
איך זע די וועלדער, פעלדער, און לאַנקעס
באַדעקט מיט גראָזן, בלומען, פון פאַרשידענע פאַרבן,
דאָס דערמאָנט מיך איצט מיין שטעטל
פון יידיש לעבן ביז שטאַרבן.

יעדער געסל, שטיבל, אין מויער
איז ביי אונז אין האַרצן איינגעהילט אין אייביקן טרויער.
מען זעט נישט מער די אַלע אייגענע
וואָס זענען פון אונז אָוועקגעריסן אויף אייביק...
די ביימער אין מיין שטעטל בליען ווייטער,
געבן אַרויס זייערע פרוכטן בשפע
נישט וואַרטנדיק מער אויף דער יידישער ברכה.

די צייט פאַרגעסט זיך שנעל, ערשט נעכטן איז דאָס געווען,
און דאָך איז דער זכרון ביי אונז אַזוי קליין...

לייב אייזן

סקירה *

איטע גון איז אלט געווען 55 יאָר ווען ס'איז אויסגעבראָכן די מלחמה צווישן דייטשלאַנד און ראַטנפאַרבאַנד. אין דער צייט פון דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע און באַזונדערס אין דעם לעצטן פּעריאָד פאַר דער באַפרייאונג האָט זי זיך געפונען פיל מאָל אויפן ראַנד פון אומקום און על פי נס איז זי געראַטעוועט געוואָרן פון טויט.

איטע גון שטאַמט פון פאַרמעגלעכע עלטערן. איר פאָטער איז געווען אַ ייד אַ סוחר, געפירט גרויסע געשעפטן. אין דער יוגנט האָט זי זיך געלערנט אין אַ רוסישער גימנאַזיע. נאָך דער חתונה אין 1905 האָט זי מיטן מאַן אויך געפירט געשעפטן. געהאַט אַ גרויסע מצה־פאַבריק און אַ געשעפט פון שטוב־מכשירים.

נאָכן טויט פון איר מאַן (1920) האָט זי די געשעפטן אַליין געפירט ביז 1939, ווען קיין ראַדזיווילאָוו זענען אַריין די סאָוויעטן.

זי האָט געלעבט זייער רייך, געגעבן אירע 2 טעכטער אַ גוטע דערציאונג און בילדונג. זי האָט געפירט אַ שיין באַלעבאַטיש הויז. די געשעפטן זענען געגאַנגען גוט. די ראַדזיווילאָווער יידן געדענקען איר אלס א גרויסע נגידיתטע און איז געווען געשעצט ביי דער יידישער און נישט־יידישער באַפעלקערונג.

אַ פרוי, אַ קלוגע, אַן ענערגישע, מיט אַ ניכטערן צוגאַנג צו יעדער געשעעניש, האָט זי אַ דאַנק אירע אויבן־אויסגערעכנטע אייגנשאַפטן געקענט אדורכלעבן די היטלעריסטישע אָקופּציע.

פאַקטיש איז די דייטשע אָקופּאַציע ביי איר געווען אַ פאַרזעצונג פון די ליידן און פּיין, וואָס זי האָט אַדורכגעמאַכט אין דעם סאָוויעטישן פּעריאָד.

גלייך ווי די סאָוויעטן זענען אַריין אין ראַדזיווילאָוו האָבן זיי ביי איר צוגענומען דאָס געשעפט און פון דער מצה־פאַבריק האָבן זיי געמאַכט אַ בעקעריי. זי — די געוועזענע באַלעבאָסטע איז אַוועק אַרבעטן אלס שווארצע ארבעטערין אין דער בעקעריי.

די סאָוויעטן האָבן דער געוועזענער „בורזשויקע" שיקאַנירט אויף יעדן שריט און טריט. זי האָט באַקומען אַ פּאַספּאָרט מיט אַ פּאַראַגראַף, וואָס האָט באַדייט,

* פון דאָקומענטן פון „יד ושם" — ג — 1908/147.

אַז זי איז אַ בירגער פון דער צווייטער קאטעגאָריע און זי איז געווען קאַנדידאַט אויף אַרויסגעשיקט ווערן צו די „ווייסע בערן" מיט איר משפּחה.

פיל שלאָפלאָזע נעכט האָט די פרוי אַדורכגעמאַכט. יעדן קלאַפּ אין טיר אין דער שפּעטער נאַכט האָט איר דערמאָנט, אַז אָט קומט די נ.ק.וו.ד. אַרעסטירן איר. און שרעקן זיך איז געווען אַ גרונט: פון ראדזיווילאָוו האָבן די סאָוויעטן ארויסגעפירט אַ פּאָר צענדליק געוו. „בורזשויען" און איטע האָט נישט געהאט קיין גרונט צו מיינען, אַז זי איז אַן אויסנאַם. זי איז שוין אפילו געווען געמשפּט פאר „פּראָגול", ד. ה. אַוועק פון דער אַרבעט אויף אַ האַלבע שעה אָן אַ דערלויבעניש.

צו דער צייט, ווען די דייטשן זענען אַריין אין ראדזיווילאָוו, איז זי שוין געווען פיזיש און גייסטיק צעבראָכן.

ווי אַ געוו. רייכע פרוי, האָבן די אוקראַינער אָן איר נישט פארגעסן: גאַנץ אָפט פלעגן זיי קומען צו איר אין שטוב און צונעמען אַלץ, וואָס פלעגט זיי געפעלן ווערן. אויך פאר די דייטשן איז איר הויז געווען אַ גוטער אַדרעס אויף צו ראבירן. גאנצע נעכט פלעגט זי נישט שלאָפן און ווי פאר די סאָוויעטישע צייטן ווארטן אויף יעדן קלאַפּ אין טיר.

דער ראדזיווילאָווער יודנראַט און פּאָליציי האָבן איר פארביטערט דאָס לעבן, באַזונדערס דער פּרעזעס יאנקל פורמאן. שטענדיק האָט מען פון איר געפּאָדערט געלט, גאָלד און ווערטפולע זאַכן, פאר זיך און פאר די דייטשן.

2 מאָל איז זי אנטלאָפן פון טויט: איין מאָל ערב דער ליקווידאַציע פון בראָדער געטאָ. אין ביידע פאַלן האָט איר און איר משפּחה געראטעוועט דער פויער פּיעטראָ מאָראז.

דער פּעריאָד נאָכן אַנטלויפן פון בראָדער געטאָ ביז דער באַפרייאונג איז געווען פאר איר דער סאמע שווערסטער און געפערלעכסטער בעת דער דייטשער אָקופּאַציע.

17 חדשים האָט זי זיך געפונען אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ. חדשים לאַנג האָט זי זיך אויסבאַהאַלטן מיט איר אייניקל אין אַ לאָך פון אַן אַלטן בוים. ווו געטאָגט — דאָרט נישט גענעכטיקט. געשלאָפן אויפן שניי אין וואַלד און אין פעלד אונטערן פרייען הימל. זי איז געווען גליקלעך, ווען זי האָט געהאט אַ מעגלעכקייט צו איבערנעכטיקן אַ נאַכט אין אַ חזירים־שטעלכל, געשלאָפן אין אַ קאָריטע, פון וואַנען די חזירים פלעגן עסן.

זי האָט זיך געפונען אין אַ סביבה, ווו אויף יעדן טריט און שריט האָבן

געלויערט אויף יידישע לעבנס אוקראַינישע באַנדיטן, פּאָליציי, דייטשן, בלוט־דורשטיקע פּויערים.

מען האָט געדאַרפט פאַרמאָגן אין זיך פיל מוט, ענערגיע, ניכטערע אָריענ־טאַציע, כדי נישט אַריינפאַלן אין זייערע נעגל. און זי איז דאָך געווען נישט אַליין. זי האָט געהאַט לעבן זיך אַ 9־יאָריקן אייניקל — דעם איינציקן, וואָס איז איר איבערגעבליבן פון איר משפּחה, וועלכן זי האָט געדאַרפט באַזאָרגן מיט עסן און זאָרגן פאַר זיין גורל.

צייטנווייז איז זי שוין געווען ביים ראַנד פון אונטערגאַנג. פיזיש און גייסטיק אַ צעבראָכענע, פאַרלוירנדיק די לעצטע ביסל כוחות, איז זי שוין אַריינגעפאַלן אין אַן אַפּאַטיע, געוואָרן גלייכגילטיק צו אַלץ, וואָס קען געשען. אָבער יעדעס מאָל, ווען זי האָט געזען, אַז מיט איר גלייכגילטיקייט שטעלט זי אין קאָן דאָס לעבן פון איר אייניקל, האָט זי מאָביליזירט די לעצטע ביסל כוחות און גובר געווען די אַלע שוועריקייטן.

אַ יידישע פרוי, וועלכע האָט איר גאַנצן לעבן געלעבט אין גוטע מאַטעריעלע באַדינגונגען, ווייט געווען פון פיזישער אַרבעט און אוודאי געווען ווייט פון דער נאַטור: וואַלד, פעלד, טייכן, האָט די גאַנצע 17 חדשים געמוזט אַרומ־בלאָנקען אַן איינזאַמע איבער פעלדער, וועלדער, טייכן, אין שניי און פראָסט, אין בלאָטעס, זייענדיק דערצו הונגעריק און אָפּגעריסן.

איצט איז זי אַ פרוי פון 76 יאָר, וווינט ביי איר טאָכטער אין תל־אביב, וועלכע איז געקומען אין לאַנד נאָך אין יאָר 1925.

דאָס דערציילן וועגן די איבערגעלעבטע טעג און נעכט רופט ביי איר אַרויס גרויס צער און ווייטיק. ס'איז איר שווער זיך צו באַהערשן און ביים אָפּגעבן די עדות האָט זי געמאַכט זייער אַ גרויסע אָנשטרענגונגען.

דער זכרון דינט איר נאָך נישט שלעכט און איך האָב אויסגענוצט אַלע מעגלעכע פאָרמען, צו העלפן איר זיך קאָנצענטרירן, כדי צו באַקומען תשובות אויף די געשטעלטע פראַגן.

פאַר אַ יאָרן האָט זי באַקומען אַ פאָטאָגראַפיע און אַ בריוו פון איר אייניקל, וואָס זי האָט געראַטעוועט. ער לעבט אין ראַטנפאַרבאַנד, האָט אַ פרוי און אַ קינד. ער לערנט זיך אין ראָוונער קאָנסערוואַטאָריום.

די פאָטאָגראַפיע וויל זי נישט אַרויסלאָזן פון האַנט, זי האַלט עס ווי אַ הייליקע רעליקוויע.

כדי צו פאַראייביקן איר שטים וועלן מיר מיט איר מאַכן אַ הקלטה, וועלכע

וועט זיין אַ גוטע אנדענקונג פאר איר משפחה, ארגון יוצאי ראדזיווילאָוו און „יד ושם".

נעמען דערמאָנטע אין דער עדות:

יידן:

אהרן גון — מאן

שיינטשע נאָרבאן — טאָכטער

צפורה ינאי — טאָכטער

חיים נאָרבאן — איידעם

זלמן לעוויט — בוכהאַלטער

סורעצקי

שלעזינגער

יאקירא — ראבינער

סיוניע זילבערמאַן

יאנקל פורמאן — פרעזעס פון יודנראט

יעקב שרייער

איטשע טרייביטש

סאלקע פוטשניק

באראש — פרעזעס פון בראָדער יודנראט

שמואל שערער — פלימעניק

שלמה גון — פלימעניק

נישט יידן:

דינסט Ania Czajkowska

בירגערמייסטער פון ראדזיווילאָוו Matejko

פויער Moroz Pietro

אָרטשאַפטן דערמאָנטע אין דער עדות:

Dubno

Bytom

Brody

Radziwiłłów

Olewsk

עדות

דאטע און אָרט פון געבורט: 1886 ראדזיוויליאָוו.

אַדרעס: תל־אביב, שד. דוד המלך 6.

פון דער משפחה זענען אומגעקומען אין דער צווייטער וועלט־מלחמה:

טאָכטער: שיינטשע נאָרבאַן (גון), געבוירן אין 1908, אומגעקומען אין ראדזי־ווילאָוו צוזאַמען מיט איר מאַן און 5־יאָריקע טעכטערל.

אַ חוץ זיי האָט זי פארלוירן פון איר משפחה פיל קרובים.

איטע גון דערציילט:

איך בין אַ געבוירענע פון ראדזיווילאָוו. מיין פאָטער איז געווען אַ ייד אַ סוחר, האָט געהאט אַ געשעפט פון קאָנפעקציע. אין דער יוגנט האָב איך זיך געלערנט אין אַ רוסישער גימנאַזיע אין בראָדי. אין 1905 האָב איך חתונה געהאט מיט אהרן גון (געשטאָרבן אין 1920). ביי אונדז זענען געבוירן געוואָרן 2 טעכטער.

מיין טאָכטער צפורה ינאי, וואָס לעבט איצט אין ישראל און ביי וועלכער איך געפין זיך איז עולה געווען נאָך אין 1925 יאָר.

די צווייטע טאָכטער שיינטשע נאָרבאַן האָט חתונה געהאט מיט חיים נאָרבאַן און האָט געלעבט צוזאמען מיט מיר, מיט איר מאַן און טאָכטער ביז זיי זענען אומגעקומען.

די גאנצע יאָרן פאַר די רוסישע און פוילישע צייטן האָב איך געהאט אַ געשעפט פון הויזווירטשאַפט־מכשירים. אַ חוץ דעם האָב איך געהאט אַ גרויסע מצה־פאַבריק און אויף יעדן סעזאָן פלעג איך פארקויפן מצה אין גאנץ וואָלין. די געשעפטן האָב איך געפירט ביז ס'זענען אַריין צו אונדז די באָלשעוויקעס.

אין 1920 איז געשטאָרבן מיין מאַן און איך האָב פאָרגעזעצט אַליין פירן די געשעפטן. נאָך דעם ווי מיין טאָכטער שיינטשע האָט חתונה געהאט, האָבן מיר צוזאמען געפירט די געשעפטן.

איך בין געווען אַ פארמעגלעכע פרוי און געפירט אַ שיינעם באלעבאטישן לעבן. איך האָב געהאט אַ שיינע הויז, פיין מעבלירט, געגעבן די קינדער בילדונג. אלץ איז געגאנגען כשורה ביז ס'איז אויסגעבראָכן די מלחמה צווישן פוילן און דייטשלאנד אין 1939, און אין אַ פּאָר וואָכן ארום זענען אַריין צו אונדז די באָלשעוויקעס.

דאָס לעבן פאַר די סאָוויעטן

ווען די סאָוויעטן זענען אַריין קיין ראַדזיווילאָוו, האָבן מיר, דעם אמת געזאָגט, רייכע מענטשן געלעבט אין שרעק. אין דער ערשטער צייט האָבן זיי אַרויסגעפירט קיין סיביר אַ טייל רייכע יידן און איך האָב זיך אויך געריכט יעדן טאָג, אַז מען וועט מיר אַרויספירן צוזאַמען מיט מיין טאָכטער, איידעם און אייניקל.

ווען די סאָוויעטן האָבן אָנגעהויבן אַרויסגעבן פּאַספּאָרטן, האָבן זיי אַלע געוועזענע סוחרים אַרויסגעגעבן פּאַספּאָרטן מיט אַ פּאַראַגראַף. און פאַרשטענדלעך, אַז איך מיט מיין טאָכטער און איידעם האָבן אויך בקומען פּספּאָרטן מיט אַ פּאַראַגראַף.

די ערשטע צייט האָב איך געזען, אַז אַמבעסטן וועט זיין, אַז איך וועל פרייוויליק אָפּגעבן מיינע געשעפטן. אַזוי ווי איך האָב געהאט אַ מצה־פאַבריק, האָב איך דאָך געהאט אַ לאָקאַל מיט אַ גרויסן אויוון. חוץ דעם האָב איך אין סקלאַד געהאט אַ גרויסן זאַפּאַס פון מעל.

אָפּגעבנדיק די מצה־פאַבריק האָב איך בלויז געבעטן, זיי זאָלן מיר דערלויבן איך זאָל ביי זיי אַרבעטן אַלס עוזרת. זיי זענען מסכים געווען. דאָס גאַנצע מעל האָבן זיי קאָנפיסקירט, און אין דער מצה־פאַבריק האָבן זיי געמאַכט אַ בעקעריי. זיי האָבן אָנגעהויבן אַריינפירן מעל אויף צו באַקן ברויט פאַר דער באַפעלקערונג. און אַזוי ווי איך האָב געאַרבעט ביי זיי אַלס עוזרת און דער סקלאַד פון מעל האָט זיך געפונען ביי מיר אין הויז, האָבן די סאָוויעטן מיך געמאַכט פאַראַנטוואָרט־לעך פאַרן מעל. איך האָב אונטערגעשריבן וועקסלען, אַז איך האָב איבערגענומען כך וכך מעל, אויף אַ סומע פון 4.000 רובל. דאָס מעל האָט מען אָנגעהויבן איזראַסכאָ־דעווען, דאָס הייסט, מען האָט געבאַקן ברויט, איז דאָך געוואָרן ווייניקער מעל. איך האָב נישט געהאַט קיינע דאָקומענטן אויף דעם סכום מעל, וואָס פלעגט אַרויסגעפירט ווערן פון סקלאַד. איך האָב זיך אַרומגעזען, אַז די סאָוויעטן וועלן שפּעטער פרעגן, ווו איז אַנטרונען געוואָרן דאָס מעל? בין איך איין מאָל אַוועק אין קאָנטאָר בעטן די וועקסלען צוריק, וואָס איך האָב אונטערגעשריבן. אויפן וועג האָט מיר באַגעגנט אַ ייד, אַ פּרעדסעדאַטעל, ד. ה. אַ פּאָרזיצענדער פון די סאָוויעטן. ער האָט מיר געפרעגט: „וווהין גייסטו אין דער צייט פון דער אַרבעט?” איך האָב אים דערציילט צוליב וואָס איך גיי אין קאָנטאָר. אויף דעם האָט ער מיר געענטפערט: „דו ביסט אַוועק אינמיטן פון דער אַרבעט, דו האָסט געמאַכט אַ „פּראָגול”. ער האָט אויף מיר אָנגעגעבן אין געריכט. ביים משפט האָט

ער געזאָגט, אַז איך בין אַ געוועזענע בורזשויקע און איך סאַבאָטיר די ארבעט, און ער לייגט פאַר פון מיין פענסיע (120 רובל אַ חודש) אַראָפּנעמען יעדן מאָנאט 25 פּראָצענט אין משך פון 6 חדשים. און אויב עס וועט זיך נאָך אַ מאָל איבערחזרן, ד. ה. איך וועל אַוועקגיין פון דער ארבעט אָן אַ דערלויבעניש, וועט מען מיר איינזעצן אין תפיסה.

די סאָוויעטן האָבן אויך געוואָלט צונעמען מיין הויז, אָבער ס׳האָט זיך מיר איינגעגעבן אָפּשרייען די גזירה. מיין איידעם האָט געארבעט אלס שווארצער ארבעטער.

איך וויל אייך דערציילן, אַז פאַר די סאָוויעטן האָבן אויסגעפּעלט פּראָדוקטן. ביי די קראָמען פלעגן שטיין הונדערטער מענטשן אין אָטשערעד נאָך אַ שטיקל ברויט און אנדערע פּראָדוקטן. נאָר אַזוי ווי איך האָב געארבעט ביי זיי אין פּיעקארניע, בין איך געווען מיט ברויט באַזאָרגט און איך פלעג נאָך העלפן אנדערע יידן.

איך מוז אויך דערציילן, אַז גלייך ווי ס׳זענען אַריין די סאָוויעטן, האָבן אונדזערע יידעלעך גלייך אָנגעהויבן מיטארבעטן מיט די סאָוויעטן און געוואָלט זיך נוקם זיין אָן די געוועזענע רייכע מענטשן. זיי האָבן אונדז, רייכע מענטשן, אָנגעטאָן פיל צרות. אָט די יידן האָבן אַרויסגערופן דעם צאָרן אויך פון דער קריסטלעכער באפעלקערונג, און האָבן פארשטארקט דעם אנטיסעמיטיזם. שפּעטער ווען די דייטשן זענען אריין האָבן די קריסטן זיך טאַקע נוקם געווען אין אלע יידן.

ווי איך האָב שוין געזאָגט האָבן מיר געלעבט אין שרעק. יעדן טאָג האָב איך זיך געריכט, אַז מען וועט מיר ארויספירן קיין סיביר. די סאָוויעטן זענען דערווייל געווען פארנומען מיט ארויספירן די געוועזענע פּוילישע טשינאָווניקעס — באַאַמטע, און די אלע, וועלכע האָבן געהאט פּאַספּאָרטן מיט „פּאַראַגראַפן” האָבן זיי געלאָזן דערווייל צורו.

אין דער צייט פאַר די סאָוויעטן האָב איך אַריינגענומען צו זיך אין שטוב 2 בחורים פון סטאַניסלאַוואָוו, וועלכע זענען אנטלאָפן פון א דייטשן לאַגער. איך האָב זיי אָפּגעגעבן אַ באַזונדערן צימער, געגעבן עסן און טרינקען. די יינגלעך זענען געווען געבילדעטע — איינער אַ לערער פון דייטש ; דער צווייטער האָט געלערנט מאטעמאַטיק. איינער האָט געהייסן סוכעצקי, דעם צווייטנס פאַמיליע איז געווען שלעזינגער. די בחורים האָבן מיר שפּעטער פאַר די דייטשן גוט געהאָלפן, אָבער וועגן דעם וועל איך אייך שפּעטער דערציילן. אַזוי האָב איך געלעבט אין

פחד און שרעק פאר די סאָוויעטן ביז ס׳איז אויסגעבראָכן די מלחמה מיט די דייטשן.

דאָס לעבן פאר די דייטשן

סוף יוני 1941 זענען אַריין צו אונדז די דייטשן. די ערשטע צייט האָבן געווילדעוועט די אוקראַינער. קודם כל האָבן זיי אָנגעהויבן זיך איזדיעקעווען איבער די יידן, וועלכע זענען געווען קאָמוניסטן, קאָמסאָמאָלצעס און אַקטיוויסטן ביי די סאָוויעטן.

ווען ס׳איז אויסגעבראָכן די מלחמה מיט די דייטשן האָבן די אלע, וועלכע זענען געווען „שישקעס" ביי די באָלשעוויקעס געפּרוווט אנטלויפן, אָבער לויפן איז נישט געווען מעגלעך. די דייטשן זענען פארלאָפן פאָרויס און זיי האָבן זיך געמוזט צוריקקערן קיין ראַדזיוויליאָוו.

די אוקראַינער האָבן געווילדעוועט. זיי זענען געגאַנגען איבער די הייזער און געראַבעוועט, צוגענומען אַלץ, וואָס ס׳איז זיי געקומען אונטער דער האַנט.

די דייטשן האָבן באַפוילן אַלע יידן אָנטאָן אויף די אָרעמס מגן־דוד׳ס, שפּעטער אויף די פּלייצעס געלע לאַטעס פון פאָרנט און פון הינטן.

די ערשטע יידישע קרבנות אין ראַדזיוויליאָוו

די דייטשן האָבן צוגענומען אַ 30 יידן. געהייסן זיי אויסגראָבן אין וואַלד גריבער און דערנאָך זיי דערשאָסן. צווישן די דערשאָסענע געדענק איך זענען געווען: זלמן לעוויטן, געאַרבעט אין מיל אלס בוכהאַלטער; דער ראַבינער יאקירא, און אַ יינגל פון אונדזער גאַס סיוניע זילבערמאַן.

די דייטשן איזדיעקעווען זיך איבער די יידן

איין מאָל זענען אַריין צו מיר געסטאַפּאָווצעס. זיי האָבן אויפגעריסן די שאפעס, צוגענומען די בעסטע מלבושים און אריין אין מיין סקלאַד, ווו ס׳האָט זיך געפונען מעל, וואָס די סאָוויעטן האָבן אַריינגעפירט.

די דייטשן האָבן באַפוילן מיין איידעם, ער זאָל נעמען אַ זאַק מיט מעל און אַרויפלייגן אויף זייער מאַשין. איך מיט דער טאָכטער האָבן געהאָלפן דעם איידעם אַרויפלייגן דעם זאַק מעל אויף דער מאַשין. שפּעטער האָבן די דייטשן געזאָגט צו מיין איידעם: „גיי, וואַש זיך איין און וואַש אָפּ דעם אָרט פון דיין האַרץ, ווייל באַלד וועלן מיר דיך שיסן". מיר זענען דאָס מאָל אָפּגעקומען מיט

שרעק. איר קענט אייך פאָרשטעלן, וואָס מיר האָבן דאמאָלסט איבערגעלעבט ביז וואנען די דייטשן זענען אַוועק פון שטוב.

איין מאָל איז אַריין צו מיר אַ דייטש, ער האָט אָנגעהויבן זוכן אין שטוב, געוויזן אויפן אויג, אַז ער וויל אַרויף אויפן בוידעם. דאָרט איז געשטאַנען אַ פארשלאָסענער שרייב־טיש. ער האָט צעהאַקט דעם טיש, שפּעטער האָט ער פון שטוב צוגענומען זאַכן און איז אַוועק.

ס׳איז געווען שרעקלעך. גאַנצע נעכט פלעג איך מיט אַן אויג נישט צומאַכן. יעדן שאָרך, וואָס מען פלעגט געבן אויפן גאַס, האָט זיך מיר געדוכט, אַז די באנדיטן גייען שוין צו אונדז.

איין מאָל איז געווען אַ פאַל, ווען מיין איידעם איז געשטאנען לעבן שטוב אָן אַ מגן־דוד אויפן האַנט. ס׳זענען אַדורך 2 אוקראַינער און זיי האָבן אים באַמערקט. זיי האָבן אים אַוועקגעשלעפּט אין דער קאָמענדאטור, שטאַרק צעשלאָגן און שפּעטער אַריינגעוואָרפן אין קעלער. איך בין נאָכגעגאנגען נאָך אים. אויפן וועג האָב איך געטראָפן אַ באַקאַנטן פויער, וואָס איז געוואָרן אַ פּאָליציאַנט און איך האָב אים דערציילט די געשיכטע. כ׳האָב אים געבעטן ער זאָל מיר העלפן. ער האָט טאַקע מיר צוגעזאָגט צו העלפן באַפרייען מיין איידעם. ער האָט מיך באַרואיקט און געזאָגט: „גיי, איטע אַהיים, דיין איידעם וועט באַלד אויך קומען.״ אַזוי איז טאַקע געווען, אין אַ קורצער צייט אַרום האָט מען דעם איידעם באַפרייט און מיר זענען אָפּגעקומען מיט שרעק.

אין געטאָ

דאָס איז געווען, דוכט זיך, אַרום פסח 1942. די דייטשן האָבן באַפוילן אַלע יידן פון ראדזיוויליאָוו פארלאָזן זייערע הייזער און זיי האָבן געגעבן אַ טערמין פון איין טאָג, כדי זיך אַריבערצוציען אין געטאָ. מיר זענען שוין געווען צופרידן, וואָס אלע יידן וועלן זיין צוזאמען און די שרעק וועט אפשר זיין נישט אַזוי גרויס. יעדער האָט מיטגענומען מיט זיך, וואָס מען האָט נאָר געקענט. איך האָב מיטגע־נומען מיט זיך, וואָס מען האָט נאָר געקענט. איך האָב מיטגענומען אַ סך פּראָ־דוקטן, האָלץ — ס׳וואָלט געקלעקט אויף עטלעכע יאָר.

די דייטשן פלעגן אין געטאָ ווייניק וואָס קומען. מיין איידעם האָט געאַרבעט מחוץ דעם געטאָ. ער פלעגט פארנאנדערטראָגן קוויטלעך פון די דייטשן און ער האָט געהאט אַ דערלויבעניש פראנק און פריי זיך באַוועגן אין שטאָט. אַ גאנצן טאָג פלעגט ער זיין אין שטאָט און ביינאַכט פלעגט ער קומען איבערנעכטיקן.

פאַר דער מלחמה האָט ביי מיר געאַרבעט 13 יאָר אַ דינסט אין שטוב אַניאַ זאַיקאָווסקאַיאַ, אַ פויערטע, דייער אַן איבערגעגעבענע. ווען דער געטאָ איז געווען אַרומגעצוימט מיט דראָטן פלעגט זי יעדן טאָג קומען צו די דראָטן און ברענגען עפּעס עסן. יעדן דאָנערשטיק פלעגט זי מיר ברענגען אפילו א הינדל אויף שבת. איין מאָל האָט איר געכאַפּט אַן אוקראַינישער פּאָליציאַנט ביי די דראָטן פון געטאָ, ווען זי האָט מיר איבערגעגעבן עפּעס צו עסן. ער האָט איר צעשלאָגן און געוואָלט אַוועקפירן אין קאָמענדאטור. זי האָט זיך ביי אים געבעטן, ער זאָל איר אָפּלאָזן. ער האָט איר געוואָרנט, אַז אויב ער וועט איר נאָך אַ מאָל באַמערקן ביי די דראָטן פון געטאָ, וועט זי באַצאָלן פאַר דעם מיטן לעבן. דער פויער האָט פריער ביי מיר געאַרבעט 10 יאָר. איך האָב אים געגעבן 50 מאַרק און ער האָט איר אָפּגעלאָזט און זי האָט מורא געהאט צו קומען.

אין געטאָ האָב איך געווינט אין א צימער, ווו ס'האָבן געלעבט 11 מענטשן. די ענגשאַפט איז געווען גרויס, אָבער מיט עסן איז געווען צו דערליידן. איך פלעג נאָך העלפן די איבעריקע, ווייל ווי איך האָב שוין געזאָגט האָב איך געהאט אַ זאַפּאַס פּראָדוקטן, אַ חוץ דעם פלעגט דער אײדעם יעדן טאָג ברענגען פון שטאָט עפּעס עסן.

דער יודנראַט און פּאָליציי

איך מוז זאָגן דעם אמת, אַז פון די יודנראַטלער און פון דער יידישער פּאָליציי האָבן מיר געליטן מער, ווי פון די דייטשן. דער פּרעזעס יאַנקל פורמאַן — אַ פּראָסטער ייד, אַ מנובל און זייער אַ שלעכטער. די יידישע פּאָליציי צוזאַמען מיטן יודנראַט האָבן געריסן פון אונדז שטיקער. באַזונדערס פון די געוועזענע פאַרמעגלעכע יידן. מען פלעגט פאָדערן געלט, גאָלד און אַנדערע זאַכן פאַר זיך און פאַר די דייטשן.

יאַנקל פורמאַן האָט געוואָלט, אַז מיין אײדעם זאָל אריין אַרבעטן אין יודנראַט, אָבער ער האָט זיך אָפּגעזאָגט. איך האָב זיך נישט געקענט פריער פאָרשטעלן, אַז יידן זאָלן זיין אַזוי שלעכט צו יידן, אַזעלכע ברוטאַלע, אָן קיין שום געוויסן. זיי האָבן געקענט אַרויסרייסן דאָס לעצטע ביסן פון מויל.

די דייטשן האָבן טאַקע יעדן טאָג געפאָדערט פון יודנראַט געלט, גאָלד, זילבער, זילבערנע בעכער און די יידישע פּאָליציאַנטן האָבן דאָס אַלץ צונויפ־געקליבן. איך האָב אַלץ אַוועקגעגעבן, וואָס איך האָב נאָר געהאַט. עס זענען געווען עטלעכע יידישע פּאָליציאַנטן אין געטאָ, וועלכע האָבן געבושעוועט.

שפעטער האָט מען צעטיילט דעם געטאָ אויף „נוציקע" און „נישט נוציקע". די אַרבעטער האָבן באַקומען ספּעציעלע שיינען. די נישט אַרבעטנדיקע, אַלטע און קראַנקע האָט מען נישט געגעבן קיין שיינען.

מיין איידעם האָט געהאַט אַ שיין און צו אים זענען געווען צוגעשריבן מיין טאָכטער און 2 קינדער. איך האָב נישט געאַרבעט און נישט געהאַט קיין שיין.

שפּעטער, ווען מען האָט די אַלע וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין שיינען אָפּגעטיילט באַזונדער, בין איך אַהין נישט געגאַנגען און איך בין געבליבן ביי מיין טאָכטער. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז ס'וועט קומען אַ טאָג, ווען מען וועט אַלע „נישט נוציקע" דערשיסן.

ווען ס'זענען דערגאַנגען צו אונדז ידיעות, אַז מען הרגעט אויס די „נישט נוציקע" יידן פון דובנע, ראָוונע און דער אַרומיקער געגנט, האָבן מיר זיך שוין אויך געריכט.

פאַר דער אַקציע איז צוגעגאַנגען צו מיר יאַנקל פורמאַן, דער פּרעזעס, און געזאָגט: „איטע, דו האָסט נישט קיין שיין און דו האָסט נישט קיין רעכט צו וווינען דאָ, אין דעם געטאָ. דו מוזט גלייך אַריבערגיין אין 'יענעם' געטאָ". יאַנקל פורמאַן האָט שוין געוווסט, אַז אין אַ פּאָר טעג אַרום וועט מען ליקווידירן יענעם געטאָ און דעריבער האָט ער געוואָלט, אַז איך זאָל אויך דאָרט געהרגעט ווערן. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז אַריבערגיין אין יענעם געטאָ האָט באַדייט — טויט.

די ליקווידאַציע פון דעם „נישט נוצלעכן" געטאָ

ס'זענען דערגאַנגען צו אונדז ידיעות, אַז די דייטשן קלייבן זיך שוין ליק־ווידירן יענעם געטאָ. די יידן האָבן דאָרט געלעבט אין שרעק. אויך די יידן, וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין שיין און געלעבט באַהאַלטענערהייט אין דעם „נוצלעכן" געטאָ האָבן געציטערט. איך האָב דאָך אויך נישט געהאַט קיין שיין. וואָס טוט מען?

איך האָב שוין אייך דערציילט, אַז פאַר די סאָוויעטן האָב איך אַריינגענומען 2 יידישע בחורים צו מיר אין שטוב. די בחורים האָבן ביי די דייטשן זיך גוט איינגעאָרדנט. איינער האָט ביי די דייטשן געאַרבעט אַלס דאָלמעטשער; דער צווייטער — אין אַ דייטשן ביוראָ. זיי האָבן מיר צוגעזאָגט צו העלפן. זיי האָבן געוואָלט קריגן פאַר מיר אַ פּוסטן בלאַנק פון אַ שיין און אַליין אויספילן, אָבער

קיין בלאַנק האָט זיך נישט געפונען. סוכעצקי האָט מיר געזאָגט, אַז ער איז גרייט אפילו איבערמאַכן זיין שיין פאר מיר.

ווען די דייטשן האָבן אַרומגערינגלט דעם „נישט נוצלעכן" געטאָ און גענומען אַרויספירן פון דאָרט די יידן צו דערשיסן, האָט סוכעצקי געזאָגט: „האָט נישט קיין מורא. איך וועל קומען צו אייך נעכטיקן, איר וועט זיך באַהאַלטן אונטער דער שאַפע. ווען די דייטשן וועלן אריינגיין אין שטוב און זיי וועלן מיר טרעפן דאָ, וועלן זיי שוין נישט זוכן".

אין דעם טאָג פון דער ליקווידאַציע בין איך געווען באַהאַלטן אונטערן שאנק. זיי האָבן אלע יידן פון יענעם געטאָ אַוועקגעפירט ווייט הינטער דער שטאָט און דערשאָסן. איך בין אָפּגעקומען בלויז מיט שרעק.

איך בלייב אין געטאָ

אין דעם טאָג, ווען ס'איז פאָרגעקומען די ליקווידאציע פון יענעם געטאָ, זענען עטלעכע יידן אנטלאָפן אין דער צייט פון דער אַקציע און זיך אויסבאַהאַלטן ביי אונדז אין געטאָ. זיי האָבן דערציילט ווי אַזוי די דייטשן און אוקראַינער האָבן אַרויסגעשלעפּט פון די הייזער אַלטע און קראַנקע לייט און געגרוזעט אויף פורן און מאַשינען און אַוועקגעפירט. די וועלכע האָבן זיך קעגנגעשטעלט האָבן זיי אויפן אָרט דערשאָסן.

די דייטשן האָבן צוגעזאָגט, אַז די נוציקע יידן־ארבעטער וועלן זיי נישט טשעפּען. די רביים זענען אויך געווען פון די, וועלכע האָבן געזייט פאַלשע אילוזיעס, אַז מען וועט די ארבעטער מיט זייערע פאַמיליעס נישט ליקווידירן. אָבער ניכטערע מענטשן האָבן געפילט, אַז אויף די דייטשע הבטחות איז זיך נישטאָ וואָס צו פארלאָזן. יעדער האָט געזוכט וועגן, ווי אזוי זיך צו ראטעווען. מען האָט אָנגעהויבן פארהאנדלען מיט באַקאַנטע, גוטע פויערים, אַז פאר א גוטן געצאָלט זאָלן זיי אויסבאהאלטן. גליקלעך איז געווען דער, וואָס האָט געהאט אַזאַ באַקאַנטן גוי.

מיין באלעבאָסטע פון דער שטוב אין געטאָ, ווו איך האָב געוווינט, האָט אַמאָל געפרעגט דעם בורמיסטש פון שטאָט, וועלכער איז געווען אירער אַ באַקאַנטער, מאטייקא, ווי לאנג וועלן מיר נאָך לעבן אין געטאָ. דער בורמיסטש האָט געענטפערט: „די זומערדיקע פרוכטן וועט איר נאָך עסן, אָבער די ווינ־טערדיקע נישט". מיר האָבן גוט פארשטאנען דעם טייטש פון די ווערטער.

מיר אנטלויפן פון געטאָ

עס האָט זיך דערנעענטערט די צייט פון דער ליקווידאַציע פון ראַדזיווי־לאָווער געטאָ. ס׳זענען געקומען פויערים אין געטאָ און האָבן דערציילט, אַז מען גראָבט שוין ווידער גריבער. יידן האָבן נישט געגלויבט. מען האָט דאָס אויסגעטייטשט, אַז די גויים מאַכן אָן אַ פּאַניק, אַז מען זאָל ביי זיי אויסבאהאלטן דאָס געלט און גאָלד. די יידן האָבן זיך איינגערעדט, אַז די גריבער גראָבט מען צו פארבאהאלטן קאַרטאָפל אויף ווינטער. די יידן האָבן געגלויבט אין די אילוזיעס, ווייל אין בראָדי איז נאָך צו יענער צייט קיין געטאָ אפילו נישט געווען און די יידן האָבן נאָך דאָרט נישט שלעכט געלעבט. און וואָס איז עפּעס ראַדזיווילאָוו ערגער פאַר בראָדי? — האָבן די יידן געפרעגט.

איך האָב געהאַט אַ באַקאַנטן פויער פּיעטראָ מאָראָז. מיר זענען געווען מיט אים גוט באַפריינדעט. ער האָט מיר געזאָגט: „האָב נישט קיין מורא, ווען ס׳וועט נויטיק זיין, וועל איך דיר און דיין משפחה אויסבאַהאַלטן ביי מיר.״ מיין איידעם האָט אָבער געזאָגט: „ווי לאַנג קען מען זיך אויסבאהאלטן ביי אַ גוי, און אויב די מלחמה וועט זיך לאַנג פארציען? דער גוי וועט נישט קענען אויסהאַלטן אזוי לאנג און מיר וועלן אומקומען״. אָבער קיין בעסערער אויסוועג איז נישט געווען.

ס׳איז געקומען די צייט, אין שטאָט זענען אָנגעקומען אַ סך פּאָליציי און דייטשן. מיר האָבן פארשטאנען: מען גייט ליקווידירן די רעשט ראַדזיווילאָווער יידן. מיר האָבן באַשלאָסן צו אנטלויפן פון געטאָ כל זמן ס׳איז נאָך נישט שפּעט. איך האָב אָפּגערעדט מיטן איידעם און מיט דער טאָכטער, אַז מיר וועלן לויפן באזונדער, כדי מען זאָל אונדז נישט באַמערקן און ס׳זאָל נישט פאלן קיין חשד פון דער זייט.

מיין איידעם און טאָכטער מיט די קינדער זענען אַרויס די ערשטע. שפּעטער בין איך אַרויס פון געטאָ. איך בין אַוועק צו אַ באַקאַנטן פויער און דאָרט זיך באַהאַלטן. דעם פויער מאָראָז האָב איך בצייטנס געגעבן צו וויסן, ווו מיר וועלן זיך אויסבאהאלטן, ער זאָל שפּעטער קומען אונדז צונעמען. אונדזער משפחה האָט זיך געטראָפן ביי דעם פויער. ביינאַכט איז געקומען מאָראָז און האָט אונדז אַוועקגעפירט צו אים.

איך מוז אייך זאָגן ווען מיר זענען אַרויס פון געטאָ איז נאָך אונדז נאָכגעגאנגען די משפחה פון איטשע טרייביטש, זיין פרוי און 2 קינדער. זיי האָבן געזאָגט: „ווו איר וועט גיין — וועלן מיר אויך גיין. טוט, וואָס איר ווילט, מיר וועלן פון אייך נישט אָפּשטיין״.

ווען דער פויער מאַראַז האָט דערזען, אַז נאָך אונדז שלעפּט זיך נאָך אַ משפּחה, האָט ער מיר געזאָגט, אַז מיר מיט מיין משפּחה איז ער גרייט אויס־באַהאַלטן, אָבער מער קיינעם נישט. וואָס טוט מען אָבער מיט דער משפּחה טרייביטש? מאַראַז האָט צוליב זיי אויך אונדז נישט געוואָלט אַריינלאָזן צו זיך אין שטוב און ער האָט אונדז איבערגעלאָזן אין וואַלד. ער האָט פּשוט מורא געהאַט צו אויסבאַהאַלטן אַזוי פיל יידן.

אין וואַלד

אין דער צייט, וואָס מיר זענען געווען אין וואַלד האָט מען אויסגעהרגעט די יידן פון ראַדזיוויל־אָוּוער געטאָ. אין דער סביבה צווישן די פויערים האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז אין וואַלד, 3 קמ. פון בראָדי, באַהאַלטן זיך אויס יידן, וואָס האָבן אַ סך געלט.

מיט אַ מאָל איז צוגעקומען צו אונדז אַ פויער מיט אַ האַק און געפרעגט: „וואָס טוט איר דאָ אין וואַלד?" איך האָב זיך נישט פאַרלוירן און געענטפערט: „מיר רוען זיך דאָ פּשוט אָפּ. מיר גייען קיין בראָדי". איך האָב דאָס געזאָגט, כדי דער גוי זאָל מיינען, אַז מיר בלייבן נישט דאָ אין וואַלד. איך האָב אים געגעבן 100 מאַרק און ער איז אַוועק. שפּעטער איז צוגעקומען אַ צווייטער גוי — און ווידער דאָס זעלבע.

ס'איז אָנגעקומען מאַראַז און מיר האָבן אים דערציילט די געשיכטע מיט די גויים. ער איז מסכים געווען אונדז אַריבערצופירן אויף אַ צווייטן פּלאַץ. די משפּחה טרייביטש איז געווען צוזאַמען מיט אונדז. דער נייער פּלאַץ איז געווען נישט ווייט פון בראָדי. דאָ, האָט אונדז פאַרזיכערט מאַראַז, וועט אייך קיינער נישט טשעפּען. ער האָט צוגעזאָגט אונדז ברענגען עסן.

דער נייער פּלאַץ — דאָס איז געווען אַ סענאַקאָס * פון אַ רייכן גוט־באַזיצער. אין דער צייט זענען געשטאַנען אויף די פעלדער סטאָגעס מיט אָנגעקאָסיעטן היי. אויף צומאָרגנס זענען אָנגעקומען פויערים און האָבן געוואָלט פאַרנאַנדערשיטן די סטאָגעס היי. מיר האָבן מורא געהאַט, אַז די פויערים וועלן אונדז דערזען און איבערגעבן די דייטשן. ווען מאַראַז איז געקומען האָב איך אים געזאָגט, אַז דאָ איז נישט קיין פּלאַץ צו זיצן און איך זע נישט קיין אַנדער אויסוועג ווי אַוועקגיין קיין בראָדי, וווּ ס'האָבן נאָך צו יענער צייט געלעבט יידן. מאַראַז האָט

---

* פעלדער מיט געשניטענע היי.

אונדז געבראַכט עסן און אַ פויער האָט זיך אונטערגענומען פאר געלט אונדז צופירן צום גרענעץ. (לעבן ראדזיווילאָוו איז געווען דער גרענעץ צווישן דייטשלאַנד און גענעראל גווערנאמענט).

אין בראָדי

מיר זענען בשלום אונגעקומען קיין בראָדי. די לאַגע פון די יידן אין בראָדי איז שוין געווען זייער אַ שלעכטע. ס׳איז נישט געווען וואָס צו עסן. די דייטשן האָבן פון די בראָדער יידן סיסטעמאַטיש אַרויסגעפרעסט דאָס געלט, זאַכן, פּראָדוקטן אונטער דער דראָונג פון טויט. קיין געטאָ איז נאָך דאָרט נישט געווען.

אַ טייל יידן האָבן זיך געמאַכט סכראנעס. איך האָב דאָרט געטראָפן אַ באַקאַנטן ייד און ער האָט מיר דערציילט די לאַגע.

אין בראָד האָט זיך געפונען אַ שווגערין פון מיין ברודער, סאלקע פוטשניק האָט זי געהייסן. זי האָט אונדז אַריינגענומען צו זיך, געגעבן עסן, געלט. שפּעטער האָבן מיר זיך איבערגעצויגן אויף אַ צווייטער דירה. אין 5 וואָכן שפּעטער האָט זיך געשאַפן דער בראָדער געטאָ. איר פרעגט מיר, ווען דאָס איז געווען? דוכט מיר, אַז דאָס איז געווען פסח 1943, גענוי געדענק איך שוין נישט. אַקוראַט איז אונדזער דירה אַריין אין באשטאַנד פון דער טעריטאָריע פון געטאָ.

אין בראָדער געטאָ

ס׳איז געווען זייער שלעכט. ס׳איז נישט געווען וואָס צו עסן און ס׳איז נישט געווען מעגלעך זיך אַרויסבאַקומען פון געטאָ קריגן עפּעס עסן. קיין באַקאַנטע גוטע מענטשן האָבן מיר אין בראָדער געטאָ אויך נישט געהאַט. עמעצער האָט אויף מיר געמסרט אין יודנראַט, אַז איך בין געווען אַ רייכע פרוי, און דער יודנראַט האָט פון מיר געפּאָדערט, איך זאָל אָפּגעבן דאָס געלט און גאָלד. קיינער האָט נישט געגלויבט, אַז איך האָב שוין נישט קיין געלט. אָבער אַזוי ווי איך האָב נישט געהאט וואָס צו אָפּגעבן, האָט דער יודנראַט געוואָלט ארעסטירן מיין איידעם. מיר האָבן אים אויסבאַהאַלטן.

ווען די יידישע פּאָליציאנטן זענען געקומען צונעמען מיין איידעם, האָבן זיי אים נישט געטראָפן. פון כעס האָבן זיי אַרעסטירט מיין טאָכטער. זיי האָבן איר אָפּגעהאלטן 8 טעג און זיי האָבן אונדז געסטראשעט, אַז כל זמן איך וועל נישט אָפּגעבן דאָס געלט און גאָלד, וועלן זיי מיין טאָכטער נישט באפרייען.

דער פּרעזעס פון יודנראט אין בראָדער געטאָ איז געווען באראש, מיינער אַ באַקאַנטער. איך האָב זיך געווענדעט צו אים, ער זאָל באַפרייען מיין טאָכטער. ער האָט געענטפערט: „זאָל קומען דער אײדעם, וועל איך באַפרייען די טאָכטער״. ס'איז נישט געבליבן קיין אַנדער ברירה און מיין אײדעם האָט זיך געמאָלדן אין יודנראט. זיי האָבן מיין טאָכטער גלייך באַפרייט, שפּעטער האָבן זיי אויך באַפרייט מיין אײדעם.

ס'איז אַדורך אַ שטיקל צייט און אונדז איז געווען זייער שלעכט. קיין געלט האָבן מיר נישט געהאט און ס'איז נישט געווען פאַרוואָס צו קויפן עפּעס עסן.

אין דער צייט האָבן די דייטשן געפאָדערט פון יודנראט מען זאָל זיי צושטעלן יונגע מענער צו מושטרע. אַלע יונגע מענער האָבן זיך געמאָלדן, צווישן זיי אויך מיין אײדעם. די דייטשן האָבן צוזאַמענגעקליבן איבער 300 מענער, אַוועקגעפירט אין אַ לאַגער קיין אַלעווסק, און דאָרט זיי אַלעמען דערשאָסן. דאַן איז אומגעקומען מיין אײדעם. דאָס איז געווען אָנפאַנג 1943.

די ליקווידאַציע פון בראָדער געטאָ

נאָכן טויט פון מיין אײדעם בין איך געבליבן מיט מיין טאָכטער און 2 אייניקלעך אין בראָדער געטאָ. ס'האָט זיך דערנענטערט די צייט פון דער ליקווי־דאַציע פון בראָדער געטאָ.

פלוצלינג, אינגאַנצן אומדערוואַרט האָבן די דייטשן אַרומגערינגלט דעם געטאָ. איך, מיין טאָכטער און אייניקלעך, האָבן זיך אין דער צייט פון דער אַקציע אויסבאַהאַלטן אין אַ פּלאַץ צווישן 2 פּלויטן. דאָרט האָבן זיך געפונען 19 יידן. מיר האָבן געזען ווי די דייטשן גייען און צינדן די הייזער, שלעפּן אַרויס פון די סכראַנעס יידן און וואַרפן זיי לעבעדיקע אין פייער. אַ סך האָבן זיי דערשאָסן אויפן אָרט.

אַ פּאָר טעג זענען מיר אַזוי געלעגן באַהאַלטן. מיר האָבן יעדע מינוט געוואַרט אויף אונדזער טויט. מיט אונדז איז געלעגן בהאַלטן מיינער אַ פּלימעניק, שמואל שערער. ער האָט געזאָגט: „לאָמיר אַנטלויפן פון דאַנען״. ביינאַכט האָבן מיר ווי עס איז זיך אַרויסבאַקומען פון ברענענדיקן געטאָ און אַוועק צוריק צום פויער מאַראַז.

ווען מאַראַז האָט דערזען, אַז איך האָב ווידער געבראַכט אַ גרופּע יידן, האָט ער זיך אָפּגעזאָגט אונדז צו אַריינלאָזן אין שטוב, זענען מיר געבליבן אין וואַלד. מיר זענען געווען 8 מענטשן.

דער טויט פון מיין טאָכטער און אייניקל

אין דער צייט האָבן אַרומגערינגלט דעם וואַלד, ווו מיר האָבן זיך געפונען, דייטשן און פּאָליציי. זיי האָבן זיך אָנגעהויבן דערנענטערן צו אונדז. דער פלימעניק, מיין טאָכטער אוןביידע אייניקלעך דערזעענדיק די דייטשן האָבן אָנגעהויבן אנטלויפן, אָבער איך האָב זיך פארטשעפּעט און געפאלן. די דייטשן האָבן אויף מיר קיין אַכט נישט געלייגט און זיך נאָכגעיאָגט נאָכן פלימעניק מיט מיין טאָכטער און אייניקלעך. די דייטשן האָבן געכאַפּט מיין פלימעניק, זיין פרוי און זיינע 2 קינדער און מען האָט זיי אויפן אָרט דערשאָסן. שפּעטער האָבן זיי געכאַפּט מיין טאָכטער מיט אַן אייניקל און אויך דערשאָסן. מיין אייניקל סיוניע, אַ יינגעלע פון 9 יאָר איז געלונגען זיך אויסבאַהאַלטן און די דייטשן האָבן אים נישט באַמערקט.

איך בין געלעגן ביז נאַכט. דער טויט פון מיין טאָכטער און אייניקל און פון מיין פלימעניק מיט זיין משפחה האָט מיך אינגאנצן צעבראָכן. איך בין געלעגן און געוואַרט אויפן טויט. מיר איז שוין געווען אַלץ איינס. אין עטלעכע טעג אַרום איז געקומען מאַראַז. ער האָט מיר געפונען אין וואַלד. ער האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט אין דער צייט אָפּגעפונען מיין אייניקל סיוניע. איך האָב זיך זייער דערפרייט, וואָס כאָטש איין אייניקל האָט זיך געראַטעוועט.

מיר באַהאַלטן זיך אויס אין אַ לאָך פון אַ בוים

מאַראַז האָט אונדז צו זיך אין שטוב נישט געקענט אַריינגעמען, זיין פרוי האָט נישט געלאָזן. קיין אַנדער ברירה איז נישט געווען ווי אויסבאַהאַלטן אונדז אין אַ לאָך פון אַן אַלטן בוים. מיר זענען דאָרט געזעסן. ביינאַכט פלעגט אונדז מאַראַז ברענגען עסן.

איך מוז דערציילן, אַז צוגיין צו אונדז צום בוים איז נישט געווען אַזוי פּשוט. אַרום דעם בוים איז געווען אַ טייכל. מאַראַז פלעגט ביז צום טייכל צופאָרן מיטן פערד, ער פלעגט אַריבערשווימען דאָס טייכל און אונדז ברענגען עסן.

מיר איז זייער שווער אייך אַלץ צו דערציילן, וואָס איך האָב אַדורכגעלעבט און איך בין שוין מיד. וועל איך דאָס דערציילן בקיצור.

ס'האָט פּאַסירט אַ פאַל, אַז פויערים האָבן דערהרגעט 6 דייטשן. די דייטשן האָבן געווילדעוועט, זיי פלעגן אַריינגיין אין די פויערישע כאַטעס ראַבעווען און שלאָגן. די דייטשן זענען אויך אַריין צו מאַראַזן אין שטוב. מען האָט געמסרט, אַז מאַראַז האַלט אויס אַ פּאָר יידן. זיי האָבן גלייך דערשאָסן זיין

פרוי און מאַראַז אַליין איז קוים אנטלאָפן מיטן לעבן. זיי האָבן פארברענט זיין הויז און ער אַליין איז אַוועק צו זיינעם אַ פּלימעניק.

איך האָב פארלוירן אַזאַ גוטן פּויער ווי מאַראַז. ס׳איז נישט געווען ווער ס׳זאָל אונדז ברענגען עפּעס עסן.

אין אַ דאַך איבערן קאָפּ

ס׳איז נישט געווען קיין אַנדער אויסוועג ווי גיין פון שטוב צו שטוב בעטן עפּעס עסן. די פויערים זענען געווען זייער אנטיסעמיטיש געשטימט. אָבער עפּעס האָב איך געהאט מזל, וואָס זיי האָבן מיר נישט אַרויסגעגעבן צו די דייטשן, אָדער אַליין דערהרגעט. איך מיטן אייניקל פלעגן נעכטיקן אויפן שניי. הונגעריקע, אָפּגעריסענע פלעגן מיר בראָדיען פון שטוב צו שטוב בעטן אַ שטיקל ברויט. ס׳פלעגן דורכגיין טעג, ווען מיר האָבן נישט געהאט קיין ביסן ברויט אין מויל. איך האָב געפילט, אַז די כוחות פארלאָזן מיך שוין. אָפט פלעג איך נעכטיקן מיטן אייניקל אין אַ קאַריטע, וואָס מען גיט די חזירים עסן אין אַ שטאַל. איך האָב געזאָגט צו מיין אייניקל: „קינד מיינס, איך וועל שוין נישט אַדורכלעבן די צרות, דו ביסט נאָך יונג, גיי און ראטעווע זיך". ער האָט אָבער נישט געוואָלט הערן פון דעם. ער איז נישט אָפּגעשטאַנען פון מיר און האָט געוואָלט טיילן דעם גורל צוזאַמען מיט מיר, נישט קוקנדיק אויף זיינע 10 יאָר.

איך האָב שוין אינגאנצן פארלאָרן מיינע כוחות. מיר האָבן אָבער יעדעס מאָל געמוזט בייטן דעם פּלאַץ. איך האָב 4 קמ. געפּויזעט אויף די קני ביז מיר האָבן זיך דערקליבן צו אַ דאָרף. איך בין געבליבן ליגן און געבעטן דעם טויט אויף זיך.

אזוי האָב איך זיך אָפּגעמוטשעט 17 חדשים אין די וועלדער ביז דער באַפרייונג. אַמשווערסטן זענען געווען די לעצטע 3—4 חדשים.

די באַפרייאונג

דער פראָנט האָט זיך שוין דערנענטערט צו ראדזיווילאָוו. דאָס איז געווען פרילינג 1944. איך בין אַריין צו אַ פויערטע בעטן עפּעס עסן. די פויערטע האָט פריער מיר נישט געוואָלט אַריינלאָזן אין שטוב, אָבער, ווען זי האָט דערפילט, אַז די סאָוויעטן זענען שוין נאָענט, איז זי געוואָרן אינגאנצן אַן אנדערע. זי האָט אונדז געגעבן צו עסן, געלאָזט איבערנעכטיקן. ווען אויף צומאָרגנס האָב איך געוואָלט אַוועקגיין, האָט זי אונדז נישט אָפּגעלאָזט און פאַרגעלייגט ווייטער

צו בלייבן. ס׳איז אַריין אַ פויערטע און געזאָגט, אַז די רוסן זענען שוין דאָ אין דאָרף.

די דייטשן אָפּטרעטנדיק האָבן אונטערגעצונדן דעם דאָרף. איך מיטן אייניקל זענען ארויס פון דאָרף און אַוועק אין וואלד. ס׳איז אָנגעפאָרן א פויער מיט אַ פולן וואָגן מיט היי. ער האָט מיין אייניקל ארויפגעזעצט אויף די היי און איך בין ווייטער געגאנגען. דאָס אייניקל האָט אויפן וועג שוין דערזען די רוסישע סאָלדאַטן. זיי האָבן אים געגעבן אָפּצועסן און ער האָט זיך געלאָזט מיר אנטקעגן. ער האָט מיר דערציילט, אַז די רוסישע סאָלדאַטן ווילן אים מיטנעמען מיט זיך. ער איז אַוועק צוזאמען מיט זיי. זיי האָבן אים אָנגעטאָן אין מיליטערישע זאַכן. עטלעכע מאָל איז ער געקומען צו מיר און האָט געזאָגט: „באָבעשי, דו קענסט מיר נישט דערציען, קענסט מיר נישט געבן צו עסן און אָנטאָן, איך וועל גיין זיך לערנען אין סוואָראָווסקאַיע אוטשילישטשע (אַ מיליטערישע שול פאַר יינגלעך). איך בין געווען צופרידן. ער איז געוואָרן „דער זון פון פאָלק״ און די סאָלדאַטן האָבן אים זייער ליב געקראָגן.

נאָך דער באַפרייאונג

איך בין געקומען קיין ראדזיווילאָוו. מיין הויז איז געווען פארברענט. איך האָב געטראָפן עטלעכע ראדזיווילאָווער יידן. איך בין געבליבן דאָרט עטלעכע טעג און איך בין אַוועק קיין דובנע. אין דובנע האָב איך געטראָפן מיין פלימעניק שלמה גון, מיין מאַנס ברודער׳ס א זון (לעבט איצט אין תל־אביב). ביי אים בין איך געבליבן ביזן יאָר 1946. אין דעם זעלבן יאָר זענען מיר מיט דער רעפּאַטריאציע געקומען קיין פוילן. געלעבט אין ביטאָם איין יאָר. פון פוילן בין איך אַוועקגעפאָרן קיין עסטרייך. געווען אין די לאגערן ביז 1948.

אין יאָר 1948 בין איך אָנגעקומען אין לאנד און וווין איצט ביי מיין איינציקער טאָכטער צפורה ינאי.

מיט אַ יאָר צוריק האָב איך באַקומען אַ ידיעה, אַז מיין אייניקל סיוניע לעבט. אויף פסח האָב איך באַקומען פון אים אַ בריוו מיט אַ פאָטאָגראפיע, פאָטאָגראַפירט מיט זיין פרוי און זון. ער לעבט אין ווילנע און הייסט וואָלאָדימיר וואַלינסקי. זיין פרוי איז אַ לערערין און ער לערנט אין ראָוונע אין קאָנסערוואטאָריום. זיין פאָטאָגראַפיע האַלט איך ווי אַן אויג אין קאָפּ.

אויפגעגומען: י. אלפעראָוויטש.

שיינדל אוקס

מיינע איבערלעבונגען

די מלחמה פוילן - דייטשלאַנד

אין יאָר 1939 האָט אויסגעבראָכן די מלחמה וואָס האָט אָנגעצונדן אַ פייער אויף דער גאַנצער וועלט. די היטלער אַרמיי גייט פאָרויס מיט אַ שנעלן טעמפּאָ באַזעצנדיק די פאַרכאַפּטע פוילישע געביטן. די סאָוויעטישע אַרמיי געט גלייכ־צייטיק „צו הילף פוילן" און באַפרייט אוקראַינע לויט די אָפּגערעדטע גרענעצן. מיין מאַן לייב זאַץ ווערט דאַן מאָביליזירט מיט נאָך פיל אנדערע, דורך די רוסן. איך קריג פון אים בריוו נישט וויסנדיק ווי ער געפינט זיך. אין אַ צייט אַרום קריג איך א ידיעה, אַז מיין מאַן געפינט זיך נעבן דער שטאָט לוצק־קיבערצע — מיט נאָך אַנדערע ראדזיווילאָווער. איך צוזאַמען מיט נאָך עטלעכע פרויען באַשליסן צו באַזוכן אונזערע מענער. אונזער פלוצלימיקער באַזוך ביי זיי איז געווען אַן איבערראַשונג — פון דאָרט האָט מען זיי אַוועקגעשיקט אין טיפן רוסלאַנד.

אונזער קליין שטעטל ראדזיווילאָוו איז פול מיט פליטים צונויפגעלאָפענע פון פארשיידענע שטעט ווו היטלער האָט שוין געשטעלט זיין פוס. זיי דערציילן די גרויזאמקייטן פון די ערשטע טעג פון דער היטלער־מאַכט, אָבער קיינער גלויבט נישט, אַז אויך אַהער קאָן דערגרייכן די מערדערישע האנט. אין דער טאָג איז געקומען.

אין יאָר 1941, דעם 22־טן יוני, ברעכט אויס די מלחמה צווישן רוסלאַנד און דייטשלאַנד. זעער שנעל ווערן פארנומען שטעט און שטעטלעך און ס'ווערן מקויים די ווארנונגען פון די פליטים. אָבער קיינער וויל נישט צולאָזן דעם שלעכטן געדאנק. מען האָט זיך געטרייסט מיט פוסטע אילוזיעס: אַמעריקע מיט ענגלאַנד וועט נישט לאָזן פארניכטן אַ פאָלק. די יידן האָבן וויכטיקערע פּראָבלעמען צו פארזאָרגן דאָס פארהאָרעוועטע גוטס וואָס די גוטע גויים האָבן דערנאָך געירשנט.

אונזער שטעטל איז פארנומען דורכן דייטש. די גויים האָבן אויפגעהויבן די קעפּ. זיי געען האַנט־ביי־האַנט מיט היטלערן. די פּאַניק איז גרויס. יעדן טאָג גיט מען אַרויס נייע באַפעלן. יידן הייבן אָן צו טראכטן ווי זיך צו ראַטעווען. מען הייבט אָן צו זוכן בקאַנטע גוטע גויים וואָס ס'איז זעלטן צו געפינען. מיין שוועסטער, סימה אוקס, האָט מזל: זי האָט געטראָפן דעם בעסטן פּלאַץ; זי טראָגט אַוועק אלע זאכן צום באַוווסטן גלח לאנגין טאראנאָווסקי, וועלכער איז זייערס

אַ גוטער באַקאַנטער. די גויים פון שטעטל און פון די אַרומיקע דערפער לאָזן זיך ווילגען, מען קומט יעדן טאָג מיט זעק אָנצופילן זיי מיט יידיש פארמעגן, וואָס ווערט צעראבירט אומגעשטערט. און עס הייבט זיך אָן דאָס שרעקלעכע איבער־לעבעניש און דער שטורמישער תקופה פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, יידיש לעבן ווערט הפקר. די מאַכט פון דער שטאָט נעמען איבער די אָנהענגער פון די דייטשן: אוקראַינער נאַציאָנאַליסטן, אונטער דער אויפזיכט פון דייטשישע ס.ס.־לייט. דער גלח טאראנאָווסקי ווערט דער קאָפּ פון שטאָט. דער פאָלקסדויטשע מאַטייקה — הויפּט־פירער, און אַנדערע אוקראַינישע באנדיטן.

דער ערשטער באַפעל

אַלע איינוווינער פון שטעטל מוזן פארהענגען די פענסטער געדיכט נישט צו זען די מינדעסטע שיין. פאר נישט אויספאָלגן דעם באַפעל קומט טויט־שטראָף. דער ערשטער קרבן איז געווען אברהם־יצחק חאַמוט, וועלכער האָט נישט וויסנדיק פאריקט אַ שטיקל פאָרהאנג. אַ דייטש האָט דאָס באַמערקט און אים אויפן אָרט דערשאָסן. נישט לאַנג וואַרטנדיק האָבן זיי צונויפגענומען אַ גרופּע אומשולדיקע מענטשן און זיי אויסגעהרגעט אין בראָדער וואַלד. אַ טרויער האָט ארומגענומען דאָס שטעטל. דאָס געפּאַר דראָט יעדן איינעם. די דייטשישע קאָמענדאטור צוזאמען מיט די אוקראַינער האָבן זיך אָנגעהויבן נוקם זיין אין די יידן.

נאָך אַ שטרענגער באַפעל: יידן מוזן טראָגן אויף דער האַנד ווייסע בענדער מיט אַ אויסגענייטן מגן־דוד. נאָך דעם האָבן זיי דאָס פארביטן אויף געלע לאַטעס. מען זאָל גוט דערקענען אַ יידן פון דער ווייטנס.

אַלע יידן, אָן אונטערשייד מענער פרויען, מוזן אָפּגעבן זייערע קדושין־רינגלאך, פּיטערס און די בעסטע מלבושים, אלס לויטן באפעל!

ווען מען האָט אונז באַפרייט פון די פארמעגנס, האָט מען זיך גענומען צו אונזערע נשמות. געשאַפן פאר אונז צוויי זייטן געטאָס, אַרומגערינגלט מיט שטעכעדיקע דראָטן, און יעדן טאָג געטריבן צו פארשיידענע אַרבעטן אונטער דער וואַך פון פּאָליציי. ס'איז פאריבער אַ קורצע צייט, האָבן זיך דערטראָגן קלאַנגען צו אונז, אז דעם ראָוונער געטאָ האָט מען ליקווידירט און קיין איין ייד איז נישט געבליבן לעבן. נישט יעדער האָט געוואָלט גלייבן וועגן דער טרויעריקער בשורה. אַסאָך זענען געקומען זיך דערוויסן עפּעס נייעס ביי סימה אוקס (רושניבקער), ווייל זי איז גוט היימיש מיטן גלח טאראנאָווסקי, וועלכער איז יעצט געווען אונזער „פארזאָרגער״.

זיין אַמאָליקע גוטע באַקאַנטע פרוי, די טאָכטער פון גלח באַרעצקי, פלעגט זיך פון צייט צו צייט אַריינכאַפּן אין געטאָ זיך דורכשמועסן מיט מיין שוועסטער. אַלע יידן האָבן געגלויבט, אַז זי וועט בלייבן לעבן, ווייל דער גלח מיט דער פרוי און מיט זיין שוואָגער, דאָקטאָר בארעצקי האָבן זי פארזיכערט צו ראטעווען. מיין שוועסטער פלעגט זיך אויך אָפט אַרויסכאַפּן פון געטאָ צום גלח אַהיים, כדי צו הערן עפּעס נייעס, ווייל קיין צייטונג האָט אַ ייד נישט געליינט, ראדיאָ נישט געהערט, איז זי געווען די איינציקע קוועלע פון די נייעסן. די יידן פון געטאָ פלעגן אָפט בייטן זיך צו דערוויסן עפּעס נייעס און וואַרטן מיט אומגעדולד אויף איר צוריקקומען. אָבער צום גרויס באַדויערן, איז זי אין איין טאָג צוריקגעקומען פון גלח מיט דער טרויעריקער בשורה, אַז מיר אומשולדיקע יידן זענען פאראורטיילט צום טויט.

דאָס איז געווען פונקט פאַר שבועות. אונזער יום־טוב איז אויסגעפאלן צוזאַמען מיט די גויישע. מיר זענען געליגן איינגעלעגט, פארצאָרנט, טראכטנדיק מאין יבוא עזרי? מיר קוקן אַרויס אין גאַס, אונזערע הערצער ווערן צעריסן פון ווייטיק זעענדיק ווי אלעס לעבט און בליט. די גויים גען אַרום אויסגעפּיצט אין די יידישע צוגעראַבעוועטע מלבושים און לאַכן פון דער וועלט. אויף דעם שאָסיי, וואָס טיילט אָפּביידע געטאָס, שפּאַצירן אַרום קליינע שקוצים, ווארפן שטיינער, שטעקנס, שפּייען, שטעלן אַרויס די צונגען און שרייען: „גיט אייך אזוי יידן, גענוג געלעבט!" מען קוקט אַרויף צום הימל און מען האָפט צו גאָט, אפשר וועט פאָרט געשען אַ נס ווי אין אלע צייטן ווען ביי יידן איז געווען אַן עת צרה, און מען מורמלט אין דער שטיל אַ תפילה: „גאָט איינציקער, גיב אונז כוח אויסצוהאַלטן די צרות, וואָס דאַרפן נאָך קומען". די זון פארגעט, ס'קומט אָן די נאַכט. אין די שטיבער איז פינסטער, ס'איז פארבאָטן צו באלייכטן, און די פענסטער מוזן זיין געדיכט פארהאָנגען כדי די לבנה מיט די שטערן זאָלן אונז נישט באלייכטן דאָס טרויעריקע געמיט...

מיר דרימלען אַביסל איין אין דער פינסטערניש און מיר פארגעסן נישט צו זיין וואַך, ווייל מען איז נישט זיכער וואָס ס'קאָן געשען. מיר באַמערקן פּראָזשעקטאָרן וואָס באלייכטן יענע זייט געטאָ. באַלד זענען מיר ארום גערינגלט פון די בעסטיאַלישע מערדער מיט גומענע שטעקנס אין די הענד, שרייען, שלאָגן, און יאָגן אַרויס די יידן פון געטאָ. קראַנקע, אַלטע, צעבראָכענע, וואָס האָבן נישט געקאָנט שנעל גען האָבן זיי געשאָסן אויפן אָרט. די קליינע קינדערלאַך האָבן זיי געוואָרפן ווי באַלאָנען, געמאַכט ספּאָרט מיט זיי, ביז זיי זענען געפאלן

טויטע. די מיטעלע און יונגע מענטשן האָבן זיי אויסגעשטעלט צו 6 אין אַ רייע, אַ גרויסע סטאַדע שאָף מיט עטלעכע באוואָפנטע דייטשן און אוקראַינישע מערדער. אונטער דער שטאָט, אויף סוכאָדאָלע, איז שוין געווען פאָרבערייטעט גריבער. דאָרט האָט מען זיי אַלע אויסגעמאָרדעט און געוואָרפן אין די גריבער, לעבעדי־קערהייט, נישט קיין דערשאָסענע.

אזוי זענען אונזערע טייערע טאַטעס, מאַמעס, שוועסטער און ברידער, קינדער געגאַנגען נישט ווייסנדיק, אומשולדיק, צו דער שחיטה. און מיר, צייטווייליקע לעבנגעבליבענע יידן, האָבן גוט געוווּסט, אַז ס׳וועט קומען דער פינסטערער טאָג און מיט אונז וועט געשען דאָס זעלבע. קיין שום האָפענונג, פאַר יידן איז קיין רעטונג נישטאָ.

נאָך דער ליקווידאַציע פון ערשטן געטאָ, איז דער פּלאַץ געווען פאַרשפּרייט מיט פאַרשידענע צעוואָרפענע זאַכן פון די קרבנות: קליידער, שיך, קליידעלאַך פון די טייערע אומשולדיקע קינדער. פאַרשידענע צעוואָרפענע ספרים, וואָס יידן האָבן געדאווונט און געגלויבט, אַז ס׳וועט געשען אַ נס מן השמים. דער נס איז אָבער נישט געשען... די קליינע צאָל לעבנגעבליבענע יידן האָבן אָנגעהויבן צו זוכן פאַרשידענע באַקאַנטע גויים, וואָס זאָלן זיין גרייט צו מאַכן פאַר זיי בונקערס.

צווישן די לעבנגעבליבענע פון ערשטן געטאָ זענען געווען די צוויי שוועסטער לאה׳קע און זעלדה חאראש מיט זייער מוטער דאָבע. זיי זענען געווען פאַרשטעקט אויף אַ בוידעם. ס׳קומט ווידער אַ באַפעל, אַז דער פּלאַץ פון געוועזענעם געטאָ מוז ווערן זויבער ריין. אונטער פּאָליציייאישע וואַך ווערן געשיקט מענטשן פון צווייטן געטאָ צו דער וויסטיקער אַרבעט. האָבן די צוויי שוועסטער מיט דער מוטער איינגעשלאָסן זיך מיט די אַרבייטנדע און געשטעלט צו דער אַרבעט. מיט שטילע געוויינען און צעבלוטיקטע הערצער לעגט מען צונויף די אַלע זאַכן, סאָרטירט לויט דער דייטשישער פּינקטלעכקייט פון די ערשט נישט לאַנג אומגעבראַכטע אומגליקלעכע שוועסטער און ברידער. די ערד רייסט זיך, דער הימל שרייט, אַ שוואַרצע כמאַרע האָט זיך אַראָפּגעלאָזט אויף אונזערע קעפּ. ווער ווייסט וואָס ס׳שטעט נאָך פאַר אונז דורכצומאַכן, אפשר וועלן די לעבעדיקע מקנא זיין די טויטע?

אַלע טאָג טרייבט מען די יידן צו פאַרשידענע אַרבעט, מען בעט גאָט זיי זאָלן צוריק קומען לעבעדיקע.

אין אַ שיינעם טאָג קומט אַריין אין געטאָ דער פעטער פון דייטשישן ריכטער

וואָלאָדקע קוביט (איך באַמערק, אַז סאַשע קוביט איז געווען אַ דייטשישער ריכטער ביי אונז אין שטאָט). ער באַזוכט אונז און לעגט פאַר זיין הילף אונז צו ראַטעווען. איך קענענדיק סאַשע קוביט אַלס לערער וואָס פלעגט אָפט באַזוכן אונזער הויז, בין מיט גרויס פרייד מיטשטימיק צו גען מיט אים. מיין ברודער האָט נישט קיין צוטרוי, ער וואָרנט מיך, אַז סאַשע קוביט איז איצט נישט קיין לערער, נאָר אַ דייטשישער ריכטער, און וואָלאָדקע קוביט, ווייסטו דאָך, איז דער ערשטער גנב אין שטעטל. ער וועט דיך דער ערשטער אויסגעבן. דו ביסט נאַאיוו און מיינסט, אַז יעדן קען מען גלויבן. מיר וועלן בעסער גען מיט יאַשקע גופמאַן, ער האָט אַסאַך באַקנטע גויים, וואָס האָבן פאַר אים מיט זיין גאַנצער משפחה צוגעגרייט אַ גרויסן בונקער. זיי האָבן אים זער ליב, אַלע יאָרן האָט ער געאַרבעט מיט דעם לעסניטשע וולאדעק, און נאָך אַ גוי וואַסיל אין חאָטינער וואַלד. גופמאַן זאָגט, אַז דאָס איז אַן אייזערנער בריק, דער איינציקער פּלאַץ ווו מיר וועלן דערלעבן די ישועה און נעמען נקמה פאַר אונזערע אומגעבראַכטע ברידער און שוועסטער.

די נאַכט פאַלט צו, מיר לאָזן זיך אין וועג. איך גיי מיט מיין ברודער יעקב אוקס מיט זיין פרוי און טעכטערל זרה. אויך יעקב גופמאַן מיט זיין משפחה. ער איז אונזער וועג־וויייזער. פאַר אים איז באַקאַנט דער גאַנצער געגנט. נאָך עטלעכע שעה אַרום זענען מיר געקומען אויפן באַשטימטן פּלאַץ. מיר זענען געקראָכן אויף אַלע פיר צווישן די געדיכטע צווייגן. גופמאַן האָט פאַרבעטן די בעלי־הבתים צו מאַכן אַ שנאַפּס, וואָס מיר זענען בשלום דורכגעגאַנגען דעם וועג. מיר זענען צייטווייליק גליקלעך. דער בונקער איז אַ באַקוועמער, מען קען רעדן, זיך אַרומדרייען פריי אין וואַלד. דער בונקער איז גוט פאַרמאַסקירט. דער גוטער גוי וואַסיל איז פאַר אונז זער גוט. קיין עסן פעלט נישט. יעדן טאָג ברענגט ער גוטע נייעס, אַז די דייטשן וועלן פאַרשפּילן דעם קריג. דער רוס גייט פאָרויס און אין גיכן וועלן מיר באַפרייט ווערן. אָבער היינט זאָל קיינער פון אונז נישט אַרויס גען פון בונקער, ווייל קליינע שקוצים פאַשען די בהמות, קאָנען זיי אונז באַמערקן און אויסגעבן. אַליין איז ער אַוועק. די יידן פון בונקער זאָגן, אַז דאָס איז נישט קיין גוי, נאָר אַ מלאך. איך האָב נישט געגלויבט און געפּרוווט אַרויסגען פון בונקער. גופמאַן איז שטאַרק אין כעס געוואָרן און מיך געהייסן צוריקרופן. אַרויסגעענדיק פון בונקער, איז מיר פינסטער געוואָרן פאַר די אויגן: איך זע פון דער וויטנס, אַז מיר זענען אַרומגערינגלט מיט ס.ס.־מענער און אוקראַינער, מיט געווער אין די הענד. איך האָב נאָך באַוויזן אַ

געשריי צוטון: „יידן ראטעוועט זיך!” מיין ברודער, וועלכער איז געלאָפן מיך צוריקרופן, האָט נאָך געקאָנט באַווייזן צו אנטלויפן, אָבער ער האָט געוואָלט ראַטעווען זיין פרוי און קינד. מען שרייט מיר נאָך „האַלט!” אָבער איך לויף אָן אָטעם. איך הער פון דער ווייטנס מיין ברודערס רוף־געשריי: „זארוניע מיין קינד אַנטלויף!” איינזאַם, עלענד, לויף איך אַליין אין דער נאַכט פינסטערניש אין געדיכטן וואלד. ס׳איז נישטאָ מער קיינער מיט מיר. ווי בין איך? ווער בין איך? פאַר ווענמען דאַרף איך לעבן? פאר וועמען קען איך ברענגען נוצן? אליין ווי אַ שטיין, ווו זאָל איך איצט גיין? ווער דארף מיך? אַלעס פאַרלוירן, קיין זכר נישט געבליבן...

ניין, איך מוז גיין אויף דעם פּלאַץ און זעען מיט מיינע אייגענע אויגן מיינע טייערסטע אומגעקומענע. יאָ שיינדעלע! — רעד איך צו זיך אַליין האַלב פון זינען — דו גייסט דאָך אַליין זיך נעמען דעם טויט... דאָרט איז דאָך גאָפּמאנס „מלאך” וואַסיל, דער מערדער וואָס האָט אונז אַלעמען איבערגעגעבן אין די הענד פון ס.ס.־מענער. איך ווייס אַלעס, אָבער ס׳שטויסט מיך אַן אומנאטירלעכער כוח, איך מוז גיין, איך גיי נישט־וויסנדיק קיין וועג, אַ טריט פאָרויס, אַ טריט צוריק און כמעט אויפן זעלבן אָרט. אַ פארצאָרנטע, פארשמאַכטע, פאַרמאַטערטע, בין אַנידער געפאלן אין וואַלד און איינגעשלאָפן.

די שוידערלעכע טראגעדיע

דאָס שטאַרקע בילן פון הינט האָבן מיך אויפגעוועקט פון טיפן שלאָף. איך טראַכט עפּעס האָט געמוזט געשעען, עס מוזן זיך אַרום־דרעען מערדער מיט הינט, וואָס לאוערן אויף אונזערע נשמות און זוכן שוין פרישע קרבנות. אָבער איך שרעק זיך נישט מער פאַרן טויט, איך האָב נישט פאַר וועמען צו לעבן. איך גיי ווייטער און באַמערק ווי אַ סטאדע הינט רייסן שטיקער פון די טויטע מענטשן־קערפּערס... איך קום צו צו דעם מאָרד־פּלאַץ און זע מיין גרויסע צרה: אַלע פון בונקער ליגן טויטע. מיין ברודער מיט דער פרוי צווישן זיי. מיין האַרץ ווערט צוריסן פאַר ווייטיק. איך רייס מיר די האָר פון קאָפּ. אָבער אַלעס אומזיסט. אָבער ווו איז מיין ברודערס קינד? צווישן די טויטע זע איך זי נישט, איך גיי אין וואלד און שריי: שמע ישראל, איינציקער גאָט, איז דאָס מעגלעך? קאָן פּאַסירן אַז דאָס קינד לעבט? זייענדיק אין די מערדערישע הענט און בלייבן לעבן? זאָל זי אלס קינד האָבן אַזאַ שארפן געדאַנק אין שכל צו

ליגן לעבעדיק צווישן די טויטע און זיך אַזוי ארום ראַטעווען? ניין, ס׳קען נישט זיין.

די נאַכט פאַלט צו, איך אַליין צווישן אַלע אייגענע טויטע. איך שלאָף נישט, איך רעד צו זיי מיט ווייטיק פון א צעבראָכן האַרץ מיט אַ צעבלוטיקטע נשמה. קיין שום טרייסט איז נישטאָ פאַר מיר. ס׳הייבט שוין אָן צו טאָגן... איך שטיי אויף צום טאָג־טעגלעכן קאַמף פאר עקזיסטענץ. עלענד, איינזאַם, דריי איך זיך אַרום. מיין געדאנק ארבעט שנעל. איך קלער איצט פון גאָרנישט, נאָר פון מיין קינד. און אפשר איז זי נישט־וויסנדיק דאָס געפאר געלאָפן צוריק צום גוי, צום מערדער? איך מוז שוין לויפן, אז נישט וועט זיין צו שפּעט. איך בלאָנדזשע צווישן וועלדער, פעלדער, דער געדאנק מאַטערט מיך, אפשר וועל איך פאָרט געפונען דאָס קינד, מיין טרייסט. זייער שווער איז מיר געווען צו געפינען דאָס הויז פון אונזער גוישן מערדער. ענדלעך זע איך פון דער ווייטנס אַ הויז, אין דעם הויף דרעט זיך אַרום אַ געשטאַלט פון אַ קינד. איך פאַרליר מיין גלייכגעוויכט, עס שטויסט מיך נישט קיין מענטשלעכע קראַפט. דער הימל עפנט זיך פאַר מיר. עס געשעט אַ גרויסער נס מן השמים . . . איך הער דאָס קול פון מיין קינד: „שיינדוניו, דו לעבסט?" — „יאָ, מיין טייערע, איך לעב. איצט האָב איך פאר וועמען צו לעבן און צו קעמפן!"

אונזער פרייד איז נישט צום באַשרייבן. מיר וויינען און לאַכן און פארגעסן זיך אויף אַ פאָר מינוט ווי מיר געפינען זיך. איך דאַנק גאָט וואָס האָט מיר צוריקגעגעבן מיין פארלוירענעם אוצר. מיין קינד גלעט מיר מיין פנים מיט ציטערדיקע הענטלעך. איך האָב אַ טרייסט פאַר מיר. אין דער זייט שטעט דער מערדער מיט ווילדע אויגן און איראָנישן שמייכל און קוקט צו דאָס בילד פון דער טראגישער באגעגעניש. ער טראכט איצט באשטימט: „איר וועט זיך לאנג נישט פרייען" . . . איך בין געצווונגען צו פארפירן מיט אים אַ שמועס, אַז ער איז געווען גערעכט ווען ער האָט אונז געוואָרנט נישט אַרויסצוגען פון בונקער, וואָלטן מיר אים געפאָלגט וואָלטן אַלע געבליבן לעבן. דער מערדער איז צופרידן פון מיין פארשטיין . . . אָבער איצט זאָגט ער, וועט שוין קיינער נישט קומען צו מיר זוכן יידן. איר מעגט זיצן רואיק, ווייל די מלחמה גייט שוין צו ענדע, און די ישועה וועט קומען. ער גרייט פאר אונז עסן, טרינקען, און מאַכט אונז אַ פלאַץ אין צימער. איצט, זאָגט ער, פאָרט ער קיין ראדזיווילאָוו, ביינאַכט קומט ער צוריק און ער וועט אונז רופן אין שטוב זיך אַביסל ארומוואַשן. זיינע גוטע רייד האָבן מיך נישט איבערראַשט. איך האָב געזען דעם מלאך אין

געשטאַלט פון אַ מערדער. איך האָב באַלד פארשטאנען אַז ער פּאָרט אין שטאָט מעלדן וועגן אונז. נאָך זיין אַוועק פאָרן, האָבן מיר באַשלאָסן צו אנטלויפן. מיר זענען אַוועק אין פעלד, ווייט פון זיין הויז און געפינען אַ באהעלטעניש צווישן די צונויפגעלעגטע סטערטעס שטרוי. נישט שלאָפנדיק זיך צוגעהערט צו יעדן שאָרך. פּלוצלינג הערן מיר דאָס שטאַרקע בילן פון הינט. מיר הערן פונדערווייטנס אין דער נאַכט שטילקייט ווי דער מערדער וואַסיל רופט אויף רוסיש מיין נאָמען: סאָניאַ! סאָניאַ! מיר זיצןביידע פארגליווערט, צוגעטוליעט איינער צום צווייטן אָן אַביסל אָטעם מיט שטאַרק האַרצקלאָפּעניש. מיר הערן די קולות מיט זידלערייען פון דער פּאָליציי, וועלכע לויפן אַרום ווי די וועלף. זיי שיסן אין אלע זייטן. מיר ליגן מיט גרויס שרעק און מורמלען אַ שטילע תפילה, נישט וויסנדיק צי דאָס קען העלפן. זיי האָבן זייער ציל דאָס מאָל נישט דערגרייכט. נאָך דעם גרויסן טומל און שיסעריי און בילן פון די הינט, זענען מיר נאָך אלס געזעסן מיט פחד און זיך נישט גערירט פון אָרט, נישט רעדנדיק איינער צום צווייטן. ווען ס׳איז שוין אריבער עטלעכע שעה און ס׳האָט אָנגעהויבן צו הערשן אַ שטילקייט אין דער געגנט, די הענער האָבן אָנגעהויבן צו קרעען, האָבן מיר געוווסט אַז ס׳הייבט אָן טאָגן און מיר טאָרן מער דאָ נישט בלייבן. מיר מוזן ווייטער לויפן. אָבער ווו? די וועגן זענען אונז פארשטעלט. דער טויט דראָט אויף יעדן טריט און שריט, אָבער דאָך מוזן מיר ווייטער קעמפן און לויפן ווו די פיס וועלן טראָגן. מיר ווילן אַריין גיין צו אַ גוי בעטן ברויט. דאָס איז אַ גרויסע ריזיקע. מיר גיין לאַנגזאַם, אויסמיידנדיק די דערפער, נישט ווערנדיק באַמערקט פון די גוים, וואָס קאָנען אונז דערקענען. די נאַכט פאַלט צו. מיר בלייבן נעכטיקן אויף אַ גוישן בית הקברות. מיר ליגן אַ גאנצע נאַכט מורא האָבנדיק פאר די טויטע און גלייכצייטיק פאר די לעבעדיקע רוצחים. ס׳הייבט אָן צו טאָגן. מיר גיין ווייטער. מיר זען פונדערווייטנס אַ שטיבל. מיר לאָזן זיך אין דער ריכטונג. עס גייט אונז אַ קעגן אַ גוי מיט גלאנציקע מערדערישע אויגן. ער גיט מיר נישט דאָס וואָרט צו בעטן ברויט, רופט אונז גלייך אריין צו זיך אין סטאדאלע, און ווענדעט זיך צו אונז מיט די ווערטער: „איר לעבט נאָך?" ער הייבט די האַק איבער אונזערע קעפּ צו מאַכן מיט אונז אַ סוף. איך שריי אויס נישט מיט מיין קול: „איין מאָמענט! איך וויל מיט דיר עפּעס רעדן, וועט דיר נישט געפאלן מיין פאָרשלאג, קאָנסטו מיט אונז מאַכן וואָס דו ווילסט. הער מיך אויס, טייערער גוי... מיר גיין אַרום איבער די דערפאר און זוכן אַ באַהאַלטעניש. מיר זענען אין באַראַניע, ביי אַ גוי, מיר

האָבן אַ סך גאָלד. אויב דו ביזט מסכים קאָנען מיר בלייבן ביי דיר ביזן סוף פון דער מלחמה. מיר וועלן דיר אַלעס אַוועקגעבן. פאָר מיט אונז אין דאָרף, מיר וועלן אלעס אָפּנעמען און מיר וועלן זיין ביי דיר״. דער מערדערישער גוי איז געוואָרן ווייכער, דער פּלאַן איז אים געפעלן. ער ברענגט אונז ברויט, וואסער, ער איז מסכים אויך אונז צופירן קיין באראניע. מיר קומען צו צו אַ טייך. ער טראָגט אַריבער דאָס קינד, דערנאָך מיך. ער ווייזט אונז ווי אַזוי צו גיין. מיר רעדן אָפּ ער וועט ווארטן ביים טייך אויף אונזער צוריקקומען. ער זאָגט אונז אָן מיר זאָלן לאנג דאָרט נישט זיין. גייענדיק מיט שרעק, קומען מיר אָן קיין באראניע. באַקאַנטע גוים, וואָס קאָנען מיך פארן קריג נעמען אונז אויף מיט טרערן אין די אויגן פאר פרייד. מען הייסט אונז באלד אַרויף גיין אויפן בוידעם, אַ שכן זאָל נישט באַמערקן. מען ברענגט אונז עסן, מען באַרואיקט אונז מיט טרייסט־ווערטער, אַז מיר וועלן נאָך דערלעבן דאָס גוטע, אָבער האַלטן אונז האָבן זיי מורא. זיי דערציילן, אַז ראדזיווילאָוו איז ריין פון יידן. נאָר אין בראָד איז נאָך קיין געטאָ נישטאָ און ס׳געפינען זיך דאָרט אַסאַך ראדזי־ווילאָווער. לאַנג טראכטן טאָר מען נישט, מיר באַשליסן צו גיין קיין בראָדי, וואָס ס׳וועט זיין מיט אלע יידן וועט זיין מיט אונז אויך. מיר האָבן שוין נישט קיין כוח זיך צו ראנגלען און מוטשען. איך שמועס מיטן גוי און בעט אים ער זאָל זיין אונזער וועג־ווייזער. איך זע אַז דער גוי איז אַן איבערגעשראָקענער און גלייכצייטיק אַ בעל רחמנות, ער וויל אונז העלפן. ער דערציילט, אַז די גרענעץ איז שטאַרק באַוואַכט דורך דייטשישע פּאַטרולן. מיר פארשטיין אלעס, אָבער מיר מוזן גיין, מיר האָבן נישט קיין ברירה. דער גוטער גוי גייט אַריבער צו זיינעם אַ שכן, וועלכער ווייסט גוט די וועגן, ער בעט אים העלפן איבער־צופירן די „טרפנה סחורה״. איך מיטן קינד טוען זיך איבער מיט לאַנגע גוישע קליידער, טיכלן אויפן קאָפּ מיט קיישלעך אויף די הענט. די צוויי גוטע גוים, איינער פאָרויס דער צווייטער נאָך אונז מיט גרויסע קאנען צו קויפן נאפט אין בראָדי. נישט ווייט פון דער גרענעץ בלייבן מיר שטיין אונטער אַ בוים. זיי אַליין גיין קאָנטראָלירן דעם שטח. ווען די דייטשן זענען אַוועק ווייטער, זענען מיר אָן שום שטערונגען דורכגעגאנגען די גרענעץ און בשלום אָנגעקומען קיין בראָדי. קומענדיק אין שטאָט — דער טומל איז גרויס, יידן לויפן אַרום, באַהאַלטן זיך אין די וועלדער, פעלדער און בונקערס. יעדן טאָג מאַכט מען אַקציעס, מען הרגעט יידן. עס שטעלט זיך מיר פאָר דאָס זעלבע בילד וואָס כ׳האָב שוין נישט איינמאָל איבערגעלעבט. מיר טרעפן דאָרט אייגענע.

זיי נעמען אונז זעער האַרציק אויף און מיר דערפילן דעם טעם פון דער אַמאָליקער היים. ראַדזיווילאָווער קומען צו גיין און ברענגען מיר די בשורה, אַז מיין שוועסטערס זון איזי וויסר לעבט. איך ווער צעטומלט פאַר פרייד, אָבער אין הארצן טראַכט איך ווער ווייסט צו מיר וועלן נאָך לאַנג עקזיסטירן. אונזערע פריינט, בראָדער איינוווינער, האָבן שוין פון לאַנג צוגעגרייט אַ בונקער. זיי זענען געווען זיכער, אַז זיי בלייבן לעבן.

אין אַ געוויסן טאָג האָב איך באַגעגנט ראַדזיווילאָווער גויים וואָס פלעגן קומען נאָך נעפט קיין בראָדי, צווישן די גויים האָב איך באַמערקט וואָלאָדקע קוביט. ער האָט נאָך פריער, זייענדיק אין ראַדזיווילאָווער געטאָ, פאַרגעלעגט אונז צו ראַטעווען. מיין ברודער האָט צו אים קיין צוטרוי נישט געהאַט. אַזוי ווי זיין פלימעניק סאשא קוביט איז געווען אַמאָל מיין גוטער פריינד און פלעגט אָפט באַזוכן אונזער הויז, האָב איך אויסגענוצט דאָס געלעגנהייט מיט־צוגעבן אַ בריוו דורך זיין פעטער מיט אַ ביטע, אַז נאָר ער קאָן מיר העלפן און מיך ראַטעווען פון אַ זיכערן טויט. זעט אויס, אַז מיין קלוגעדיקער בריוו האָט געפינען אָן אָפּקלאַנג אין אַ פאַרשטיינערט האַרץ, ווייל באַלד צו מאָרגנס איז געקומען וואָלאָדקע קוביט אונז נעמען צו זיך מיט דער הסכמה פון סאַשאַ קוביט. מענטשן זענען אונז פשוט מקנא געווען. דאָס האָט געהייסן אין יענע גיהנום־טעג — אַ גליק.

די ערשטע איז געקומען ראַיע קעסטלער פון קרעמעניץ זיך בעטן צוגען מיט אונז. אויך מיין פלימעניק, איזי וויסר. וואָלאָדקע קוביט האָט געוואַרט אַ גאַנצן טאָג; ווען ס׳איז געוואָרן גוט פינצטער האָט ער געזאָגט מיר קלייבן זיך אין וועג. איך האָב פאַרגעלעגט אונזערע פריינד פון בראָדי צו געען מיט אונז צוזאַמען, אָבער לײַדער האָבן זיי נישט געהאַט קיין צוטרוי, צו אונזער פירער. זיי האָבן אונז נאָר געווינטשן דורכצוגעען דעם וועג בשלום. אין מיטן דער נאַכט זענען מיר דורכגעגאַנגען די גרענעץ אָן שום שטערונגען. וואָלאָדקע קוביט נעמט אונז גלייך צו זיך אַהיים. מיר זיצן אַלע פאַרשטעקט אויפן בוידעם, אָבער דאָ צו זיין איז אַ גרויס געפאַר, מיר מוזן זוכן אַ צווייטן פּלאַץ. ווייזט אויס אַז „גוטע גויים" האָבן דערטראָגן צו די דייטשן, אַז וואָלאָדקע קוביט באַהאַלט אויס יידן. אין אַ נאַכט איז דאָס הויז אַרומגערינגלט געוואָרן דורך דייטשן, גענישטערט אין אַלע ווינקלאַך, זיי האָבן וואָלאָדקן שטאַרק געמאַטערט און געשלאָגן, אָבער ער האָט זיך נישט מודה געווען. צו אונזער גליק האָבן מיר זיך געפינען אין אַ צייטווייליקן בונקער נישט ווייט פון הויז. אַזוי ווי וואָלאָדקע

איז שוין געווען פאַרדעכטיק, האָט ער אונז געמוזט אַריבערפירן אויף אַ צווייטן אָרט, ביז מען וועט געפינען אַ אַנדער בונקער. ס'איז נישט צום באַשרייבן וואָס וואָלאָדקע קוביט האָט געטאָן פאַר אונז, דאָס אַלעס איז געווען פאַרבונדן מיט טויט־שטראָף פאַר אים. וואָלאָדקע האָט זיך מיט דעם נישט גערעכנט, זיין ציל איז אונז צו ראַטעווען, מיר זאָלן בלייבן לעבן, ער האָט אויך געהאָלפן אַסך ראַדזיווּועלער יידן אין פאַרשידענע בונקערס.

די סכנה ווערט פון טאָג צו טאָג גרעסער. די דייטשן גיבן ווידער אַרויס אַ שטרענגן באַפעל: אַז אַ גוי, וואָס העלפט אַ יידן, קומט טויט־שטראָף. נישט קוקנדיק אויף דעם, געט וואָלאָדקע קוביט צווישן די דערפער זוכן אַ פּלאַץ פאַר אונז, וויסנדיק פון אַלע בונקערס ווי ס'באַהאַלטן זיך אויס יידן. האָט ער אונז אַוועקגעפירט אין דאָרף „לעוויאַטינסקי־גאַיעס". דאָרטן האָבן מיר זיך צונויפגעטראָפן מיט איזיק טרייביטש מיט זיין פאַמיליע, מיט וועלכע מיר זענען געווען ביז באַפרייאונג. וואָלאָדקע צוזאַמען מיט די גויים מאַכן פאַר אונז אַ נייעם בונקער. מיר זענען אָבער אויך דאָ נישט געזעסן רואיק, ווייל די אוקראַינישע פּאָליציי האָט פון צייט צו צייט געמאַכט רעוויזיעס און געזוכט יידן, אָבער מיר האָבן נישט פאַרלוירן די האָפענונג. יעדן טאָג פלעגט וואָלאָדקע קומען מיט גוטע נייעס און אונז טרייסטן, אַז מיר וועלן שוין לאַנג נישט דאַרפן ליידן. ווידער מיט די גויים פלעגט ער שטענדיק איינטענהן, אַז די גויים וואָס העלפן איצט די יידן, וועלן געבענטשט זיין און באַלוינט ווערן פאַר זער מענטשלעכן טאַט.

די צייט געט, וואָלאָדקע קוביט קומט און גיט איבער די לעצטע גוטע נייעס, אַז די רוסן געען פאָרויס און די דייטשן האָבן אַ מפּלה. אין אַ שיינעם פרימאָרגן קומט צו גען וואָלאָדקע און דערציילט, אַז אין ראַדזיווילאָוו דרען זיך אַרום צוויי יונגע מיידלעך, וועלכע באַהאַלטן זיך אויס אויף פאַרשידענע פּלעצער. זיי געפינען זיך אין אַ גרויס געפאַר סיי פון די דייטשן, סיי פון די בענדעראָווצעס. ער ווייסט נישט ווער זיי זיינען, נאָר ביי אַ צווייטן מאָל וועט ער ברענגען פון זיי אַ צעטל. מיך האָט נישט אינטערעסירט אין יעצטיקן מאָמענט ווער זיי זיינען, דער עיקר יידישע קינדער. נישט קוקנדיק, וואָס איך האָב גוט געצאָלט פאַר אַלע, דאָך האָב איך נישט געקאָנט אָן דער הסכמה פון בעל הבית אַריינגעמען נאָך מענטשן אין בונקער. וויסנדיק פון פריער דורך אונזער רעטער וואָלאָדקע, אַז נישט ווייט פון אונז געפינט זיך נאָך אַ בונקער מיט

יידן, פאר וועלכע ער זאָרגט גלייך ווי פאר אונז, שרייב איך צו זיי אַ בריוו דורך אים:

„שוועסטער און ברודער!

ביי אונז אין שטעטל ראדזיווילאָוו דרעען זיך אַרום צוויי מיידלעך, פאַר מיר אומבאַקאַנטע. אונזער חוב איז זיי צו העלפן, זיי זאָלן נישט אַריינפאַלן חלילה אין די הענט פון די מערדער. זיי געפינען זיך אין אַ גרויס געפאר. מיר זיינען די איינציקע, וואָס מיר קאָנען זיי ראַטעווען. איך בין גרייט איינע פון זיי נעמען צו אונז אין בונקער, און איך גלויב, אַז איר וועט אויך געפינען אַ פאַרשטענדעניש איינע פון זיי צו ראַטעווען. אין דעם זכות וועלן מיר אלע געהאָלפן ווערן אין בלייבן לעבן".

גלייכצייטיק שרייב איך אַ בריוו דורך וואָלאָדקען צו די אומבאַקאַנטע מיידלעך:

„מיינע טייערע אומבאַקאַנטע! מיט דעם מענטשן קאָנט איר גען אָן פחד. זיין אויסזען איז אַ שלעכטער, אָבער די נשמה איז פון אַ צדיק. גאָט זאָל אים העלפן אייך בשלום דורכצופירן דעם וועג".

וואָלאָדקע קוביט האָט לאַנג נישט געוואַרט. ער איז אין דער זעלבער נאַכט אַוועק זיי צו ברענגען. ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס זיינען בנימין לעכטמאַנס צוויי קינדער. דאָס באַגעגעניש איז געווען האַרצרייסנד מיט שטילע געוויינען. איך בין געווען גליקלעך, וואָס מיר איז געלונגען זיי צו ראַטעווען. די עלטערע, דבורה, איז געבליבן מיט אונז ביז צו דער באַפרייאונג, די יינגערע יפה איז פארבליבן אין צווייטן בונקער צוזאַמען מיט יצחק וויינשטיין, שמחה סימאַגראַן און הערש קיפערמאַן מיט זייערע פאַמיליעס.

וואָלאָדקע קוביט זיצט ביים ראַדיאָ און הערט מיט גרויס שפּאַנונג די לעצטע נצחונות פון די רוסן אויף די פראָנטן. ער קומט באַלד צו אונז זיך טיילן מיט זיין פרייד, אַז אינגיכן וועלן מיר באַפרייט ווערן. פלוצלינג הערן מיר פון דער ווייטנס די האַרמאַטן שאָסן, מען באָמבאַרדירט פון אַלע זייטן. די דייטשן לויפן ווי פאַרסמטע מייז פון איין פּלאַץ אויפן צווייטן און שרייען: „שנעלער, שנעלער, דער רוס קומט!" אונזער רעטער וואָלאָדקע קען שוין נישט באַווייזן אַהיים צוגען, ער זיצט מיט אונז צוזאַמען און וואַרט אויפן מפּלה פון די דייטשן און אויף אונזער באַפרייאונג דורך די רוסן.

די דייטשן גיבן זייער לעצטן באַפעל, אַז אַלע גויים זאָלן פאַרלאָזן דאָס דאָרף, ווייל דאָ איז איצט די פראָנט־ליניע. דער דייטשישער שטאַב באַזעצט אונזער הויז. מיר בלייבן אין בונקער פאַרשפאַרט, נישט מעגלעך אַרויסצוגייען.

די באָמבעס פייפן איבער אונזערע קעפּ, ממש אָן ערד־ציטערניש. מיר האָבן געמיינט מיר וועלן פשוט אין בונקער לעבעדיקערהייט פאַרברענט ווערן. דאָס האָט געדויערט עטלעכע טעג. פון בונקער האָבן מיר נאָך אַלץ נישט געקענט ארויס. מיר קאָנען נישט אויסהאַלטן פון הונגער און דורשט.

אין מיטן דער נאַכט האָט וואָלאָדקע באַשלאָסן ארויסצוגיין. אין אַ פּאָר מינוט קומט ער צוריק מיט דער גוטער בשורה, אַז די דייטשן זיינען אָפּגעטרעטן, אָבער מיר טאָרן נישט ארויס, ווייל די רוסן האָבן נאָך נישט פארנומען דאָס דאָרף. ס'איז אריבער א פּאָר טעג, האָט מען געהערט דעם רעש פון מאַשינען און טאַנקען. אויך די רוסישע שפּראַך. מיר האָבן נישט געקענט צולאָזן דעם געדאַנק צו דער גרויסער פרייד, מיר האָבן נישט געקאָנט גלויבן, אַז מיר זיינען באַפרייט. אין דער זעלבער צייט איז אויך אונזער שטעטל ראַדזיווילאָוו באַפרייט געוואָרן. מיר געזעגענען זיך מיט אונזער בעל־הבית פון בונקער און דאַנקען אים פאַר זיין גרויסן אויפטו און מענטשלעך האַרץ, וואָס ער האָט צו אונז ארויסגעוויזן, זייענדיק ביי אים אין די שווידערלעכסטע טעג פון אונזער לעבן. מיר אַלע לעבנגעבליבענע נאָכן גרויסן חורבן לאָזן זיך גיין צו אונז אין שטעטל ראַדזיווילאָוו מיט אונזער געטרייען רעטער און וועג־ווייזער וואָלאָדקע. מיר קאָנען פריי אָטעמען, די לופט איז פאַר אונז ריין, דער הימל בלוי, די זון וואַרפט גאָלדענע שטראַלן, אַ שטיל ווינטל גלעט און טרייסט אונזערע געמיטער. ענדלעך זיינען מיר פריי! מיר דאַרפן אָנהייבן אַ ניי לעבן.

מיר קומען קיין ראַדזיווילאָוו. מיר זען די חורבות פון יידישע הייזער. נישט צו דערקענען דאָס אַמאָליקע יידישע שטעטל. די יידישע הייזער זיינען באַזעצט מיט גוישע שכנים. קיין יידישער זכר איז נישט פאַרבליבן. אַלץ איז פאַר אונז פרעמד. נישטאָ פאַר וועמען צו רעדן און צו דערציילן, נאָר אונזער רעטערס משפחה פאַרנעמט זיך מיט אונז. מיט גרויס פרייד און פאַרגעניגן נעמען זיי אונז אריין צו זיך, אַזוי ווי אייגענע שוועסטער און ברידער. וואָלאָדקע מאַכט אַ גרויסע סעודה מיט משקה, טרינקט לחיים פאַר אונזער באַפרייאונג, מיט די בעסטע ווונטשן און וויטערדיקער דערפאָלג אין לעבן. ער ווענדעט זיך צו אונז האַלטנדיק דעם כוס אין דער האַנט:

„מיינע טייערע לעבנגעבליבענע קינדער! איר ווייסט גאַנץ גוט וואָס איך האָב געטאָן פאַר אייך איר זאָלט בלייבן לעבן, ניע זאַביוואַיטע וואַשעוואָ ספּאַסיטעליאַ — ווי איר זאָלט נישט זיין זאָלט איר נישט פאַרגעסן אייער רעטער וואָלאָדקע קוביט.

און אַזוי זיצנדיק ביים טיש, האָב איך זיך פאַרינטערעסירט צו וויסן איינצלהייטן פון מיינע שוועסטערס לעצטן וועג. זיי דערציילן מיר פון דעם „הייליקן" גלח לאַנגין טאַראַנאָווסקי, ווי ער האָט אין מיטן העלן טאָג אַרויסגעטריבן מיין שוועסטער סימה אוקס מיטן מאַן און קינד. דעם מאַן האָט מען געהאַלטן אַ גאַנצע נאַכט אויף דער מיליץ, וויסנדיק, וואָס עס דערוואַרט אים. האָט ער זיך געזעגנט. סימה אוקס מיטן קינד האָבן זיי איבערגעגעבן דעם שטאָט־מערדער דעמקאָ, ער זאָל זיי הרגענען. זיי דערציילן דעם טראַגישן מאָמענט, ווי דאָס קינד ליוסיק האָט געהאַלטן אין איין שרייען מאַמעניו, מאַמעניו, פאַרוואָס, פאַרוואָס קומט אונז דער טויט? טרערן שטיקן מיך, מיין האַרץ ווערט נאָך מער צעבראָכן. עס דריקט מיך אַ טעמפּער ווייטיק...

איך מאַך אַ פּאַראַלעל צווישן דעם „הייליקן איידעלעם" גלח טאַראַנאָווסקי מיטן צלם אויפן האַרץ, וואָס פּרעדיקט מאָראַל און רעליגיע מיט פּסוקים פון דער ביבל לא תרצח! וואָס איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ חיה פון מענטשלעך געשטאַלט; און דעם איידעלעם פּשוטן גוי וואָלאָדקע קוביט, וואָס איז געווען באַקאַנט אין שטאָט אלס דער גרעסטער גנב און האָט אַרויסגעוויזן אַזאַ מענטשלעך גוט האַרץ, נישט קוקנדיק אויף די סכנה וואָס איז אים פאַרגעשטאַנען. איך קאָן מיר אויף דעם קיין ענטפער נישט געבן. מיין האַרץ איז צעבראָכן, די נשמה צעבלוטיקט...

אונזערע חשבונות מיט די דייטשן דאַרפן זיך קיינמאָל ניט פאַרענדיקן, ווייל די איבערגעבליבענע יידן נאָכן חורבן פון 6 מיליאָן, זענען אויך האַלב־טויטע, קראַנקע, צעבראָכענע ווי אַ בוים מיט אינטערגעהאַקטע וואָרצלען. אונזער אויפ־גאַבע איז צו באַשרייבן די טרויעריקע טראַגעדיע פון אונזער פאַרגאַנגענהייט פאַרן יונגן דור. זיי זאָלן לייענען און געדענקען, וואָס די היטלער־בעסטיע האָט געטון פאַרן יידישן פאָלק אין דער צווייטער וועלט־מלחמה.

ביי דער געלעגנהייט פון באַשרייבן מיינע איבערלעבונגען איז ווערט צו דערמאָנען די צוויי איידעלע געשטאַלטן: דער ערשטער אַ בוכאַרער ייד אין פאָרם פון אַ רוסישן אָפיציר. דער צווייטער, אַ באַוווסטער גלח (אַ געוועזענער יידישער בחור).

נאָך דער באַפרייאונג, זייענדיק ביי אונז אין שטעטל, זיינען געקומען גויים דערציילן, אַז נישט ווייט פון ראַדזיוויל אין אַ דאָרף געפינען זיך יידישע קינדער וואָס גוטע גויים האָבן אויסבאַהאַלטן. זייענדיק פיל מיט פחד און וויסנדיק

פון די אוקראַינישע באַנדיטן, וואָס האָבן אויסגעפּירט טויט אורטיילן, צוזאַמען מיט די דייטשן, האָב איך מורא געהאַט זיך צו לאָזן אַליין אין דאָרף צו זוכן די יידישע קינדער. צופעליק האָב איך זיך באַקאַנט מיט אַ רוסישן אָפיציר, מיטן נאָמען רובין, וועלכער האָט געשטאַמט פון בוכאַראַ. אַ נאַציאָנאַלער ייד אין פולן זין פון וואָרט. ער האָט מיט מסירת נפש געהאָלפן אַרויסראַטעווען יידישע קינדער פון גוישע הענט. ס׳איז נישט געווען קיין לייכטע אויפגאַבע, ווייל די רוסישע מאַכט־אָרגאַנען זיינען נישט געווען אַזוי פאַרינטערעסירט אין אַזעלכע אַקציעס. ס׳האָט געמוזט זיין אַלעס בשתיקה, אָבער די נאַציאָנאַלע געפילן זיינע האָבן אים געצוואונגען און געשטויסן דורכצופירן דאָס מיט גרויס דערפאָלג. בין איך מיט אים צוזאַמען געפאָרן אין פאַרשידענע דערפער, אָפּנעמענדיק עטלעכע יידישע קינדער ביי די גויים אָן ווידערשטאַנד.

צווישן אַנדערע איז אויך געלונגען אָפּצוראַטעווען שיינדעלע שרייער (איצט אין ישראל) און נאָך אַנדערע, וואָס איך געדענק נישט זייערע נעמען. אַזוי אַרום, זיינען געראַטעוועט געוואָרן אַ סך יידישע קינדער, וואָס האָבן אפילו נישט געקענט זייערע עלטערן. איך בין נישט מסוגל אָפּצושאַצן די ווערט אין אָפּפערוויליקייט פון דעם מענטשן.

ביים פאַרלאָזן אונזער געבוירנשטאָט נאָך דער באַפרייאונג, האָט אונזער רעטער וואָלאָדקע קוביט אונז באַגלייט מיט זיין גאַנצער משפחה. ער ווינטשט אונז ערפאָלג אין ווייטערדיקן לעבן און זאָגט מיר אין דער שטיל: „זיי וויסן, אַז מיין פלימעניק סאַשאַ קוביט האָט געטאָן פאַר אייך אַ סך״. ער האָט אויך געוווסט, אַז איך באַהאַלט אויס יידן נישט קוקנדיק, וואָס ער איז געווען אַ ריכטער ביי די דייטשן. ער איז איצט אַוועק פון ראַדזיוויל, מורא האָבנדיק פאַר די רוסן. איך האָב צו אייך אַ ביטע: „אויב איר וועט זיך מיט אים טרעפן און אויב ער וועט זיך נויטיקן אין אייער הילף, העלפט אים מיט וואָס איז נאָר מעגלעך״.

זיין ביטע איז אין קורצן דערפילט געוואָרן.

וואַנדערנדיק פון שטאָט צו שטאָט זיינען מיר געקומען קיין קראָקע און זיך באַזעצט אין אַ טראַנזיט־לאַגער, ווו מיר האָבן געלעבט אין זייער שלעכטע באַדינגונגען. אויפן צווייטן טאָג עפנט זיך די טיר און ס׳קומט אַריין אומגעריכט סאַשאַ קוביט. איך בין געוואָרן איבערראַשט פון זיין פלוצלינגן באַזוך. ער זעט נישט אויס איצט דער דייטשישער ריכטער מיטן שטאָלץ, ער איז נעבעכדיק, מיט אויגן וואָס בעטן רחמנות. ער איז אומרואיק און דערשראָקן.

ער רעדט נאָר אַ פּאָר געציילטע ווערטער: „דיין חוב שיינדעלע איז מיך איצט צו ראַטעווען".

איך בעט אים זיצן און דערציילן, וואָס ס'איז געשען. ער דערציילט מיר אין קורצן ביז זיין קומען אַהער און בעט מיך אים צוהעלפן צו פאַרלאָזן קראָקע.

די נייעס האָט זיך גלייך פאַרשפּרייט אין לאַגער, אַז סאַשאַ קוביט, דער געוועזענער דייטשישער ריכטער, געפינט זיך דאָ צווישן זיינע פאַרפאָלגטע. אַ סך זיינען געווען דערפאַר, מען זאָל אים איבערגעבן דער פּאָליציי. נישט אַלע האָבן געוווסט זיין אמתע פאַרגאַנגענהייט. איך פון מיין זייט, האָב אים צוגעזאָגט צו העלפן. זיין פאַרלאַנג איז געווען צו פאָרן קיין טשעכן. כ'האָב זיך באַלד דערוווסט צווישן יידן, אַז דאָ געפינט זיך אַ באַוווסטער גלח (אַ געוועזענער ייד), וואָס העלפט יעדן וואָס נויטיקט זיך. איך ווענדע זיך צו אים פּערזענלעך. ער נעמט מיך אויף זייער גוט, פרעגט מיך אויס אלע איינצלהייטן, וואָס האָבן אַ שייכות צו מיין באַזוך. איך דערצייל אים אלעס, נאָר מיט גרויס פאָרזיכטיקייט. ער זאָגט מיר צו צו מאַכן די נויטיקע פּאַפּירן ווי אמשנעלסטן. אין קורצן באַגלייט איך סאַשאַ קוביט צו דער באַן. ער געזעגנט זיך האַרציק מיט די בעסטע דאַנקן אָפּשאַצנדיק מיין הילף, וואָס ער וועט קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

איך וועל אויך קיינמאָל ניט פאַרגעסן דאָס בילד, וואָס כ'האָב געזען פאַר מיינע אויגן, זייענדיק אין בראָדי, ביי מיינע קרובים, פאַמיליע טיגער פון דער לעשנעווער גאַס, אין דער צייט פון געטאָ. זיצנדיק אין שטוב פאַרטיפט אין אייגענע צרות מיט אומרואיקע געדאַנקען פון מיינע איבערלעבונגען, האָט פּלוצלינג אַ געזאַנג צעשטערט מיינע שלעכטע מחשבות. איך הער אַ קול פון א באַקאַנטע שטימע:

> שפּיל ציגיינער אויף דיין פידל.
> נאָך אַמאָל דאָס טרויעריק לידל.

ס'געט מיר דורך אַ שוידער אין אַלע גלידער. איך עפן שנעל די טיר און בלייב שטען אָן לשון: איך דערזע אונזער אברהם גרויסמאן אלס בעטלער. איך זע אַן אויסגעדארטן נישט־מענטשלעכן געשטאַלט מיט אַ אויסגעשטרעקטער האַנט, וואָס בעט נדבות. די אַמאָליקע רויטע באַקן האָבן אַ מעל־קאָליר. אין די פאַרנעפּלטע בלויע אויגן קוקן אומרואיק. אָבער דער קלאַנג פון זיין שטים דערמאָנט מיך מיין שול חבר. ער דערזעט מיך און לאָזט אַרויס אַ ביטער געוויין

און זאָגט צו מיר מיט אַ געבראָכענער שטימע: „שיינדעלע, כ׳האָב נישט קיין ברירה, אנדערש וועל איך אונטערגעהן״. איך בעט אים מיט טרערן אין די אויגן: „אברהם זינג נישט! דיין ליד שניידט מיין האַרץ און רירט אויף מיינע נישט פארהיילטע ווונדן״. ער שטעט נעבעכדיק פארלוירן מיט ציטערנדיקע ליפן און שווייגט, שאָקלענדיק מיטן קאָפּ. איך בעט אים אַריין אין שטוב, גיב אים עסן. מיר רעדן פארשידנס אוןביידע זיינען צופרידן פון דער טרויעריקער באַגעגעניש, אָבער ער קאָן מיר נישט צוזאָגן, אַז ער וועט מער נישט זינגען. זיינע ווערטער קלינגען מיר נאָך איצט אין די אויערן: „דאָס איז מיין פרנסה, איך טאָר זיך נישט אליין ליקווידירן. דעם גייסט און מיין שטים וועלן די רוצחים נישט אַוועק נעמען פון מיר ביזן לעצטן מאָמענט פון מיין לעבן״. דאָס זיינען געווען זיינע ווערטער פארן פארלאָזן אונזער הויז.

אין אַ פּאָר מינוט שפּעטער האָב איך ווידער געהערט פון דער ווייטנס דאָס ליד:

גרינע בלעטער, גרין ווי גראָז,
זאָגזשע גאָטעניו פאַרוואָס,
אוי, אוי, פלאָגט מען אונז אַזוי.
וואָס געווען וועט מער נישט זיין,
רויט איז בלוט און רויט איז וויין,

גרינע בלעטער —
— גרינע בלעטער.

מיר די לעבנגעבליבענע נאָכן באפרייאונג האָבן זיך אַרומגעדרייט ווי פרעמדע ביי אונז אין שטעטל, ווי מיר זיינען געבוירן אָן אַ גוט מאָרגן, אָן אַ צוקונפט. מיר טרעפן זיך מיט איינצלנע לעבנגעבליבענע פון גרויסע משפחות. מיר פילן, אַז מיר זיינען דאָ איבעריקע. מיר באַשליסן צו פארלאָזן דאָס שטעטל, ווייל מיר דרעען זיך אַרום צווישן וועלף, וואָס האָבן מיטלייד מיט אונז, וואָס מיר זיינען לעבנגעבליבן... מיר פאָרן ווייטער דורך פארשידענע לענדער און שטעט, ביז מיר קומען אין אונזער אויסגעבענקט לאנד, ארץ־ישראל, ווו יעדער פון אונז בויט אויף זיין היים און שאַפט זיך אַ פאַמיליע.

אויך די לעבנגעבליבענע שוועסטער לעכטמאַן זיינען גליקלעך מיט זייערע היימען און פאמיליעס, אָבער צום גרויס באדויערן איז דאָס גליק פוןביידע

שוועסטער צושטערט געוואָרן אויף אייביק. אונזער דבורה ווערט פלוצלינג קראַנק און האָט נישט קיין שום האָפענונג געזונט צו ווערן. צוויי טעג פאַרן טויט זאָגט זי צו מיר: „שיינדעלע, פון דעם דייטש האָסטו מיך געראַטעוועט, אָבער איצט קאָן מיר קיינער נישט העלפן, מיין גורל איז געחתמעט".

די קליגע גוטע דבורה איז פריצייטיק פון אונז אַוועק. מיר וועלן זי קיינמאָל נישט פאַרגעסן!

נאָך היינט צו טאָג קומען זיך צונויף ביי מיר אין שטוב לעבנגעבליבענע שטאָטישע. מען רעדט, און מען פאַרברענגט, און מען פאַרגעסט נישט אויך זיך צו דערמאָנען און דערציילן דאָס לעבן פון אונזער טרויעריקער פאַרגאַנגענהייט, ווי יעדער פון אונז האָט איבערגעלאָזט זיינע טייערסטע און ליבסטע.

ערע זייער אָנדענק!

צונויפגעשטעלט: לייב אייזן

אזוי בין איך געבליבן לעבן

אין יאָר 1941, באַלד נאָכן פאַרנעמען אונזער שטעטל קאָזין, ווי איך האָב לעצטנס געוווינט, איז מיין מאַן געווען איינער פון די ערשטע אומגעקומענע קרבנות איבערלאָזנדיק מיך מיט 2 קינדער. זייענדיק אין געטאָ, אין יאָר 1942, האָב איך זיך דערוווּסט פון אַ מיטגליד פון יודן ראַט, אַז דעם 6־טן דעם 10־טן מאָנאט וועט פאָרקומען די ליקווידאַציע פון קאָזינער געטאָ. איך האָב גענומען מיינע 2 קינדער און וואָס כ'האָב געקאָנט און זיך געלאָזט לויפן. ס'איז מיר געלונגען זיך דורכצורייסן דורכן טייך וואָס האָט געטיילט דעם געטאָ. איך בין אַוועק אין דאָרף איוואַשטשוקעס. דאָרט האָט מיך אַריינגענומען אַ גוי, וועלכער האָט מיך געהאַלטן 2 וואָכן. נאָכן אַוועקנעמען פון מיר וואָס כ'האָב פאַרמאָגט, האָט ער מיך מיט געוואַלט אַרויסגעטריבן זאָגנדיק: „אלס איינס וועט מען אייך הרגנען, דאַרפסט שוין גאָרנישט".

אַזוי האָב איך אָנגעהויבן וואַנדערן פון דאָרף צו דאָרף מיט די 2 קינדער זוכנדיק אַז עמיצער זאָל רחמנות האָבן און מיר געבן אַ באַהעלטעניש, אָבער אָן רעזולטאַטן. איך האָב אָנגעהויבן קעמפן פאַר וויטערדיקער עקזיסטענץ אויס־באַהאַלטנדיק זיך ביי טאָג און ביינאַכט אין די גוישע פערד־שטאַלן, ס'זאָל חלילה נישט באַמערקן קיין מענטשלעך אויג.

זייענדיק אין דאָרף סאפיובקה און אַריינקומענדיק ביינאַכט צו אַ גוי בעטן ברויט, האָט מיך פארבאהאלטן אַן אוקראַינישער פּאָליציאַנט, וואָס איז צופעליק געווען דאָרט אין שטוב. ער זאָגט מיר באלד: „פון מיינע הענט וועסטו נישט אַרויס אַלעבעדיקע!" מיינע קינדער האָבן אָנגעהויבן צו וויינען און בעטן. דער באַנדיט קריגט רחמנות און הייסט אונז לויפן. מיר זענען געלאָפן אָן אָטעם, מיינענדיק, אַז מען וועט אונז נאָך שיסן, אָבער צום שלימזל האָבן מיר געהאט מזל זיך נאָך צו מוטשען, וואנדערנדיק ביז שפּעט אינדערנאַכט פינסטערניש. מיר האָבן זיך באַזעצט אין אַ שטאַל פון אַ געוויסן טשעך מיטן נאָמען הולמאר, וועלכע די גוים האָבן גערופן דער „יידישער ראַבין" (זיין נאָמען זאָל דערמאָנט ווערן צום גוטן), ווייל אַדאַנק דעם טשעך בין איך לעבן געבליבן, נישט האָבנדיק קיין מעגלעכקייט און קיין שום מיטלען אים צו באַצאָלן.

איך וויל אויך דערמאָנען די איידעלע פרוי העלענא, וועלכע איז געוועזן ווי אַ מוטער צו מיר, אָפּגעקאָכט עסן און אפילו מיך אַרום וואשן פון צייט צו צייט. זי פלעגט מיטפילן מיין וויטיק, מיך בארואיקן און געבן האָפענונג. ס'איז מיר שווער צו געדענקען די אלע איבערלעבענישן, אָבער דאָך וויל איך ווייטער דערציילן:

ביינאַכט האָב איך געמוזט אריבער גיין אין אַ צווייטער טשעכישער קאָלאָניע סטיסקאלובקה. דאָרט בין איך געזעסן אַ קורצע צייט ביי אַ געוויסן טשעך אונזאַ, אַן אָרעמער גוי, וואָס איך האָב געמוזט בעטלען פאר אים. אַדאַנק דעם האָט ער מיך געהאלטן. דאָס איז געווען ביזן יאָר 1942.

אין יאָר 1943 האָבן מיר זיך שוין נישט געהאט וווּ צו באַהאַלטן, דאַן זענען מיר אַרויף אויף דער סמאָליארסניע. אין דרויסן האָט געבושעוועט אַ שרעקלעכע קעלט, מיר זענען געווען מיד און צעבראָכן. האָבן מיר איינגעשטעלט דאָס לעבן און אַריין צו א טשעך אין שטוב. דערזעענדיק אונז, האָט ער באַלד געהייסן פארלאָזן זיין שטוב. זיין איידעלע פרוי, מאניא בלעך, זעענדיק אונזער לאגע, האָט זי זיך איינגעשטעלט פאַר אונז, זאָגנדיק צו איר מאַן: „אויב דו וועסט אַרויסטרייבן די פרוי מיט די קינדער, וועסטו נאָך קומען אויף זייער שטאַנד". דער גוי האָט געשוויגן און מיר זענען דאָרט געבליבן.

אין דעם יאָר איז אומגעקומען מיין קלענערער, 6 יאָריקער זון יעקב, דורך די אוקראַינישע באַנדיטן.

נאָך ווייטערדיקע וואנדערונגען און איבערלעבונגען, הונגער און נויט, צעבראָכן אין גאנצן, נאָך מיין זונס טויט, איז מיר שוין געווען אלס־איינס

צו לעבן, צו שטאַרבן. דאָך האָט דער שיקזאל געוואָלט, אַז מיר זאָלן בלייבן לעבן און דערציילן דאָס וואָס מיר וועלן קיינמאָל ניט פארגעסן.

אָנהויב 1944, האָבן מיר פלוצלינג געהערט שרעקלעכע שיסערייען. מיט גרויס שרעק האָבן מיר דערזען דורך די פענסטער די רוסישע „ראַזוועדקע". איינער האָט זיך געווענדעט אויף רוסיש, פרעגנדיק צי ס'געפינען זיך אַסאַך דייטשן אין דאָרף? פון גרויס איבערראשונג האָב איך נישט געוווסט וואָס צו ענטפערן. מיין האַרץ איז געווען פול מיט פרייד, אָבער מיין פרייד איז געווען אויסגעמישט מיט מיין גרויסן טרויער, וואָס מיין צווייטער 9־יאָריקער זון הערשעלע איז אומגעקומען פאר דער באַפרייאונג און נישט געהאט די זכיה זיך צו פרייען נאָך אַזאַ שווער איבערלעבעניש. נאָך אַ שעה צייט איז דאָס דאָרף באַפרייט געוואָרן מיט אונז צוזאַמען. מיר האָבן באַקומען אַ וואָרענונג דורך דער סאָוויעטישער אַרמיי צו פארלאָזן דאָס דאָרף, כדי מיר זאָלן נישט פאלן קיין קרבנות דורך די בענדעראָוועצעס. דאַן בין איך איינזאַם אַליין אַוועק קיין דובנאָ. אויפן וועג האָב איך געטראָפן שיינדל אוקס. מיר האָבן זיך געפרייט מיסטיינסגעזאָגט און געוויינט... איך האָב געטראָפן נאָך ראדזיווילאָבער. יעדער האָט געהאט צו דערציילן זיינע איבערלעבענישן.

דאָך איז דאָס לעבן שטארקער ווי דער טויט. מיר געפינען זיך איצט אין אונזער אייגן לאַנד, קומען זיך צונויף פון צייט־צו־צייט מיט אונזערע לעבנגעבלי־בענע שטאָטישע און פארגעסן נישט צו דערמאָנען די שרעקלעכע איבערלעבענישן פון דער פאַרגאַנגענהייט, ווי מיר האָבן אָנגעווווירן אַ דריטל פון אונזער פאָלק. אלע אונזערע דערציילונגען זאָל דינען ווי אַ מצבה פאר אונזערע טייערסטע און ליבסטע וואָס זענען אומגעקומען אָן אַ פארוואָס.

איבערגענומען פון אטיה אלבערט (זלאָטניק) : לייב אייזן

שרידים מראדזיוויל במחנה לונץ, 1947
יושבים (מימין לשמאל) : איטה גון, דוד בלבן, יוסל רויזמן, גוטמן־קיסיס
עומדים : שיינדל אוקס, יאנקל פאריצקי, זינה אוקס, לאה חאראש, בוריאַ הופמן, זלדה חאראש

ז כ ר ו נ ם   ל ב ר כ ה

מיין מוטער — פייגע דאניוק, אומגעקומען אין ראדזיווילער געטאָ כ״ה תשרי 1942; אונזערע עלטערן — שמואל און פייגע שפיצלוז, אומגעקומען אין ראדזיוויל, י׳ חשוון 1942; אונזער באָבע — אסתר דאניוק, אומגעקומען י״א סיוון אין ראדזיווילער געטאָ, 1942; אונזער מומע — זיסל דאניוק, אומגעקומען י״א סיוון 1942 אין ראדזיווילער געטאָ; אונזערע פעטערס און מומעס — זלמן און קלארטשע און זייער זון קאראל דאניוק, אין 1942; משה און גוסטע דאניוק, מיט זייערע קינדער, אומגעקומען אין לעמבערג אין 1942.

ת נ צ ב ה

דאס לעבן איז שטארקער פון טויט

איבערלעבונגען פון דער היטלער-תקופה ביז מאי 1945

באשריבן דורך יעקב און בת-שבע דאניוק (קליוולאנד)

ראדזיוויל איז געווען אַנדערש ווי אַנדערע שטעטלעך אין אוקראינע. דער אויסזען, נישט אזוי ענג פארבויט. איין שטוב צו דער צווייטער האָט געהאַט א סך פלאַץ. די וועגן זיינען געווען ברייטער און געהאָט א מער שטאָטישן אויסזען. די עקאָנאָמישע לאגע איז געווען א בעסערע. די מילן האָבן צוגעצויגן א סך פויערים, ווי אויך קליינע סוחרים צו ברענגען זייער תבואה קיין ראדזיוויל, ווו זיי האָבן באַקומען א העכערן פרייז. זיי האָבן ממילא אויך געקויפט דאָ זייערע פארברויך-ארטיקלען, ווי מאַנופאקטור, אייזן און אַנדערע זאכן. א גרויסער טייל פון דער באפעלקערונג האָט זיך דערפון מפרנס געווען. די מילן און די מצה-בעקערייען האָבן באַשעפטיקט א גרויסע צאָל יידישע ארבעטער.

דאָס יידישע געזעלשאפטלעכע לעבן האָט זיך אביסל אונטערשידן פון אַנדערע ארומיקע שטעטלעך. אויף דער מזרח-אייראפעאישער רוחניות האָט זיך געפילט די השפעה פון דער מערב-אייראפעאישער קולטור. דאָס האָט זיך אפשר גענומען דערפון, וואס ראדזיוויל איז געאָגראפיש געווען נאָענט צו דער גרענעץ פון בראדי. א טייל איינוווינער פון שטאָט האָבן פריער געוווינט אדער שטודירט אין עסטרייך. די שטאָט איז געווען געבענטשט מיט א יידישער באפעלקערונג פון 3.500—4.000 נפשות. עס איז געווען א יידישע קהילה, פון וועלכער דער לעצטער פרעזידענט איז געווען ר׳ הלל פאדים. א טייל פון דער יוגנט האָט באקומען די בילדונג אין דער גימנאַזיע פון בראדי, לעמבערג א. אַנד. עס האָט געברויזט א יידיש לעבן ביז דער מלחמה, סעפטעמבער, 1939.

ערב ראש השנה 1939 האָט זיך אָנגעהויבן דער דייטש-פוילישער קריג. דעם ערשטן טאָג ראש השנה זיינען שוין געפאלן דייטשע באָמבעס איבער ראדזיוויל. דער ערשטער קרבן איז געווען ר׳ מיכל קורין. גייענדיק פון שול האָט אים געטראפן א טייל פון א באָמבע. יידן פון גאליציע האָבן זיך געלאָזט לויפן אויף מזרח, ווער צופוס, ווער מיט פערד און וואָגן. אַ טייל פון זיי איז פארבליבן אין ראדזיוויל.

אין עטלעכע טעג ארום האָט זיך אָפגעשטעלט די שיסעריי פון די דייטשן. די רויטע ארמיי האָט אָקופירט די טייל פון מערב אוקראינע, נאָך דעם דייטש-רוסישן אָפמאַך. יידן האָבן פרייער אָפגעאָטעמט און געהאָפט, אז א נייע ערע וועט קומען. די אנטוישונג איז געקומען. מענטשן איז שווער געווען זיך צופאסן צו דער כאַאָטישער ארדענונג. האַנדלען, פארמיטלען איז געווען א פארברעכן קעגן סאוויעטישן געזעץ. די ארבעטער האָבן פאר זייער לוין קיין פרנסה נישט געהאָט. אין די מלוכה-געשעפטן האָט מען גאָרנישט געקענט קויפן און אויפן שווארצן מאַרק איז אלץ געווען צו טייער. נאָך א קורצער צייט האָט מען ארעסטירט אייניקע באַלעבאַטים פון די מילן און זייערע משפחות ארויסגעשיקט קיין סיביר. די ארעסטירטע ישראל בלבן, ר׳ יהושע אלבערשטאט, שלמה וואסער, די ברידער-מילדער, יאנקעלע בוים פון טאַרטאַק, ניסל בוקשטיין, מענדל מוטשניק, וואווע בערגער. מען האָט מער קיינמאָל פון זיי נישט געהערט. די אוממענטשלעכע האַנדלונג מיט זייערע משפחות, דאָס ארויסנעמען זיי פון שטוב אין א קאלטער ווינטער-נאַכט אָן שום פארויסיקער מעלדונג. מען האָט זיי אריינגעזעצט אין קאַלטע אומבאַהייצטע פראכט-וואגאנעס און אַוועקגעשיקט קיין סיביר. דאָס האָט אָנגעווארפן אויף אלעמען א שטארקן פחד. מען איז ניט געווען זיכער, וואס מיט א יעדן איינעם קען געשען. אגב, האָבן דאָס רוב פון די משפחות איבערגעלעבט דעם קריג און געקומען צוריק. אויך די פליטים, וועלכע זיינען געווען פון גאַליציע, דייטשלאנד, עסטרייך זיינען ארויסגעשיקט געווארן קיין סיביר. פיל יוגנטלעכע זיינען מאָביליזירט געווארן אין די ארבעטס-בריגאַדעס. זיי זיינען ארויסגעשיקט געווארן אין רוסלאנד, דאנבאס און אין אנדערע געגנטן. אויך אין דעם פאַל האָט אַ גרויסער טייל איבערגעלעבט

דעם קריג. די טראַגעדיע פון צעשיידן קינדער פון עלטערן און מענער פון זייערע משפחות איז געווען זייער גרויס.

די אמתע טראַגעדיע האָט זיך אָנגעהויבן מיט דער דייטש-רוסישער מלחמה, וואָס איז אויסגעבראָכן דעם 22-טן יוני 1941. די דייטשע עראָפּלאַנען האָבן אָנגעהויבן באָמבאַרדירן די רוסישע טעריטאָריע און די דייטשע אַרמיי האָט אָן שום שוועריקייטן אָפּגעהאַלטן נצחונות. די רויטע אַרמיי האָט ארומגעכאַפּט אַ פּאַניק, איבערלאָזנדיק זייערע שווערע טאַנקען אויף די וועגן, צעלויפנדיק זיך. אַ טייל רויטע אַרמייער האָבן פאַרראַטן און זיך איבערגעגעבן צו די דייטשן מיט זייער אַמוניציע.

איך בין געווען מאָביליזירט דעם ערשטן טאָג פון דער מלחמה און ביז מען האָט צונויפגענומען בערך 400 רעקרוטן, האָט מען אונז געפירט צופוס קיין דובנא. מיר האָבן פאַרלאָזט ראַדזיוויל 12 ביינאַכט. פיל אוקראַינער רעקרוטן האָבן שוין געוווסט, אַז דער וועג ביי קוזין איז איבערגעשניטן דורך דער דייטשער אַרמיי און 6 פרי, דעם 23-טן יוני, האָבן מיר אויף דעם צעשייד-וועג ביי קוזין געטראָפן דייטשן, וועלכע האָבן אונז מיט זייער אַרטילעריע געצוווּנגען צו גיין צוריק. טויזנטער רויט-אַרמייער זיינען געשטאַנען גרייטע פרייוויליקע זיך איבערצוגעבן צו די דייטשן.

די אוקראַינישע רעקרוטן ווייזן שוין אַרויס זייער פּאַטריאָטיזם צו די דייטשן מיט זידלען די יידן. די עטלעכע יידן צעגייען זיך אין פאַרשיידענע ריכטונגען, קריכנדיק אויף אַלע פיר, בכדי ניט צו ווערן געטראָפן פון די קוילן פון די נידעריק פליענדיקע דייטשע עראָפּלאַנען.

אין מיטן דער נאַכט בין איך צוריק אַריינגעקומען קיין ראַדזיוויל און זיך אָפּגעשטעלט ביי מיין מאַמעס הויז, אויף ליפּאָווער גאַס, ווו די רוסישע טאַנקען זיינען געשטאַנען אומבאַוועגלעך, פאַרשטעלנדיק די וועגן, ניט קענענדיק זיך רירן... נאָך עטלעכע טעג האָבן די דייטשן אַריינגעשפּאַצירט פריילעך, מונטער, אָן שום ווידערשטאַנד.

אין אַ וואָך שפּעטער האָט מען אַרויסגעפירט די ערשטע 27 יידן אויף דעם וועג קיין בראָד. דאָרט אין אַ וועלדל האָבן די יידן אויסגעגראָבן אַ גרוב און זיי זיינען דערשאָסן געוואָרן אין גרוב. צווישן זיי זיינען געווען וועלוול זילבערמאַן, אסתר גרויסמאַן, שפּיזל, לעוויטאַן, ליאָווי קרעמער, חאַמוט א. אַנד. מאַטעיקאַ (אַ ראַדזיווילער פאָלקס-דויטש, וועלכער איז געוואָרן ראש העיר) האָט מיט אַ צעטל פון פאַרמעגלעכע יידן געפירט די מערדער, בכדי צו פאַרגיטיקן זיי מיטן יידישן רויב. ער האָט אויך מיך מזכה געווען מיט זיין וויזיט. די ערשטע פאָדערונג זייערע איז געווען, אַז איך זאָל אָפּגעבן די וואָפן. זיי האָבן זיך טאַקע גענומען זוכן וואָפן... וואָס איז באַשטאַנען פון עטלעכע שטיקער מאַנופאַקטור, קליידער א. אַנד. ביי דער באָבען אסתר דאַניוק האָט מען געפונען מער וואָפן. זי האָט געוווינט אין דעמזעלבן הויז אין אונטערשטן שטאָק. צושטעלנדיק דעם רעוואָלווער צו איר קאָפּ, פרעגנדיק אויף גאָלד און שטיינדלעך. זי האָט זיך געבעטן „שיסט מיך ניט, איך וועל אייך ווייזן ווו עס איז". אַראָפּפירנדיק זיי אין קעלער האָט זי זיי געוויזן, ווי עס איז געווען פאַרגראָבן אירע 50 יאָר אַרבעט, אָפּגעשפּאָרטע אין גאָלד, שטיינדלעך און אַנדערע חפצים.

עס איז אַנטשטאַנען אַן אוקראַינישע פּאָליציי אונטער דער אָנפירונג פון דער געסטאַפּאָ. נייע געזעצן פאַר יידן: נאָך 7 פאַרנאַכט טאָר אַ ייד ניט אַרויסגיין אויף דער גאַס. די פענצטער מוזן זיין פאַרמאַכט. אויף דער לינקער האַנט דאַרף אַ ייד טראָגן אַ מגן-דוד (דערנאָך האָט מען דאָס אויסגעטוישט אויף אַ 7-סענטימעטערדיקע געלע לאַטע אויף דעם לינקן אַקסל פון דער רעכטער זייט ברוסט). יידן ווערן גענומען צו די שמוציקסטע אַרבעטן, בתוכם די רבנים, ר׳ דודל און יוחנן. זיי ווערן מערדערלעך געשלאָגן דורך דער דייטשער פּאָליציי. איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן, ווי די אוקראַינער פּאָליציי האָט ממש אַרויסגעריסן די באָרד מיט שטיקער פלייש פון די באַקן ביי אברהם מאַנציס. יידיש לעבן ווערט הפקר, שוין אָפּגערעדט זייער האָב און גוטס.

אין יולי 1942, פאַרטאָג, טרייבט די אוקראַינישע פּאָליציי אַרויס אַלע יידן אויף דעם פּלאַץ אין מאַרק אַקעגן דאַווידאָווסקי און סויבעלס מויערן. עס ווערט אַ געיאָמער, אַ געוויין. די אוקראַינער זאָגן: „איר דאַרפט נישט פאַרמאַכן אייערע וווינונגען, אָדער מיטנעמען מיט זיך זאַכן, מען גייט אייך ממילא שיסן". נאָך דעם, ווי מען האָט צונויפגעטריבן אַלע יידן אויף דעם פּלאַץ — זיינען אָנגעקומען עטלעכע דזשיפּס מיט הויכראַנגיקע דייטשע אָפיצירן, איין טאַנק און עטלעכע מאַשינען מיט פּולעמיאָטן און מאַשין-געווער. נאָכן באַטראַכטן די יידן האָט מען באַמערקט, אַז די אָפיצירן דיסקוטירן מיט דער געסטאַפּאָ. נאָך דעם האָבן זיי אָפּגעטיילט מענער פון 17 ביז 50 יאָריקע, אַרבעטס-פעאיקע פרויען באַזונדער און קינדער און עלטערע באַזונדער. אַרום דריי אַזייגער נ.מ. האָט מען צוגעטיילט צו יעדער גרופּע פאַרשיידענע אַרבעט און די רעשט געהייסן אַהיימגיין. ווער עס איז בייגעווען דעם טאָג אויף דעם פּלאַץ און איבערגעלעבט די שרעק און פּאַניק פון די נעביך הילפלאָזע יידן האָט שוין געהאַט גענוג. מען האָט באַפוילן צו אָרגאַניזירן אַ יודע-ראַט, יאַנקעלע פורמאַן, האָט אָנגענומען דעם אַמט פון פרעזידענט פון יודען-ראַט. ער האָט געשאַפן אַפילו אַ שטאַב מיט פּאָליציי א. אַנד. ממש אַ יידישע מלוכה.

עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ מער האַרמאָניזירטע אַרבעט. אַלע 5 מינוט האָט מען געשיקט פאַרשיידענע פאָדערונגען פון געסטאַפּאָ, געביטס-קאָמיסאַר, ווי קאָנטריבוציעס, וועגן צונויפנעמען דאָס גאָלד, זילבער, קופּער, פוטערס, ווי אויך וועגן אויסמעבלירן שטיבער פאַר די דייטשן און דער יודען-ראַט האָט דאָס אַלץ אויסגעפאָלגט.

ניי-יאָר 1942 האָט די אוקראַינישע פּאָליציי געפייערט סילוועסטער. פּלוצים אין מיטן דער נאַכט האָבן זיי אָנגעהויבן צו שיסן אין יידישע וווינונגען. איך האָב געוווינט אין ראַטהויז מען האָט געשאָסן אויף דער וואַנט, וואָס איז גליקלעכערווייז געווען אַזוידיק, אַז קיין קויל איז ניט אַדורך. די שכורע כוליגאַנישע קולות האָבן געגרילצט אין די אויערן. צומאָרגנס האָט מען זיך דערוווּסט, אַז עס זיינען געווען קרבנות פון די ניי-יאָר-פייערונגען.

אַ שווערער ווינטער: קעלטן, אומבאַהייצטע וווינונגען, קראַנקהייטן, ביי פיל משפחות הונגער, שווערע אַרבעט, גזירות, קאָנטריבוציעס אויף גרויסע סומען פאַר דער געסטאַפּאָ. אייניקע יידן האָט מען אַרויסגעשיקט אויף אַרבעט קיין וויניצע אַלס סטאָליערס און עלעקטריקער. מען האָט קיינמאָל מער פון זיי ניט געהערט. נאָכן קריג איז צוריקגעקומען וואָלף קאַפּלאַן און נחמיה פורכאָווניק. חול המועד פּסח 1942 האָט מען אונז אַריינגעטריבן אין געטאָ, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן פון דער גרויסער שול אויף פאַרשאַיעווער גאַס און קעגנאיבער דער קצבישער גאַס ביז ר׳ הלל פאַדימ׳ס הויז פון ביידע זייטן.

מען האָט דערלויבט אלץ מיטנעמען מיט זיך. מען האָט אפילו געראטן גארניט איבערצולאזן... אין 2 טעג ארום האָט מען ווידער באדארפט זיך איבערקלייבן. יידן זיינען געלאָפן הין און צוריק, טראגנדיק מיט זיך דאָס האָב און גוטס, וואס מ׳האָט ממילא ניט געהאָט ווו דאָס אַהינצוטאָן. 4—3 משפחות האָבן געוווינט אין איין צימער. עס איז אפילו ניט געווען גענוג פלאַץ פאַר אַלעמען זיך צו לייגן שלאָפן. מענטשן זיינען געשלאָפן אויף דער גאס. 90 גראם ברויט האָט מען צוגעטיילט יעדן יידן א טאָג. אייניקע האָבן געזוכט אין מיסט שאָלעכץ פון קאַרטאָפל אָדער אנדערע שטיקלעך אָפפאַל, בכדי צו שטילן זייער הונגער. שמוץ און אומריינקייט האָט גענומען זיך פארשפרייטן צוליב דער ענגשאפט.

אין דער וואך פון ערב שבועות האָט מען ארויסגעגעבן אַ נייע גזירה. אלע ארבעטספעאיקע מענטשן דארפן ארויסנעמען פאסיר-שיינען פון די פלעצער, אין וועלכע זיי ארבעטן און זיי דארפן וווינען אין דער רעכטער זייט געטאָ מיט זייערע פרויען און קינדער, אָבער אָן די עלטערן. די אלע אַנדערע יידן דארפן וווינען אויף דער לינקער זייט פון געטאָ (די זייט פון דער גרויסער שול). א ספעציעלע וואַרענונג: ווער עס וועט נישט אויספילן פינקטלעך דעם באַפעל וועט ווערן דערשאָסן מיט זיין גאנצער משפחה. דאָ האָט זיך אנגעהויבן די טראגעדיע. נישט יעדער, וואס האָט געאַרבעט האָט געקענט באַקומען אַזאַ פאסירשיין. אַנדערע וועלכע האָבן געהאַט פאסירשיינען האָבן געמעגט אריבערפירן זייערע עלטערן אויף דער צווייטער זייט פון געטאָ. פארשטייט זיך, אז מיר האָבן ניט געוווסט די טרויעריקע רעזולטאַטן דערפון. מיר האָבן געמיינט, אז ארבעטספעאיקע זיינען מער פריווילעגירט.

איך האָב דאן געארבעט אַלס בוכהאַלטער אין דער וואגן-פאבריק (וואס איז געווען קעגן די נירנבערגער געזעצן, אז א ייד זאָל ארבעטן אין א ביורא, אז מען דארף אָבער דעם גנב שניידט מען אים אראָפּ פון דער תליה). אויך איזיע רישניוווקע און יקותיאל טשערניק ע״ה האָבן געארבעט צוזאמען מיט איר. ראווינסקי, א אינזשעניער איז געווען דער דירעקטאָר פון דער פאבריק. אגב אליין א פאליאק און אַן אַנטיסעמיט, האָט דערקלערט פאר אונז, אז ער איז בשעתו געווען אַן „אָוושעם אַנטיסעמיט“, אָבער צו אַזעלכע מערדערייען איז ער ווייט ניט מסכים, וואס איז אויך קעגן זיין קאטוילישן גלויבן“.

נאָך לאנגע באמיאונגען האָבן מיר ביי אים געפועלט, אז ער זאָל באַשעפטיקן יידן אלס סטעלמאכערס און קאָוואַליעס. עס איז געווען א נאַציגעזעץ, אז יידן טאָרן ניט ארבעטן אלס געזעלן (זיך לערנען א פאך) נאָר אלס פאכמענישע בעלי מלאכות. האָט מען באַדאַרפט יעדן יידן מאַכן א פאכמאן און אים צאָלן פאכמענישע שכירות, וואָס איז ווידער קעגן געזעץ, סיי פאר פארשוועגדן מלוכה-געלטער און פאר נישט געבן קיין ריכטיקע קוואליפיקאציעס און בכלל פאר אָפנאַרן דאָס דריטע רייך י״ש. דאָך האָבן מיר געפועלט ביים אינזשיניער, אז איך און איזיע רישניוווקער זאָלן אונטערשרייבן די ליסטעס כּוֹן געהאַלט. די פאראַנטווארטלעכקייט וועט אזוי ארום ממילא פאַלן אויף אונז. מיר האָבן געהאַט בערך 100 ארבעטער דארט, צווישן זיי דער רב דודל ראטענבערג און זיין ברודער יוסלה הרב יוחנן מיכל און מרדכלה לערנער רב יצחקלס בן-זקונים ווי אויך א צאָל יונגע סטודענטן. פראנציישקעוויטש י״ש האָט גאָר אַנגעקוואלן און באוווּנדערט זייערע פעאיקייטן, וואס זיי האָבן זיך אזוי שנעל אויסגעלערנט צו מאכן שפּיציעס (טיילן פון א ראד):

עס איז אויך כדאי צו דערמאָנען, אז א באזונדערע יודע-שטייער פון 20 פראצענט איז אראפגערעכנט געוואָרן פון די יידישע ארבעטער. גליקלעכערווייז (אוי ואבוי) האָבן מיר אַלע פון דער פאבריק באקומען פאסירשיינען. אָבער וואס טוט מען מיט דער מוטער ע״ה. איך האָב געוווינט מיט מיין שוועסטער און איר משפחה ביי זיעמבא, דעם קאָוואל, א קליין שטיבל פון 1 צימער, א קיך און א קעלער.

מיר זיינען געווען 9 נפשות. מיר האָבן באַשלאָסן, אז מיר וועלן אונזער מוטער אויסבאהאַלטן און נעמען אויף זיך די קאָנסעקווענצן, אויב דאָס ווערט אויפגעדעקט ווערן. אונזער מוטער האָט פראטעסטירט. זי האָט בעסער געוואלט אריבערגיין אויף יענער זייט געטאָ און נישט איינשטעלן די לעבנס פון אירע קינדער און אייניקלעך. מיר האָבן אָפגעצוימט אין קעלער א שטיקל פלאַץ און דארט אַנגעווארפן פארשיידענע זאכן, אז מען זאל נישט דערקענען דאָס באַהעלטעניש. די יודען-ראט-פאליציי האָט קאָנטראלירט. זיי האָבן אָבער גארנישט געפונען און אפשר האָבן זיי נישט געוואָלט געפינען. אזוי האָבן מיר אונזער מוטער ע״ה אָפגעראטעוועט אויף נאָך 5 חדשים ליידן אין געטאָ.

פרייטיק י״א סיוון 1942 — 2 נאָכמיטאָג האָט זיך דערהערט א רעש פון מאַשינען און תיכף שיסערייען. מען האָט ארומגערינגלט די צווייטע זייט געטאָ. די געסטאַפּאָ, די אוקראינישע פאָליציי און א בריגאדע ליטווינער, האָבן ארויסגעטריבן אלעמען פון די הייזער צום פלאַץ פון דער גרויסער שול. זיי האָבן געהייסן די מענער זיצן אויף זייערע פיס מיט די הענט אויפן הינטן. ביי יעדן קלענסטן ווידערשטאַנד איז מען אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן. ארום 4 אזייגער פארטאָג האָבן מיר געזען דורך די שפארונעס פון די פענצטער, ווי מען פירט די מענער ענג צוזאמען. די אוקראינער פאָליציי און די געסטאַפּאָ-לייט האָבן געשלאָגן, אז זיי זאָלן גיין שנעלער. נאָך די מענער זיינען געגאנגען די יינגערע פרויען. אַ טייל פרויען האָבן געהאלטן זייערע זויג-קינדער אויף די הענט. נאָכהער פאָרן וועגענער מיט דערשאָסענע און אויך זייערע קערפערס עלטערע מענטשן און צווישן זיי ר׳ ישראל גענדזעלמאן, וועמענס אויגן האָבן געמאכט דעם איינדרוק, אז ער קוקט און זעט נישט. ער איז שוין ווייזט אויס געווען אָן באוווּסטזיין. אויך די פרוי זאקס פון ליפאָווע גאַס דאָס זעלבע. אליעזר שוחטס א מיידעלע, אפשר פון 5 יאָר, מיט א שיין געקרייזלט קעפעלע און שווארצע אויגעלעך איז ארויס פון דער ריי און זיך אוועקגעזעצט אויף די טרעפּ פון יצחק קריפס שטוב. אַן אוקראינער פאליציאַנט גיט איר א קאָפּ מיטן פוס און באפעלט זי זיך אויפצוהויבן, אָבער דאס קינד רירט זיך נישט. א געסטאַפּאָ-מאַן קומט צו און שטעלט אָן די ביקס. דאָס קינד הייבט אויף דאָס קעפל און קוקט אויף דער ביקס. ער באפעלט דעם קינד זיך אויפצוהויבן. דאָס קינד רירט זיך נישט. ער שיסט אויס. דאָס קעפל פון קינד לאָזט זיך אראָפּ. 2 אוקראינער, די בעלי-עגלות נעמען אָן דאָס קינד, איינער ביי א פיסל און דער צווייטער ביי די האָר און ווארפן זי ארויף אויף א וואגן מיט דערשאָסענע קרבנות מיט עלטערע נאָך לעבעדיקע מענטשן. א פרוי רוקט זי דאָפּ און רוקט צו דאָס קערפערל צו זיך...

דאָס זיינען בילדער, וועלכע מען קען קיינמאָל נישט פארגעסן, באזונדערס ווען איך זע, ווי גליקלעכע קינדער שפילן זיך אויף שפיל-פלעצער, זע איך אויך די יידישע קינדער-טראגעדיע און די נאַצירציחות מיט דעם גרויל-בילד פון לייזער שוחטס מיידעלע.

ארום 5 פארטאָג האָט מען באַפוילן די יידן פון דער געבליבענער געטאָ ארויסצושיקן ארבעטער, בכדי אָפצוריייניקן די געטאָ און צונויפטראגן די זאכן, וואס זיינען דארט פארבליבן אין דעם הויף פון שול-פלאץ. בערג שיך, קליידער און אנדערע זאכן זיינען צונויפגענומען געווארן און נאָך די אונטער-זוכונגען אין די קנאפל פון די שיך איז אין די זוימען פון די קליידער און אין אַנדערע חפצים איז דאָס אַלץ אָנגעלאָדן געווארן אויף מאַשינען און אָוועקגעפירט געווארן. טויטע קערפערס זיינען גע-פונען געווארן אין פארשיידענע פונקטן, טליתים, תפילין, ספרים, א געמיש פון פעדערן און בלוט האָבן זיך געוואלגערט אומעטום.

א שטיק פלאץ איז אָפגעריייניקט געווארן און ביי טישן געדעקטע מיט ווייסע טישטוכער האָבן די רוצ-חים געשיכורט און געפרעסן. די גלחטע האָט די רוצחים געבראַכט בוקעטן בלומען, בכדי אויסצודריקן זיי די אָנערקענונג פאר דער גוטער ארבעט, וואס זיי האָבן דורכגעפירט.

שאָטנס פון מענטשן זיינען געבליבן אין צווייטן טייל פון געטאָ. מען קען נישט רעדן, מען קען גאר-נישט טאָן ,דער מוח איז פארטעמפּט ביי יעדן. איי-ניקע ווערן נישט נאָרמאַל (קרעפליקס עלטערער זון א. אנד.). קינדער פאַלן אויך אריין אין א נישט-נאָרמאלן צושטאַנד. די גאנצע געטאָ זאגט קדיש אין הויף פון דער קצבישער שול. אייניקע פילן דווקא פארקערט פון אל תתגדל ואל תתקדש !

די געסטאַפּאָ שיקט צעטעלעך און פאדערט אזויפיל און אזויפיל שטיק „יודע ארבעטער“, וואס דער יודען-ראט שטעלט צו, נעמענדיק אפילו די, וועלכע האָבן בייטאָג געאַרבעט. מען שיקט זיי נאָכאַמאָל אויף נאַכט-ארבעט.

מענטשן חלשן פון הונגער, מען ווערט גלייכגיל-טיק צו קעמפן פאר עקזיסטענץ און פאר זייער לעבן. מיר דערוויסן זיך, אז אויך אין די ארומיקע שטעט-האָט מען דאס זעלבע געטאָן מיט די יידן. אומגעפער א העלפט פון דער באַפעלקערונג האָט מען אויסגע-שאָסן. א יינגל יעקב שווארץ האָט צוגעזען די שחי-טה אין דובנא. ער איז אַנטלאָפן מיט א דורכגעשאָ-סענעם אקסל.

ער האָט דערציילט, אז ביים אויסשטעלן די יידן ביי די אָפענע קברים, האָט דער דובנער רב גע-בעטן, אז מען זאָל אים דערלויבן צו זאָגן עטלעכע ווערטער צו די יידן. ער האָט געזאָגט, אז ער זעט: „די הימלען לײַדיק, אז ער האָט אויף זיין געוויסן, וואס ער האָט געגלויבט און האָט יידן געמאכט גלויבן אין אָן אל מלא רחום וחנון, אז מען האָט געדארפט לערנען תכסיסי מלחמה און צו הרגענען די מערדער אַזוי ווי זיי הרגענען אונז“ צום סוף האָט ער זיך גע-וואָנדן צו די מערדער און זיי געזאָגט, אז זייער מפלה איז א זיכערע ! זיי האָבן אים צעשאָסן אויף שטיקלעך.

אין אויגוסט 1942 בין איך און דער אינזשיניער ראווינסקי ארויסגערופן געווארן קיין דובנא צום גע-ביטס-קאָמיסאר, בכדי צו איבערגעבן א באריכט פון דער פראדוקציע ון די וואגן-פאבריקן. זיצנדיק אין וואַרטע-צימער פרעגט מיך דער אינזשיניער, צי עס וואלט נישט געווען כדאי, אז איך זאָל אראָפּנעמען די געלע לאַטע. איך האָב אראָפּגענומען די געלע לאַטע פון מיין אויבער-מאַנטל און זי אָנגעטאָן אויף מיין רעקל און אָנגעטאָן דעם מאַנטל אָן דער לאַטע פון אויבן. עס האָט אונז אויפגענומען א געוויסער קאופמאן, א פאלקס-דויטש, א געבוירענער אין דוב-נא. ער איז געווען דער סעקרעטאַר פון געביטס-קאָ-מיסאר און איז געווען באַוווסט מיט זיינע רציחות אויף יידן. דער אינזשיניער איז צוגעגאנגען צו אים און דערלאנגט אים די האנט. איך האָב זיך אָפּגע-האַלטן פון צוגיין נאָענט צו אים. ער האָט א קוק געגעבן אויף מיר און געזאָגט: „איך האָב געמיינט, אז דו האָסט א פארפלוכטן יודע אלס א בוכהאַלטער“. הערנדיק דאָס האָב איך אראָפּגעצויגן דעם מאנטל און בין געבליבן מיט דער געלער לאַטע. ער האָט געעפנט דעם טיש-קעסטל און ארויסגענומען דעם רעוואלווער און צילנדיק אין מיר, געפרעגט: „ווער האָט דיר פארפלוכטער יודע דערלויבט צו ענדערן די נערענבערגער געזעצן?“ ער האָט צוגעגעבן, אַז ער וויל נישט דאָס צימער פארשמוצן מיט היניטיש בלוט, אנישט וואלט איך דיך ווי א הונט דערשאָסן.

אָפּנעמענדיק דעם באריכט האָט ער זיך אַלץ גע-ווענדעט צום אינזשיניער. צום סוף האָט ער אים גע-פרעגט, וויפל צייט עס וועט נעמען צוצוגרייטן צוויי בוכהאַלטערס אויף מיין פלאץ. איך האָב גע-ענטפערט, אז עס איז אָפּהענגיק פון די פעאיקייטן פון די מענטשן. ער גיט מיר דערויף 2 חדשים צייט און באַפעלט דעם אינזשיניער אריינצונעמען צומאָרגנס צוויי נישט יידן, אז איך זאָל זיי לערנען צו פירן און איבערנעמען די בוכהאלטעריע. דאָס איז געווען מאָנטיק. מיטוואָך איז דער זעלבער קאופ-מאַן י״ש געקומען אין רודניע פאטשאיעוועץ, ווו עס איז געווען א טארטאַק, אין וועלכן עס האָט אויך געארבעט א יונגער ייד אלס א בוכהאלטער און גערעדט א פלייסיקן דייטש. נאָכ א געוויסער צייט פון פארברענגען צוזאמען אין אַ זייער פריינטלעכן שמועס, האָט זיך דער יונגערמאן ארויסגעכאַפּט, אז ער איז א ייד. קאופמאן האָט ארויסגעכאפט דעם רעוואלווער און אים דערשאָסן אויפן אָרט.

יידן זוכן וועגן צו אַנטלויפן פון געטאָ. טייל ווילן בעסער גיין ארבעטן צום טארף אין סעסטראטין, ביים האַקן האָלץ אין די וועלדער, ביים באַארבעטן די פעלדער, כאָטש די ארבעט ווערט באַוואכט דורך אוקראַינישע פאָליציי. דאָך זיינען דאָ בעסערע שאַנסן צו אַנטלויפן. אייניקע אנטלויפן קיין בראדי, כאָטש עס איז געווען א באוואכטע גרענעץ. אנדערע אַנט-לויפן צו באַקאַנטע פויערים, וועמען זיי האָבן פריער אַוועקגעגעבן קליידער און פארשיידענע סחורות. איי-ניקע האָבן אין די וועלדער געזוכט פלעצער אויף אויסצוגראבן סכראָנעס אונטער דער ערד. אייניקע האָבן באַצאָלט פויערים, אז מען זאָל זיי האַלטן אין זייערע שטאַלן אָדער שייערן. דורך די גויים דער-וויסן מיר זיך, אז אין די שכנותדיקע שטעטלעך מאַכט מען שוין „יודען-ריין“. עטלעכע מאשינען קו-מען פון לוצק נאָך וואַפנע קיין ראדזיוויל. איך בא-געגן ליאווע יוניצמאן א טרוביצער, וועלכער איז געווען אין לוצקער געטאָ. ער גיט מיר איבער א גרוס פון מיין שוועסטער און איר משפחה ווי אויך פון דער גרויסער משפחה אין לוצק. ער האָט דערציילט, אַז מען ריכט זיך אין לוצק אויף יעדער מינוט און צו דעם דארף מען די וואפנע... איך שיק מיט אים מיט א בריוו צו מיין שוועסטער.

ערב ראש השנה 1942 ווערט פלוצים דער געטאָ ארומגערינגלט דורך דער דייטשער געסטאַפּאָ. זיי גייען פון שטוב צו שטוב און ווו זיי געפינען עסנ-ווארג, קליידער. מעל, נעמען זיי צו. מען הרגעט אָבער נישט. אין עטלעכע טעג אַרום דערוויסן מיר זיך פון די גויים, אז מען גראבט נאָך גריבער אין סא-כאדאליע. די פאניק ווערט גרעסער. ווער עס קען אַנטלויפן פון געטאָ און זיך אויסבאהאלטן טוט דאָס. מענטשן פרווון אַנטלויפן קיין בראדי און וווהין עס לאזט זיך נאָר. איך רעד איין א שכן פון דער ערש-

טער געטאָ א געוויסן „קאָליע״, וועלכער איז אַמאָל געווען מיין קונה, ביי וועלכן מיר האָבן אויך געקויפט פיל יארן מילך, אז איך וועל אלעס מעגלעכעס איבערטראגן צו אים און אז ער זאָל אונז אויסבאהאלטן. נאָך 15 יידן האָבן געמאכט דאָס זעלבע געשעפט מיט אים, צווישן זיי אייזיק טרייביש, שמחה סעמיגראן, הערשל קופערמאן, הערשל קורניץ און יוסל רוזן. מיר האָבן די פרויען און קינדער איבערגעפירט באַצייטנס אין די פינצטערע נעכט. מיר זיינען נאָך געבליבן אין געטאָ. ראש השנה און יום כיפור זיינען יידן געקומען אין שול זיך אויסטענהן מיטן רבש״ע אַפילו פרומע יידן האָבן געפרעגט, פארוואס? פאר וועלכע זינד זיינען מיר אזוי אוממענטשלעך באַשטראפט געווארן? ר' יוחנן מיכל האָט געזאָגט: „כאָטש איך האָב נישט קיין תשובה, דאַך דענק איך, אז מפני חטאינו גלינו מארצנו און די שטראף איז פאר נתרחקנו מעל אדמתינו. דערפאר וואס מיר האָבן זיך נישט אומגעקערט אין אונזער לאנד!״

דער געטאָ ווערט שטרענגער באוואכט דורך דער דייטשער געסטאַפּאָ און אוקראינער פאליציי. פיל יידן קומען ניט אריין אין געטאָ נעכטיקן. אייניקע נעכטיקן אין די פוסטע וווינונגען פון ערשטן געטאָ, איך בתוכם. דעם אַנדערן טאָג, חוה״מ סוכות, האָבן מיר אייניקע גויים פון די ארבעטער געזאָגט, אז די גריבער זיינען פארטיק. אין קוזין האָט מען שוין אלע אויסגעשאָסן און מען קען זיך ריכטן אין ראדזיוויל יעדע מינוט דאס זעלבע. איך באַשליס צו אַנטלויפן. אבער ווי אזוי לאזט מען איבער מיין ליבע מוטער? מיין שוועסטער מיט די קינדער זיינען שוין אַוועק פון געטאָ. אויך מיינע שוויגער-עלטערן, פייגע און שמואל שפיצגלוז זיינען אוועק צו א גוי קיין קריפיעץ. איך בין אריין אין געטאָ. אין שטוב איז מיין מוטער ע״ה אַליין. דערזעענדיק מיך פאלט זי אַריין אין א היסטעריקע, פארוואס איך אַנטלויף ניט. איך האָב איר געזאָגט, אז איך קען זי נישט איבערלאָזן אַליין. זי שרייט, אז זי וועט נישט גיין מיט מיר, ווייל זי קען זיך נישט באוועגן. אז קיינער וועט מיך צוליב איר נישט אריינכאַפּן, אז מיר וועלן ביידע אומקומען. זי פאדערט פון מיר, אז איך זאָל אוועקגיין. איך בין צוגעפאלן צו מיין מוטער, זי געקושט און אצוגעדריקט צו זיך, אויך זי מיר. פלוצים האָט זי מיר אָפּגעשטופט פון זיך און אַנגעהויבן צו שרייען: גיי, גיי! אפשר וועט כאָטש א זכר בלייבן פון אונז, גיי! איך וויל זיך נאָך אַמאָל ארומנעמען, זי לאזט מיך אָבער נישט צו צו זיך און שרייט — גיי, גיי! און איך בין אוועקגעגאנגען.

קומענדיק צוריק אין פאבריק, האָב איך באמערקט, אַז פון אונזערע ארבעטער זיינען פיל נישטאָ. איזיע רושניוועקער האָט געווארט אויף מיר. ווען ער האָט מיך דערזען, האָט ער מיר געזאָגט, אז מען מוז שוין אַוועק, ער איז געגאנגען צום גלח'ס שוואגער, א דאקטאָר (איך האָב פארגעסן זיין נאָמען). ער האָט מיר פארגעלייגט סם. מיר האָבן זיך געדריקט איינער צום צווייטן און רושניוועקער איז אוועק.

איך האָב באַשלאָסן צו ווארטן ביז עס וועט ווערן פינצטער. דער אינזשיניער איז געקומען און מיר געזאָגט, אז ער האָט ספּעציעל פריער אוועקגעשיקט די 2 גוישע העלפער מיינע, ווייל עס ווייזט אויס, אז די נאכט וועט דאָס געשען... איך בלייב אליין און עפן אויף די צוויי ברעטלעך פון דער פאָדלאָגע, ווו עס איז פון פריער צוגעגרייט געווארן א קעלער (ביי שמעון פאקטאָר אין שטוב). איך קריך אריין אינווייניק און פארדעק די ברעטלעך. איך ווארט ביז האַלבע נאַכט. איך קריך אויף אַלע פיר ביז איך קום צו צום פלאַץ, ווו מיין פרוי און קינדער געפינען זיך. עס איז נישט זיכער אריינצוגיין. עס הערן זיך שיסערייען.

פיל יידן זיינען געלאָפן אויף דעם וועג, וואס האָט געפירט דורך א הינטערשטן וועג קיין בראדי. די אוקראינער האָבן זיי נאָכגעיאגט מיט שיסערייען. איך דערווייטער זיך פון דעם פלאץ, ווו מיין פרוי און קינד און נאָך יידן זיינען געווען, בכדי נישט צו ווארפן קיין חשד אויף דעם פלאץ, טאָמער כאפט מען מיך. איך גיי צוריק, איך בין אריין אין א בית-כסא. 2 אוקראינער פאליציאנטן לייכטן אריין אין די שכנותדיקע בתי שימוש מיט זייערע לעמפלעך. זיי רעזיגנירן צו אונטערזוכן די אנדערע בתי שימוש... זיי גייען אַוועק. נאָך האלבער נאכט בין ואיך שוין געווען צוריק אויפן פלאץ, ווו עס זיינען געווען באַהאַלטן די יידן, אן ארט אָפּגעטיילט מיט ברעטער אין א שייער און פארלייגט מיט שטרוי. דאָס זעלבע אויפן בוידים-שטיבל.

די גאנצע צייט האָט מען געהערט געשרייען און שיסערייען. פארטאָג האָבן מיר דורך א שפּארונע געזען, ווי אוקראינער פאליציי פירט געכאפטע יידן, אייניקע פון זיי פארוווּנדעטע. אַט פירט מען מאיר טרייבישעס זון. ער האַלט זיין קינד אויף די הענט און פון קינדס פּנימל רינט בלוט. די מוטער גייט נאָך...

דער געטאָ איז ארומגערינגלט. מען דערציילט, אז שמחת תורה נאָך די הקפות האָבן די יידן צוגעגרייט די ספרי תורות און ווען מען איז זיי געקומען אַנלאדן אויף די מאַשינען, האָבן זיי פארברענט די הייליקע ספרים...

כ״ה תשרי 1942, דינסטיק פארטאָג, האָבן מיר געהערט שיסערייען און געוויינען. מען האָט ארויסגענומען אלע יידן פון געטאָ און זיי ארויסגעפירט אויף דעם זעלבן פלאץ סאכאדאליע און זיי אויסגעשאָסן אין די גריבער אריין.

ווי מיר האָבן אויסגערעכנט זיינען פון געטאָ אַנטלאָפן בערך 600 יידן. פון זיי זיינען לעבן געבליבן פון די, וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן בלויז 51 יידן. זיי זיינען באַפרייט געווארן דעם 19-טן מערץ 1944. שמחה סעמיגראן און א יונגער בחור פיק זיינען געשטאָרבן עטלעכע טעג נאָך דער באפרייאונג אין סאכאדאליע זיינען צוגעגרייט געווארן 6 גרויסע גריבער. 5 זיינען אָנגעפילט געווארן מיט קרבנות און די 6-טע איז געבליבן ליידיק. דאָס איז די גרוב, וואס איז צוגעגרייט געווארן פאר אונז.

י' חשוון האָבן מיר אין אונזער באהעלטעניש געהערט צוויי שאָסן בייטאָג. נאָך דעם האָט מיר קאָליע געזאַגט, אז פון די 2 שאָסן זיינען אומגעקומען מיינע ליבע שוויגער-עלטערן שמואל און פייגע שפיצגלוז. איך האָב געבעטן קאליען, אז ער זאָל אויסגעפינען ווו מען האָט זיי מקבר געווען. ער האָט מיר דערנאָך איבערגעגעבן, אז וואסיל שוסטער, א שיכור האָט אראָפּגענומען פון זיי דאָס אָנטאָן און האָט זיי מקבר געווען צוזאמען אונטער מאיר טרייבישעס שטוב. דארט האָט מען שוין דערשאָסן פיל אַנדערע באהאלטענע יידן, וועלכע מען האָט אויפגעדעקט.

אין אפריל 1945, נאָך דעם ווי מיר זיינען שוין געווען רעגיסטרירט צו פאָרן קיין פוילן, האָבן מיר געפילט, אז מיר וועלן קיינמאָל נישט קענען בארויאיקן אונזער געוויסן, אויב מיר וועלן זיי נישט ברענגען צו קבר ישראל. איך און נאָך מענטשן האָבן מיר געהאָלפן גראבן, אָבער איך האָב זיי נישט געקענט געפונען. ר' יוסף רויזמאן האָט געפסקנט, אז יעדן קערפּער, וואס איך געפין זאָל איך איבערפירן אויף דעם בית עולם. אזוי האָב איך געטאָן. איך האָב אָפּגעזוכט וואסיל שוסטער, אז ער זאָל מיר אנווייזן

גענוי ווו ער האָט זיי מקבר געווען. ער איז אָבער געווען אזוי קראַנק און געשוואָלן, אז ער האָט נישט געקענט אראפּגיין פון בעט. איינמאָל איז ארויסגעקומען קאָנדראַטיעוו, דער נאַטשאַלניק פון נ.ק.ג.ב. זעען, צי איך גראַב אויס גאָלד... איך האָב דערציילט, אז דאָ זוכט מען טויטע, וואָס וואסיל שוסטער האָט באגראָבן, אָבער ער איז קראַנק און קען נישט קומען. קאָנדראַטיעוו זאָגט צו מיר באַפעלעריש: „א לעבעדיקן אָדער א טויטן זאָלסטו אים נעמען, אז ער זאָל דיך ווייזן, ווו דער קבר געפינט זיך". איך האָב אזוי געטאָן און גענומען א וואָגן מיט שטרוי און אים ארויסגעטראָגן פון שטוב און געבראַכט צום פּלאַץ. ער האָט געקוקט און געקוקט און געהייסן גראָבן לעבן דעם בוים. מיר האָבן זיי געפונען אין קבר ארומגענומען „הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו". איך און מיין פרוי און איר שוועסטער האָבן זיי ארויסגענומען און זיי מקבר געווען נעבן מיין זיידן אברהם דאניוק, מיין שוויגערס פאָטער גייענדיק צוריק פון בית עולם האָבן מיר געזען א גוישע לוויה. דאָס איז געווען וואסיל שוסטערס הלוויה. דער גוי, ביי וועמען האָבן זיך געזאָלט אויסבאַהאַלטן האָט אונז דערציילט, אז זיי האָבן באַשלאָסן אַליין זיך איבערצוגעבן אין די הענט פון די רוצחים, ווייל זיי האָבן נישט געוואָלט לעבן אַזאַ לעבן אַן יידן.

איך דענק, אז ווען מיר וואָלטן געווען געוווּסט פון פאַרויס, ווי שווער עס איז אויסצובאַהאַלטן זיך און דאָס אַלץ, וואָס מיר האָבן אדורכגעמאכט, וואָלטן פיל פון אונז רעזיגנירט און וואָלטן זיך איבערגעגעבן אין די הענט פון די רוצחים. איך וויל אינקורצן דערמאָנען עטלעכע עפּיזאָדן פון אונזער אויסבאַהאַלטן זיך. זיצנדיק 19 חדשים ביי מיין בעל בית, וועלכער האָט זיך פאַרגעשטעלט, אז פריער צי שפּעטער וועלן ער און זיין משפחה האָבן דעם זעלבן סוף ווי אונז. ער איז געווען פיל מאָל אויפגערעגט. מיר זיינען קיינמאָל נישט געווען זיכער, צי ער וועט נישט טאָן דאָס זעלבע, וואָס אַנדערע אויסבאהאלטערס פון יידן און אונז איבערגעבן צו די רוצחים. עס איז געווען נישט לייכט צוצוגרייטן עסן, אפילו א מינימום פאַר 19 פּערזאָן. חוץ דעם, וואָס עס איז געווען שווער עס צו באַקומען, האָט דאָס אויך געקענט ארויסרופן א חשד. זיינען מיר טאַקע נאָך 9—8 חדשים געשוואָלן געוואָרן פון הונגער. איבערצוגיין פון איין פּלאַץ איז געפערלעך. 99 פּראָצענט פון די, וואָס האָבן זיך איבערגעפירט פון איין פּלאַץ אויפן צווייטן זיינען געכאַפּט געוואָרן, אויב נישט פון די דייטשן איז פון די אוקראַינישע נאַציאָנאַליסטן מיטן נאָמען „באַנדעראָווצעס". הערשל קורניץ און יוסל רויזן זיינען טאַקע געכאַפּט און דערשאָסן געוואָרן מיר זיינען פאַרקראָכן אויף אונזער צווייטן פּלאַץ, נישט ווייט פון פּאַטשאַיעוו און זיך אויסבאהאלטן ביי אַן עוואַנגעליסט. די געסטאַפּאָ האָט אונז אויפגעדעקט. איך בין אַנטלאָפן. מיין פרוי האָבן זיי געכאַפּט און מיטגענומען מיט זיך. דאָס קינד פון 5 יאָר האָט זיך גליקלעכערווייז אויסבאַהאַלטן אין שטרוי. קומענדיק צוריק נאָך דער בהלה, האָט מיר דער גוי געזאָגט, אז ער האָט נישט געזען, אז זיי זאָלן מיטנעמען דאָס קינד מיט דער פרוי. ער האָט געזאָגט, אז דאָס קינד דאַרף ערגעץ זיין אויפן בוידעם. איך האָב געזוכט אויפן בוידעם אין שטרוי, איך האָב גערופן זיין נאָמען, עס איז אָבער נישט געווען קיין ענטפער. ענדלעך האָבן מיר אים געפונען אין שטרוי. אויף מיין פראַגע, פאַרוואָס ער האָט ניט געענטפערט אויף מיינע רופן, האָט ער געזאָגט, אז ער האָט מורא געהאַט, טאָמער בין איך מיט די דייטשן און זיי האָבן מיך געצווּנגען, אז איך זאָל אים אויסגעבן צו זיי... דאָס זעלבע האָב איך געדענקט, אז די פרוי וועט געצווּנגען ווערן דורך קלעפּ אויסצוגעבן אונזער באַהעלטעניש... איך האָב גענומען דאָס קינד און מיר זיינען אוועק אין וועלדל. אָבער דאָרט איז געווען געפערלעך, ווייל די באַנדעראָווצעס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן פאַר די דייטשן. זיי האָבן געפּלעגט הרגענען יידן לויט כמעלניצקיס שטייגער. אויסשניידן פריער די צונג און דערנאָך האָבן זיי געשניטן עבר מן החי. מיר זיינען אריין אין א סטאַדאָלע. די בעלי בתים זיינען נישט געווען. איך האָב ארויפגעשטופּט מיין קינד און דערנאָך בין איך ארויף אויף א הויכן סטויג פון תבואה. מיר זיינען געלעגן שטיל מיט אונזער פחד, דאָרשט און הונגער.

פאַרנאַכט האָבן מיר געהערט ווי די גויים רעדן צווישן זיך ,אז די דייטשן האָבן געכאַפּט א פאַלקע ביי דעם עוואַנגעליסט, וואָס פלעגט צוטראָגן אַלץ די דייטשן, וואָס ס'טוט זיך אין דאָרף און אז די פאַלקע האָט מען צוריק געזען אין דאָרף. איך גלויב נישט מיינע אייגענע אויערן. אינסטינקטיוו פיל איך זיך עפּעס לייכטער, דאָך א פונק פון האָפענונג. דאָס קינד זאָגט, אז די מאַמע לעבט! שפּעט ביינאַכט גיי איך צום עוואַנגעליסט. ער זאָגט מיר, אז די פרוי איז דאָ, אז די דייטשן האָבן זי באַפרייט. זי האָט פּאָזירט אלס פּוילישע און עס איז איר געלונגען. מיר נעמען ארויס דאָס קינד און מיר האָבן זיך געלאָזט גיין בערך א 5 קילאָמעטער, ווו מיין שוועסטער איז געווען אויסבאהאלטן. מיר זיינען געווען אלע צוזאמען בערך 10 חדשים פון מיט צרות, יסורים, פחד און אוממענטשלעכע איבערלעבונגען ביז דעם 19-טן מערץ 1944, ווען מיר זיינען באַפרייט געוואָרן דורך דער רויטער אַרמיי.

מיר האַלטן זיך נעבן דער ארמיי אויפן פראָנט, ווייל די אוקראַינישע נאַציאָנאַליסטן, די באַנדעראָווצעס, ווילן דורכאויס, אז עס זאָל נישט בלייבן קיין יידישער עדות און זיי הרגענען אויף זייער ווילדן רוצחישן אופן. מיר קומען ענדלעך קיין ראַדזיוויל. נאָך א שטורעם. א גוישע וועלט, יעדער גוי באַוואונדערט, וואָס מיר זיינען געבליבן לעבן. זיי קענען נישט פאַרטראָגן אפילו די שאָטנס פון די, וואָס זיינען געבליבן. דער פריער דערמאָנטער קאָנדראַטיעוו האָט געזאָגט צו הערשל קאָפמאַן: „וואָס פאַרא אידאיט האָט אייך געלאָזט איבערלעבן"? די שנאה צו די עטלעכע יידן איז א געפערלעכע, קיין טרייסט, קיין מיטגעפיל. וואָס איך האָב דאַן געפילט, איז, אז מיינע שוועגער-עלטערן האָבן ריכטיק געטאָן, איבערגעבנדיק זיך אין די הענט פון די נאַציס.

ווו ניט ווו זעט מען נאָך שמות פון יידישע ספרים, וואָס ווערן גענוצט דורך גויים פאַר פּאַפּיראָסן-פּאַפּיר. פיל גויעס טראָגן בלוזעס און קליידלעך פון טליתים, זיי זיינען אפּגעפאַרבט געוואָרן אויף שוואַרץ. דאָך דערקענט מען, אז עס איז פון טליתים, אָבער וועלכע די יידן האָבן אַמאָל געמאכט א ברכה על מצוות **ציצית להתעטף בציצית**. עס קלינגט אין מיינע אויערן: „**מה יקר חסדך אלהים, ובני אדם בצל כנפיך יחסיון: ירויון מדשן ביתך ונחל עדניך תשקם: כי עמך מקור חיים, באורך נראה אור: משוך חסדך ליודעיך וצדקתך לישרי לב**: דאָס האָבן אונזערע עלטערן געזאָגט אלע טאָג זינט דור דורות, אָנמזענדיק יעדן אינדערפרי דעם טלית אויף זייערע גופים, און דאָ אויף טמאהדיקע גופים די זעלבע טליתים און מען קען דעם טלית פון זיי נישט אראָפּנעמען! וואָס איז דאָס? איז טאַקע דער דובנער רב געווען גערעכט מיט זיין לעצטער ודוי?

די עטלעכע יידן דרייען זיך ארום ווי שאָטנס. אלע

קראנק, געשוואלן, היסטעריש און מען שטעלט זיך די פראגע: צי איז דאָס אלעס געווען כדאי?

א גויע האָט דערציילט ,אז זי האָט א יידיש מיידעלע, וואס זי וויל אונז גערן איבערגעבן. דעם אַנדערן טאָג האָט זי צו אונז געבראכט תאמוטס אן אייניקל, פון א טאָכטער וואס האָט חתונה געהאָט פאר א פאטשאיעווער מאן, רודמאַן. די גויע האָט דערציילט, אז דער פאטער האָט זיך ארומגעדרייט אין וואלד מיטן קינד און זעענדיק, ווי עס ווייזט אויס, אז זיי וועלן ביידע אומקומען, האָט ער דאָס קינד צוגעבונדן צו א בוים און איז אליין אוועק. די גויים, קומענדיק אין וואלד נאָך האָלץ, האָבן דאָסקינד מיטגענומען מיט נאָך 8 קינדער. דער פאטער איז וואַרשיינלעך אומגעבראכט געווארן דורך די באנדעראוועס.

דאָס קינד, בערך 5—6 יאר איז געווען קראנק און קרעציק. מיין פרוי האָט געמאכט אליין א שמירעכץ פון סירקע און שמאלץ און מיט דעם געשמירט און געבאָדן דאָס קינד. נאָך א לענגערער צייט איז דאָס קינד אויסגעהיילט געווארן. דאָס קינד האָט גערעדט בלויז אוקראיניש און האָט זיך געשטעלט אויף די קני און געצלמט. ווען מיר האָבן איר דאָס פארגעווארפן, האָט זי אוי פאונז געקוקט מיט פארחלומטע אויגן, וואונדערנדיק זיך, פארוואָס מיר לאָזן זי ניט זיך צלמען. מיר האָבן מיטגענומען דאָס קינד קיין קראקע, ווו עס איז געווען אין א יידישער שול ביי דער יידישער קהילה. ווען עס איז אויסגעפונען געווארן, אז דאָס קינד איז קראנק, האָט מען עס אוועקגעשיקט צוזאמען מיט נאָך קינדער קיין אָטוואצק, נישט מעלדנדיק אונז אפילו וועגן דעם. איצט איז בראָניע רודמאַן אין ישראל.

א צווייט קינד רבה גאלדשמידטס מיידעלע, בתיהלע האָט א גוי אויסבאַהאַלטן ניט ווייט פון אָרט, ווו מיר האָבן זיך אויסבאהאלטן, צווישן קרעמעניץ און פאדשאיעוו. מיר האָבן געוווסט וועגן איר די גאנצע צייט. אָבער מיר האָבן נישט געקענט צוקומען צום דאַרף. אַ יאָר נאָך דער באפרייאונג זיינען נאָך געווען אזויפיל באנדעראוועס אַז די סאוויעטישע מאַכט האָט נאָך דארט נישט געהאָט קיין שליטה. א קורצע צייט איידער מיר האָבן פארלאזט ראדזיוויל, האָבן מיר אדאנק א יידישן קאפיטאַן פון דער רויטער אַרמיי, א בוכארער ייד, ראבין, וועלכער האָט אָרגאניזירט רויטע ארמייער מיט גוט באַוואפנטע מאשינען און אריין אין דארף. מען האָט אָפגענומען דאָס קינד.

אויך שיינדעלע שרייער איז אויף אזא אופן ארויסגענומען געווארן פון גוישע הענט.

דאס קינד איז געלעגן אין א קאלטער קיך אויף ברעטער מיט א ביסל שטרוי.. ווען זי האָט זיך אויפגעוועקט, האָט זי שרעקלעך געוויינט. זי איז געווען דערשראקן, דערזעענדיק אזויפיל סאלדאטן. נאָכן אונטערהאנדלען מיט דער גויע, דערקלערנדיק איר, אז דאָס קינד וועלן מיר סיי-ווי מיטנעמען, צי זי וויל צי נישט, האָט זי באין ברירה מסכים געווען. איך האָב באַצאָלט א פולן פאק מיט רוסישע רובלען. דער קאַפיטאַן ראבין האָט געפאדערט, אז איך זאָל נעמען ביי אים א העלפט פון דעם געלט, בכדי ער זאָל זיין א גלייכער שותף צו דער מצווה...

איינוויקלענדיק דאָס קינד מיט מיין ווארעמען פוטער, האָב איך עס גענומען אויף מיינע הענט און צו איר געזאָגט: „קאטיע, דו וועסט זיין ביי מיר און עס וועט דיר גוט זיין“. דאָס קינד האָט מיך אָנגעהויבן צו דריקן און צו קושן, צוגעבנדיק, אז זי ווייסט, אַז זי איז א זשידחוקע, ווייל פעטיע פלעגט זי רופן „פארשיווא זשידווקא“. מיר האָבן דאָס קינד מיטגענומען קיין דייטשלאנד, פונוואנען זי איז געפארן צו איר באָבעס שוועסטער קיין אמעריקע. פון דארט איז זי עולה געווען קיין ישראל. איצט איז זי לערערין פון ענגליש אין אוניווערסיטעט אין ירושלים.

אין א ווינטערדיקן פארטאָג האָט א שייגעץ געקלאפט אין פענצטער פון אונזער שטוב. איך האָב געפרעגט, אויף אוקראיניש פארשטענדלעך, וואס ער וויל. ער רופט מיך אָן ביי מיין נאָמען און אין א צעבראכענעם יידיש דערציילט ער, אז ער איז יאסעלע, מיין מומע גאָלדעס זון, פון ראָזשישטש. אָלס 12 יאריק ייגגל איז ער אַנטלאפן פון די מערדערס הענט און איז געווען א פאסטוכל ביי טשעכן, ביי גויים, ביז מען איז באפרייט געווארן. אין לוצק האָט ער זיך דערוווסט, אז איך לעב. איז ער געקומען, נאַקעט, באָרוועס אין די גרעסטע קעלטן. איין קלייניקייט, מיין אייגענער קוזין. ער איז מיטגעפארן מיט אונז קיין פוילן. האָבנדיק צוויי שוועסטער אין ישראל, האָט ער זיך אָנגעשלאָסן אין א יוגנט-קיבוץ און מיט דער הילף פון דער בריחה איז ער עולה געווען, איצט איז ער א גוטער חבר אין קיבוץ מגידו.

דעם 1-טן מאי 1945 האָבן מיר, די שארית הפליטה, פון ראדזיוויל, פארלאזט און אלס פוילישע בירגער ארויסגעפארן קיין פוילן, קראקע. מיר האָבן איבערגעלאָזט ראדזיוויל און אונזערע קדושים, 5 גריבער און דעם בית עלמין, אינגאנצן פאריתומט. יתומים פון יתומים האָבן מיר פארלאזט ראדזיוויל, וואס וועט קיינמאָל דורך אונז ניט פארגעסן ווערן. א יידיש לעבן האָט דאָרט עקזיסטירט אין משך פון הונדערטער יארן. א קורצער שטורעם פון עטלעכע יאר האָט א סוף געמאַכט צו דער יידישער מאָטירערגעשיכטע, פון אלץ און אלעמען, וואס הייסט יידיש לעבן.

איך וויל זיך און מיינע ראדזיווילער טרייסטן, אז מיטן אויפבוי פון אונזער לאנד ישראל זאָלן מיר געפינען אונזער נחמה.

אין 1954 כ״ז ניסן האָב איך און מיין פרוי בייגעוועזן די אימפאָזאנטע צערעמאָניע, וואס איז דורכגעפירט געווארן דורך „יד ושם“ אין די הרי יהודה, ווו די ישראל-רעגירונג האָט פראקלאמירט, אז אַלע יידישע קדושים, אומגעבראכטע דורך די נאציס זיינען אָנערקענט געווארן אַלס בירגער פון ישראל. ווען די לפידים פון דער פינצטערניש פון די הרי יהודה האָבן זיך גענומען באַוועגן, האָב איך אין מיין דמיון געזען אייך טייערע ראדזיווילער נשמות זיך מעלה זיין פון דער טמאהדיקער ערד פון אוקראינע צו די הייליקע הרי יהודה צוזאמען מיט די אנדערע 6 מיליאן נשמות.

ר׳ אברהם דאַניוק און זיין משפחה ע״ה.

פייגה דאניוק
אומגעקומען אין געטאָ
כ״ה תשרי 1942

שטייענדיק פון לינקס צו רעכטס : בת־שבע שפיצגלוז (היינט דאניוק).
דאָסיאַ מעסס, פאָליא שטערנבערג, זינא ווייסבערג.
זיצנדיק : מאָסיאַ פייפעל, מעטא מעסס, ניוניע סעגאַל,

אלה אזכרה...

יעלה זכרם של אנשי עירנו, יהודי ראדזיווילוב, הקדושים והטהורים, אנשים, נשים וטף, שהומתו, נרצחו, נחנקו ונטבחו על קידוש השם בידי הנאצים הטמאים וגרוריהם ימ״ש.

יתגדל ויתקדש שמם ויהא זכרם ברוך.

אוקימן	קיילה.
אוקס	הלל, רבקה, יעקב, הינדה.
אידסיס	ביירל, רחל־לאה, ליובה, מרדכי, משה, ומרים.
אייזן	שלמה, חייקה, אסתר, חנה, זיסל, מרדכי.
אייזנגרט	ציפה, רווה, גניה.
אלברט	הרשל, ברוניה, שרה, בת־שבע, יעקב.
אלברט	אנשל, רבקה, רחל, פיבל, פייגה.
אלברט	אברהם, חוה, געבל, רחל.
אלפרין	אברהם, משה, וחנה פרל.
אלפרין	משה, סוני, ואשתו שרה (לבית ווסר).
בודקר	צילה, עם בעלה ובתה.
בוים	בוליה, פסיה, נינה, מינדל.
בוים	שאשע, סוניה, יוקה, פימה.
בוים	מישה.
בומזניק	דוד, שמחה, יצחק ומשפחותיהם.
בוקשטיין	יוסף, חיה, ניסן, רחל, יפה.
בטלין	משה ואשתו, אברהם, פייגה ומשפחותיהם.
בטלין	אהרון ומשפחתו.
ביבר	אברהם, צילה, יפה, מרדכי.
בייטש	ינטה, שלום, ראובן ומשפחותיהם.
ביניק	בתיה, ומשפחתו.
ביניק	נחמן ומשפחתו.
ביניק	מאטל ומשפחתו.
בירנברג	שמואל ואשתו יהודית (לבית לוזמן).
בלבן	יעקב, פייגה, הרשל, נוטע, סוניה, מניה, מלכה.
בלטש	לייביש ומשפחתו.
בלך	יחיאל, קלמן, ומשפחותיהם.
בלכמן	מנדל, לייזער, אמם ומשפחותיהם.

בנדר	רוזה.
בנקיר	חיה, דובה, לייב, רבקה, בילה, לאה.
בספויסניק	דוד, מאיר, יוסל, ומשפחותיהם. ובנו משה.
ברגר	בינה, גרשון, מכיל, איינך, ומשפחותיהם.
ברגר	וואלף ובנו נוטע.
ברגובסקי	ביירל, וולוול, גודל, שיינדל, שלמי, ואשתו.
ברגר	שרה, הרץ־לייב, חנה.
ברדיגר	יצחק, חנה וילדיהם.
ברוידה	גולדה, לאה.
ברונשטין	ומשפחתו.
בריזגל	יוסף ומשפחתו.
ברן	מאיר, גולדה, משה.
ברנדוויין	יוסף, באסקע, ובנם.
ברנדוויין	יחיאל ומשפחתו.
ברנש	יצחק, פייגה (לבית פלעם) עם ילדיהם.
ברנשטין	לייביש.
ברשטלר	ראצע.
ברש	שמואל, נוטע, אברהם, ריבה, מליה, מלכה, חסיה.
גוטרמן	לאון ואשתו פרדל (לבית ברשטלר).
גולדנברג	מאיר ואשתו ובתם גולדה.
גולדפרב	וואלף ומשפחתו.
גולדפרב	יחזקאל ומשפחתו.
גולדפרב	ישראל ומשפחתו.
גולדפרב	זיידה ומשפחתו.
גולדשמידט	זלמן, אשתו בלה, בנותיו אסתר ורחל.
גולדשמידט	ישראל, חוה, מרי ובנו.
גולדשמידט	משה, באסקע, צבי, רבקה, ישראל.
גורין	משה ומשפחתו.

גורמן	טוביה.
גייער	חיים ומשפחתו.
גינצבורג	מנציע, אברהם, ומשפחותיהם.
גלמן	מנדל, מניה, זינה.
גלמן	נחמן, אשתו פרדל (לבית מגיד) ילדיהם יצחק, רייזל.
גלמן	שרה, רבקה, ווסא.
גלר	בנימין ואשתו ובנם הרשל.
גקר	ישראל משה, יעקב, שמואל, פייגה, צביה, שולה.
גקר	אידה.
גרביץ	יעקב ומשפחתו.
גרובשטין	יצחק, משה־אפרים, אמם ומשפחותיהם.
גרוסמן	אברהם ואשתו ברנדל.
גרוסמן	אליעזר ומשפחתו ואחותו אסתר.
גרינבוים	נטע ומשפחתו.
גרינבוים	פייגה, ומשפחתה.
גרינבלט	מסיה ומשפחתו.
גרינבלט	משה, חנא, זיסל, ומשפחותיהם.
גרינשטין	מניחיים, ואיטה.
גרינשטין	נח, דבורה, פייגה, רבקה.
גרצברג	שמרל ומשפחתו.
גרצברג	לזר, רעיה, עדה, מאטל.
גרצנשטין	רוזה, ואחיה.
גרשגורן	מנדל, מנשה, יוסף ומשפחותיהם.
דובצק	אברהם ואשתו ובנו מוסיה.
דוברובידקר	משה, ואשתו פריידל (לבית לכטמן).
דוניוק	אברהם ומשפחתו.
דישל	משה ואשתו ואחיותיו.

הופמן	דוד, יעקב, אליעזר, פרויקה, ישראל, רייזל, ובתם ומשפחותיהם.
הופמן	הערש ומשפחתו.
הופמן	מנדל ומשפחתו.
הורנשטין	נחום ומשפחתו.
הלברשטט	יונה ואשתו.
הלברשטט	מוטיה ומשפחתו.
הלברשטט	יהושע.
המר	מיכאל, טובה.
הרמן	ענה, ובעלה.
ווסיצר	זלמן ומשפחתו.
וידרהורן	ומשפחתו.
וויינטראוב	משה, אשתו פרידה, ילדיהם זוזיה ויצחק.
וויינשטיין	שמואל, דב, אברהם, סוניה, אליעזר, מרים, רחל, אסתר.
וויינשטין	יצחק (בן־אברהם), רונית, בתיה אשת יצחק וויינשטין.
וויינשטין	אטל, מלכה.
וויינר	צסיה, חיים, משה, נוסיה,ביירל, צביה.
וויינר	יהושע ומשפחתו.
וויינר	טוביה ומשפחתו.
וויסברג	ריבה, זינה.
ווייסר	פתחיהו, ליבה, חנה, שיינדל.
וילינגר,	הילדים של משה ושרה.
ויסמן	פנחס.
וויצר	זליג ומשפחתו.
וולדמן	פייגה, שמחה, מוטל, רחל, קיילה, ומשפחותיהם.
וולדמן	יחזקאל, ינטה, פייגה, חיה.
ווליגורה	לייב ואשתו.
ווליגורה	יצחק, שלמה, ישראל, מכיל ומשפחותיהם.
ווסר	אברהם, פסיה, רחל, גולדה, יצחק, שמעון ומשפחותיהם.

וסר	שלמה, יוכבד, סוניה, דוד, חיה.
וסרמן	יצחק ומשפחתו.
ועבר	ד"ר ומשפחתו.
וקסלר	שמעון, דוד.
ורשבסקי	ועלוול ומשפחתו.
ורשבסקי	דוד ואשתו.
ורשבסקי	ישראל, איצל, יעקב, בינה.
ורשבסקי	עזריאל ומשפחתו.
ורשבסקי	משה ומשפחתו.
זולוטוב	אלתר ומשפחתו.
זוקנמכר	משה ומשפחתו.
זיידל	יצחק, יהודית, יהודה, ברכה, אליהו, משה, בלומה.
זילבר	מאיר, בתיה, וילדיהם.
זילבר	רוניה, גיטל, ומשפחתם.
זילבר	נחמן, בת־שבע, ורבקה.
זילברמן	בוריס, רעיה, יוסף.
זילברמן	ועלוול ומשפחתו.
זינגר	אליעזר ומשפחתו.
זינגר	ביירל, ומניה וילדיהם.
זינגר	מניה, שיינצי.
זמברג	רחל.
זץ	שרה־ביילה.
זץ	חיה־הינדה, פסיה, זיסל, מלכה, אסתר, מנדל ומשפחותיהם.
זץ	ראובן, לייב, ומשפחותיהם.
זץ	שמחה, שיינדל, לייב, אבא, חנה, רחל, סוסל, מניה, משה, דובה.
זקס	ויקטוריה, סאווע ואשתו.
זקס	יאשקה, ליובה, אמם (סאַניכע).
זרקר	מאלי.

חומוט	אברהם־יצחק, חצל, אליהו, אהרון ומשפחותיהם.
חומוט	יהודה־שלום, משה, יוסף, הרשל, אסתר, רחל, חיה.
חומוט	יעקב ואשתו דבורה (לבית חרש) וילדיהם.
חומוט	חיה־לאה, עם בעלה אברהם רודמן (מפוֹציוֹב).
חייט	חיה־טובה, לייב, משה, יעקב, ריבה, שרה, ומשפחותיהם.
חנוינר	לייביש, חיים, שעפסל ומשפחותיהם.
חסט	ד"ר ומשפחתו.
חרש	מרדכי, ואשתו דובה.
חרש	זלמן, אמו ואחיותיו.
טורצין	משה, חיה, לאה, יעקב, אליהו.
טייך	קלמן, ברכה, משה, רעיה, חיה, פאיה, שרה.
טישלמן	בצלאל ומשפחתו.
טנין	פאיה, שרה.
טסלר	אברהם, בניו הירש ויצחק, בנותיו אטל ולאה.
טסלר	חסיה, שמחה וילדיהם.
טסלר	משה ומשפחתו.
טסלר	שמעון ומשפחתו.
טפר	חוה, יצחק־מאיר, ביירל, ואחותם.
טרייביטש	יצחק, פייגה, מניה, גבריאל.
טרייביץ	אריה, קריסה, רבקה, יואל, טובה, לייב, גולדה.
טרייביץ	אייזיק ואשתו גניה וילדיהם.
טרייביץ	משה ודינה, גבריאל ובתם דבורה.
טרייביץ	אריה ודובה, אברהם וסערקה.
טרייביץ	מאיר ובתיה ובנם ביירל ובתם חנה.
טרייביץ	יואל, פייגה, צירל.
טרייביץ	לייב, ואשתו גולדה, ילדיהם, ההורים ביירל ורוחינקה.
טרייביץ	קיילה, רחל.
טרייגר	אברהם ומשפחתו.

טרייגר	יוסף, אשתו ובתם.
טרייגר	משה, מינצי, אברהם־לייב, מוטיל ומשפחותיהם.
יוגר	ביירל־וואלף ואשתו.
יקירה	טוביה ומשפחתו.
יקירה	אייזיק־בער ומשפחתו (רבינר).
ירוסלבסקי	פסח, שרה, גדליהו, פייגה, יהודית.
לבוב	בנציון, פרימה, דורה, מניה, שלמה.
לובר	ביירל, פייגה, טוביה, זנבל, רחל, מינצה, חיה.
לוזמן	קלמן ואשתו חנה.
לויברובסקי	עקיבא, שרה, יוסף ורחל.
לויטן	זלמן ומשפחתו.
לוסטיג	שמואל, ראציה, שלום.
לופטין	משה ומשפחתו.
ליברמן	פנחס ומשפחתו.
לידהובר	הירש ומשפחתו.
ליזק	משה ומשפחתו.
ליזק	הערש ומשפחתו.
לינדנר	אליהו ומשפחתו.
ליצמן	בייריש, שרה, שלמה־וואלף, יוסי.
לכטמן	בנימין ואשתו לאה.
לכטמן	גוטיה ואשתו, בנותיו ובתם.
לכטמן	ענציה ופרל.
למלמן	בייריש, פייגה, לאה.
לנדיס	אשר, זליג, רוחציה, אברהם, הרשל, גיטה, מלכה.
לרנר	יהודה ואשתו מלכה־לאה.
לרנר	בייריש ואשתו דייזל.
לרנר	יואל ומשפחתו.

לרנר	ישראל, בתיה, פייביש, שפרה, יהושע, זוסיה, יעקב, רחל, אלכסנדר, צזר.
לרר	אייזיק, בבציה, מלכה, בילה־ריבה.
מגיד	נחום, בתיה, ילדיהם רוזל, דוד, ולייב.
מוטשאן	יצחק ומשפחתו.
מוטשאן	סיומה ומשפחתו.
מיכל	יוחנן ומשפחתו ואמו הרבנית.
מילדר	הערש, אברהם, מאיר.
מיצניק	מנדל, אסתר, ריבה (לבית מגיד) ושלושת ילדיהם.
מיצניק	מאיר, חנה (לבית מגיד) ילדיהם דוד, ויוסי.
מיצניק	אליעזר, מכיל, ומשפחותיהם.
מלר	שמעון ובתו, יוסף, יהושע ומשפחותיהם.
מנדל	יעקב ומשפחתו.
מנדל	ישראל, פייגה, נתן, אברהם, גולדה, זלמן־הערש.
מנדלקר	אברהם, אָסיה, פרימה, שאָיע, פייגה.
מנדלקר	יוסף ושמחה.
מס	קוסטיה, גוטיה, מעטי, מולי, יוזיה, אדלה, דוסיה, אסיה.
מפשיט	יצחק, ביילה, יוסף, רוזיה, יעקב, ראובן, יוכבד.
מרגולית	פישל ומשפחתו.
מרגולץ	ד"ר ואשתו (קרמניצקה).
מרדר	שמעון ומשפחתו.
מרדר	שלמה ומשפחתו.
משורת	הערש ומשפחתו.
משורת	דוד ואשתו.
נודל	רייזל ומשפחתו.
נודלר	לייב, יצחק, ישראל, ומשפחותיהם.
נוימרק	שמואל, מכיל, ומשפחותיהם (ותנחום בנו של מכיל).

נירנברג	ביירל, רייזיה, יודל.
נרבן	פייוויש ומשפחתו.
נרבן	חיים ומשפחתו.
סאלוּפ	אברהם, מטיה, ביילה, נוסיע, וואלף, ישראל, ומשפחותיהם.
סאלוּפ	דובה.
סגל	נכה, עזריאל ומשפחותיהם.
סגל	שמואל ואשתו לאה׳קע (לבית פאלעם) וילדיהם.
סגל	וואלודיע, אשתו חוה (לבית הלברשטט) וילדיהם.
סגל	בנימין ומשפחתו.
סגל	מלכה.
סגל	עקיבא, שרה, פסיה, גודל.
סטירט	פוליה, פימה, יוסף.
סטירט	בארקע ומשפחתו.
סיגן	וולציה ואשתו ובנו חיים ומשפחתו.
סימנוביץ	אברהם בן אברהם ומשפחתו (גר צדק).
סימוגרן	מרדכי ואשתו ובנו שמחה.
סיס	זליג ומשפחתו.
סירוטה	מנדל, עזריאל, יודל, משה, קלמן, מיכל, ליבה, ריבה.
סמיטר	גולדה ואמא שלה.
סמיטר	ביילה, אטל, חייקה ומשפחותיהם.
סמיטר	יצחק ואשתו שרה, ובנו ישראל.
ספירט	זיידה, חיה, ליוסיה, מוסקי, מאיר.
ספקטור	חיים, בתיה, לייב, דוד, פנחס, אחותם ומשפחותיהם.
ספקטור	דוד, אטיה, יצחק, רבקה, אהובה.
פאלם	אליעזר, פייגה, גולדה.
פאלם	אלימלך, חיה, חנה, אברהם, אחותם ומשפחותיהם.
פודים	הלל ומשפחתו.

פודים	יוסף ואשתו.
פוטיכה	מאיר, אטל, מכלה, ומשפחותיהם.
פוטרמן	אליהו, טובה, ויעקב.
פולטורק	זכריהו, אדיל, ביירל, זאב, אברהם־לייב, טובה, יוסף.
פולטורק	יהודית, פייגה, הרשל, חיה־עלקה.
פולטורק	פיניה, חנה־קיילה, ומשפחותיהם.
פומס	וואלף, גולדה, חנה, חייקה, אהרון, הערש־לייב ומשפחותיהם.
פורוחובניק	דוד, יעקב־מאיר, אברהם, יעקב־משה, מלי, ומשפחותיהם.
פורוחובניק	יעקב־יוסי, ואשתו חנה.
פורוחובניק	נטע ומשפחתו.
פורוחובניק	לייביש ומשפחתו.
פורטר	בני, נחמה, מיכאל.
פוריצקה	פריידה, גולדה, הינדה, ביילה, וטודרס ומשפחותיהם.
פידל	אליעזר ומשפחתו.
פידל	שמואל ומשפחתו.
פיטרושקה	פאליק ומשפחתו.
פייגנבוים	נוטע ומשפחתו ואחותו פייגה וביילה.
פייגנבוים	שלמה ומשפחתו.
פילר	אשר־זליג ואשתו שרה וילדיהם.
פינקלשטין	ביירל, גיטל, מוניה.
פינקלשטין	גיטל, צבי, משה, יכיל, חיה, דודיה, משה, גיטל וישעיהו.
פייפל	הערש ומשפחתו.
פייפל	משה ומשפחתו.
פיק	משה, ליבה, דוד, ינטה, פרידה, רחל, לייב, ומשפחותיהם.
פיק	אליהו ומשפחתו.
פיש	וואלף, טובה, מניה.
פישמן	גרשון, גרינה, אברהם.
פישמן	זליג־הערש ומשפחתו (חתן לבית נח שיין).
פלדמן	שלום ומשפחתו.

פלדמן	וועלוועל ומשפחתו.
פלדמן	הערש ומשפחתו.
פלדמן	חיים, מוניה, רחל, יעקב.
פלוטקי	צבי, איטה, דב.
פליישמן	פישל ומשפחתו.
פליישמן	שמאי ומשפחתו.
פלמן	חיים נ"ה, פריידה, ביילה, יהושע, בראנציה ובנה יוסי, משה, שרה ואסתר.
פלמן	רפאל, אטי־גיטל, ברל, מאיר וחנה.
פלעם	שלום ומשפחתו.
פלעם	שמחה ומשפחתו.
פצניק	לייב ומשפחתו.
פצניק	יעקב, שמואל, שרה, מלכה, ומשפחותיהם.
פקטור	שמעון ומשפחתו.
פקטור	פישל ומשפחתו.
פריזר	יצחק ומשפחתו.
פריזר	למל ומשפחתו.
פריזר	משה ואמא שלו.
פרסמן	לייב ומשפחתו.
פרסמן	ישראל, מוניה, יעקב, הרשל, קהת.
פרשטוט	זליג ומשפחתו.
פרשטוט	רחל (שוקעוועכע).
פרשטוט	שמואל, שייבה, גיסיה.
צוקרמן	מאטיס ואשתו לאה.
ציניידר	דוד, נסיה, רבקה, חייקה, נחה, לייב, ומשפחותיהם.
צירליס	יוסף, שיינדל, מכלה, שולה.
צירליס	יעקב ומשפחתו.
צ׳רניאק	מרדכי, משה, יחזקאל, פייגה, פרידה, הינדה, ומשפחותיהם.

צ׳רניאק	יקותיאל ומשפחתו.
צ׳רקסקי	אשר ואשתו ריסיה (לבית רויזמן).
קאראולניק	יחזקאל וחנה.
קאראולניק	שמעון, רבקה, אסתר, בריינדל, יהודה.
קארנט	יוסף ומשפחתו.
קארש	יצחק־לייב ומשפחתו.
קגן	דוד ואשתו.
קגן	מנדל, שפרה, אברהם־לייב, לייזר, הרשל, שמשון, רחל ומשפחותיהם.
קוזולציק	לייביש, חיים, יצחק, אשתו ובתם.
קוטלר	אייזיק, דבורה, חיים, גבריאל.
קוטשמר	משפחה.
קוילר	יוסף ומשפחתו.
קוילר	יעקב ומשפחתו.
קויפמן	שמואל ומשפחתו.
קויפמן	אברהם ואשתו.
קולטון	באריס עם כל המשפחה.
קופרשטין	מאיר, פנחס, איטה, אסתר, רבקה, מלכה.
קורין	מיכאל, רבקה.
קורין	יצחק, ואשתו פרניה (לבית גולדגרט) ובתם ננה.
קורין	אהרון־יוסף, אשתו לולה (לבית טלר), איזיו וחיים.
קורן	יצחק ומשפחתו.
קורן	פייגה, חיים ומשפחתו.
קורניץ	אפרים ופסיה.
קורניץ	הרשל, צביה, איטה, דבורה, גיטל.
קיטס	יעקב, ברנדל, יצחק (איזי).
קיסיס	מאיר ומשפחתו.
קיפרמן	הינדה, יהודית, מניס.

קיפרמן	חיים, גרינה, סיירל, אהרון.
קליגר	יעקב, עידו, לייב, נחה.
קלצל	לייב, אולי, אמם לאה, ואחותם שרה.
קנטור	טובה.
קסלמן	הערש ומשפחתו.
קסלמן	יצחק, יוסף, מאיר, משה, רבקה, שרה, ומשפחותיהם.
קפלן	יצחק, הנה, וילדיהם אברהם וברכה.
קפלן	אייזיק ומשפחתו.
קפלן	שמעון ומשפחתו.
קראוזה	פרל, פייגה, יהודית, מוטל.
קרויזה	חוה, שלום, מרדכי, ואחותם ומשפחותיהם.
קרויט	אייזיק, טובה, רחל, קוניה, פייגה, שמחה, ומשפחותיהם.
קרויט	מאיר, רוזה, בת־שבע, ומשפחותיהם.
קרויט	בנימין ומשפחתו.
קרוכמלניק	אלי, משה, ומשפחותיהם.
קרוסמן	משה ומשפחתו.
קריגר	משה ומשפחתו.
קריגר	ביירי‏ש, זיסל, מוניה, ישראל, גיטל, לאה.
קריפס	אברהם, משה, ומשפחותיהם.
קרישטל	לייב ומשפחתו.
קרמן	חיים, אשתו ריבה, ילדיהם זלמן, גולדה, מנשה.
קרמן	מאיר, אשתו טובה, בתם אסתר־לאה.
קרמר	גולדה, ובתה קיילה.
קרמר	מיקי ואשתו ריבה.
קרמר	צביה.
קרנץ	מיציה ומשפחתו.
קרנץ	הרצל ומשפחתו.
קיפרפרד	יוסף ומשפחתו.
קיפרפרלד	אברהם, גרשון, ישעיהו, יצחק ומשפחותיהם.

קסלמן	אברהם ומשפחתו.
קרסנופולר	משה, חנה, לאה, הינדה, יצחק, לאה ומשפחותיהם.
קשקט	ישראל ואשתו.
רודמן	שמעון, פרידה, מיכאל, מרדכי, אסתר, יונה, יהודית.
רודמן	רחל, פרל, שייע.
רוזנבאום	ישראל ומשפחתו.
רוזנבאום	זיגמונד ומשפחתו.
רוזנבלום	מישה ומשפחתו.
רוזנפלד	יוסף, מלכה, שרה, בת־שבע, דינה, דבורה.
רוטנברג	דוד, הרב ואשתו וילדיו, אמו לאה, אחיו יוסף.
רוטנברג	ואחיותיו שרה וצרני.
רויזמן	אברהם, יעקב, יחזקאל, ריסיה, סויע, שייבע, רייזה, קניה, ליובה.
רויזן	יעקב, יוסף, ומשפחותיהם.
רויזן	שמעון ומשפחתו.
רוסטצר	דוד, גיטל, עדה, רוני.
רושטין	רייזל, ובנה וואלף.
רייזר	וואווע ומשפחתו.
רייף	ישראל ואשתו.
רישניבקר	ישראל, סימה (לבית אוקס) וילדיהם הלל, וגיטל.
רקוב	שמלקה ואשתו, ובנם דוד ואשתו.
שוורץ	יוסף ואשתו.
שוחט	אליעזר, יצחק, חייקה, ומשפחותיהם.
שומקר	יוסף ומשפחתו.
שומקר	אליעזר, חייקה (לבית שטיס) וילדיהם.
שוסטר	ישראל ומשפחתו.
שורצפל	ראובן ומשפחתו.
שטינברג	יעקל ואשתו.

השמטה מצערת ברשימת קדושי ראדזיווילוב

תביאות־שור בנציון, שמעון, סימה, לאה.

נא להוסיף, בעמוד 437. בית-הדפוס

מתוכן הענינים הושמטה הרשימה של יעקב ובת־שבע דאניוק „דאס לעבן איז שטארקער פון טויט", עמודים 421 א' — 421 ח'.

שטיס	מוניש ומשפחתו, אמו ואחותו זלטה.
שטירנברג	משה, בינה, ובנותיהם.
שטרן	יעקב ומשפחתו.
שטרנברג	יעקב, לאה, לייב.
שיין	אלקה.
שיין	נח ומשפחתו.
שיף	מנשה, ואחותו קריינצה.
שפיגלמן	לייב, וועלוועל, אליקים, שלמה, שרה־ליבה, ואמם.
שפיזל	מכיל.
שפיצגלוז	משה, אשתו ובתם.
שפירא	משה ואשתו חיה, ובניו יעקב, זאב, ודוד.
שרייר	יעקב ומשפחתו.
שרר	שמואל ומשפחתו.

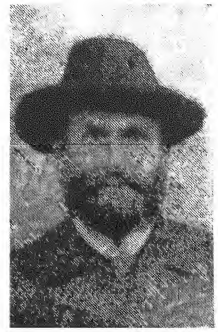
באטט	ומשפחתו.
ביניק	בתיה ומשפחתה.
ברנש	לייב, זלאטה, מאניה, רבקה.
גוניק	בן־ציון, אשתו שרה לבית בלבן וילדיהם.
גינצבורג	זיסל, משה, נחה, יצחק.
גרובשטיין	יחיאל־דוד (שוחט), אשתו בת־שבע ; בנותיהם : איידל, ברכה ; בניהם : יצחק, משה, אפרים.
גרובשטיין	יצחק.
דניוק	ישראל ופייגה (מטרוביץ).
וינשטיין	זאב.
זינגר	ניסן, חייה־ביילה, שפרה, בריינה, רבקה.
חייט	סימה ובתה (מושקיס).
יקירה	ברכה.

לחמן	ישעיהו ומשפחתו.
פודיס	שמואל, ינטה ומשפחתם.
פנטיס	יוסף, לאה, אלה, משה, שמעון ומשפחותיהם.
קורן	רוזה.
קורן	שרה ובנם אברהם.
קנובל	חיים־לייב ומשפחתו.
קסלמן	לייב ומשפחתו.

---

* תוספת מאוחרת, לפני ההדפסה.

תמונות לזכרון

משה בן יונה־ניסן
שיין, נפטר י״א בכס־
לו תרפ״ה (1924)

יחזקאל בן שרגא־
פייבל ולדמן, חת־
נו של משה שיין,
ניספה בשואה
תש״ג (1942)

פייגה בת יחזקאל
וינטה ולדמן
ניספתה בשואה
בתשרי תש״ג
(1942)

יונה־ניסן בן אברהם־
אביש שיין, הוגלה ע״י
הצבא האוסטרי בשנת
תרע״ה (1915) כבן תע־
רובות וגורלו לא נודע

טוביה בן יצחק־
דב גורמן, נכדם
של משה ואלקה
שיין, נפל
כפארטיזן

אלקה שיין לבית
ברץ, ניספתה ב־
שואה, י״ג בסיון
תש״ב (1942)

ינטה ולדמן בת
משה שיין, ניספ־
תה בשואה, כ״ה
תשרי תש״ג
(1942)

חיה בת יחזקאל
וינטה ולדמן, ניס־
פתה בשואה תש־
רי תש״ג (1942)

פייגה ולאה למלמן

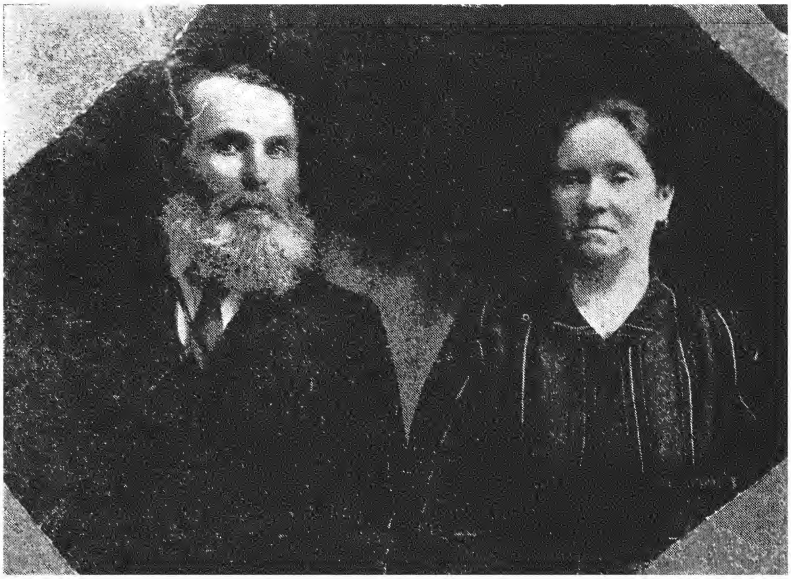
ביירש למלמן

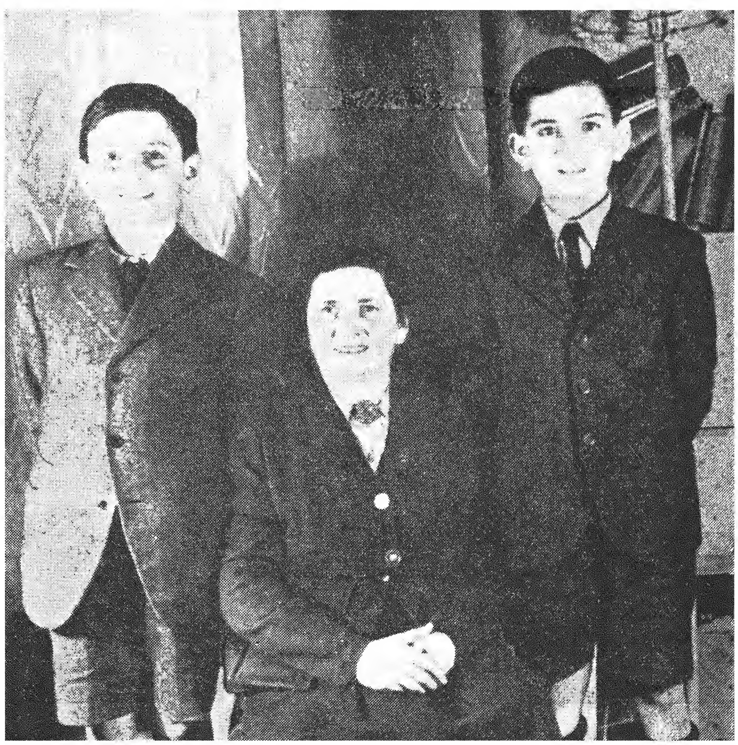
צבי לנדיס

רחצה לנדיס

מיכאל קורן ואשתו ריבה

גברת ויינשטיין ובניה

קבוצת ראדזיווילובים עם פייפל

ישראל גולדפרב ואשתו רייזיל; נחמן זילבר ואשתו בת־שבע

משפחת קורין בראדזיווילוב, 1936

משפחת קורין. חתונה בראדזיווילוב, 1938

יצחק קורין ובני משפחתו (השניה מימין, אחותו לאה, חיה בישראל)

אייזיק קורין
נפל במלחמת האזרחים בספרד, 1937

גודל סגל

יעקב רויזמן

יעקב והרשל'ה —
ילדי זלוטניק

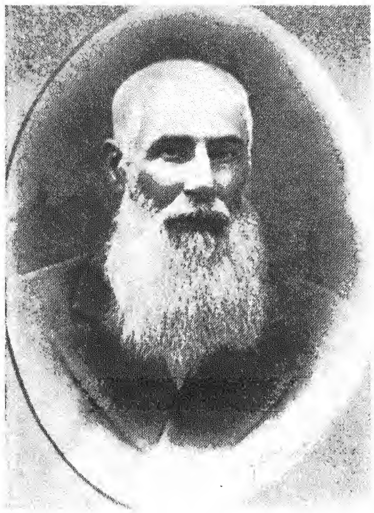

יודל נירנברג

יוסף מפשיט

זכריה פולטורק

איצה מפשיט ואשתוביילה

דבורה, אם רוזה קולטון־ינאית

ליבה אוקס־ויסר

בריינדיל, אשת אברהם גרויסמן

פאיה וראובן — ילדי מתיה גרינבלט

מרדכי ואטל אייזן

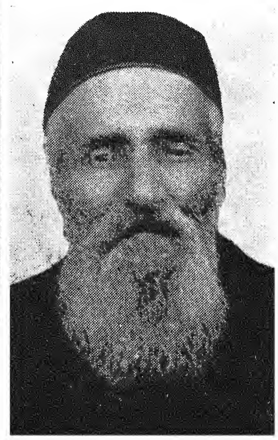
עוזר שדכן ואשתו ביילה־רוכצה
(אייזן)

רבי ר׳ לוי מיכל זצ״ל
נפטר ז׳ כסלו תרפ״ז

ר׳ יוחנן, בנו של רבי ר׳ לוי
מיכל, ניספה כ״ה תשרי
תש״ג

ר׳ ליזר מהגרובלקה
סבא של יפה ונחמן מרגלית

בלה זינגר

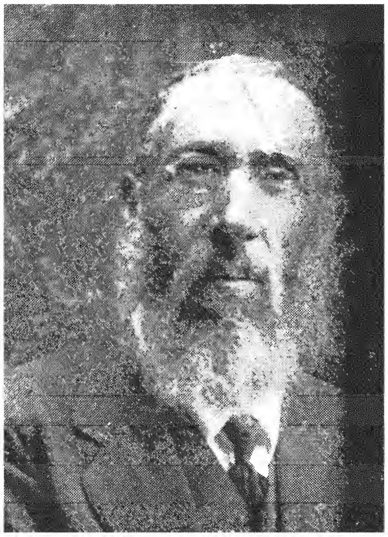
שפרה ובריגה זינגר

בן ציון לעבאָוו ואשתו פרידה

נח גרינשטין ומשפחתו

מנשה זגורודר

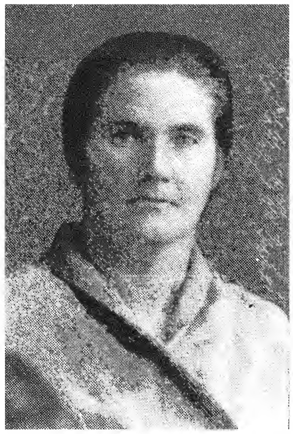

ממצי זגורודר

חנה טרס (טרסי)
1888 ראדזיוִוילוב —
1966 (ישראל)

מרים, אשת ר׳ יוסף־מנדל
גרובשטיין (סלעי)

עקיבא וסרמן — מת ביגור

